

Impact Factor – 6.625

E-ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

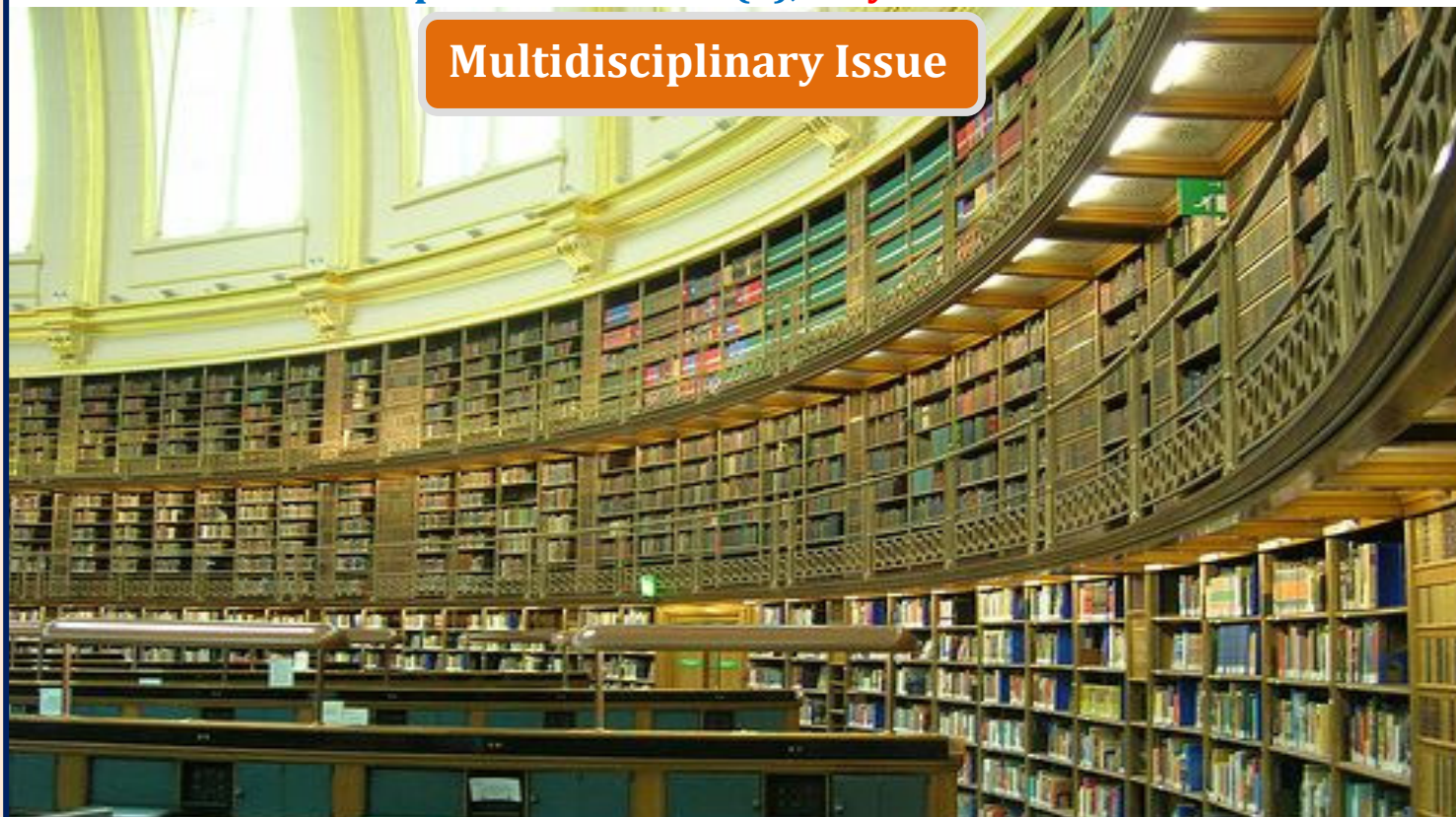
RESEARCH JOURNEY

International E-Research Journal

PEER REFEREED & INDEXED JOURNAL

Special Issue 266 (F), May 2021

Multidisciplinary Issue

Guest Editor -

Dr. C. S. Kakade

Principal,

Anandibai Raorane Arts, Commerce

& Science College, Vaibhavwadi,

Dist. Sindhurg [M.S.] India

Executive Editor :

Asst. Prof. Kishor Waghmare

Librarian

Anandibai Raorane Arts, Commerce

& Science College, Vaibhavwadi,

Dist. Sindhurg [M.S.] India

Chief Editor : **Dr. Dhanraj T. Dhangar** (Yeola)

This Journal is indexed in :

- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- Global Impact Factor (GIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : www.researchjourney.net

SWATIDHAN PUBLICATIONS

I
N
T
E
R
N
A
T
I
O
N
A
L
R
E
S
E
A
R
C
H
F
E
L
L
O
W
S
A
S
S
O
C
I
A
T
I
O
N

'RESEARCH JOURNEY' International E- Research Journal

Impact Factor - (SJIF) - 6.625 (2019),

Special Issue - 266 (F): Multidisciplinary Issue

Peer Reviewed Journal

E-ISSN :

2348-7143

May- 2021

Impact Factor – 6.625

E-ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

International E-Research Journal

PEER REFEREED & INDEXED JOURNAL

May-2021

Special Issue 266 (F)

Guest Editor -

Dr. C. S. Kakade

Principal,

Anandibai Raorane Arts, Commerce

& Science College, Vaibhavwadi,

Dist. Sindhurg [M.S.] India

Executive Editor :

Asst. Prof. Kishor Waghmare

Librarian

Anandibai Raorane Arts, Commerce

& Science College, Vaibhavwadi,

Dist. Sindhurg [M.S.] India

Chief Editor : **Dr. Dhanraj T. Dhangar** (Yeola)

Our Editors have reviewed papers with experts' committee, and they have checked the papers on their level best to stop furtive literature. Except it, the respective authors of the papers are responsible for originality of the papers and intensive thoughts in the papers. Nobody can republish these papers without pre-permission of the publisher.

- Chief & Executive Editor

SWATIDHAN INTERNATIONAL PUBLICATIONS

For Details Visit To : www.researchjourney.net

*Cover Photo (Source) : Internet – British Library

© All rights reserved with the authors & publisher

Price : Rs. 1000/-

Editorial Board

Chief Editor -

Dr. Dhanraj T. Dhangar,
Assist. Prof. (Marathi)
MGV's Arts & Commerce College,
Yeola, Dist - Nashik [M.S.] INDIA

Executive Editors :

Dr. Tejesh Beldar, Nashikroad (English)
Dr. Gajanan Wankhede, Kinwat (Hindi)
Mrs. Bharati Sonawane, Bhusawal (Marathi)
Dr. Rajay Pawar, Goa (Konkani)

Co-Editors -

- ❖ Prof. Mohan S. - Dean faculty of Arts, Delhi University, **Delhi, India**
- ❖ Prof. Milena Brotaeva - Head, Classical East Department, Sofia University, **Sofia, Balgeria**
- ❖ Dr. R. S. Sarraju - Center for Translation Studies, University of Hyderabad, **Hydrabad, India**
- ❖ Mr. Tufail Ahmed Shaikh - King Abdul Aziz City for Science & Technology, Riyadh, **Saudi Arabia.**
- ❖ Dr. Anil Dongre - Head, Deptt. of Management, North Maharashtra University, Jalgaon [M.S.] **India**
- ❖ Dr. Shailendra Lende - R.T.M. Nagpur University, Nagpur [M.S.] **India**
- ❖ Dr. Dilip Pawar - BoS Member (SPPU), Dept. of Marathi, KTHM College, Nashik. [M.S.] **India**
- ❖ Dr. R. R. Kazi - North Maharashtra University, Jalgaon [M.S.] **India**
- ❖ Prof. Vinay Madgaonkar - Dept. of Marathi, Goa University, **Goa, India**
- ❖ Prof. Sushant Naik - Dept. of Konkani, Govt. College, Kepe, **Goa, India**
- ❖ Dr. G. Hareesh - Associate Professor, CSIBER, Kolhapur [M.S.] **India**
- ❖ Dr. Munaf Shaikh - N. M. University, Jalgaon & Visiting Faculty M. J. C. Jalgaon [M.S.] **India**
- ❖ Dr. Sanjay Kamble - BoS Member Hindi (Ch.SU, Kolhapur), T.K. Kolekar College, Nesari [M.S.] **India**
- ❖ Prof. Vijay Shirsath - Nanasahab Y. N. Chavhan College, Chalisgaon [M.S.] **India**
- ❖ Dr. P. K. Shewale - Vice Principal, Arts, Science, Commerce College, Harsul [M.S.] **India**
- ❖ Dr. Ganesh Patil - M.V.P.'s, SSSM, ASC College, Saikheda, Dist. Nashik [M.S.] **India**
- ❖ Dr. Hitesh Brijwasi - Librarian, K.A.K.P. Com. & Sci. College, Jalgaon [M.S.] **India**
- ❖ Dr. Sandip Mali - Sant Muktabai Arts & Commerce College, Muktainagar [M.S.] **India**
- ❖ Prof. Dipak Patil - S.S.V.P.S.'s Arts, Sci. and Com. College, Shindhkheda [M.S.] **India**

Advisory Board -

- ❖ Dr. Marianna Kosic - Scientific-Cultural Institute, Mandala, **Trieste, Italy.**
- ❖ Dr. M.S. Pagare - Director, School of Languages Studies, North Maharashtra University, Jalgaon
- ❖ Dr. R. P. Singh - HoD, English & European Languages, University of Lucknow [U.P.] **India**
- ❖ Dr. S. M. Tadkodkar - Rtd. Professor & Head, Dept. of Marathi, Goa University, **Goa, India.**
- ❖ Dr. Pruthwiraj Taur - Chairman, BoS., Marathi, S.R.T. University, Nanded.
- ❖ Dr. N. V. Jayaraman - Director at SNS group of Technical Institutions, **Coimbatore**
- ❖ Dr. Bajarang Korde - Savitribai Phule Pune University **Pune, [M.S.] India**
- ❖ Dr. Leena Pandhare - Principal, NSPM's LBRD Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya, Nashik Road
- ❖ Dr. B. V. Game - Principal, MGV's Arts and Commerce College, Yeola, Dist. Nashik.

Review Committee -

- ❖ Dr. J. S. More - BoS Member (SPPU), Dept. of Hindi, K.J. Somaiyya College, Kopergaon
- ❖ Dr. S. B. Bhambar, BoS Member Ch.SU, Kolhapur, T.K. Kolekar College, Nesari
- ❖ Dr. Uttam V. Nile - BoS Member (NMU, Jalgaon) P.S.G.V.P. Mandals ACS College, Shahada
- ❖ Dr. K.T. Khairnar - BoS Member (SPPU), Dept. of Commerce, L.V.H. College, Panchavati
- ❖ Dr. Vandana Chaudhari KCE's College of Education, Jalgaon
- ❖ Dr. Sayyed Zakir Ali, HoD, Urdu & Arabic Languages, H. J. Thim College, Jalgaon
- ❖ Dr. Sanjay Dhondare - Dept. of Hindi, Abhay Womens College, Dhule
- ❖ Dr. Amol Kategaonkar - M.V.P.S.'s G.M.D. Arts, B.W. Commerce & Science College, Sinnar.

Published by -

© Mrs. Swati Dhanraj Sonawane, Director, Swatidhan International Publication, Yeola, Nashik
Email : swatidhanrajs@gmail.com Website : www.researchjourney.net Mobile : 9665398258

INDEX

No.	Title of the Paper	Author's Name	Page No.
01	Study of the Problems and Challenges before Librarians in Lockdown	Dr. Rajendra Latpate	05
02	Voicing Feminism in Bama's <i>Sangati</i>	Dr. Divya Das	08
03	A New Trend of Electronic Commerce- Social Commerce	Smt. Sampada Lavekar	12
04	Covid-19 and Online Education Impact on Educational System	Dr. Sanjay Fulzele	17
05	Job Stress of Bus Drivers and Conductors of MSRTC under the Threat of Coronavirus	Mrs. Mrudul Kamble	21
06	Business Intelligence - Boost for E Commerce Business	Mr. Maruti Kumbhar	25
07	Digital Libraries : Opportunities and Challenges in the Current Scenario	Mr. Ashwin S. Amrutkar & Mr. Mohan Nikumbh	31
08	An Overview on Useful Tools in Research Methodology in Library and Information Science	Dr. Dnyaneshwar Maske	36
09	Role of IT in Inclusive Growth & Economic Development'	Dr. Gautam Dhale	41
10	Emotional Intelligence as an Effective Managerial Skill	Dr. Sabiha Asif Faras	47
11	Journal of Indian Library Association : A Content Analysis (2015-2020)	Dr. Rahul Lokhande	52
12	Koha : Open Source Software for Library Management	Dr. Santosh Salunkhe	60
13	Problems in Implementing S.G.S.Y in Sindhudurg District	Prof.B.H.Chaugule	64
14	Use of Technology in Library Security	Mr. Mohan Nikumbh & Mr. Ashwin Amrutkar	67
15	Data Analysis of COVID-19 and Its Predictive Features Worldwide	Vijay S. Raykar	71
16	E-Learning in Schools During Coronavirus (Covid-19) Pandemic on Tamilnadu : Challenges and Opportunites	Dr. Hameed Basha & Mr. H. Vignesh	77
17	Historical Significance of Early Pandya : A Study through Rock Cut Sculptures	Dr. S. Sridhar	82
18	Portrayal of Woman in the play, The Homecoming by Harold Pinter	Mr. Dinesh Betkar	86
19	Impact of Technology on Higher Education in India	Dr. Divya Das	91
20	COVID-19 Pandemic, Animals and Environment : A Global Review	Nandu Hedulkar	95
21	Neocolonialism in Nuruddin Farah's Sweet and Sour Milk	Mr. Santosh Rade	100
22	The 'Researchgate' Score of University of Mumbai : An Analysis	Dr. Rahul Deshmukh	106
23	भारतीय कृषि का वर्तमान परिदृश्य एवं प्रमुख चुनौतियों का विश्लेषण	मूलाराम	112
24	जनसंचार के रूप में भारतीय सिनेमा	प्रा. आनंदा कांबळे	118
25	जलवायु परिवर्तन का स्वास्थ्य पर प्रभाव - एक आकलन	अशोक कुमार	121
26	राष्ट्रकवि डॉ. वृजेश सिंह की गज़लों में जल-पर्यावरण चेतना	प्रा. रवीन्द्र ठाकरे, डॉ. अनीता नेरे	128
27	हिंदी साहित्य में स्त्री विमर्श	निलेश कारेकर	133
28	ई-अपशिष्ट का पर्यावरण पर प्रभाव : मुद्दे, चुनौतियाँ एवं समाधान	अशोक कुमार	136
29	हिंदी ग़ज़ल साहित्य का परिवर्तित स्वरूप	प्रा.रवीन्द्र ठाकरे, डॉ. अनीता नेरे	142
30	नवीन शिक्षा नीती : वास्तविकता आणि युवापिढी	अंजना बोखारे	147

31	विद्यापीठ व कॉलेजच्या परीक्षांवर कोविड-१९ चा झालेला परिणाम	डॉ. सुनिल लोखंडे	150
32	महिला सक्षमीकरण आणि आर्थिक विकास	डॉ. मुरलीधर गायकवाड	153
33	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची जलनीती आणि समकालीन पाणी समस्या	डॉ. चांदोजी गायकवाड	159
34	ग्लोबल वार्मिंग के न्यूनीकरण में गुरु जांभोजी के चिंतन की भूमिका : विवेचनात्मक अध्ययन	मूलाराम	163
35	ई-अध्ययनाची साधने	श्री. विनायक नाकतोडे	169
36	शालेय आराखडा (School Mapping)	डॉ. अविनाश भांडारकर	172
37	डिजिटल लायब्ररी सर्व्हिसेस	डॉ. प्रतिभा बराडे	175
38	QR Code या तंत्रज्ञानाचे ग्रंथालयांमध्ये उपयोजन	मयूर पडोळे	179
39	मराठी रंगभूमीच्या विकासात लोकरंगभूमीच्या कलात्मक अविष्काराचे योगदान	ज्योती काळे	183
40	'आत्मनिर्भर भारत अभियान' आणि डिजिटल परिवर्तन	डॉ. शर्वरी कुलकर्णी	186
41	सर जॉन मार्शल : जीवन आणि कार्य	श्री सुरेश पाटील	189
42	कोरोना काळातील शिक्षण प्रणाली	श्रीमती एस. एस. पाटील	194
43	उच्च शिक्षणामध्ये ग्रंथालयीन सेवेत माहिती आणि कॅम्प्युनिकेशन तंत्रज्ञानाचा प्रभाव	माधव घोडके	202
44	ग्रंथपालन व्यवसाय व भावीकाळातील संशोधन	प्रा. अनिल जेवळीकर	206
45	दौलतमंगल किल्ला	कु. निता टेंगले	210
46	पंचायतराज व्यवस्था आणि महिला सबलीकरण	प्रा. एस.एम. मुंडे, डॉ. डी. एस. कळंबे	214
47	भारतात ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र शिक्षण	मुग्धा राजनकर	217
48	लोककथांचा 'लोकतत्वीय' अभ्यास	डॉ. चांदोजी गायकवाड	221
49	स्थानिक इतिहासलेखन	कु. निता टेंगले	226

Our Editors have reviewed papers with experts' committee, and they have checked the papers on their level best to stop furtive literature. Except it, the respective authors of the papers are responsible for originality of the papers and intensive thoughts in the papers. Nobody can republish these papers without pre-permission of the publisher.

- Chief & Executive Editor

Study of the Problems and Challenges before Librarians in Lockdown

Dr. Rajendra Ramrao Latpate

Librarian

Kala Mahavidyalaya, Nandurghat

Tal: Kaij Dist: Beed

Abstract :

The present paper is about the survey of the problems and Challenges before Librarians in Lockdown in Covid 19 pandemic. In this paper, researcher pointed out some of the views of the Librarians who faved the lockdown and also worked in Covid -19 pandemic. No doubt that Covid 19 has a great effect on every field. It has also great effect on those frontline workers who fought this war with so many problems and obstacles. But one cannot ignore the Education field which is mostly affected in this situation. Librarians also faced so many problems in this critical situation but most of them show courage and dare to spread the knowledge in this situation. Researcher through the online interview collected the data about the survey of the problems and Challenges before Librarians in Lockdown in covid -19. The present paper is focused on this issue.

Key words – Digital library, Pandemic Covid-19

Introduction:

Covid -19 is the great threat to the world. It is burning issue in all over the world. Doctors, Nurses, Scientists, frontline workers are the real hero in this situation. In the present study researcher has focused on the survey of the problems and Challenges before Librarians in Lockdown in covid -19. In this paper, researcher pointed out some of the views of the Librarians in Lockdown in covid -19 who worked in Covid -19 pandemic to spread the knowledge and information about Covid 19 and health care.. No doubt that Covid 19 has a great effect on every field. It has also great effect on education field particularly teachers and librarians who fought this war with so many problems and obstacles. The efforts of these persons have shown great result in this situation. Researcher through the Interview Schedule collected the data about the survey of the problems and Challenges before Librarians in Lockdown in covid -19. The present paper is focused on this issue.

Need and Importance of The Research

- The present research has focused on the discussion of the problems of the librarians and their challenges in this situation.
- This research is beneficial to study the problems and challenges before librarians and about digital library and to suggest some remedies to it.
- Researchers studied the main problems and challenges in front of the librarians and their present condition and needs.
- The present research is also important for the following reasons like one should know the present condition of the Library services in Covid 19 and in Lockdown situation.
- Due to that Government and local administration can make some support to them for providing good services.
- It is also important to understand the problems of librarians about their precautions related to the Covid 19 work.

- They are facing many problems already like lack of the support from family and society, economic problem, unavailability of internet, lack of medical facilities etc.
- The present research paper also focused on remedies to minimize the problems before them and make the library system service very strong.

For all these reasons, this research is very important. Followings are the objectives of the present research.

Objectives of Research

- 1] To know the present condition of the Librarians about their health care
- 2] To know the present condition of the Digitalization of the library in this situation
- 3] To understand the problems of the librarians related to the Covid-19 pandemic.
- 4] To know the challenges before them related to the medical facilities for them. .
- 5] To suggest remedies to minimize the problems before librarians.

Delimitations of The Study

- 1] The study has been delimited to the Beed District only
- 2] The study was delimited to the views of librarians who are working in Covid -19.
- 3] The present study is limited only for the librarians in rural area.

Research Methodology:

1] Research Method

For the present study Researcher has used Survey method for study. It helped to achieve the objectives of the research.

2] Research Sample:

The purposive sampling method has been used and Researcher has selected 10 Librarians and library related staff from the Beed district for the Interview schedule.

3] Research Tools:

Researcher has used self made Interview schedule, standardized by 5 experts of same field. Interview schedule is prepared according to the objectives of the research.

Research Procedure:

1. Researcher has prepared Interview schedule.
2. This Interview Schedule is used to collect the data from the librarians and from library related staff.
3. Researcher took online interview of the librarians and from library related staff.
4. Researcher prepared some conclusions according to the collected data.

Statistical Procedure:

Researcher collected the data and with the help of Mean and percentage, researcher analyzed and interpreted the data.

Analysis Of Data:

After the collection of the data, researcher analyzed it and made some conclusions which are mentioned here as research findings.

Findings:

- 1) Most of the librarians and staff stated that they have lack of medical facilities while working in the Covid -19 pandemic.

- 2) They have a big challenge in front of them about the lack of the proper support of the government and local administration while working in the Covid -19 pandemic.
- 3) Some of the librarians and staff pointed out that they have no full support of the family members though they want to work as social worker in this situation.
- 4) Most of the non granted staff of the College librarians pointed out about the problem of low salary is their major problem.
- 5) Most of the librarians and library related staff stated that in this situation digital library is one of the most useful services to the readers in this lockdown as reader can get e-books according to their demand.
- 6) According to the survey it is clear that though they have many problems but most of the the librarians and library related staff are satisfied with their job.
- 7) They also felt the physical and mental stress in this situation.

Conclusion:

In this paper, researcher tried to collect the problems of librarians and library staff in Covid-19. For this purpose, researcher collected the information through online mode and analyzed it and made some conclusions about their problems and challenges. Librarians have shown great efforts in this situation. Their fighting spirit against difficult situation is one of the positive things which we can see in this situation. Digitalization of library is one of the most useful things in this situation.

References:

Books

1. Best, J. W., & Khan, James V. (1986). *Research in Education*. New Delhi: Prentice- Hall of India Private Limited.
2. Handbook 20 May 2020 Schools in the time of Covid 19 *What Matters Most & What We Should Do Version 1.0*
3. **Internet sites**
4. <https://www.journalpulmonology.org/en-challenges-for-librarians>

Voicing Feminism in Bama's Sangati

Dr. Divya Das S P

Dept. of English

Govt. Art College, Autonomous, Chitradurga 577501

Karnataka

Email : divyadasgc@gmail.com

Mob. : 9900797698

Abstract :

Bama's Sangati reveals the realistic problems of tamil dalit women along with dalit christian women. They represent the cultural identity and norms which bind their day to day life. But the writings of Bama represent a kind of consciousness which is the need of the hour. The present paper tries to identify the different approaches of Bama to raise her voice against all obstacles of these women. This study also focuses on the strength of the rural dalit women and their struggle to earn their livelihood. In this connection, Bama's voice for the voiceless reconstructs the spirit of encouragement to the ignored class of her own community.

Key Words: Dalit women, community, identity, struggle, consciousness

Feminism in India highlights the various kinds of injustice in all walks of life. At the same time, it deals with the question of identity for women in the existing patriarchal world. The demand for gender equality in India depends on the particular cultural and regional lives of women. In the interests of putting an end to the issues of women, many activist groups have ignored the realistic sufferings of rural and dalit women. As a result, it has given space for the development of dalit feminism.

In tamil dalit feminist literature, the voice of Bama is noticeable. Her feminist Bible, "Sangati" presents the realistic stories of female lives with multifaceted issues, challenges and transformations. Dalit culture is entirely different from the mainstream which is depicted in this new form of literary work. Within the community, Bama becomes the voice of "Paraiya" dalit women. Of course, she tries to reflect the violence and exploitation of these women. But her portrayal of protagonists exists with the endless struggle to live. They challenge the patriarchal world, racial discrimination and marginalization as subaltern class. Bama uses the title "Sangati" to reflect her literary representation as interconnected anecdotes. She shares women's individual experiences with various events in this novel. The collected stories of dalit woman and Christian dalit women are revealed to the entire world to enlighten the hard life and ignored status. Everything which Bama addresses the reader to view it from dalit feminist perspectives. The present novel stands as a guide to dalit women's movement. The author's narration notices injustices and violence over several generations of women from their cradle to grave.

Bama advocates imbalanced position of dalit women in the patriarchal world with various forces. Her vulnerable condition and suppressions are different from the mainstream group. Unlike upper -caste women, these dalit women have their rebellious attitude.

Initially, the novel analyses the dalit community women as wage earners and domestic workers inside the families. The narrator's grandmother, Vellaiyamma Kizhavi has led lonely life after her husband, Goyindan's disappearance. Through her illustrations, Bama throws light on dalit women's hard labour. The financial responsibility is assigned to every female even from

her childhood. They work as agricultural and construction workers, dig wells, sell the bundles of firewood collecting from the hills and woods and do other pity jobs. Even these dalit women earn, they never have the right to spend even a rupee for their own sake. On the other hand, dalit men enjoy their earnings without fulfilling the family responsibility. Dalit community women work equally with men but they get less than men. Along with this, they have to bear the innumerable violence to feed one time gruel for family members.

Kumarasami Ayya's indecent behavior towards Mariamma, her accident at the place of digging well, a couple of young girls unnatural death after eating chemical mixed seed gram and Paralokam's encounter with the barbarian landlord while pulling up grass for the cow are some stories mark the miseries of women at work place. The writer assesses the powerful women in the midst of the all these obstacles. The old lady, Vellaiamma works in the field and house of land landlords and allocates the work to the street's women and distributes the wages for them as a Kothachi. Sevathi, Bama's mother discharges her family duties in her husband's absence. In spite of endless humiliation and physical pain Mariamma returns to work to feed her two younger sisters. Their stance against the battles of life is appreciable. The striking character, Maikkanni interprets the cruel practice of child labour among dalit children. The author highlights this problem to alert the system which is spoiling the future of the marginalized children. Maikkanni works in the factory all day and takes care of her siblings with all tasks at home. Apart from the pitfalls in the lives of such young girls, Bama uncovers the interesting aspects among them. These young girls miss the opportunity of school education, but they are very smart and cheerful and aware of comforts of modern age. Maikkanni's rebellious nature at work place and use of commonsense to escape from the trouble in the woods are interesting illustrations.

Bama notices,

"I have seen boys eating their fill and playing about. But a girl, even though she can scarcely walk herself, will go around carrying a baby brother or sister; or she'll carry a water pot, she'll pluck grass for the cow, and gather firewood for the hearth."¹

In this community, there is more concern for the boys than the girls. During the playing time, girls are assigned with the works of cleaning vessels, drawing water, sweeping the house, gathering firewood, washing clothes and taking care of siblings unlike boys. More care and preference are given to the community boys to play and eat. It makes her to question the gap that exists as gender discrimination. Established norms control every movement of young girls.

Vellaiamma's narration of restrictions for the grown up females allows Bama to examine the excluded position in the particular society. Prohibitions for women to enter the cinema hall, to marry outside their caste, to go for love marriages, to educate themselves and to speak up in public places are hurdles in the way of women's progress. So, Bama identifies the community women's recognition and states,

"They'll never let a girl choose a man after her own heart and live happily with him. It is what men say that has become the rule of law. It is their happiness that comes first. Whatever happens must be according to their pleasure and their convenience. If anything is ever arranged for a woman's convenience, they will never stand for it. They will leap between heaven and earth to prevent it."²

The condition of dalit woman remains unchanging, even after her marriage. Bama strongly criticizes the victimized lives of women within the wed locks. Vellaiyamma, Perimma, Thayi Mariamma, Esakki and Maikkanni's mother and other Dalit women with or without husband struggle hard breathlessly to bear the responsibility of their families. Ignoring family's requirements, dalit men spend money on alcohol and waste time in other meeting places. The Author's grandmother explains,

“We have to labour in the fields as hard as men do, and then on top of that, struggle to bear and raise our children. As for the men, their work ends when they've finished in the fields. If you are born into this world, it is best if you were born a man’.”³

Unwillingly, most of dalit women marry their community men and everyday get tormented with blows, kicks and beatings. Confronting all annoyances, they should work inside and outside for their daily kanji (gruel). The author describes,

“Our men don't have the same problem. Even if they work really hard, they still have their freedom. They still control their women, rule over them, and find their pleasure. Within the home, they lay down the law; their word is scripture.”⁴

Anecdotes of oppressive and inhuman acts of men show the patriarchal side of existence. Manacchi's and Irulappan's wife's possessed episodes and Raakkamma's fierce fights with her husband are temporary solutions for the unforgivable acts. Bama addresses them to grow mentally strong to balance all precariousness. As a conscious narrator, she encourages to realize the importance of freedom and courage.

The vivid descriptions of domestic violence drag the attention to the dark side of dalit women. In this regard, the narrator's series of questions criticize the female bindings and exploitations. She also admires the positive cultural practices among the community women. Somehow, these mentally and physically suffered women fight back and scream and shout to escape from such harassment.

The Author gives insights,

“I sometimes think that because they have neither pleasure nor fulfillment in their own sexual lives, they derive a sort of bitter comfort by using these terms of abuse which are actually names of their body parts.”⁵

Unlike upper-caste people's cultural life, dalit women have some liberation in their marital life. The narrator's accounts explain there are no traumatizing acts in the name of dowry over women. Instead of this, the man is expected to give a bride price to have respect in dalit community. There are better customs in these people than in the upper castes. Men and women both participate in the burial rituals. Man is alive or dead, there is no binding for dalit women to wear tali around the neck. Widowhood practices are not there to suffocate the lives of dalit women. The writer writes,

“ ‘O, it's quite common with us. It's only you Bible- people who can't do it. We are Hindus. But even amongst us, it's only the pallar and chakkili communities who can end one marriage and go and marry a second time. None of the other communities do it’ ”⁶

Bama appreciates certain practices which provide a chance for a woman to get separated from the clutches of her terrible husband. In the meanwhile she shares her opinion that if the second marriage chance is allowed to the men, it creates a lot of damage to the lives of women. Certain political activities of men are discussed and their holdings in the hands of the upper caste men are illustrated. Dalit community women always keep them away from stinking party-

politics. They ignore the administrators, who are in the powerful posts and never care to cast their votes during the time of elections. Daily chores works and struggle to fill their bellies are the main patterns of their life. The representation of Sammuga Kizhavi's shrewd acts at the time of casting votes depict the political consciousness of dalit women.

Of course, the patriarchal power of the village panchayat extends its dominance over its community women. In the case of Mariamma's humiliation, she however tries to stand against all abuses. Even some of the senior female characters indirectly support her in the village meeting.

The author glorifies the women of her own community in the rural life. They never depend upon men for the financial support. They are the earners and hard workers. Their skills and capabilities are highlighted with various anecdotes in colloquial language. She creates awareness among them to identify their strength and right and expect peaceful life out of hellish torments.

As autobiographies of women, the literary work "Sangati" is very sensitive to deal with women's identity. It not only speaks of the painful tears of women but also gives inspiration to live with individual choices and changes. It questions inequality and injustices in the social political and economic spheres.

Vellaiyamma's oral events place her as the carrier of community's socio, political and cultural history. In turn, it enthusiastically gives a chance for the writer to retell them to the entire world the essentiality of self-respect and individual identity for dalit women. As an unmarried educated dalit woman, Bama has tormented with endless difficulties. But, she never tries to hide her identity in the world. Each and every event which she discusses in the novel, awakens woman's mind to realize their own feelings, wishes and liberty.

References:

1. Bama. *Sangati: Events*. Trans. Lakshmi Holmstrom. New Delhi: OUP, 2005. Print
2.*Karukku*. Trans. Lakshmi Holmstrom. New Delhi: OUP, 2011. Print.

Works Cited :

1. Bama. *Sangati: Events*. Trans. Lakshmi Holmstrom. New Delhi: OUP, 2005 .p. 76.
2. Ibid., 110.
3. Ibid., 06.
4. Ibid., 59.
5. Ibid., 68.
6. Ibid., 92

A New Trend of Electronic Commerce- Social Commerce

Smt. Sampada S. Lavekar,

Assistant Professor

Department Of Commerce,

Rajarshi Chhatrapati Shahu College,

Kolhapur- 416003.

Abstract:

Due to commercial success of social networking sites and other forms of social media, the term social commerce was came into existence in 2005. Social commerce is a form of commerce which generated by social media and is converging both online and offline environments.

Social commerce involves using social media that support social interactions and user contributions to assist activities in the buying and selling of products and services online and offline through e-commerce. It represents potential merchandizing opportunities that combine shopping and social networking activities together through social media. Benefitting from the advantages of interactive information technology infrastructure, social commerce is regarded as a new category of e-commerce. This paper aims to describe the characteristics, pros and cons of social commerce and its importance in future.

Key Words: Social commerce, Social media, e-commerce.

1) Introduction:-

Social commerce is a term which was first introduced by Yahoo in the year 2005 and is a process of selling and buying of goods or services over the social media website. Social commerce uses social media websites such as Facebook, Instagram, and Twitter as a platform to sell goods and services. Owner does not require his own website to sell the goods or services, the deal takes places on the social media website. Social commerce is a combination of e-commerce and social networking.

Social Commerce is an expression that now widely used to denote different things, however it would be define as "the use of social media in the context of e-commerce, which allows an enhanced buying/browsing experience to shoppers and offers new ways to online retailers to engage with their audiences and merchandise their products both from their own site and directly from social networking sites."

As Social Commerce uses networking websites, a success of social commerce campaign is measured by the degree to which consumers interact with the company's marketing through their likes, shares and rewrites. Social commerce encourages social shopping tools such as forums and communities in which buyers and sellers discuss their online shopping experiences and compare notes.

2. Significance of the Study:

In emerging markets, social commerce has the potential to improve economic livelihoods for a large amount of the population—particularly within the informal sector, where most people make their living. To better understand the social commerce business models and the potential opportunities for mobile money providers, there is a need to study the concept of Social Commerce.

3. Objectives of the Study:

The main objective of the present study is to study the Concept, Characteristics, Importance and Limitations of Social Commerce.

4. Data Collection:

The presents study is mainly based on secondary sources of data collection such as electronic resources, research papers, with the objective of successfully completion of ongoing study data are collected from published and unpublished sources.

5. Scope of the Paper:-

The present study will study the concept, characteristics, pros and cons of Social Commerce. The paper concludes with some opinions regarding how the concept of social commerce is useful for changing business environment in economy.

6. Conceptual Framework:-

6.1. Concept:

Social commerce, a relatively new subset of e-commerce, is blurring the line between social interaction and online shopping. Not only does it offer a convenient online experience and better bargaining power for underserved customers, but it provides small businesses and micro-entrepreneurs with a simple way to formalize aspects of their businesses and streamline their purchase processes.

The term social commerce was introduced by Yahoo! in November 2005 which describes a set of online collaborative shopping tools such as shared pick lists, user ratings and other user-generated content-sharing of online product information and advice.

The concept of social commerce was developed by David Beisel to denote user-generated advertorial content on e-commerce sites, and by Steve Rubel to include collaborative e-commerce tools that enable shoppers "to get advice from trusted individuals, find goods and services and then purchase them". The social networks that spread this advice have been found to increase the customer's trust in one retailer over another.

Social commerce aims to assist companies in achieving the following purposes. Firstly, social commerce helps companies engage customers with their brands according to the customers' social behaviors. Secondly, it provides an incentive for customers to return to their website. Thirdly, it provides customers with a platform to talk about their brand on their website. Fourthly, it provides all the information customers need to research, compare, and ultimately choose you over your competitor, thus purchasing from you and not others.

Today, the range of social commerce has been expanded to include social media tools and content used in the context of e-commerce, especially in the fashion industry. Examples of social commerce include customer ratings and reviews, user recommendations and referrals, social shopping tools (sharing the act of shopping online), forums and communities, social media optimization, social applications and social advertising. Technologies such as Augmented Reality have also been integrated with social commerce, allowing shoppers to visualize apparel items on themselves and solicit feedback through social media tools.

The term "social commerce" refers to the activity of buying and selling on social media sites and apps.

Prominent social commerce examples include Pinterest “Shop the Look” pins, Facebook “Shop Now” stores and an Instagram “digital price labels”. Instagram also recently gave users the option to checkout directly on Instagram without the need to leave the app. And while this Instagram feature is currently limited to a small number of brands, it likely that there will be a bigger rollout in the future.

None the less, there is a very big opportunity for online retailers. And joining the party sooner rather than later will give a competitive advantage over the long-term.

A social commerce platform is simply a social media platform on which retailers (or any business users) can sell products.

As far as online retailers are concerned, the “big three” to be aware of are Facebook, Pinterest, and Instagram. Twitter has since canceled features that allowed users to shop through the app and site directly but will likely introduce new ones in the future.

6.2. Characteristics of Social Commerce:

6.2.1 Reduces friction associated with online shopping – Most users just have to hit a few buttons without the need to input payment or address details, which are already stored on the social media platform. Because reviews and comments are directly visible next to the product, the research phase is also shortened.

6.2.2 Enables online retailers to reach new markets – The speed and ease with which retailers can directly test new markets make social commerce a viable long-term strategy. Facebook, or example, has one of the best advertising platforms in the world, with unparalleled targeting and testing features.

6.2.3 Generates buzz and conversation around new products – Shopping is a social activity. Showcasing products directly to vocal potential customers can create lots of buzz and excitement, creating urgency and fear of missing out.

6.2.4 Enables retailers to better meet customer needs with streamlined stores – Social media platforms provide in-depth analytics reports and tracking tools which allow retailers to tailor their offerings to their audiences. Storefronts on social media platforms are much more limited than full ecommerce sites. This means that retailers need to be selective about which products they promote. But this can have a positive effect. Armed with data about their social audience, retailers can provide only the most-desired items.

6.2.5 Allows for personalized customer experiences like retargeting – Social media platforms also have lots of personalization features (like Facebook retargeting) which can improve the efficacy of ads and posts.

6.2.6 Adds another channel for customers – Some customers simply don't like shopping on ecommerce stores, preferring to stick to their social media apps. Social commerce enables retailers to reach them via their preferred outlet.

When we get all of these practical benefits with the fact that social media is one of the top sources of product reviews and the most-favored resource for product research on the web, the power of social commerce becomes abundantly apparent.

6.3 Importance of Social Commerce:

6.3.1 Customer Oriented: social commerce is a customer-oriented platform. Because it only shows that related products or services which customer has need.

6.3.2 Direct Buying: In social commerce buyer can buy products through social website, without going any other website. It helps the buyers to buy the products without any hassle.

6.3.3 Help to Small Business: social commerce helps the small business to increase their sales, small business owner get the big marketplace. They sell products without included any extra cost.

6.3.4 Increase engagement: social commerce helps to increase engagement, it gives one more reason to use social networking websites.

6.3.5 Branding: social commerce provides marketplace and branding to the local brands and saves their money, which helps the owner to sell their products at a minimum price and consumers get the best products at cheap rate.

6.3.6 Two-way communication: Business can gain engagement and reach whenever they share content. It allows people to connect through two way communication with the company. They use it as an excellent customer services problems are solved.

6.3.7 Customer loyalty and retention: By using social commerce, there is a chance of building a good relationship with people. By utilizing this opportunity to engage with prospects, a company can earn customer loyalty and therefore, retention of those customers.

6.4 Limitation of Social Commerce:

6.4.1 Low Buying intent: social media is usually used to connect with friends, family or social issues. People has low buying intent in social media. They do not want to but anything when they are spending time with family or friends.

6.4.2 Few Product Categories: social commerce is still in developing stage. So it has few products categories only. So, it has one of the reason people do not prefer to buy at social commerce.

6.4.3 Less Authenticity: As we said that social commerce is in still developing stage. Seller does not require to do any paperwork. Sometimes spammers take the advantages of it and make fool of the people.

6.4.4 Lack of Privacy: buyers need to provide his personal details, such as address, telephone number, and so on to the seller. This is one of the reasons people don't go with social commerce.

6.5. Examples of Social Commerce:

6.5.1 Facebook is one of the most popular social networking website. Now, Facebook has started its own social commerce platforms. It is providing a big platform to small business owner.

6.5.2 Instagram is video and photo sharing website, it is one of rising social media websites. Instagram is providing its platform to business owners and giving them huge sales.

6.5.3 Pinterest is a social photo sharing websites; it has features of selling products. Users can buy directly through the website. Social commerce is a type of e-commerce which uses the social network to help in buying and selling of goods and services. Social commerce uses ratings,

online communities, advertising, shares and stores in the social networking sites for selling and buying goods and services.

7. Conclusion:

In the present study, an attempt has been made to study the Social Commerce which helps to maintain those relationships by quickly informing best customers of special promotions, new products, deep discounts and much more. If customers are happy with products and customer service they will be more likely to buy again. Electronic commerce will substantially lower the transaction cost. It eliminates many fixed costs of maintaining brick and mortar shops. This allows the companies to enjoy a much higher margin of profit. It provides quick delivery of goods with very little effort on part of the customer.

This chapter concludes that it is important to remember that social commerce is still in its infancy. Companies like Facebook are still experimenting with the best methods to enable buying and selling through their platforms. They are testing, implementing, and discontinuing lots of new features. Because of this, it remains to be seen exactly what the finished social commerce experience will look like for users.

8. References:

1. Chingning Wang & Ping Zhang (2012), "The Evolution of Social Commerce: The People, Management, Technology, and Information Dimensions", *Evolution of Social Commerce, CAIS*
2. Nika Naghavi (2019), "Understanding the landscape and opportunities for Mobile Money" Social Commerce in Emerging Markets, GSM Association
3. Websites
 - i. www.investopedia.com
 - ii. www.wikipedia.com
 - iii. www.the-future-of-commerce.com
 - iv. www.marketbusinessnews.com

Covid-19 and Online Education Impact on Educational System

Dr. Sanjay D. Fulzele.

Librarian

Deptt. Of library & Inf. Science.

M.J.F. College, Ashti. Dist. Gadchiroli (M.S.)

Email ID-Sanjayfylzele11@gmail.com

Abstract:-

The purpose of this study was to conduct online survey regarding students experience and perception related to online classes. Online platform has been a recent modification taken by the education system in India due the corona virus situation. Thus, this survey describes the opinion of school students with regard to online learning classes that have been made compulsory in the wake of corona virus situation. A structural questionnaire (Google form) link was sent to, colleges students Whats App, Face book, and E-mail. The samples of 300 students are considered in this survey. This online survey method was used for data collection. The learners were used smart phone mostly for attending online lectures. Students also face many problems such as unfavorable environment for study. The finding shows that the following area plays an important role for students' satisfactions with online platform- class module, network issues, proper interaction and discussion with teacher and student.

Keywords: Covid-19, Online classes, Student Perspective, Survey

Introduction:-

A Corona virus can be placed in a large family of viruses as it results in illness of animals as well as among human beings. Due to this virus in humans, several corona viruses are considered to be responsible for respiratory infections ranging from the common cold to some severe diseases such as Middle East Respiratory Syndrome (MERS) and Severe Acute Respiratory Syndrome (SARS). The most recently discovered corona virus causes corona virus disease COVID-19 and it was on 11th February 2020 that WHO called its name as COVID-19 from Novel Corona virus and it was identified in Wuhan china first during the month of December 2019. The name of COVID-19 was given on the following basis and description i.e.; 'CO' means 'corona' 'VI' means 'Virus' while as 'D' means 'Disease' and as it was originated from Novel Corona virus 2019 so COVID-19 was its new official name formulated by World Health Organization and at present scenario it has been widely notified as Pandemic. The new corona virus has spread rapidly in many parts of the world. On March 11, 2020, the World Health Organization (WHO) declared COVID-19 a pandemic. A pandemic occurs when a disease that people are not immune to spreads across large regions

In India the first case of this pandemic was reported on 30 January 2020 and India is presently 4th ranked among the Asian countries with confirmed cases. This virus can easily move from one person to another by having contact with an infected person so as it is the demand of the time that gathering of persons can be avoided at large scale in order to keep this pandemic away from the common peoples. It is such a pandemic which can be transmitted from one infected person to another if the physical or close contact between them takes place or through small droplets from the nose or mouth, which are expelled when a person with COVID-19 coughs, sneezes, or speaks. These droplets are relatively heavy and they don't travel far and

quickly sink to the ground and even People can catch COVID-19 if they breathe in these droplets from a person infected with the virus.

Around eightieth of individuals with COVID-19 recover while not receiving specialist treatment. These folks might expertise delicate, flu-like symptoms. However, one in vi folks might experience severe symptoms, like respiratory

Literature Review:-

In the emergence of corona virus disease 2019 (COVID-19) forced the world-wide education sectors to adopt online mode immediately introduced by Bisht et al.[14].The Government of India has played a major role in the development of e-learning in India and the department of electronics and Information Technology is developing tools and technologies for promotion of learning or online learning by supporting Development projects given by Kundu.et al[11]. The covid-19 virus pandemic landed the education system in danger, thus challenge imposed to accept the virtual platform for teaching and learning process the article explained that the lockdown pressurized many educational institutions to cancel their lectures, classes, examinations. Thus covid-19 created many opportunities and challenges to education to strengthen their technological knowledge systems. The lockdown given many hopes to students and teachers to continue their classes through online platform like zoom, Microsoft teams, telegram, Goggle introduced by Jena.et al.[1]. Almost all the colleges and universities developed the online portal for their faculties and students introduced by More et at.[16].The paper suggested some measures to overcome from the covid-19 pandemic situation such as health related measures like us social distancing, precautions tools, special hygiene, and digitization in educational sector.

Objective:-

The present research paper focused on the following objective.

- To in lighten various measures taken by government for higher educational sector in this pandemic period.
- The highlights various positive impact of Covid-19 on education system.

Methodology:-

This online survey method was used for data collection. This is online survey based study in which 300 student as participant. This student are various colleges of Maharashtra.

Its Impact on Higher Educational System in India:-

It is clear and on record that India's Higher Educational system is the world's third largest educational system and it stands next to the United States and China and its main governing body is the University Grants Commission, which enforces its standards and advises the government, and helps coordinate between the Centre and the state.

The pandemic has affected educational systems worldwide as well in India which results in total closures of all educational institutions at all levels throughout the country and all exams were called off by the government so that this pandemic will be controlled and should get viral at mass scale. School closures impact not solely students, teachers, and families. however have sweeping economic and social group consequences faculty closures in response to the pandemic have shed light-weight on numerous social and economic problems, together with student debt, digital learning, food insecurity, The impact was a lot of severe for underprivileged kids and

their families, inflicting interrupted learning, compromised nutrition, child care issues, and sequent economic value to families World Health Organization couldn't work. In response to high school closures, it absolutely was counseled that use of distance learning programmes and open academic applications and platforms that faculties and academics will use to achieve learners remotely and limit the disruption of education.

Keeping in view this Pandemic it was observed that the educational system will be shattered badly as there was no teaching work in the educational institutions. So in order to do this a quick online survey was conducted and the same was circulated among college students online to get their feedback and the target of the survey was to get some of the positive way of feedback and the result was very strange as most of the students show the positive reforms in their educational system. This online survey link was distributed among various students via social media platform and total of 300 responses and they were from various cities of Maharashtra were recorded and the response was as;

Data Collection:-

An online survey was conducted from 15 July to 15 Sep.2021 collect the information in the form of questionnaire. The research concludes that the covid-19 has an effect on students Learning, an issue that is mainly surveyed online and involves total 300 hundred students, and try to understand what they think about it, and sent students from different areas through platform of social networking and sought their views on the impact of lockdown's periods issues in online education,

Table: Table showing the response of 300 responses

S.No.	Questions	Average	Good	Very Good	Excellent
1	How was educational system affected during COVID-19	31 (10.33%)	68 (22.66%)	85 (28.33%)	116 (38.66%)
2	E-learning method was introduced how was that experience	24 (8%)	40 (13.33%)	91 (30.33%)	145 (48.33%)
3	Did you like use of technology during COVID-19	26 (8.6%)	38 (11.66%)	105 (35%)	131 (43.66%)
4	How would you rate if E-learning method will be more developed	11 (3.66%)	30 (10%)	65 (21.66%)	194 (64.66%)
5	Education system achieved new heights during COVID-19	21 (7%)	35 (11.66%)	60 (20%)	184 (61.33%)
6	Was the E-Learning educational system beneficial	31 (10.33%)	25 (8.33%)	70 (23.33%)	174 (58%)
7.	How would you rate the E-Learning study material	11 (3.66%)	21 (7%)	91 (30.33%)	177 (59%)

After tabulating this data it could be clearly viewed that most of the students were quite satisfied with the current system of learning which was introduced during COVID-19 Lockdown and the students have rated very high the impact of the E-Learning system started during COVID-19.

Meanwhile the feedback given by students in addition to these questions it was observed that the students want to transform the educational system by introducing various E-Courses and E- medium educational processes. Somehow it may also be noted that keeping in view the responses, feedback and interest of the students into consideration there must be one platform of E-Learning to which the internet connectivity should be automatically accessed to 5G internet speed or more than that so that the teaching process will never get hampered.

Conclusion: -

COVID-19 has shattered the economic status of every country but if it will be well versed then it is the educational sector that can get reformed as it has been in managed by temporary arrangements and by taking these temporary arrangements to a high intensity and permanent way.

“Anyone who has never made a mistake has never tried anything new.”

Albert Einstein

References:-

- 1) Bisht, R.K., Jasola, S. and Bisht, I.P. (2020), "Acceptability and challenges of online higher education in the e
- 2) Pandita Koul, P. P., & Bapat, P. O. J. (2020). IMPACT OF COVID-19 ON EDUCATION SECTOR IN INDIA. *Journal of Critical Reviews (JCR)*, 7(11), Possible impacts of covid-19 pandemic and lockdown on education sector in India. *Food and scientific reports*.<https://foodandscientificreports.com/session/2020517.html>.
- 3) Kumar, D. N. S. (2020). Kumar, D. N. S. (2020). Higher Education Digest. Impact of COVID-19 on Higher Education, 1–7. *Higher Education Digest*. <https://www.highereducationdigest.com/impact-ofcovid-19-on-higher-education>.
- 4) . Shenoy, V., Mahendra, S., & Vijay, N. (2020). Covid 19 lockdown technology, adaption, teaching, learning, students engagement and faculty experience. *Mukt Shabd Journal*, 698–702.https://www.researchgate.net/publication/340609688_COVID_19_Lockdown_Technology_Adaption_Teaching_Learning_Students_Engagement_and_Faculty_Experience
- 5) R. Jadhav, V., R. Aswale, S., & D. Bagul, T. (2020). COVID-19 Era: Students' Role to Look at Problems. *International Journal of Research and Review*, 7(5),22–27. https://www.ijrrjournal.com/IJRR_Vol.7_Issue.5_May2020/Abstract_IJRR0049.html.
- 6) Arora, A. K., & Srinivasan, R. (2020, April). Impact of Pandemic COVID-19 on the Teaching – Learning Process: A Study of Higher Education Teachers. *Indian journal of management*, 13(4), 1-4.
- 7) Pandita Koul, P. P., & Bapat, P. O. J. (2020). IMPACT OF COVID-19 ON EDUCATION SECTOR IN INDIA. *Journal of Critical Reviews (JCR)*, 7(11),3919–3930. <https://doi.org/10.31838/jcr.07.19.535>
- 7) Farooqui, S. (2020, May 01). Education in the time of Covid-19: How institutions and students are coping, *Business Standard*. Retrieved from <https://www.business-standard.com/article/education/education-in-the-time-of-covid-19-how-institutions-and-students>.

Job Stress of Bus Drivers and Conductors of MSRTC under the Threat of Coronavirus.

Mrs. Mrudul C. Kamble

Arts, Science & Commerce College Indapur,

Dist- Pune (M.S)

Transportation is the movement of people and goods from one place to another. The movement of human & things from one place to another is as old as human existence. It is an essential part of human life in this world. An important social role played by public transport is to ensure that all members of society are able to travel which include groups such as young, the old, the poor and rich, and other strata of the society. In India, many forms of public transportation are available for passengers. Among them buses play a significant role.

Maharashtra State Road Transport Corporation (MSRTC)

The Maharashtra State Road Transport Corporation (MSRTC) was established in 1961 under the State Road Transport Corporation (SRTC) Act 1950, with the main objective of providing an efficient, economical and properly co-ordinated systems of road transport services in the state of Maharashtra. During 2018-19 on an average 65.96 lakh passengers per day availed bus service of (MSRTC). About 92 per cent population is connected directly by the bus service of MSRTC with 18309 buses. Total staff strength of the Corporation in 2019-20 is 99847, which is inclusive of Class-I and Class-II Office. Bus Drivers and Conductors are the main factors of MSRTC. MSRTC's principal slogan is "Where there is a road there is a bus service." This approach has been responsible for extensive route network in the entire state of Maharashtra. Maharashtra is the second number of recruitments of women bus conductors firstly Government of Karnataka state was taken a step to give opportunities to the women bus conductors in 1948. The Road Transport Corporation of Maharashtra State (MSRTC) was influential in providing opportunities to women across the entire state of Maharashtra. Since 2005 the MSRTC was started appointment of women bus conductor. Employees play an important role in the industrial production of the country. Hence, organizations have to secure the cooperation of employees in order to increase the production and to earn higher profits. The cooperation of employees is possible only when they are fully satisfied with their employer and the working conditions on the job. So, the corporation has to take care of them and give special attention to them. They have to face various problems at the time of performing their duty. the nature of the work of the employee is very hectic as compare to another field. Also, employee has to face the various problems during conducting the duty. Bus drivers are face many problems related to the health. Compulsory Overtime, Shift work, Meetings and Training after office hours, long working hours, Negative attitudes of peers, colleagues & supervisors, Work pressure, travelling away from home, Health issues, Passenger's behaviour, Buses are not in good condition, Conditions of the roads and also the financial issues these are problems of the Bus Drivers and Conductors in MSRTC. Work related psychological disorders affect workers in many occupations including those related to operating large vehicles. There are many psychological factors that may contribute to increase physical loading on bus drivers and the bus conductors. In India, the working conditions of bus drivers and bus conductors are poor and stressful. There are different stress factors such as long hours of duty, exposure to pollution,

rough trips due to depressions, and inevitable complaints from passengers and lastly extended hours of duty due to being stuck in traffic jams. Now a days in the complex and competitive environment stress level is increased both in the bus drivers and conductors. Stressed bus drivers and conductors are not virtuous to operating transport. The stress directly affects the efficiency, productivity and viability of any person. Stress may be physical, mental and natural. Health has always been directly linked with occupation of the people. Sound health in relation to career and employment is the most significant aspect of the life of an individual who works and to the society as a whole. Occupational stress among employees includes a wide range of health problems ranging from asthma, high blood pressure, stress, heart attack and other psychological disorders, with many more to list. Job stress among drivers and conductors is treated as a condition of tension which occurs when a person senses a divergence between the working environment challenges and their possibilities of handling. A bus driver and conductor in MSRTC are public servants whose earnings are not very high. They work continuously for long hours each day without rest. They start their work in early morning and end almost at midnight. Basic health and safety measures are absent from the working conditions in the public transport sector especially in MSRTC. The nature of the work of bus drivers and conductors are very different than another sector. There are some causes of the stress. The nature of the problems is different for drivers and the problems faced by the conductors but the condition is same. Following are some reasons of the job stress of bus drivers and conductors. Changing working hours, Extra workload during on special occasion, Compulsory overtime, Night shifts, Working by standing of conductors, Improper policy of appreciation of work, Lack of promotion chances, Allowances rates are very low, Bad road condition, Improper vehicle condition, Unhygienic and unhealthy atmosphere at depot, Facilities provided by MSRTC like Canteen, Rest room, Drinking water are not good, Passengers rude behaviour, Monitory Change problems at the time of ticket, Political interference, Poor management, Higher Officials attitude towards subordinates, Financial condition of corporation, Allowing leaves, Rules and regulations, Govt. policy, Traffic problem on the road. There are some problems faced by lady conductors like Dual role, Experience of physical exploitation, Commuter's behaviour, assigning extra workload, Difficulties in adjusting with male colleagues, Failure in child care, Husband's attitude, unhygienic sanitation facilities. These are some problems faced by the drivers and conductors. These problems create stress among the employee of MSRTC. This will reflect in health hazard like Hyper tension, blood pressure, obesity, diabetes, body pain, knee and foot pain, neck pain, backache, headache, consumption of alcohol and tobacco, fatigue, allergies, varicose pain, chances of miscarriage in case of women employee, adjusting life style to shift work, Rotations of shifts were primarily the cause of disorderly timings of relaxation and sleep. Monotonous work nature also added to their "nothing to look forward to" factor.

Coronavirus outbreak and its impact on Bus Drivers and Conductors

The outbreak of coronavirus has started in December 2019 from Wuhan, China, and rapidly spread all over the world. On 11th March 2020, the World Health Organisation (WHO) has declared it a global pandemic. The COVID-19 pandemic has impacted nearly every aspect of life around the globally. There are some initial measures has been taken by the govt. to control the virus. Govt. declared a national lockdown restriction in India in several phases limiting all non-essential travel. The first phase of lockdown was implemented between 25th March and 14th April, following which Phase 2, Phase 3 and Phase 4 lockdown were continued between 15th

April to 3rd May, 4th May to 17th May and 18th May to 31st May respectively. This has led to drastic changes in people's travel patterns, daily activities. There are some major changes between pre pandemic and post pandemic period regarding mode of transportation choose by the people. Before the lockdown restrictions were implemented the flow of the migrant worker to their own village is increase. And when govt. started to unlock process at that time the flow of workers to the job place is also increase. At both the situation the burden on the public transportation is increase. As a result, at both the condition the reflect in the workload on the bus drivers and conductors is increase and it become a reason of the extra stress on them. But there is another reason of the stress on them is the threat of infection.

Apart from the lockdown restrictions govt. appeal to the public to follow some changes in their lifestyle to avoid the spread of coronavirus. The appeal to the public is

1. Wear a mask to cover mouth and nose.
2. Maintain Social Distancing.
3. Wash the hands regularly.
4. Avoid the crowd.

These are some habits people have to adapt it. But in public transportation mode this is not possible. Though the govt. insists to the public to wear a mask but there are some passenger's travels without wearing mask. It is not possible every time to maintain the social distancing. Govt. instruct the corporation that the bus should be sanitize after every trip but in actual it is not possible every time. Govt. also suggest that wash the hand with enough water and soap after some time but actually it is not possible for bus driver and conductor to wash the hand after collecting ticket and money. And crowd is the unavoidable part of public transport system. Govt. allows corporation only 50% passengers of the capacity of the bus for single trip. At actual this is not affordable for the corporation. During lockdown period when the public transport service was closed for the passengers in that time corporation bear a loss. The income level of the corporation decreases drastically. The corporation have not enough money to pay the salary of the employee. So, they couldn't get the salary. So financial problems are there it is another reason for the stress on the employee.

And one of the major reasons of the stress on the bus drivers and conductors is that they are working under the threat of the infection of coronavirus. Because they can't refuse to their duty. They have to work in this pandemic situation. Also, there are no any safety measures for them like they don't have priority for vaccination, availability of sanitation facility or any kind of insurance coverage.

Conclusion –

Definitely the coronavirus changes every aspect of the human life. COVID-19 pandemic and government's policies to curb the transmission of the virus in India will impact the public transportation. Though the income level of the corporation during this lockdown period is declined but there is a chance of new policy making regarding employees' safety, preparation for any critical situation like pandemic. Definitely when the working condition are not good and the nature of the work is risky the stress level is high. Apart from that Bus drivers and the Conductors perform their duty regularly. Now a days they are playing a very vital role. Because the public transportation system is an important part of an economy. Because to cover the loss of the corporation due to lockdown movement of the buses is necessary.

References -

- 1) Ajit Surendra Dabholkar*, Sehrish Khatib, Tejashree Dabholkar Psychological problems faced by Navi Mumbai bus conductors. *International Journal of Community Medicine and Public Health* 2015 May;2(2):184-188.
- 2) Dr. Reshma Ramnath Kabugad. Study the Impact of facilitators and inhibitors on work life balance of lady bus conductors. *International Journal of Multidisciplinary Research Review*, Vol.1, Issue - 18, Aug-2016. Page – 98.
- 3) Gupta S.K. and Joshi R. (2007), *Human Resource Management*, Kalyani Publishers, Ludhiyana, pp 38.6- 38.8.
- 4) Ms. Gandhali Vijay Kharge. Impact of quality of work life on work life balance of bus conductors of MSRTC: A case study. *EPRA International Journal of Economic and Business Review*. Vol - 4, Issue- 9, September 2016.
- 5) Pawar, D.S., Yadav, A.K., Akolekar, N., Velaga, N.R., 2020. Impact of physical distancing due to novel coronavirus (SARS-CoV-2) on daily travel for work during transition to lockdown. *Transportation Research Interdisciplinary Perspectives* 100203.
- 6) WHO, 2020 Coronavirus disease (COVID-19) dashboard. <https://covid19.who.int/>.

Business Intelligence - Boost for E Commerce Business

Mr. Maruti Kumbhar

Assistant professor, Department of Commerce

Anandibai Raorane Arts, Commerce and Science College, Vaibhavwadi

Email. marutikumbar1234@gmail.com, Mob: 9421148002

Abstract:

Commercial center is quick transforming into e-commerce center now. Right from needle to ship and involves buying and selling of products and services, or the transmitting of funds or data, over system predominantly the net. E-commerce may be a paradigm shift influencing both marketers and also the customers. . Ecommerce accepting new approach to support or improve existing businesses by integrating business intelligence. It is genuine need of every e commerce business to adopt business intelligence to accumulate and retain in global market. Business intelligence helps for sharing information, quick navigation, SWOC analysis, higher cognitive process, spotting problems, drive revenue and competitive gaining and boosting for e commerce business for better decision making.

Keywords: E-commerce, Business intelligence, integrating, operational efficiency

1. Introduction To E-Commerce and Business Intelligence

Many organizations within the globe are adopting e-commerce system for business so as to extend their revenue and customer base, rather than counting on the standard brick and mortar business model. Every country has invested significantly in its information communication technology (ICT) and has pooled its resources to accommodate the digital world. However, because of the masses of information stored in their huge data pools, companies need high-quality business intelligence to enable their top management to efficiently and effectively analyze the enterprise e-business data in order that they can take accurate decisions and make better policy decision. Business Intelligence combines architectures, databases, analytical tools, applications, and methodologies to enhance business operations . Business Intelligence's major objective is to enable interactive access and manipulation of knowledge and enable managers and business analysts to conduct appropriate data analysis. It involves activity into useful information, which is then accustomed keep decisions and at least result in actions which will further business improvement.

Business intelligence manipulates the info transforms into useful information. The most goal of this research is check the mixing of business intelligence tools into e-commerce business for improving and enhancing deciding for business purposes.

2. Objectives of The Study:

- To understand the current status and trends of E-Commerce.
- To Understand business intelligence tools and its utility for e commerce business
- To reveal the key variables influencing integrating business intelligence to E commerce business

3. Research Methodology:

Present study is relied upon secondary data. The specified secondary data is collected from the journals, research papers, websites, various reports and newspaper articles published online.

4. Definitions:

E-Commerce: "E-Commerce is essentially refers commercial transaction which suggest that purchasing and selling of products or services also money transaction, funds, and valuable data, information with assistance of electronic tools over the net " ..

Business intelligence : In keeping with to Forrester Research "Business intelligence is "a set of methodologies, processes, architectures, and technologies that transform information into meaningful and useful information accustomed enable more practical strategic, tactical, and operational insights and decision-making."

5. Main Types of E-Commerce

As commerce continues to evolve, so do the ways in which it's conducted. Following are the foremost traditional sorts of e-commerce models:

1. *Business to Consumer (B2C):* Now a days this is often the foremost popular type of e-commerce. It reflects the transactions between Business to consumer which suggest that the sale is happening between a business and a consumer, like once you buy any article from an internet retailer.
2. *Business to Business (B2B):* This is often another important type of e-commerce and refers to at least one business selling a goods or service to a different business enterprises. Now a days in globalization most of the realm of trade is roofed by this Business to Business e-commerce.
3. *Direct to Consumer (D2C):* Recent trend in e-commerce or the latest model of ecommerce is direct to customers. D2C means that a brand is selling directly to their end customer without researchinh a retailer, distributor, or wholesaler. Subscriptions are a preferred D2C item, and social selling.
4. *Consumer to Consumer (C2C):* This kind of ecommerce is going down mainly for durable, technical trade goods.. Its rather like auction sale and hence C2C e-commerce refers to the sale of an honest good or service by one consumer to a different consumer. Consumer to consumer sales happens on platforms like eBay, olx ,carwale.com etc.
5. *Consumer to Business (C2B):* During this kind of e commerce personal sells their
6. services or products to a business organizations. This goods and services are supported individual skills . C2B encompasses influencers offering exposure, photographers, electrification, plumbing, maintenance, consultants, freelance writers, etc
7. **Government to Business (G2B):** During this kind of ecommerce governments offers some services to business through different agencies or central, state and the native bodies by e governance .
8. **Business to Government (B2G):** Business to Government ecommerce refers that majority of the government projects and services have gotten done through various businesses .In this process business offer or tenders its service the government
9. **Government to Individual(G2I):** During this kind of ecommerce governments offers some
10. services to individual through different agencies or central, state and navel bodies by e governance documentation and payment procedure is additionally completed through online mode.

Individual to Government (I 2G): Individual to Government ecommerce refers almost of the government offices are requires during this services which are provided by individuals. In this process individual offers or tenders their service the government

6. Recent Trends of E-Commerce:

1. *Retail:* The sale of products on to a consumer without an intermediary.
2. *Drop shipping:* The sale of products that are manufactured and shipped to consumers via a 3rd party.
3. *Digital products:* Downloadable items like templates, courses, e-books, software, or media that has to be purchased to be used. Whether it's acquisition of software, tools, cloud-based products or digital assets, these represent a large size of ecommerce transactions.
4. *Wholesale:* Products sold in bulk. Wholesale products are usually sold to a retailer, who then sells the products to consumers.
5. *Services:* These are skills like coaching, writing, influencer marketing, etc., that are purchased and paid got online.
6. *Subscription:* Well licked D 2 C module subscription services are the recurring purchases of products or services on a daily basis.
7. *Crowd funding:* Crowd funding allows sellers to boost capital so as to bring their product to the market. Once enough consumers have purchased the item, it's then created and shipped.

7. Business Intelligence (BI) For E Commerce Business:

Business intelligence comprises the strategies and technologies utilized by enterprises for the info analysis of business information. It provide historical, current, and predictive views of business operations. It's a technology-driven process for analyzing data and delivering actionable information that helps executives, managers and workers make informed business decisions. BI incorporates a direct impact on organization's strategic, tactical and operational have cognitive process BI supports fact-based higher cognitive process using historical data instead of assumptions and gut feeling.

BI tool saves time, reduces costs, contributes to deciding yet reveals opportunities you may have missed, and thus improves efficiency and unleashes the potential of your team. Moreover, a tool has an impersonal outlook on facts and might use them to make forecasts.

8. The Process of Business Intelligence:

- **Data gathering:** It's primary and important step within the business intelligence to gather data from various corporate sources Data can be touch multiple and heterogeneous systems. It should collected from employees, customers sales departments, inventory accounts , production, advertisement and other stakeholders etc. Data could also be qualitative and quantitative in manner.
- **Data cleaning/standardization:** During this process of filtering the collected data as per the business requirements. Fixing or removing incorrect, corrupted, irrelevant, duplicate and incomplete data within the data base. In the process of combining it may be possible that data can be duplicated , misappropriate and unlabelled. In order that it's very necessary that data should be made cleaned and standardized.

- **Data Analysis:** After cleansing the data it's very essential that it should be rearranged in a suitable manner so chief decision maker can use it for better deciding and also policy building. Data analysis includes the activities to assist managers make strategic decision, achieve organizational goals and solve complexities by collecting, analyzing and reporting the foremost useful information which is relevant to managers' needs and for predicting future trends.
- **Business Intelligence Reporting:** It's the method of gathering data by utilizing different software and tools to extract relevant insights which ultimately enable to provide suggestions, observations and recommendations regarding business trends and empower the manager for a better higher cognitive process.

9. Utility and Advantages of Business Intelligence To E Commerce

- ❖ **Make it easy to access and share the information:**
- ❖ Business Intelligence could be a valuable tool for e-commerce business. All styles of data are collected, processed, transformed and analyzed by business intelligence. In order that data are going to be easily accessible and data are easily shared for each stakeholder, managers, policy makers as per their requirement.
- ❖ **Enables real time analysis with quick navigation:** Business intelligence enables real time analysis of collected and processed data and also quickly navigated to the authorities and decision makers. In order that it is going to be made available whenever and wherever it's needed.
- ❖ **Helps to spot waste within the system:** Within the business intelligence process data are going to be filtered and cleaned. Unwanted, irrelevant, incomplete and waste data are identified and wiped out, in order that it will valuable save time and expenditures also.
- ❖ **Reduces the danger of bottlenecks:** Within the business intelligence process data is filtered, rearranged and analyzed and identified the risks, challenges and future threats involved in the business process. Ultimately decision makers can take strategic decisions to scale back the chance.
- ❖ **Help you to grasp your business:** With the assistance of business intelligence every e-commerce business can get authentic data about the acquisition, sales, production, financial position, inventory, employee's record also strength, opportunities, weakness and challenges of the business. Decision makers can take a call accordingly.
- ❖ **Improve the decision making Process:** The key purpose of business intelligence is to assist enterprise in the process of decision making. Business intelligence services effectively collect, organize, process and evaluate data systematically and prepare reports that enterprises can use for their effective decision making, development strategies and policy decisions.
- ❖ **Accurate decision-making:** Business Intelligence allows e-commerce businesses to form decisions supported by statistical facts, instead of guesses,
- ❖ **Drive revenue:** BI gives access to sales trends supported on customers' preferences, reactions to promotions, online shopping experiences, purchasing behaviors and other patterns and trends that impact sales. All of this information can help e-commerce stores maximize revenue.

- ❖ Operational efficiency: Business intelligence looks in the slightest degree style of data and may help the e-commerce businesses uncover errors and quality issues that lead to lost productivity in sales, customer attrition because of center dissatisfaction, higher bounce rates. This data makes it easier for companies to uncover and fix bottlenecks.
- ❖ Gaining a competitive advantage: Data helps companies understand what strategies work and what doesn't. Using reports and benchmarking, e-commerce businesses can uncover opportunities for improvement, providing them with a competitive edge.
- ❖ Managing business and spotting problems :BI allows businesses to induce a high level or detailed knowledge of data. This makes it far easier to identify challenges as they arise but before they impact the underline.

10. Essentials of Integrating Business Intelligence Into E Commerce

For the success with business intelligence, businesses must confirm that their entire organization is committed to using business intelligence and understands how and why it matters. Here are five tips to streamline the implementation process.

1. Business needs

Before launching, ensure your business needs match the features business intelligence can provide. If you wish access to specific data or to drag data from specific tools, confirm that the tool you decide on will work.

2. Amount and quality of data

Where will your data come from? Is there an slip up margin? Remember that poor data result in to poor decisions, so data quality is very important.

3. User experience

When comparing the platforms it is very essential that consider user experience carefully. Seamless user experience can promote user adoption and ultimately drive more value from business intelligence products and initiatives.

4. Training

Business intelligence tools can provide a wealth of knowledge which might be a challenge when users don't know the way to use them. Create a educational and training program to ensure people know the way to access the data they have and make sure they understand not just the way to access data, but the way to apply it. This will be especially useful when looking to rent lancers or usher in outsiders to your team.

5. Get buy-in

Everyone within the business from executives to customer service providers must air the identical page about the importance and use of business intelligence specialize in how tools will make their job easier and help the business grow not just the sort of knowledge it provides access too.

11. Summary:

Business intelligence involves gathering and processing large amounts of complex data for the aim of supporting strategic business decisions. It provides structured, data-driven answers to questions like "What happened?" and may help e-commerce companies make more strategic decisions about future growth. Business intelligence is not only for large e-commerce companies even small and growing e-commerce businesses can use business intelligence to raised understand how marketing, sales and other data-generating departments are impacting growth.

Successful business intelligence implementation requires trying to find an easy-to-use tool, getting buy-in from stakeholders, and ensuring staff has adequate training. Ecommerce companies that want to remain competitive within the coming years should look to implement BI today

References:

1. Awais Muhammad and Samin Tanzila (2012), "Advanced SWOT Analysis of E-Commerce", IJCSI International Journal of Computer science Issues, Vol 9, Issue 2, No 2, pp. 569-574
2. Chanana Nisha and Goele Sangeeta, "Future of e-commerce in India", International Journal of Computing & Business Research, ISSN (Online): 2229-6166
3. D'silva, B., D'Silva, S., and Bhuptani, R., S., K. (2010), "Behavioral Aspect of Teenagers Towards Internet Banking: An empirical study", Indian journal of marketing, 40.10, pp.44-53
4. Devashis pujari (2004) "Self-service with a smile?: Self-service technology (SST) encounters among Canadian business-to-business", International Journal of Service Industry Management, Vol. 15 Iss: 2, pp.200 - 219
5. <https://www.erpsoftwareblog.com/2017/08/bi-ecommerce-contribution/>
6. <https://www.clarity-ventures.com/articles/how-business-intelligence-can-help-your-ecommerce-business>
7. <https://brainstation-23.com/business-intelligence-for-e-commerce/>
8. <https://diceus.com/big-data-business-intelligence-e-commerce/>
9. <https://www.clicdata.com/blog/business-intelligence-in-ecommerce-not-just-for-large->
10. <https://www.sisense.com/solutions/retail/ecommerce/>

Digital Libraries : Opportunities and Challenges in the Current Scenario

Mr. Ashwin S. Amrutkar

Librarian, Ashoka Business School, Nashik, Maharashtra, India-422009

Email Id: asamrut@gmail.com, Cell No. 09890969979

Mr. Mohan Nikumbh

Librarian, Ashoka Center for Business & Computer Studies, Nashik, Maharashtra, India-422013

Email Id: mohnik.nikumbh@gmail.com, Cell No. 09096376934

Abstract:

In today's scenario, digital libraries are facing many challenges. The main challenge today is physical contact with the students and faculties. The application of information technology has provided wider opportunities in archiving and accessing data in digitized form besides conservation and preservation of traditional data. This Digitization of materials helps students and researchers to access the contents irrespective of time and space boundaries. The researcher has tried to highlight the need of today and explain the difficulties and opportunities available for the researchers. The article is written with the aim to describe the importance of digital libraries in colleges, as well as the challenges that will be faced in the implementation of digital libraries as learning resources to support education. This paper also discusses various reasons for Digitalization, processes, and selection criteria for digitalization.

Keywords: Digital Library, Opportunities, Challenges.

1. Introduction:

Digitization of materials is the process of converting analogue information to a digital format. With the emergence of information and communication Technology and the internet facilities the traditional function of the library has changed dramatically. It refers to the process of translating a piece of information such as books, sound recording, picture or video into bits. Modern libraries are increasingly being redefined as places to get unlimited access to information in many formats and from many sources. The trend to procure and maintain e-resources has increased exponentially among the libraries. This is due to the change in the information seeking behavior of students, researchers, and faculty members. This paper explains about digital library, its importance, what are the opportunities and what are the challenges in the current scenario for developing the digital libraries.

2. Definition of Digital Library:

“Digital library may be a library that maintains all, or a considerable half, of its assortment in computer-processible type as an alternate, supplement, or complement to the traditional written and microfilm materials that presently dominate library collections” (William Saffady)

“Digital libraries are unit organizations that give the resources, together with the specialised employees, to select, structure, supply intellectual access to, distribute, preserve the integrity of, and make sure the persistence over time of collections of digital works so they're pronto and economically on the market to be used by an outlined community or set of communities” (Don Waters).

3. Evolution of Digital Libraries:

The history of digital libraries that is currently or so twenty years long, is that the history of a spread of various kinds of info systems that have be referred to as "Digital Libraries". the primary system delivering information artifacts in digital kind will basically be seen as archives of digital texts accessible through a pursuit service and enforced by a centralized data catalogue. a very important example of a system formed to reply to concrete wants went on-line beginning in Aug 1991. this technique, originally named e-print archive and currently worldwide called arXiv.

Besides aeXiv, important samples of such early systems were archives of assorted sorts like Electronic Thesis & Dissertations repositories. (ETD's), whose pilot program started in 1996; and archives of psychological feature sciences papers. Cogprints, (n.d.) each launched in 1997. In 2000, it had been created compliant with the protocol outlined by the open archives initiatives and so its computer code was regenerate into the e-prints digital repository computer code E-prints, a versatile platform supporting straightforward and quick originated of repositories of open access analysis outputs. owing to its simplicity, e-prints is presently wide used, over 250 repositories declared to admit it.

4. Benefits of digitization of Library Resources:

Digitization improves access to library resources. Through digitisation of library collections, data are accessible to all or any rather than a bunch of researchers. Digital comes enable users to look for collections quickly and comprehensively from anyplace at any time. digitisation makes the invisible to be visible. Following are some edges of Digitization:

4.1 No physical boundary: The consumer of a processed library need to not attend the library physically; people from everyplace throughout the planet will access the same knowledge, as long as an online association is accessible.

4.2 Round the clock accessibility: a stimulating most popular position of advanced libraries is that people will get entrance day in and trip to the information.

4.3 Digital Library will offer wider access: We are able to produce multiple copies of requested document by library users. By this manner library will meet data want of the many folks simply.

4.4 Preservation of rare assortment of library: Through digitisation library will preserve resources that are rare in assortment. digitisation improves the potency of data search mechanisms and enhances access to library resources.

4.5 Space: Though' standard libraries are restricted by room, processed libraries will presumably store considerably additional knowledge, primarily on the grounds that advanced knowledge needs nearly no physical house to contain them and media storage innovations are additional moderate than any time in recent memory.

4.6 Improved data sharing: Through the suitable information and knowledge exchange protocols, the digital libraries will simply share data with different similar digital libraries and supply increased access to users.

5. Digital Library Opportunities and challenges:

5.1 Advantages of Digital Library:

The advantages of digital libraries as a method of simply and chop-chop accessing books, archives and pictures of varied varieties square measure currently widely known by industrial interests and public bodies alike.

5.1.1 No physical boundary: The user of a digital library needn't to travel to the library physically; folks from everywhere the globe may gain access to identical info, as long as an online affiliation is offered.

5.1.2 Around the clock availability: A digital library is accessed at any time, twenty four hours on a daily basis and one year of the year

5.1.3 Multiple accesses: An identical resource is used at identical time by variety of users.

5.1.4 Structured approach: Digital library provides access to abundant richer content in an exceedingly additional structured manner i.e. we are able to simply move from the catalog to the actual book then to a specific chapter then on.

5.1.5 Retrieval: The user is in a position to use any search term call to the word or phrase of the whole assortment. Digital library can offer terribly user friendly interfaces, giving click ready access to its resources.

5.1.6 Preservation and conservation: a definite copy of the initial is created any range of times with none degradation in quality.

5.1.7 Space: Whereas ancient libraries square measure restricted by cupboard space, digital libraries have the potential to store rather more info, just because digital info needs little physical area to contain them. once the library had no area for extension digitisation is that the solely resolution.

5.1.8 Networking: a specific digital library will offer the link to alternative the other } resources of other digital library terribly simply so a seamlessly integrated resource sharing is achieved.

5.1.9 Cost: The value of maintaining a digital library is way below that of a standard library. a standard library should pay massive sums of cash paying for workers, book maintains, rent, and extra books. Digital libraries do away with these fees.

6. Challenges of Digital Library:

6.1 info Accuracy: "Most of the digital library comes implement Optical Character Recognition (O C R), that is merely ninety fifth accurate"-5 and it's true that close to regarding five and mistake might stay, raising the matter of data accuracy. Repeating while not distorting or losing info is troublesome.

6.2. Compatibility of Hardware/Software: Use of digital assortment for accessing and retrieving info can create compatibility drawback. Breath-taking innovations within the field of element and software's, creates the matter of compatibility within the implementation of contemporary technology with the ICT infrastructure accessible within the library, though backward compatibility is ensured by producing firm.

6.3. Authenticity of Information: It is ascertained that several times the data uploaded on varied internet sites, and social medias like blogs, twits, wikis, face book etc isn't authentic , that is additionally accessible in digital formats.

6.4. IPR Issues: Protection of holding rights isn't totally possible in digital media. Difficulties area unit still uninterrupted concerning the copyright protection of the authors and publishers etc. of e-resources.

6.5. Data Security: Data security is regarding keeping information safe .There are a unit key threats to information hold on in digital media, like system crash, faulty disks, equipment failure, accidently deleting or over writing the files, worm, hacking, natural disasters, cash creating, revenge etc.

6.6. Fair Use: The extent of 'fair use' concerning digital resources isn't enclosed in any law. it's troublesome to see what quantity one will copy beneath enjoyment.

6.7. Convenience of usage: Reading the data hold on within the digital type isn't as comfy, quick and effective as reading a written book, periodicals etc. It additionally puts a lot of strain on the eyes.

6.8. Demand Technology: In order to retrieve the data hold on in digital media, use of the devices like Computers, CD players, compact disk players, Disk drives etc become the half and parcel of the data retrieval systems.

6.9. Costly: To retrieve and browse the data hold on in digital type, would like bound devices, that area unit expensive and one ought to knowledge to work these devices.

6.10. Storage life/Shelf life: The storage lifetime of the electronic media is way a lot of but the medium. Storage lifetime of the laborious disks, floppy disks, pc tapes, CDs, compact disk etc is of few years.

6.11. Digital reading and storage devices ought to be ubiquitous: - A large variety of users visit the library often to satisfy their info wants, therefore, so as to avoid wasting the time of the users, the devices helpful for reading and storage of digital info, ought to be ubiquitous.

6.12. Conversion of standard written material into digital type is tedious and really expensive: In several libraries, substantial a part of their assortment is in the standard print type and thence, it's difficult, tedious, time overwhelming still as terribly high-ticket, to convert these print resources into the digital type.

6.13. Need of Hardware and Software: Software in consistence with the accessible hardware is required for the conversion of the print resources.

Conclusion:

Libraries round the world are performing on this intimidating set of challenges for many years currently. The library/information center must overcome the inhibitions and appearance ahead for the betterment of data services to the user community by with success adopting the digital technology-the want of the hour and keep up with world. It appears that the times might not so much once the entire world would have digital libraries interconnecting all libraries to satisfy the tutorial and analysis desires among the short time. However, before digital libraries

took over the library and knowledge network, the country's archives laws must be modified to satisfy this challenge within the areas of copyright protection of information and interference of corruption of information.

References:

1. Jayant Deshpande, (2018), Digital Libraries: An overview of standards, protocols and formats, *International Journal of Library & Information studies*, Vol. 8 (1)
2. Ramesh C. Gaur & ManoramaTripathi (2012), Digital Preservation of Electronic Resources, *DESIDOC Journal of Library and Information Technology*.
3. Otubelu Blessing Nnenna, Ume, Leonard Emenike, (2015), Digitization of library resources in Academic Libraries: Challenges & Implications, *IOSR Journal of Mobile Computing & Application*.
4. Sharma, Vipin Kumar, (2019), Digital Library Challenges and Opportunities: An Overview, *Library Philosophy(e-journal)*
5. Rao, M. Koteswara, (2004), Digital Libraries: Challenges, Opportunities & Implications, Paper presented at the SIS 2004 Conference - 22-23 January 2004, IIT Madras, Chennai-600036, India.
6. https://www.researchgate.net/publication/290268387_Digital_libraries_Challenges_opportunities_and_implications(accessed on 25/05/2021)
7. https://www.researchgate.net/publication/282183434_Digital_Libraries_Challenges_and_Problems(accessed on 25/05/2021)
8. Ravi S. Chandra R. & Sharma, R. K.(2000).Are we ready for digital libraries. *Herald of Library Science*, 39(1-2), 96-101.
9. <http://whatis.techtarget.com/definition/digital-library/>(accessed on 25/05/2021)
10. Maurya,RamNath (2011).Digital Libraries in India:An Overview. Beyond Librarianship.BOSLA National Conference Proceedings.(Mumbai-2011),87-92.
11. Lakshmana Moorthy,A.& Karisiddappa,C.R.(1998). Transformation to virtual libraries: Real or Virtual? Society for Information Science. Annual Conference (17).(University of Hyderabad-1998).
12. Kumar, P.S.G.(2002). A Student's Manual of Library and Information Science, Delhi: B. R. Publishing Corporation, 953-59.

An Overview on Useful Tools in Research Methodology in Library and Information Science

Dr. Dnyaneshwar B. Maske

Librarian,

Shri Panditguru Pardikar Mahavidyalaya,

Sirsala, Dist. Beed.

Abstract

Research is an essential and powerful tool in leading man towards progress. Research is an intellectual activity. It is responsible for bringing to light new knowledge. It is also responsible for correcting the present mistakes, removing existing misconceptions and adding new learning to the existing fund of knowledge. Researchers are considered as a combination of those activities which are removed from day to day life and are pursued by those persons who are gifted in intellect and sincere in pursuit of knowledge. The connection of Library and information science with professional practice, on one hand, and other research fields on the other has influenced its research orientation and the development of methodological tools and theoretical perspectives. The research is multidisciplinary in nature, and it has been heavily influenced by research designs developed in the social, behavioral, and management sciences and to a lesser extent by the theoretical inquiry adopted in the humanities.

Keywords: Tools in Research methodology, Research methodology in Library and information science.

Introduction

Research is an essential and powerful tool in leading man towards progress. Research is an intellectual activity. It is responsible for bringing to light new knowledge. It is also responsible for correcting the present mistakes, removing existing misconceptions and adding new learning to the existing fund of knowledge. Researchers are considered as a combination of those activities which are removed from day to day life and are pursued by those persons who are gifted in intellect and sincere in pursuit of knowledge. But it is not correct to say that the research is restricted to such type of persons, however, it is correct to say that major contribution of research comes from highly gifted and committed workers. Thus the research is not at all mysterious and is carried on by hundreds of thousands of average individuals. Library and information science, as its name indicates, is a merging of librarianship and information science that took place in the 1960s. Library and information science is a field of both professional practice and scientific inquiry. The connection of Library and information science with professional practice, on one hand, and other research fields on the other has influenced its research orientation and the development of methodological tools and theoretical perspectives. The research is multidisciplinary in nature, and it has been heavily influenced by research designs developed in the social, behavioral, and management sciences and to a lesser extent by the theoretical inquiry adopted in the humanities.

Objectives of research:

1. To overview on Library and information science.
2. To study in Research methodology in Library and information science.

3. An overview on useful tools in Research methodology in Library and information science.

Review of literature

Freehand described how Library and information science research published during 1984 was distributed over various topics and what methods had been used to study these topics. Their analysis revealed a predominance of survey and historical methods and a notable percentage of articles using more than one research method. Javelin and Vakkari who studied Library and information science articles published in 1985 in order to determine how research was distributed over various subjects, what approaches had been taken by the authors, and what research strategies had been used. Hildreth and Aytac presented a review of the published library research with special focus on methodology issues and the quality of published articles of both practitioners and academic scholars. They found that most research was descriptive and the most frequent method for data collection was the questionnaire, followed by content analysis and interviews.

Types of Research Methods in library and information science

Qualitative Research Method

The qualitative research methods of data collection does not involve the collection of data that involves numbers or a need to be deduced through a mathematical calculation, rather it is based on the non-quantifiable elements like the feeling or emotion of the researcher. An example of such a method is an open-ended questionnaire.

Quantitative Method

Quantitative methods are presented in numbers and require a mathematical calculation to deduce. An example would be the use of a questionnaire with close-ended questions to arrive at figures to be calculated Mathematically. Also, methods of correlation and regression, mean, mode and median.

Data collection

Data collection is a methodical process of gathering and analyzing specific information to proffer solutions to relevant questions and evaluate the results. To improve the quality of information, it is expedient that data is collected so that you can draw inferences and make informed decisions on what is considered factual. It focuses on finding out all there is to a particular subject matter. Data is collected to be further subjected to hypothesis testing which seeks to explain a phenomenon. For collectors of data, there is a range of outcomes for which the data is collected. But the key purpose for which data is collected is to put a researcher in a vantage position to make predictions about future probabilities and trends. The core forms in which data can be collected are primary and secondary data. While the former is collected by a researcher through first-hand sources, the latter is collected by an individual other than the user.

Types of Data Collection

Before broaching the subject of the various types of data collection. It is pertinent to note that data collection in itself falls under two broad categories; Primary data collection and secondary data collection.

Primary Data Collection

Primary data collection by definition is the gathering of raw data collected at the source. It is a process of collecting the original data collected by a researcher for a specific research

purpose. It could be further analyzed into two segments; qualitative research and quantitative data collection methods.

Secondary Data Collection

Secondary data collection, on the other hand, is referred to as the gathering of second-hand data collected by an individual who is not the original user. It is the process of collecting data that already exists, be it already published books, journals and/or online portals. In terms of ease, it is much less expensive and easier to collect. But choice between Primary data collection and secondary data collection depend on the nature, scope and area of your research as well as its aims and objectives.

Importance of data collection

There are a bunch of underlying reasons for collecting data, especially for a researcher. Walking you through them, here are a few reasons;

Integrity of The Research A key reason for collecting data, be it through quantitative or qualitative methods is to ensure that the integrity of the research question is indeed maintained. Reduce the likelihood of errors The correct use of appropriate data collection of methods reduces the likelihood of errors consistent with the results.

Decision Making To minimize the risk of errors in decision making, it is important that accurate data is collected so that the researcher doesn't make uninformed decisions.

Save Cost and Time Data collection saves the researcher time and funds that would otherwise be misspent without a deeper understanding of the topic or subject matter.

To support a need for a new idea, change and/or innovation To prove the need for a change in the norm or the introduction of new information that will be widely accepted, it is important to collect data as evidence to support these claims.

Data collection methods and tools

Data collection tools refer to the devices/instruments used to collect data, such as a paper questionnaire or computer-assisted interviewing system. Case Studies, Checklists, Interviews, Observation sometimes, and Surveys or Questionnaires are all tools used to collect data. It is important to decide the tools for data collection because research is carried out in different ways and for different purposes. The objective behind data collection is to capture quality evidence that allows analysis to lead to the formulation of convincing and credible answers to the questions that have been posed.

The following are the top 7 data collection methods for Academic, Opinion-based or product research. Also discussed in detail is the nature, pros and cons of each one. At the end of this segment, you will be best informed about which method best suits your research.

Interview

An interview is a face-to-face conversation between two individuals with the sole purpose of collecting relevant information to satisfy a research purpose. Interviews are of different types namely; Structured, Semi-structured and unstructured with each having a slight variation from the other. Use this interview consent form template to let interviewee give you consent to use data gotten from your interviews for investigative research purpose.

Structured Interviews - Simply put, it is a verbally administered questionnaire. In terms of depth, it is surface level and is usually completed within a short period. For speed and efficiency, it is highly recommendable, but it lacks depth.

Semi-structured Interviews - In this method, there subsist several key questions which cover the scope of the areas to be explored. It allows a little more leeway for the researcher to explore the subject matter.

Unstructured Interviews - It is an in-depth interview that allows the researcher to collect a wide range of information with a purpose. An advantage of this method is the freedom it gives a researcher to combine structure with flexibility even though it is more time-consuming.

Questionnaires :

This is the process of collecting data through an instrument consisting of a series of questions and prompts to receive a response from individuals it is administered to. Questionnaires are designed to collect data from a group. For clarity, it is important to note that a questionnaire isn't a survey, rather it forms a part of it. A survey is a process of data gathering involving a variety of data collection methods, including a questionnaire. Can be administered in large numbers and is cost-effective. It can be used to compare and contrast previous research to measure change. Easy to visualize and analyze. Questionnaires offer actionable data. Respondent identity is protected. Questionnaires can cover all areas of a topic.

Observation :

This is a data collection method by which information on a phenomenon is gathered through observation. The nature of the observation could be accomplished either as a complete observer, an observer as a participant, a participant as an observer or as a complete participant. This method is a key base of formulating a hypothesis. Observation involves the active acquisition of information from a primary source. Observation can also involve the perception and recording of data via the use of scientific instruments.

Reporting

By definition, data reporting is the process of gathering and submitting data to be further subjected to analysis. The key aspect of data reporting is reporting accurate data because of inaccurate data reporting leads to uninformed decision making.

Conclusion :

Social research may be defined as a scientific undertaking which by means of logical and systematized techniques aims to discover new facts or verify and test old facts, analyze their sequences , inter-relationships and casual explanation which were derived within an appropriate theoretical frame of reference , develop new scientific tools , concepts and theories which would facilitate reliable and valid study of human behavior. The purpose of research is to discover answers to questions through the application of scientific procedure. The main aim of research is to find out the truth which is hidden and which has not been discovered as yet. Therefore these tools are useful in Research methodology in Library and information science.

Reference :

1. Dr.pradeep Aglave-Research methodology and techniques.
2. B.M.Jain - Research methodology.

3. Dr.Ravindranath Mukharji- Research methodology and statistics.
4. Mittal, R. Library and information science research trends in India, 2011.
5. Koufogiannakis, D. & Crumley, E, Research in librarianship: Issues to consider.2006.
6. Verzosa, F.A. Research in librarianship: Challenges, competencies, and strategies. 2007.
7. Ocholla, D., Ocholla, L. & Bosire Onyancha, O. Research visibility, publication patterns and output of academic librarians,2012.
8. Bresnahan, M.M. & Johnson, A.M. Assessing scholarly communication and research data training needs.2013.
9. Kennedy, M. R., & Brancolini, K.R. Academic librarian research: A survey of attitudes, involvement, and perceived capabilities. 2011.
10. Gauchi Risso, V. Research methods used in library and information science,2016.

Role of IT in Inclusive Growth & Economic Development

Dr. Gautam Namdev Dhale

Asst. Professor and HoD of History,

Smt. Gangabai Khivraj Ghodawat Kanya Mahavidyalaya, Jaysingpur

dhalegautam15@gmail.com

Mob. No. 9881849320

❖ Introduction :

Inclusive growth as the literal meaning of the two words refers to both the pace and the pattern of the economic growth. The literature on the subject draws fine distinction between direct income redistribution or shared growth and inclusive growth. The inclusive growth approach takes a longer term perspective as the focus is on productive employment rather than on direct income redistribution, as a means of increasing incomes for excluded groups. Inclusive growth is, therefore, supposed to be inherently sustainable as distinct from income distribution schemes which can in the short run reduce the disparities, between the poorest and the rest, which may have arisen on account of policies intended to jumpstart growth. While income distribution schemes can allow people, to benefit from economic growth in the short run, inclusive growth allows people to “contribute to and benefit from economic growth”.

It is the allocation of resources must be focused on the indented short and long terms benefits and economic linkages at large and not just equitable mathematically on some regional and population criteria.

The ‘inclusive growth’ as a strategy of economic development received attention owing to a rising concern that the benefits of economic growth have not been equitably shared. Growth is inclusive when it creates economic opportunities along with ensuring equal access to them. Apart from addressing the issue of inequality, the inclusive growth may also make the poverty reduction efforts more effective by explicitly creating productive economic opportunities for the poor and vulnerable sections of the society. The inclusive growth by encompassing the hitherto excluded population can bring in several other benefits as well to the economy. The concept “Inclusion” should be seen as a process of including the excluded as agents whose participation is essential in the very design of the development process, and not simply as welfare targets of development programs.

It works best in economies which create and provide opportunities for people. It is like one of the oils in the economic engine. Principles of finance and inclusive finance are much similar. Financial inclusion is actually a deficiency of the financial system to provide basic financial services to people.

❖ Historical Milestones of Information Technology in India:

- The Indian Government acquired the EVS EM computers from the Soviet Union, which were used in large companies and research laboratories.
- As an outcome of the various policies of Jawaharlal Nehru (office: 15 August 1947 – 27 May 1964) the economically beleaguered country was able to build a large scientific workforce, third in numbers only to that of the United States of America and the Soviet Union.

- On 18 August 1951 the minister of education Maulana Abul Kalam Azad, inaugurated the Indian Institute of Technology at Kharagpur in West Bengal. Possibly modeled after the Massachusetts Institute of Technology these institutions were conceived by a 22 member committee of scholars and entrepreneurs under the chairmanship of N. R. Sarkar.
 - Relaxed immigration laws in the United States of America (1965) attracted a number of skilled Indian professionals aiming for research. By 1960 as many as 10,000 Indians were estimated to have settled in the US. By the 1980s a number of engineers from India were seeking employment in other countries. In response, the Indian companies realigned wages to retain their experienced staff.
 - India's IT Services industry was born in Mumbai in 1967 with the establishment of Tata Group(TCS : the country's largest software producers during the 1960s) in partnership with Burroughs. The first software export zone SEEPZ was set up here way back in 1973, the old avatar of the modern day IT park. More than 80 percent of the country's software exports happened out of SEEPZ, Mumbai in 80s.
 - The National Informatics Centre was established in March 1975. The inception of The Computer Maintenance Company (CMC) followed in October 1976.
 - Between 1977-1980 the country's Information Technology companies Tata Infotech, Patni Computer Systems and Wipro had become visible.
 - The 'microchip revolution' of the 1980s had convinced both Indira Gandhi and her successor Rajiv Gandhi that electronics and telecommunications were vital to India's growth and development.
 - MTNL underwent technological improvements. Between 1986-1987, the Indian government embarked upon the creation of three wide-area computer networking schemes: INDONET (intended to serve the IBM mainframes in India), NICNET (the network for India's National Informatics Centre), and the academic research oriented Education and Research Network (ERNET).
 - Regulated VSAT links became visible in 1985.
 - Videsh Sanchar Nigam Limited (VSNL) introduced Gateway Electronic Mail Service in 1991, the 64 kbit/s leased line service in 1992, and commercial Internet access on a visible scale in 1992. Election results were displayed via National Informatics Centre's NICNET.
 - The Indian economy underwent economic reforms in 1991, leading to a new era of globalization and international economic integration. Economic growth of over 6% annually was seen between 1993-2002. The economic reforms were driven in part by significant the internet usage in the country.
 - The new administration under Atal Bihari Vajpayee—which placed the development of Information Technology among its top five priorities— formed the Indian National Task Force on Information Technology and Software Development.
- ❖ **The New Telecommunications Policy, 1999**
- (NTP 1999) helped further liberalize India's telecommunications sector. The Information Technology Act 2000 created legal procedures for electronic transactions and e-commerce.

- Wolcott & Goodman (2003) report on the role of the Indian National Task Force on Information Technology and Software Development.
- The economic effect of the technologically inclined services sector in India—accounting for 40% of the country's GDP and 30% of export earnings as of 2006, while employing only 25% of its workforce— (2006)
- The share of IT (mainly software) in total exports increased from 1 percent in 1990 to 18 percent in 2001. IT-enabled services such as backoffice operations, remote maintenance, accounting, public call centers, medical transcription, insurance claims, and other bulk processing are rapidly expanding. Indian companies such as HCL, TCS, Wipro, and Infosys may yet become household names around the world.
- Bangalore is known as the Silicon Valley of India and contributes 33% of Indian IT Exports. India's second and third largest software companies are head-quartered in Bangalore, as are many of the global SEI-CMM Level 5 Companies.
- Mumbai too has its share of IT companies that are India's first and largest, like TCS and well established like Reliance, Patni, Lnt Infotech, i-Flex, WNS, Shine, Naukri, Jobsper etc. are head-quartered in Mumbai. and these IT and dot com companies are ruling the roost of Mumbai's relatively high octane industry of Information Technology.

❖ **Contribution of Information Technology Enabled Services (ITES) in Indian Economical Development :**

ITES, Information Technology Enabled Service, is defined as outsourcing of processes that can be enabled with information technology and covers diverse areas like finance, HR, administration, health care, telecommunication, manufacturing etc. Armed with technology and manpower, these services are provided from e-enabled locations. This radically reduces costs and improve service standards. In short, this Internet service provider aims in providing B2B e-commerce solutions.

Indian information technology (IT) and IT enabled Services (ITeS) sectors have seen stupendous growth during the last decade. The IT industry, as a whole, has placed India on the world map as a major knowledge-based economy and outsourcing hub. Business Process Outsourcing (BPO) segment, which is an industry in itself, has played a vital part in fuelling economic growth. The industry not only influences people's lives through an active direct and indirect contribution to the various socio-economic parameters such as employment, standard of living and diversity, but also has played a significant role in transforming India's image to a land of innovative entrepreneurs and a global player in providing world class technology solutions and business services.

- Nearly one million jobs were created in India during 2010-11, of which 70 per cent were from the IT and BPO sectors, according to data released by the Ministry of Labour and Employment. Various industry experts believe that the workforce in Indian IT industry will reach 30 million by 2020 and this sunrise industry is expected to continue its mammoth growth.
- The sector is estimated to have grown by 19 per cent in the FY2011, aggregating revenue of almost US\$ 76 billion. India's outsourcing industry has witnessed a rebound and registered better than expected growth according to National Association of Software and Service Companies (NASSCOM).

- The export revenues are estimated to have aggregated to US\$ 59 billion in FY2011 and contributed 26 per cent in total Indian exports (merchandise plus services), according to a research report 'IT-BPO Sector in India: Strategic Review 2011', published by NASSCOM.

❖ *Relationship Between Information Technology and Economy:*

Information technology has shifted the paradigm of the economy. In a macroeconomic sense, information technology affect the patterns of production, investment and employment. In a microeconomic sense, information technology changes business activities. In other words, thanks to advanced information technology, knowledge-based workers, who create and utilize information, play a key role in economic activities.

In addition to yields and value added, it becomes important how much information can be converted into useful knowledge. Knowledge itself, not a physical good, will be a valuable product. So, we can easily infer that knowledge-creating organizations like research institutes and universities, will find their increased roles as a place for economic activities. Most of all, let me take a look at the macroeconomic changes that information technology has brought about.

(a) Changes in production structure

As the information technology evolves, the world is now in paradigm shift from the industrial age to the information age. As a result, there is a growing demand in the service fields that require expert knowledge and information. Thanks to information technology, existing service industries such as banking and distribution are enhancing efficiency and expanding their business areas. New industries on the basis of information technology such as software industry and information processing service are rapidly growing.

(b) Changes in investment structure

As information technology changes the aspects of competition, investment is made more in the area of information and communications that promotes productivity and expedites decision-making process than in the facilities increasing the production capability. The investment ratio in information and communications out of the total investment activities scored to high. The rate is expected to continue to grow.

(c) Changes in employment structure

The number of workers in manufacturing sector is drastically reduced by shrinking share of its production. But employment in information and knowledge-intensive service sector is increasing with automation and investment in information technology. In the occupational categories, there are more demands for experts with creativity and information technology. It is anticipated that all kind of business will increase in the future due to the development of information technology.

❖ *MY INDIA 'n' MY IT :*

- India lives in villages. The high rate of economic growth of India is mainly urban centered and now reaching its villages. In view of this, the Madhya Pradesh government has been setting up IT kiosks in rural areas for providing much needed information about prices of farm inputs and produces, healthcare, education and transport facilities to villagers.

- Government attempted to end exploitation by providing market information to farmers through our IT kiosks(Agricultural products rates are delivered by SMS).
- Inclusive growth in the vital areas of agri-business, water management, global warming and climate change, information technology, healthcare, energy, education, urbanization, security preparedness, and infrastructure development. IT industry is delivering the best to it.
- Digital inclusion for socioeconomic development had become a strategic goal of our country. The ultimate aim of such a move was to make IT cheaper, easier to use and more accessible to the masses.
- With the widespread availability of 3G technology, e-learning and distance education became much more meaningful and could be employed much more productively even in the remotest parts of the country.
- India's ambitious Unique Identity (UID) program, covering 1.3 billion people, was the biggest such project in the world. The UID program will enable India to ensure efficient delivery of services to even the remote villages.

❖ *Cloud Computing Can Help Drive Inclusive Growth*

The Cloud would fundamentally change the way of technology providers engaged with business customers and individual users. But, at the moment, most customers were suffering from cloud confusion as vendor marketing stretches the term "Cloud" across a wide variety of capabilities.

The use of the latest, greatest and affordable information technology tools to drive the inclusive growth. Digital inclusion for economic and social growth is a strategic goal of countries around the globe. The goal of Digital inclusion would be to make technology cheaper and simpler to use and make it more accessible.

Cloud computing is a sustainable, long-term IT paradigm, and the successor to previous mainframe, client/server, and network computing eras. As usual both technology and economic disruptions, the cloud will fundamentally change the way technology providers engage with business customers and individual users. But, at the moment, most customers are suffering from cloud.

❖ **Fostering Inclusive Growth through IT**

- Inclusive growth is a political, social and economic necessity. Ensuring this growth would require action across multiple fronts and by the entire eco-system. It's clear that information technology (IT) would play a key role.
- The objective is to provide a platform for Government, policymakers, industry leaders, service providers and other stakeholders, to discuss and debate the various new technology options and initiatives which can further the inclusive growth so that the benefits of growth are broad based and across the society at large.

❖ **Conclusion :**

India's large population constitute by rural population. We can't neglect rural population to achieve the objectives of technological development. Inclusive growth is broader concept than mere economic growth. To achieve inclusive growth it is must that technological development should reach rural areas and weaker sections of the society. To strengthen the rural economy

many remarkable steps were taken in agricultural sector. Ministry of MSME sector are also taking various efforts for technological up gradation which also leads to the increase in the income of the rural poor who are associated with these industries. ICT sector is also doing wonders through digitization and increase accessibility for those who were beyond the reach of the technological development. Technological development also provides lots of opportunity for women to improve their socioeconomic position. Despite various efforts taken in the direction of inclusive growth, India is far from achieving the goal of complete inclusive growth. Better planning and judicious use of technology is needed to achieve inclusive growth.

❖ **References :**

1. economictimes.indiatimes.com
2. www.lntinfotech.com
3. www.nic.in
4. www.nic.org.in
5. Economic Development -Problems, Principles, Policies, Benjamin Higgins
6. Indian Economics - Problems of Development & Planning, A. N. Agrawal.
7. en.wikipedia.org/wiki/Economic_development_in_India

Emotional Intelligence as an Effective Managerial Skill

Ms. Dr. Sabiha Asif Faras

(Assistant Professor)

Department of English, Rajarshi. Chhatrapati.
Shahu College. Kop.

The problem is not with emotionality but with
Appropriateness of emotions and its expression.

-Aristotle

As Plato rightly said ,”All learning has an emotional base”.

Concept of Emotional Intelligence:-Its Realms

Emotional intelligence is “the ability to control emotions of oneself and others, to distinguish them from each other and to apply this information to guide one’s own thinking and action” ([Salovey and Mayer, 1990](#)). Culturally the word emotional has some different connotations i.e a weak person or rather childish personality. Our Education system also gives prime importance to the academic intelligence. So suppressing the true emotions is the way of emotional management .This eventually becomes the habit leading to the abnormal behaviour. Emotional Intelligence is nothing but ,the capacity to recognize our own feelings and those of others ,for motivating ourselves and for managing emotions effectively in ourselves and others. The studies throughout the ages have shown how man is not only motivated by reason and intelligence ,but is equally subject to passions ,desires and. Emotions have the capacity to move a person to do things.to react So we are able to accomplish something due to the motivations in our lives. Our education system needs to be multifaceted as every person is unique. It has been an accepted fact that there are different types of intelligences. EQ can do wonders by adding richness to the personality. The theory of multiple intelligences was first proposed by Howard Gardner in his 1983 book “Frames of Mind”, where he broadens the definition of intelligence and outlines several distinct types of intellectual competencies like Linguistic, Logical /Mathematical. Spatial, Bodily/Kinaesthetic, Musical, Interpersonal, Intrapersonal and Naturalistic. He explains that we may all have these intelligences, but our profile of these intelligence differs individually based on genetics or experience .Gardner defines intelligence as a “biopsychological potential to process information that can be activated in a cultural setting to solve problems or create products that are of value in a culture” (Gardner, 2000, p.28).Based on the efficiency in various intelligences, the suitable career options have been suggested for each category. Despite the criticism on the theory and the validity questioned ,its proven that mere academic excellence is not the only deciding factor to be successful in life as well as any profession the person enters.The secret of the success of Mother Teresa, Kiran Bedi with moderate academic excellence, happens to be high Emotional Quotient which trait made them the charismatic personalities. The Emotional Intelligence is becoming one of the determining factors of a professionally successful person.

1.Interpersonal Realm-

It is related to the internal aspects of a person, especially emotions. Understanding our own strengths, weaknesses, needs is the self awareness enables us to assess ourselves

realistically. Such person can handle the stress and the crisis in life as well as business. Another aspect of it is the assertiveness i.e expressing feelings, beliefs and thoughts without any resistance. This can make us stand up for the personal rights without being aggressive or abusive in various life situations. Independence matters in being self-reliant and self controlled .Decisive person pursue new interests with perseverance. Next to it comes the self-actualization which teaches us to set proper and specific goals in life, realize our potential capacities

2.Interpersonal Realm-

The Inter-personal Realm concerns your "people skills" — your ability to interact and get along with others. It comprises three scales. Namely Empathy is the ability to understand and appreciate other's feelings and thoughts. One has to differentiate it from sympathy due to the focus on the subjective perspective being added in Empathy. Social Responsibility or social consciousness is the concern shown for others. Here person's outward-looking approach to life is counted. and Interpersonal Relationships stress on creating a sound rapport with people using verbal and non-verbal interactive skills. This creates a sense of social environment.

3.Adaptability Realm-

This multiphasic aspect works on our ability to externalize ,visualize and simplify the problems in life and at workplace as well. Person may face unfamiliar, unpredictable and dynamic circumstances when one has to be conscientious, rational and methodical too. In such crisis the brainstorming generate lot many solutions. The reality testing is again such an ability to be pragmatic instead of being subjective and personal. Sizing up the immediate situation and finding the right solution is a skill much needed in business world. The flexibility is such a component to make you adjust your emotions ,behaviour as per the changing situations. The rigidity and obstinacy are the hurdles in the progress of our personality.

4.The Stress Management Realm-

Life is full of ups and downs controlling our impulses and managing our stress is an ability to withstand the adverse events. Intelligence is not limited to mere analysing, remembering, gaining academic excellence .This surely can bag lucrative pay packages but controlling emotions is equally important. Academically competent person may not have good control over desires, The reasoning brain may be indecisive not socially incompetent person. It has been observed that person having high EQ have ability to strike balance between emotions and reason. They are more cooperative ,trusted, more optimistic and motivated too.

5.The General Mood Realm-

Its regarding our outlook towards life. The overall feelings of contentment, dissatisfaction are related to either happiness and optimism. Both assume the feelings of enthusiasm, self-satisfaction which works in adverse circumstances in life as well as at the workplace.It can change your perception of the world and instead of judging others,we try to understand people with optimism.

The people of average intelligence can outperform people with the highest levels of intelligence.

Corelation Between Corporate World and Emotional Intelligence

In the Harvard Business Review landmark article 'What Makes a Leader?', Goleman (1998) states that the five components of Emotional Intelligence at Work are: Self-Awareness,

Self-Regulation (or Management), Motivation, Empathy (Social Awareness), and Social Skills (Relationship Management)

The person with low EQ is the misfit in the modern social set up. Life can offer innumerable chances to tone our emotional competence, enriching us and making us more mature. Gender can be a variant as women naturally tend to be more competent in social skills or being empathetic. Instead of finding contradictory factors in academic basics and emotional basics, the conscious efforts can be made to regulate our emotional responses. It is again the factor determining our potential in the job capabilities. For a businessman facilitating the good service itself is counted as an emotional competence based on empathy. As a manager, handling the impulses is nothing but self-regulation. For the effective performance in any business organization, the realms mentioned above are to be considered. The effectiveness and productivity of the organization in this global world depends upon the efficiency to handle various tasks by a single person. The research posits the needs to integrate soft skills and emotional intelligence in the personality so the specialized training drives have become the part of the managerial training programme for the top organizations. Developing emotional intelligence and soft skills takes work and practice just like any other behaviour modification, where the rewards are tremendous for the organization. The young generation specifically are intolerant about the criticism. They either get defensive or hostile. Such person is smart but not emotionally mature to resolve the conflict arising at the workplace. We have to do SWOC analysis. Recognizing and accepting our qualities and lacunae is necessary. We need high degree of EQ to tolerate people having uncomfortable attitude or opinions too. As the head of the organization, one has to take all criticism as a behavioural responses rather than the personal ones which may avoid the possible crisis in the relations. Taking corrective measures to regulate emotions definitely makes us emotionally competent person. This study was undertaken to understand the effectiveness of managers and employees in universities of Iran in one of the Research Article by Hassan Jorfi(2012) which indicated that the female managers and employees are more emotionally intelligent than their male counterpart. Women tend to be more empathetic and having good Interpersonal skills which enables them to create a good rapport in personal and professional life.

Singh (1996) has compared the personality traits of Indian managers working in public and private sectors. Private sector managers indicated that they were non-emotional, calculated, rational, fact oriented. While public sector managers manifest traits like friendliness, analysing their own as well as other's behaviour, motives. They were more sympathetic yet dominant, persuading others to do things their ways. The authoritative managerial style doesn't work in the global society. Such managers can never create favourable work environment to make the employees give their best performance. Accordingly, based on the data from different sources, the importance of EQ in organizations can't be overstressed. The EQ test for measuring emotional intelligence are devised by the renowned psychologist from Delhi University, Dr. N. K. Chadha which can become the tool for creating awareness regarding the concept.

The New demands Leaders have to meet

Customer Service is the aspect where businessman needs to make the customer more comfortable by understanding, helping, serving properly.

1. In selection process also employees with high EQ ensure optimistic, resilient, positive and responsible, reliable employee.

2. Psychologists recommend the high esteem as the important trait to handle challenges and failures in business. The manager lacking this quality may end with instilling the sense of fear, anxiety in the minds of the employees.
3. In business field the matter of the turnover is of great importance. For the considerable increase, the manager can help his staff feel appreciated, acknowledged, supported, rewarded.
4. Creating the corporate culture ,an environment where employees feel safe, trusted, needed ,productive and valued too.
5. Sincere efforts are to be taken by an ideal manager to encourage his employees with cooperation and cohesion instead of involving in conflict and discords in relations with the other subordinates. This naturally may result into the increased productivity.
6. Emotional support given during the critical moments can mitigate the negativity which lowers the capability and also affects our health. Lack of confidence and understanding always creates emotional crisis.
7. A leadership is the good combination of all the necessary traits of sound EQ. This emotional literacy enables him to empathise , compassionate ,flexible, creative instead of being intolerant.
8. Handling the emotionally upset is another challenge again . For creating effective relationship with others, logic alone is of no use. Emotions make it possible for you to relate with people of different temperaments also. Every organization has its own culture.
9. In the current fast pacing world, effective leaders need to have conflict resolution skills, creating enthusiastic work environment to accomplish the goals set by the organization
10. The leader is supposed to exhibit the competencies like self-confidence, taking initiative are vital to inspire the employees for the best performance.
11. The collaboration of personality traits like technically skilled as well as emotionally intelligent workforce is the need of the hour.
12. Handling work frustrations again is the key factor in business. During the crucial moments, optimism is effective in handling the difficult situation and provide the constructive feedback.
13. It empowers the businessman to ease change, improve interpersonal communication with the customers and dealers as well. enabling him to enhance decision -making.
14. As a manager, one has to deal with different types of people, even with emotionally upsets. This competency enables us to effortlessly manage the lot.

Conclusion:

The Empirical study proves that, Emotional Intelligence is one of the significant traits of the personality very much needed to be an effective manager . Mere technical skills need to be supplemented with the ability to resolve conflicts, being more resilient, motivate and optimistic ,create stimulating work environment. The human resource management is the most difficult task which can be easily done with these skill set . One can hone these skill with the conscious efforts only. It has also been observed that, women tend to be more emotionally competent than men but ,men were more optimistic, can handle stressful; situations more skilfully. The EQ tests to measure emotional Intelligence are trending in Indian social context also. The top organizations have realized that ,in the current fast changing corporate environment,

References :

- 1) Bano Fakhra Batool, Superior University, **Journal of Business Studies Quarterly 2013, Volume 4, Number(Pg.No84-94)** Emotional Intelligence and Effective Leadership
- 2) Goleman, Daniel (1998). Working with Emotional Intelligence. New York: Bantam Books.
- 3) Hassan Jorfi University of Technology, Malaysia **International Journal of Management Vol. 29 No. 4 Dec 2012 (Pg.No.599)** Role of Gender in Emotional Intelligence: Relationship among Emotional Intelligence, Communication Effectiveness and Job Satisfaction
- 4) Salovey P., Mayer J. D. (1990). Emotional intelligence. *Imagin. Cogn., Personal.* 9 185–211. [[Google Scholar](#)]
- 5) Singh ,Dilip (1996). 'Transactional Analysis: A Psychological study of Some Behavioural Patterns of Indian Managers.' Unpublished doctoral dissertation ,University of Delhi, Delhi

**Journal of Indian Library Association :
A Content Analysis (2015-2020)**

Dr. Rahul S. Lokhande

(Librarian),

Arts, Science & Commerce College, Manmad (Dist-Nashik)

Email : rahul.lokhande007@gmail.com

Mob. 9850365798

Abstract:

The present study investigated the trends of LIS Journal "Journal of Indian Library Association (JILA)" by analysing articles, authors and LIS subjects covered in the articles. Quantitative content analysis was carried out for which the data were analyzed in order to project literature growth, authorship pattern and related bibliometric phenomena. The analysis indicates that there were 148 articles published during 2015 to 2020. The authorship pattern indicates that the majority of articles published with multi-authorship. During the study period the subject coverage of this journal is mostly towards User Study, covering other LIS subjects in the articles. The analysis of data clearly indicates that journal "Journal of Indian Library Association" rapidly establishing themselves as a most viable media for scholarly communication.

Keywords : Content analysis, Bibliometric study, Scientometrics and Informetrics.

1. Introduction:

About the journal: Journal of Indian Library Association (JILA)

The Journal of Indian Library Association (JILA) is an official organ of Indian Library Association (ILA). This journal covers all different aspects of Library & Information Science. JILA as an official organ of ILA started since 1965. The journal is issued as a quarterly publication. JILA is a peer reviewed journal that publishes the high quality research articles on the subject. JILA has been Included in the List of UGC approved Journals

2. Content Analysis:

Content analysis, a method which can be used qualitatively or quantitatively for systematically analyzing written, verbal, or visual documentation, goes back to the 1950s and the study of mass communication [White & Marsh, 2006, p. 22].

This article accepts a broad-based definition in a recent content analysis textbook by Krippendorff (2004). For the purpose of this article, content analysis is "a research technique for matter to the contexts of their use" [Krippendorff, 2004, p. 18]. The notion of inference is especially important in content analysis. The researcher uses *analytical constructs*, or rules of inference, to move from the text to the answers to the research questions. The two domains, the texts and the context, are logically independent, and the researcher draws conclusions from one independent domain (the texts) to the other (the context). In LIS studies the analytical constructs are not always explicit.

Content analysis involves specialized procedures that, at least in quantitative content analysis, allow for replication. The findings of a good study using quantitative content analysis, therefore, do not rely solely on the authority of the researchers doing the content analysis for their acceptability.

3. Literature Review

A review of related literature reveals that a number of authors have presented the results of the analysis of library and information science literature in different countries.

Rochester M. K. and Vakkari, P. (1998) reviewed national and inter-national trends in LIS research based on research articles in a core collection of journals in studies comparing distribution of topics, subtopics, approaches and methods in Australia, China, Finland, Spain, Turkey and the United Kingdom.

Koufogiannakis et al. (2004) conducted a content analysis of LIS research articles published in 91 journals in 2001. The theme of access and retrieval had the highest number of research articles, followed by collections, management, education and reference.

Tigga, Usha P., Lihitkar Shalini and Rajyalakshmi D. (2005) conducted content analysis of 33 issues of 'DESIDOC Bulletin of Information Technology' published during January 1997 to July 2002.

Blessinger, K. and Frasier, M. (2007) analyzed trends in publication and citation in LIS journals over a decade (1994–2004), concluding that librarians are still writing about practical issues that face the profession and, moreover, that the Internet has had a tremendous impact on the LIS community.

Wan, Gang and Liu, Zao (2008) analyze the publication trends of scholarly journal articles on open access in the library and information science literature from 2000 to 2005. The authors used the method of content analysis to systematically analyze the selected scholarly articles. A total of 227 articles were selected from the relevant databases and a comprehensive bibliography on open access. They were subject to a content analysis according to a classification scheme developed by the authors.

Mukherjee, Bhaskar (2009) in his study, quantitative content analysis was carried out using 17 fully open access electronic journals published uninterruptedly during 2000–2004 in the field of Library and Information Science. In this study he investigated the trend of LIS Open Access e-journals' literature by analysing articles, authors, institutions, countries, subjects & references.

Aharony, Nao (2011) describe and analyze journal research publications in the top 10 Library and Information Science journals from 2007–08. The paper presents a statistical descriptive analysis of authorship patterns (geographical distribution and affiliation) and keywords. Furthermore, it displays a thorough content analysis of keywords and abstracts extracted from 10 leading Information Science journals in 2007–08, using Zins' (2007) classification scheme of Information Science.

4. Methodology

Since this study has been designed to analyse the content of the articles published in LIS journal "*Journal of Indian Library Association*", the use of survey method has been found suitable. The survey method is an acceptable device for collecting data or factual information on certain decided characteristics or items of a universe of population. For the analysis of the study, five volumes (Vol. 51 to 56) containing 22 issues of "*Journal of Indian Library Association*" published during the year 2015 to 2020 have been taken up for evaluation. The details with regard to each published article such as number of articles in each issue of the journal, number of authors, name of authors, place of authors, country of the

author and subject of the article etc., were recorded and analyzed for making observations. The data were collected; organised and analysed using MS-Excel spreadsheets.

5. Objectives Of The Study

The objectives of this study, covering the period 2015-2020, are:

5.1 To know the publication output of *Journal of Indian Library Association* .

5.2 To examine authorship pattern and degree of collaboration.

5.3 To know the length of the articles.

5.4 To reveal author productivity.

5.5 To know the most prolific author contributing to *Journal of Indian Library Association*.

5.6 To know the geographical distribution of articles (countrywise and statewise) published in *Journal of Indian Library Association*.

5.7 To analyze LIS literature published in *Journal of Indian Library Association* so that areas of interest for LIS researchers and current trends may be explored.

6. Analysis And Findings

6.1 Table 1 : Yearwise distribution of articles

Year	Vol	Articles per Issue				Total Articles	Percentage
		1	2	3	4		
2015	51	4	5	4	6	19	12.83 %
2016	52	7		5	5	17	11.48 %
2017	53	6	9		5	20	13.51 %
2018	54	6	5	6	6	23	15.54 %
2019	55	6	6	8	8	28	18.91 %
2020	56	9	8	11	13	41	27.70 %
						148	100%

Table 1 shows that total 148 articles have been published in six years (2015-2020), which consists of full articles. Table 1 gives details regarding the distribution of 148 articles published from 2015-2020. Maximum number of articles i.e., 41 (27.70 %) was published in the year 2020 and minimum number of articles i.e., 17 (11.48 %) was published in the year 2016.

6.2 Table 2 : Authorship pattern of articles (Volumewise)

Vol.No.	No. of Authors				Total Articles
	Single	Two	Three	More than three	
51	12	7	--	--	19
52	8	9	--	--	17
53	7	12	1	--	20
54	11	11	1	--	23
55	11	15	--	2	28
56	6	23	7	5	41
Total	55	77	9	7	148

Table 2 gives the details about the authorship pattern. A total of 55 articles out of 148 have been contributed by single author, 77 articles by two authors and 9 articles by three authors and 7 articles by more than three authors.

6.3 Table 3 : Degree of Collaboration of Authors

Vol. No.	Author pattern		Total Articles	Degree of Collaboration (DC)
	Single authored articles (NS)	Multi authored articles (NM)		
51	12	7	19	0.36
52	8	9	17	0.52
53	7	13	20	0.65
54	11	12	23	0.52
55	11	17	28	0.60
56	6	35	41	0.85
Total	55	93	148	0.62

Table 3 shows the year-wise degree of collaboration. Degree of collaboration indicates the trend of collaborative authorship pattern among the authors for publishing papers. The degree of collaboration ranges from 0.36 to 0.85 during 2015- 2020 and the average degree of collaboration is 0.62 which clearly indicates slightly dominance of joint authors in its contributions. The degree of collaboration is calculated by using the following formula (Subramanyam, 1983):

$$\text{Degree of Collaboration (DC)} = \frac{Nm}{Nm + Ns}$$

Where Nm is the number of multi-authored publications, and Ns is number of single- authored publications

6. 4 Table 4 : Length of the articles

Year	No. of pages of the articles						Total
	1-3	4-6	7-9	10-12	13-15	16-18	
2015	0	3	11	5	0	0	19
2016	0	7	7	1	2	0	17
2017	0	5	3	9	3	0	20
2018	0	8	3	9	1	2	23
2019	0	1	17	8	2	0	28
2020	0	0	9	19	12	1	41
Total	0	24	50	51	20	3	148

Table 4 indicates the details about the page length of the articles. From the above table it is clear that there are no single article having pages in the range 1-3. Out of 148 articles, 24 articles have page length of 4-6 pages while 50 articles have length of 7-9 pages. There are 51 articles having page length of 10-12 pages. There are 20 articles having page length of 13-15 and there are 3 articles having page length of 16-18 pages.

6.5 Table 5: Author productivity

Year/Issue No.	No. of Articles	No. of Authors	Average Author per Article (AAPA)	Productivity per Author
2015	19	26	1.36	0.73
2016	17	26	1.52	0.65
2017	20	34	1.7	0.58
2018	23	36	1.56	0.63
2019	28	49	1.75	0.57
2020	41	93	2.26	0.44
Total	148	264	1.78	0.56

Table 5 shows the data related to author productivity. Authors' productivity is defined as the number of papers an author has published within a given period. The average number of authors per paper is 1.78 for 148 articles and the average productivity per author is 0.56. The maximum average author per article is 2.26 for the year 2020. Conversely, the highest average productivity per author is 0.73 for the year 2015.

The mathematical formula is represented as follows:

Average author per article = No. of authors / No. of articles.

Productivity per author = No. of articles / No. of authors.

6.6 Table 6 :Geographical distribution of articles (Country wise)

Sr.No.	Rank	Country	No. of author contributions	% of contribution
1	1	India	263	99.66
2	2	Iran	1	0.37
		Total	264	100

From Table 6 it is clear that there are a total of 264 authors representing two different countries. Out of 264 contributions, the highest number, 263 (99.66%) has been contributed by authors from India and 1 (0.37%) has been contributed by author from Iran. From the table it is clear that most of the articles are from Indian authors during the study period.

6.7 Table 7 :

Geographical Distribution of Contributors (Indian States)

Sr.No.	Rank	Name of the State	No. of author contributions	% of contributions
1	1	Karnataka	69	26.23
2	2	Uttar Pradesh	36	13.68
3	3	Maharashtra	20	7.60
4	3	New Delhi	20	7.60
5	4	West Bengal	19	7.22
6	5	Punjab	15	5.70
7	5	Tamil Nadu	15	5.70
8	6	Mizoram	14	5.32
9	7	Madhya Pradesh	11	4.18
10	8	Haryana	10	3.80
11	9	Jammu & Kashmir	7	2.66
12	10	Kerala	5	1.90
13	10	Rajasthan	5	1.90
14	11	Andhra Pradesh	4	1.52
15	12	Gujrat	2	0.76
16	12	Odisha	2	0.76
17	12	Puducherry	2	0.76
18	12	Telangana	2	0.76
19	12	Uttarakhand	2	0.76
20	13	Arunachal Pradesh	1	0.38
21	13	Assam	1	0.38
22	13	Chhattisgarh	1	0.38
		Total	263	100

From Table 6, it is found that India has contributed 263 numbers of articles out of 264 and has 99.66 % of total number of contribution. So it was decided to make a study of geographical distribution of contributors among different states of India which is presented in Table 7. The analysis shows that the highest no. of contributions are from Karnataka State i.e. 69(26.23%) and ranked first. Followed by Uttar Pradesh i.e. 36(13.68%) contributions and ranked second. Whereas lowest no. of contributions from Arunachal Pradesh, Assam & Chhattisgarh contributed single article each i.e.1(0.38%).

6.8 Table 8 : Ranking of Most Prolific Author

Sr.No.	Rank	Name of the Author	No. of articles
1	1	Manoj Kumar Verma	5
2	2	B D Kumbar	4
3	2	P G Tadasad	4
4	3	B M Gupta	3
5	3	Dhiman Mondal	3
6	3	Gururaj S Hadagali	3
7	3	S M Dhawan	3
8	3	Shabhat Husain	3
9	4	18 authors	2 articles each
10	5	215 authors	1 article each

From Table 8 it is clear that **Manoj Kumar Verma** is the leading author contributed *five* articles, followed by **B D Kumbar & P G Tadasad** contributed *four* articles each securing the second position. **Five** authors i.e. **B M Gupta, Dhiman modal, Gururaj S Hadagli, S M Dhawan & Shabhat Husain** contributed *three* articles each securing the third position. **Eighteen** authors contributed *two* articles each securing fourth rank and **215** authors contributed *one* article each during the study period.

6.9 Table 9 : Areas of interest for LIS researchers and current trends

Sr.No.	LIS Subject trends	Total
1	User Study	30
2	Scientometric Study	21
3	Bibliometric & Citation Analysis	20
4	Librarianship, LIS professionals & LIS education	12
5	E-resources	10
6	Knowledge & Information Management	9
7	Knowledge & Information Management	7
8	Public Library	7
9	Digital Library	6
10	Information Sources & Services	6
11	Library Management	5
12	Miscellaneous	5
13	Webometric Study	3
14	College Library	3
15	School Library	2
16	University Library	2

From table 9 it is clear that most of the articles i.e. 30 out of 148 articles, researchers carried out their work on User Study followed by Scientometric Study, i.e. 21 out of 148 articles. Also it is clear that the journal “*Journal of Indian Library Association (JILA)*” covered almost all areas of Library & Information Science Subject.

Conclusion:

The analysis indicates that there were 148 articles published in the journal “*Journal of Indian Library Association (JILA)*” during the study period 2015 to 2020. The authorship pattern indicates that the majority of articles published with multi-authorship. *Manoj Kumar Verma* is the most productive author during the study period. The subject coverage of this journal is mostly towards User Study, covering other LIS subjects in the articles. The analysis of data clearly indicates that journal “*Journal of Indian Library Association*” rapidly establishing themselves as a most viable media for scholarly communication.

References:

1. Aharony, N. (2011). Library and information science research areas: A content analysis of articles from the top 10 journals 2007–8. *Journal of Librarianship and Information Science*, 44(1), 27-35. <https://doi.org/10.1177/0961000611424819>
2. Atinmo, M. I., & Jimba, S. W. (2002). Gender and authorship patterns in an African librarianship journal, 1991-1997. *Library Review*, 51(9), 458-463. <https://doi.org/10.1108/00242530210446935>
3. Bates, M. J. (1999). A tour of information science through the pages ofJASIS. *Journal of the American Society for Information Science*, 50(11), 975-993. [https://doi.org/10.1002/\(sici\)1097-4571\(1999\)50:11<975::aid-asi4>3.0.co;2-w](https://doi.org/10.1002/(sici)1097-4571(1999)50:11<975::aid-asi4>3.0.co;2-w)
4. Blessinger, K., & Frasier, M. (2007). Analysis of a decade in library literature: 1994–2004. *College & Research Libraries*, 68(2), 155-169. <https://doi.org/10.5860/crl.68.2.155>
5. Blessinger, K., & Hrycaj, P. (2010). Highly cited articles in library and information science: An analysis of content and authorship trends. *Library & Information Science Research*, 32(2), 156-162. <https://doi.org/10.1016/j.lisr.2009.12.007>
6. Cano, V. (1999). Bibliometric overview of library and information science research in Spain. *Journal of the American Society for Information Science*, 50(8), 675-680. [https://doi.org/10.1002/\(sici\)1097-4571\(1999\)50:8<675::aid-asi5>3.0.co;2-b](https://doi.org/10.1002/(sici)1097-4571(1999)50:8<675::aid-asi5>3.0.co;2-b)
7. Chang, Y. (2017). Comparative study of characteristics of authors between open access and non-open access journals in library and information science. *Library & Information Science Research*, 39(1), 8-15. <https://doi.org/10.1016/j.lisr.2017.01.002>
8. Cline, G. S. (1982). College & research libraries: Its first forty years. *College & Research Libraries*, 43(3), 208-232. https://doi.org/10.5860/crl_43_03_208
9. Hawkins, D. T. (1978). Bibliometrics of the online information retrieval literature. *Online Review*, 2(4), 345-352. <https://doi.org/10.1108/eb023985>
10. Järvelin, K., & Vakkari, P. (1993). The evolution of library and information science 1965–1985: A content analysis of journal articles. *Information Processing & Management*, 29(1), 129-144. [https://doi.org/10.1016/0306-4573\(93\)90028-c](https://doi.org/10.1016/0306-4573(93)90028-c)
11. Koufogiannakis, D., Slater, L., & Crumley, E. (2004). A content analysis of librarianship research. *Journal of Information Science*, 30(3), 227-239. <https://doi.org/10.1177/0165551504044668>
12. Krippendorff, K. (2004). *Content analysis: An introduction to its methodology*. SAGE.
13. Lochan Jena, K., Swain, D. K., & Bihari Sahu, S. (2012). Scholarly communication of the electronic library from 2003-2009: A bibliometric study. *The Electronic Library*, 30(1), 103-119. <https://doi.org/10.1108/02640471211204097>

14. Mukherjee, B. (2009). Scholarly research in LIS open access electronic journals: A bibliometric study. *Scientometrics*, 80(1), 167-194. <https://doi.org/10.1007/s11192-008-2055-2>
15. Naseer, M. M., & Mahmood, K. (2014). Subject dispersion of LIS research in Pakistan. *Library & Information Science Research*, 36(2), 114-119. <https://doi.org/10.1016/j.lisr.2013.10.005>
16. Neuendorf, K. A. (2016). *The content analysis guidebook*. SAGE.
17. Rana, R. (2011). Research trends in library and information science in India with a focus on Panjab University, Chandigarh. *International Information & Library Review*, 43(1), 23-42. <https://doi.org/10.1080/10572317.2011.10762877>
18. Rochester, M., & Vakkari, P. (1998). International LIS research: A comparison of national trends. *IFLA Journal*, 24(3), 166-175. <https://doi.org/10.1177/034003529802400305>
19. Schloegl, C., & Stock, W. G. (2004). Impact and relevance of LIS journals: A scientometric analysis of international and German-language LIS journals—Citation analysis versus reader survey. *Journal of the American Society for Information Science and Technology*, 55(13), 1155-1168. <https://doi.org/10.1002/asi.20070>
20. Tigga, U. P., Lihitkar, S. R., & Rajyalakshmi, D. (2005). Content analysis of DESIDOC bulletin of information technology (1997-2002). *DESIDOC Bulletin of Information Technology*, 25(4), 5-18. <https://doi.org/10.14429/dbit.25.4.3661>
21. Tuomaala, O., Järvelin, K., & Vakkari, P. (2014). Evolution of library and information science, 1965-2005: Content analysis of journal articles. *Journal of the Association for Information Science and Technology*, 65(7), 1446-1462. <https://doi.org/10.1002/asi.23034>
22. Verma, N., & Tamrakar, R. (2009). Analysis of contributions to defence science journal. *DESIDOC Journal of Library & Information Technology*, 29(6), 39-44. <https://doi.org/10.14429/djlit.29.277>
23. Wan, G. (., & Liu, Z. (2008). Content-based information retrieval and digital libraries. *Information Technology and Libraries*, 27(1), 41. <https://doi.org/10.6017/ital.v27i1.3262>
24. Wei, G. (2019). A map of Bibliometrics and Scientometrics in journals of various disciplines excluding library and information science from 2009 to 2018. *SSRN Electronic Journal*. <https://doi.org/10.2139/ssrn.3557950>
25. White, M. D., & Marsh, E. E. (2006). Content analysis: A flexible methodology. *Library Trends*, 55(1), 22-45. <https://doi.org/10.1353/lib.2006.0053>
26. Zhang, Y. (1998). The impact of internet-based electronic resources on formal scholarly communication in the area of library and information science: A citation analysis. *Journal of Information Science*, 24(4), 241-254. <https://doi.org/10.1177/016555159802400403>

Koha : Open Source Software for Library Management

Dr. Santosh Salunkhe

Librarian,

BVDU, IMRDA, Sangli

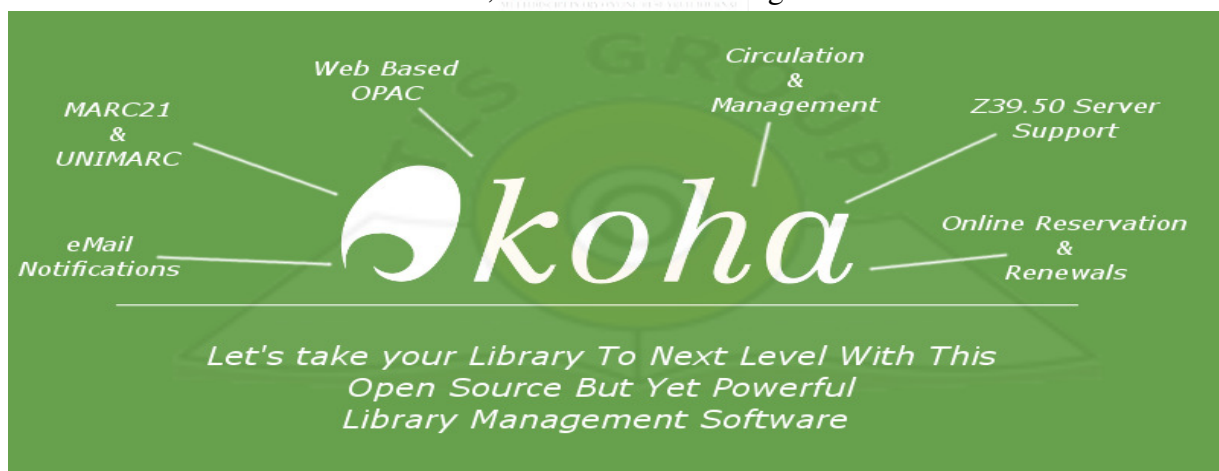
Abstracts :

Koha is an open source integrated library system (ILS) used in public libraries, school libraries and specialized libraries around the world. The name came from a gift or donation from the Mori people. Koha is the first free software library automation software package. Some software's are chargeable and some software's are free. Many software's are working in Library and Information Centers for helped users provided by best services to users.

Key Words: Koha, Open Source Software, Library Management Software, Free Software

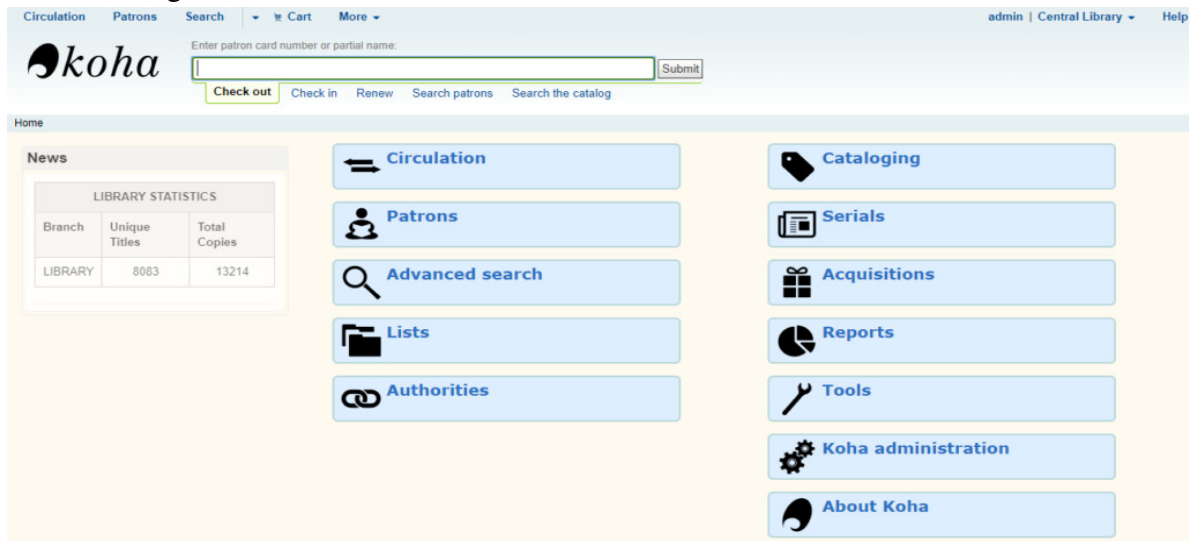
Introduction:

In global use, its growth is driven by the collective efforts of more and more users to achieve its technological goals. Koha's feature pack is constantly evolving to meet the needs of its user base. Koha is a web-based ILS in the backend with an SQL database (Marita or MySQL optional). Its table data is stored on the MARC and can be accessed via Z39.50 or SRU. The user interface is highly configurable and customizable, and has been translated into many languages. Koha has many features that ILS expects, including: Fully functional ILS Koha is a widely used library of various sizes worldwide. It is a genuine enterprise-level ILS with extensive functionality including basic and advanced options. Koha includes modules for acquisition, delivery, listing, queue management, authentication, flexible reporting, label printing, multiple forms of announcements, offline delivery without internet access and many more functions. Koha will work for all level federation, multi-branch and single branch libraries.

Multilingual and translatable. Koha has many languages, and more and more languages each year. Full Text Search Powerful search functionality and advanced table view, you can use the contents of Amazon, Google, Library Thing, Open Library and Synthetics. Comply with library standards. Koha is built using library standards and protocols (such as MARC 21, UNIMARC, z39.50, SRU / SW, SIP2, SIP / NCIP) while supporting existing workflows and tools to ensure a platform between KOHA and other systems and technologies. Web-based interface. Koha's OPAC, Circa, management and self-update interfaces are all based on Koha, which produces standards - compliant web technologies - XHTML, CSS and Java Script.

Free software / open source. Koha Free Software is distributed under the Public License (GPL) Version 3 or higher.

No seller lock. This is an important part of the promise of free software, and there is no vendor lock in it: if the library has internal expertise, or can purchase support or development services from the best sources, the library can install and use Koha independently. The library can change the subsidiary and export its data at any time. It is important to make sure that your affiliate allows this and that it uses a good data management system.

Various Web 2.0 features such as tags, comments, social sharing and RSS feed

Union listing facility

Customizable search

Online publication

Barcode printing

History:

Koha was founded by Kathibo Communications in 1999 for the Horohenua Library Foundation in New Zealand. This collection came into use in January 2000. Since 2000, the company has been providing commercial support to Koha, which has now grown to over 50. In 2001, Paul Pauline (from Marseille, France) began to add many new features to Koha, most notably support for multiple languages. By 2010, Koha had been translated from its original English into French, Chinese, Arabic and many more. Support for table and search standards was added to MARC and Z39.50 in 2002, and was later provided by the Athens County Public Library. Paul Pauline co-founded in 2007 with Bilbray in France. In 2005, Ohio-based Metavore, Inc. Founded under the name Liplime to support Koha and added many new features, including support for Zebra, provided by the Crawford County Federated Library System. Support for zebra technology improves search speeds and supports thousands of bibliographic entries. In 2007, a team of Vermont libraries began testing Koha's use of Vermont libraries. First, create a separate processor for each library. Later, the Koha Automatic Library System was organized to create a database for use by the Vermont (Vocal) Library. The database was launched in 2011. 57 libraries chose to accept Koha and moved to a shared production environment provided and supported by Pivotter Solutions. Koha was also adopted by another library association in Vermont, the Catamount Library Network. Previously automated Vermont libraries used software from Folet or other commercial software vendors. After extensive feasibility studies,

the King Fund completed its relocation to Koha in 2010 with the support of PDFS Europe. In 2011, the Spanish Ministry of Culture retained Cobli, a tailor-made version of Koha based on previous reports. In 2014, the Turkish Ministry of Culture began using the Koha-Devinim edition in 1,136 public libraries, containing more than 17,000,000 projects and applications. 2,000,000 active users. It is currently the largest Koha device. Professional libraries, such as music libraries, are increasingly accepting Koha because of its open source nature, making it easy to customize for their specific application events.

Dispute with Liplime / PDFS

In 2009, a dispute arose between Liplime and other members of the Koha community. At the heart of the controversy is the fact that Liplime does not explicitly want to add site content and does not return software links to the community. Several participants announced that they believe Liplime has developed software from the community. Created a separate website, source code repository and community. After March 2010, when PDFS bought Liplime, the fork remained. In November 2011, Liplime announced that the New Zealand Intellectual Property Office had granted them a temporary trademark to use the name Koha in New Zealand.

The Koha community and catalyst successfully appealed against the provisional trademark license, a decision was released in December 2013 for which Lilim paid.

Awards:

Winners of the "Nonprofit Organization" category at the 2000 "2000 Interactive New Zealand Awards"

Winner of the LIANZA / 3M Library Innovation Award in 2000

2003 Part winner of the Free Lesbian Public Organization

2004 Computer World Excellence Award for Non-Profit ID Use

New Zealand Open Source Award Final for Open Source Software Project 2014

Conclusion:

Many software's are free but according to usages of Koha library management software is best for library services and user oriented. Koha services is free of charge to users.

Reference:

- 1) Koha 20.11 release – Official Website of Koha Library Software". koha-community.org. Retrieved 2021-01-07.
- 2) Koha 20.05 release – Official Website of Koha Library Software". koha-community.org. Retrieved 2020-05-31. BibLibre". Archived from the original on 2011-11-09.

- 3) The Koha Project | Athens County Public Libraries". Myacpl.org. Archived from the original on 2011-08-10. Retrieved 2011-08-18.
- 4) Faites le choix de l'expertise". Archived from the original on 2010-10-18. Retrieved 2010-05-01.
- 5) VOKAL, The Vermont Koha Project". Green Mountain Library Consortium. Retrieved 9 December 2011.VOKAL VT Public". Retrieved 2011-08-18.
- 6) Koha: Choosing and implementing an open source integrated library management system". ALISS Quarterly. Vol. 6 no. 2. January 2011. p. 13.

Problems in Implementing SGSY in Sindhudurg District

Prof. B. H. Chaugule

S. K. Patil Sindhudurg College, Malvan

I. Introduction:

International Labour Organization (ILO-1978) has defined "It is a strategy designed to improve the Economic & Social Life of a specific group of people-the rural poor. It involves extending the benefits of development to the poorest among those who seek a livelihood in the rural area."

Today, Inclusive rural development is more specific concept than the concept of rural development of earlier. In broader terms, inclusive rural development is about improving the quality of life of all rural people. More specifically, inclusive rural development covers three different but interrelated dimensions: Economic dimension, Social dimension & Political dimension. Economic dimension refers to providing both capacity and opportunities for the poor and low-income households in particular, benefit from the economic growth. Social dimension supports social development of poor and low-income households, promotes gender equality and women's empowerment and provides social safety nets for vulnerable groups. Political dimension improves the opportunities for the poor and low income people in rural areas to effectively and equally participate the political processes at the village level.

- **Swarnjayanti Gram Swarojgar Yojana (SGSY) –**

The SGSY Launched on 1st April 1999 after restructuring IRDP & other 6 Rural Development Programs including TRYSEM, DWCRA, SITRA, GKY & MWS.

The objective of SGSY is to bring the assisted poor families (Swarojgaries) above poverty line by providing them income generating assets through a mix of Bank Credit & Government Subsidy. The program aims at establishing a larger number of micro enterprises in Rural Area based on the ability of the poor & potential of each area.

- **Objectives of the study:**

The following are objectives of this research.

1. To understand Socio-Economic backgrounds the SGSY Beneficiaries.
2. To study the problems in implementing SGSY projects in Sindhudurg district.

- **Area of Study-** The area of present study is limited to sindhudurg district consisting of its 08 blocks.

- **Data Collection:**

- **Primary Data:**

Primary data is collected from SGSY beneficiaries which includes data regarding Socio-economic background & problems occurred in implementing SGSY projects at SGSY beneficiaries & Government officer's level.

- **Secondary Data:**

The Secondary data is collected from Reference books, Research articles & Internet.

Sample Design

Sr. No.	Name of Taluka/ Block	Total Beneficiaries	No. of Sample Beneficiaries	Block Wise Sample Percentage	Proportionate Sample Size
1	Vaibhavwadi	198	42	28.38	10.00
2	Kankavli	220	48	21.81	11.43
3	Devgad	310	74	23.87	17.62
4	Malvan	415	94	22.65	22.38
5	Kudal	247	40	16.19	9.52
6	Sawantwadi	256	47	18.36	11.20
7	Vengurla	351	50	14.25	11.90
8	Dodamarg	189	25	13.23	5.95
	Total	2186	420	19.21	100

II. Implementation of SGSY projects in Sindhudurg District-

The following variables & sub variables are used for collection of the data regarding Implementation of SGSY projects in Sindhudurg District as shown in the following table.

Sr. No.	Variables / Sub variables	Percentage	Remarks
1	Identification of Beneficiaries		
a)	Cast (RC)	34.04	Negative
b)	Gender (Female)	95.47	Positive
c)	Age (Young)	7.61	Negative
d)	Occupation (Artisan)	1.42	Negative
e)	Family Income (Poor)	67.14	Positive
2	Monitoring & Control		
a)	Feedback by Implementing Agencies (DRDA)	24.88	Negative
b)	Supervision of Activities (No)	27.38	Negative
3	Competence of Government Offices		
a)	Interaction Skill (Good)	49.52	Positive
b)	Efficiency of (Average)	41.66	Negative
4	Funding SGSY Projects		
I	Time taken for sanctioning loan		
a)	3 to 6 Months	21.19	Negative
b)	Sufficiency of Loan amount (Insufficiency)	43.09	Negative
c)	Disbursement of Loan (Rs 1.00 to 1.50 Lac)	10.19	Negative
5	Unfair Influencing Factors		
a)	Corruption in DRDA (Don't Know)	35.47	Negative
b)	Impact of Political Relations (Nothing to Say)	30.27	Negative
6	Business Operating Elements		
a)	Local Market	96.42	Negative
b)	Price Earning Capacity	74.29	Positive
c)	Reasons for Low Price Earning (Competition)	69.28	Negative

d)	Advertising (No)	60.96	Negative
e)	Relations with Suppliers (Very Good)	87.39	Positive
f)	Increase in Income (Middle Group)	15.00	Positive
7 Problem in Implementing SGSY Projects			
a)	Difficulties in starting Business	81.19	Negative
b)	Difficulties in Loan Repayment	75%	Negative
c)	Difficulties for Running Business	74.15%	Negative

III. Problems of Implementing SGSY in Sindhudurg District-

- 1 Identification of SGSY Beneficiaries has not followed basic rules of the SGSY Projects in relation to Cast Criterion, Age, and Occupation Criterion.
- 2 As far as monitoring & feedback by the implementing Agencies is concerned DRDA & Other Agencies has not performed well.
- 3 Regarding Competence of Government officers, interaction skills of Government officers are good but efficiency is not satisfactory.
- 4 As far as funding by Bank for SGSY Project is concerned, Time taken for sanctioning the Loan is delaying, the amount of Loan or Subsidy is not sufficient for the SGSY Projects & Disbursement of loan amount to the SGSY Projects is not up to the expectation.
- 5 Corruption in DRDA & Impact of Political Relations also shows negative trend on the SGSY Projects.
- 6 As far as Business operating elements is concerned, local market capturing by the SGSY Projects, Low earning capacity of SGSY Projects, lack of advertising shows negative performance of the SGSY projects.
- 7 The SGSY Beneficiaries are facing problems in starting Business, Loan Repayment as well as running the Business.

• Final Conclusion –

Although the Implementation of SGSY projects in Sindhudurg District shows Gender wise selection of Beneficiaries, Interaction of Government officers, Price Earning Capacity of SGSY Projects, Relations of SGSY Beneficiaries with supplier's shows positive effects. But all other major variables shows negative effect. Hence, it is necessary to overcome above mentioned problems & their negative impacts. Implementation of SGSY projects in Sindhudurg District is tough task & it requires joint efforts from all concerned factors & Agencies including Government officers, bankers, Village Panchayat, NGOs as well as SGSY beneficiaries which will lead to the successful Implementation of SGSY projects in Sindhudurg District.

IV. References:

- 1) International Labour Organization, Human Resource Development, Objective problems & Policies, Geneva, P. 56, 1968.
- 2) Mahi Pal: 'Swarnjayanti Gram Swarojgar Yojana (SGSY)', Evolution, Assessment & Future Prospects, Kurukshetra, June 2002, P. 29.

Use of Technology in Library Security

Mr. Mohan Nikumbh

Librarian, Ashoka Center for Business & Computer Studies,
Nashik, Maharashtra, India-422013

Email Id: mohnik.nikumbh@gmail.com, Cell No. 09096376934

Mr. Ashwin S. Amrutkar

Librarian, Ashoka Business School, Nashik, Maharashtra, India-422009

Email Id: asamrut@gmail.com, Cell No. 09890969979

Abstract:

Library, as we know that what is the library? Do we also know what the value of the library is? In today's era library is not only the collections of book but is the storage of valuable information. As per the fifth laws of library science, each book is important and every book has its reader, so the library plays a very important role in society. In the library there are collections of numbers of printed resources like books; journals etc, when we talk about books which may be rare, out of print are the most useful source of the library as well as the reader. In this paper, we are discussing library security, tools, and techniques of library security.

Keywords: Library Security, Library Preservation, Library structure, RFID.

Introduction:

Traditionally the main role of the librarian is the storage and dissemination of information, the information in the forms of books, periodicals, etc. In the 21st century the role of the librarians is also changed, as we know that now librarians are accepted technology and they do their work with the help of technology. As per the fifth law of Library science, the Library is a growing organization. Every minute of information is generated and this generated information is stored in the printed and electronic form. In the society, library which may be Public, educational or special play as an important role. When we talk about library security, the protection of the books i.e. book lost, library preservation is the major challenge of the Librarians. Protection of Printed material like books, journals, electronic resources like CD-ROM, DVD, audio-video, etc, library equipment, library staff, library users are the areas where security is necessary. Some new technological systems are accepted by libraries for controlling library security, most of which may be implemented for security purposes. Some technology used in libraries like RFID technology, CCTV cameras, Barcode technology which helps librarians to maintain and secure library property.

What is Library Security?

The precaution and safety of library assets. Each property of the Library includes printed materials like books, Journals, electronic materials like CD-ROM, DVD, etc, library equipment like Computers, printers, scanners, and dead stock like chairs, tables, and Library buildings, etc.

Areas to be observed under Library security:

As we know what is the role of the library in society. We think each object, material, and document is observed under security. In short, library documents like records, books; physical assets like tables, chairs, and furniture, electronics assets, library structure like stack room, counters, etc, most important like reading materials, computer software, etc.

Tools and techniques for Library Security:

When we think about the safety and precaution of library reading materials, there are some technologies helpful for security; one of the challenging task of the Librarians are that losing of books, so most libraries adapted the following technology for security.

RFID Technology: RFID (Radio Frequency Identification) is a form of automatic identification and data capture technology. It has combination of radio frequency and microchip technology. RFID technology is also used in the library. For data collection that involves automatically identifies books through radio waves. Data is sent and received with a system consisting of RFID Tag, Antenna, reader and a transceiver.

RFID is the technology which is used in Libraries for book identification, traceable Stock-taking purpose, and self-checkout and theft detection. RFID technology helps to save the time of library staff and users. Library staff saves time for their users. Now, most libraries use this technology. This technology helps librarians to reduce their timing of library staff on book circulation, stocktaking, etc. RFID technology is a combination of radiofrequency and microchip technology. It stores and retrieves data from computer chips using radio frequency transmission. Components of RFID: RFID Tag, Antenna, Reader, Detection Door, server.

How RFID Works:

RFID Tag is a microchip, in this chip the information of the book is stored and this tag will be pasted inside the book cover. When any patron wants to issue a book, the patron comes to the circulation counter, and with the help of RFID application software library staff issue the book to that patron and the patron exit the library by detection door system. When any patrons exit from the detection door without a proper check-out process, library staff receives a signal or alarm. So, RFID technology is used in the library for easy circulation and easy stock verification.

3M security system

It is one of the Electromagnetic Technology is the most used library security worldwide, protecting library books and other materials also. This Electromagnetic system is based on technology and does not harm magnetic media. The magnetic strip is difficult to find and remove. This magnetic strip is pasted inside the book, on the DVD. While issuing books it's deactivated by library staff and while returning it is again active by library staff. It also gives an alarm while any patron exits from the library without a proper checkout process.

Components of 3M Security System:

3M tattle tape (Security Magnetic Strip), 3M Staff Workstation (For Easily Check-in/Checkout), 3M Detection Systems (Detection Door)

How 3M Security System Works:

3M tattle tape/strip with an adhesive layer is attached inside the book. When any patron wants to issue a book, the patron comes to the circulation counter, and with the help of a scanner library staff issued the book to that patron, and the patron exit the library by detection door system. When any patrons exit from the detection door without a proper check-out process, library staff receives a signal or alarm. This technology is used in the library for easy circulation.

Barcode technology:

Barcode technology is also used for easily book circulation and easily stock verification purposes. This technology help to libraries staff for time-saving, finding book location.

Barcode is an optical machine-readable, visual form that represents data of the book or any object. Barcode having widths and spacing of parallel lines which having data about particular book or object. Barcode labels are read by a barcode scanner. Barcode technology is useful for easy check-in and check-out. There are many types of barcodes like one dimensional, Matrix (two dimensional –QR code).

1. CCTV Camera:

A closed-circuit television camera is useful for Video surveillance. The main purpose of this camera to capture video, images. In the library or any place this technology helps to monitor the situation, identify visitors, monitor staff work areas, control theft, and ensure the security of the premises. CCTV camera is a CCD (Charge Coupled Device) sensor. This CCD converts lights into an electrical signal and then signal processing converts this electrical signal into a video signal that can be recorded or displayed on the screen.

2. Physical security system

When we talk about the safety of library, we also think about the security of the physical system of the Library like emergency exits, pipelines of building, fire extinguishers, anti earthquake building, fire alarm, regular paste control, regular cleaning of cupboard shelves, etc.

3. Electronic Resource Security

Security of Electronic Resource of the library includes Timely backup of Library data, updating software, installation of antivirus software for securing data. Regular cleaning of hardware etc.

Conclusion:

In society technology is helpful to every sector. In the library also above security technology is useful. CCTV is always helping to monitor the situation, RFID & 3M Security systems are useful for easy and time-saving technology. Physical securities are also important while designing library buildings. In the 21st century librarians change their role; they implement new technologies.

References:

- 1) https://www.researchgate.net/publication/333402553_Library_security_tools_and_techniques_an_overview (Mamta and Kumar, Vinit (2019) "Library security tools and techniques: an overview" In Singh, M.P. and Sonkar, S.K., Relevance of Ranganathan's philosophy in the 21st century, New Delhi: The Bookline, ISBN: 978-93-82524-82-3.) (Accessed on 24.05.2021)
- 2) https://www.researchgate.net/publication/263464530_Technologies_for_Library_Security (Accessed on 24.05.2021)
- 3) <https://www.slideshare.net/verzosaf/library-security-and-safety> (Accessed on 24.05.2021)
- 4) https://en.wikipedia.org/wiki/Radio-frequency_identification (Accessed on 24.05.2021)

- 5) <https://www.celect.in/Solutions/Tattle-Tape-Library-Security.aspx> (Accessed on 24.05.2021)
- 6) <https://www.ijlis.org/articles/security-systems-in-libraries-an-overview.pdf> (Accessed on 24.05.2021)
- 7) <https://en.wikipedia.org/wiki/Barcode> (Accessed on 24.05.2021).
- 8) <http://eprints.rclis.org/15253/3/RFID.pdf> (Pandey, Prabhat and Mahajan, K.D., Application of RFID Technology in Libraries and Role of Librarian) (Accessed on 25.05.2021).
- 9) <https://digitalcommons.unl.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1069&context=libphilprac> (Use of RFID Technology in Libraries,” Syed Md. Shahid. Library Philosophy and Practice, Vol. 8, no. 1 (Fall 2005) 1Library Philosophy and Practice Vol. 8, No. 1 (Fall 2005) (libr.unl.edu:2000/LPP/lppv8n1.htm) ISSN 1522-0222) (Accessed on 25.05.2021).
- 10) <https://lowrysolutions.com/blog/how-rfid-and-rfid-readers-actually-work/> (Accessed on 25.05.2021).
- 11) Deodhar, Vijay RFID Technology; Dnyangangotri, YCMOU, Vol. 9, (2008-09) page no. 15 to 26.

Data Analysis of COVID-19 and Its Predictive Features Worldwide

Vijay S. Raykar

G. M. Vedak College of Science, Tala, Raigad,

Maharashtra-402111, India

Email-vijay.raykar@gmail.com

Abstract:

The worldwide dataset of Covid-19 is used to analyse the current scenario of the ongoing pandemic. The dataset downloaded from the public online databases such as GitHub and analysed with python graphics libraries. The trends in the multiple variables affecting the Covid-19 are studied. Strongly correlated variables like total deaths, total cases, Vaccinations, age, GDP (Gross Domestic Product) etc. has been studied. The change in the correlations among those variables with respect to continents and countries shows interesting facts about the COVID-19 situations. The proposed regression model has predicted the trend in the spread of this pandemic.

Keywords: COVID-19, GDP per capita, total deaths, age, continents

Introduction:

In 2019, our world introduced to the disease named Covid-19 (SARS-COV 2) [1-3]. Since then we are fighting with the pandemic situation raised around the world. Many people done research on this subject in various ways such as biological, economical etc. [4]. We all got worst and worst out of it, as the situations are getting more and more critical in some parts of the world. We thought we should analyse the Covid-19 data and try to get some new insights from it. In recent times, there in huge increment in variants of mutated versions of Covid-19 corona virus, which are, more and more deadly than the very first version found in china [5-7]. Covid-19 patients are also suffering through various diseases/issues that came along with Covid-19. Such as skin problems, psychological issues [8], as well as one of the most important is economic issues [4]. Many people lost their jobs. Many countries lost lot of their capital and GDP's of many countries gone down [9]. In this study we used OurWorldInData (OWID) COVID open source data to investigate the rate by which number of new death's is increasing around the world and try to predict possible number of deaths in near future [10]. We also, tried to understand some strong relationships between different factors that are available in OWID-COVID dataset and try to put some insightful comment on them.

Materials and Methods:

The data for the analysis has been downloaded from OWID webpage, which comprises updated file in csv file format with 207 country profiles of Covid-19 [10]. Every profile includes five sections:

1. Cases: new cases are being confirmed each day and number of cases have been confirmed since the pandemic started.
2. Deaths: number of deaths from COVID-1, number of deaths rising or falling and how does the death rate compare to other countries?
3. Vaccinations: number of vaccine doses are being administered each day, number of doses have been administered in total, and share of the population has been vaccinated.
4. Testing: number of tests for coronavirus do countries conduct.

5. Government responses: What measures did countries take in response to the pandemic? This data file is analysed with python *libraries* including NumPy, Pandas, Matplotlib, *Seaborn*, and Plotly. The data is analysed up to May 15, 2021.

Results and Discussion

Figure 1 shows India tops in the world with its 2.5 billion Covid-19 cases. Factors required to spread and infect people are in control of India is just a glimpse as can be seen from this figure.

Covid-19 Total Number Of Cases

Figure 1: India is one among the most affected countries for this Covid-19 pandemic

Figure 2 shows the relation between total cases per million and stringency index. On the Y-axis there is Total confirmed cases of Covid-19 per 1,000,000 people. On the X axis is Government Response Stringency Index, which is composite measure based on 9 response indicators including school closures, workplace closures, and travel bans, rescaled to a value from 0 to 100 (100 = strictest response). The dataset shows that as the total cases reported crosses 50000 per million as the stringency index also goes up.

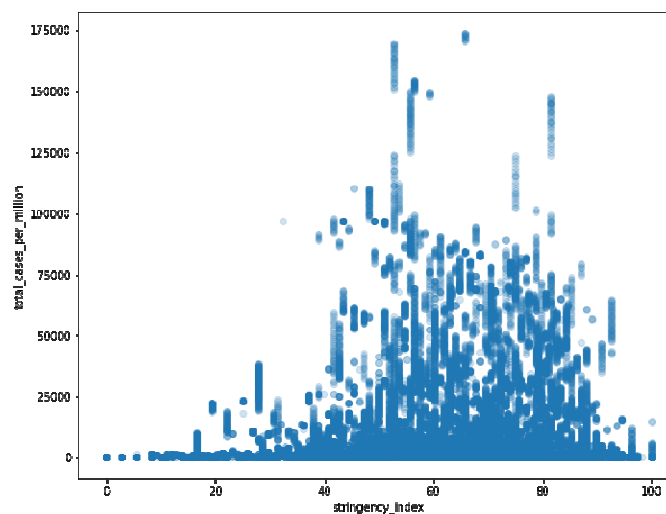

Figure 2: Total cases per million vs Stringency index

The life expectancy is very much depend upon the economic condition of the individual in the developing countries. Tighten budgets; struggle for food makes an individual not able to pay

attention for his medical health in the developing countries [11]. Study demonstrates that in developed countries people live longer and much better healthier life [12]. Countries with higher GDP per Capita will able to provide for their people good services such as an education, health facilities, rule based sustainable life support system which keeps their mortality rates under control in such pandemic situations.

In 1950 onwards industrial revolution brings radical changes in our health support systems, which made the advancement in manufacturing of medical equipment's. Technologies prospers in every sector, which brings human life on new horizons. However, not all the countries have acquired the expertise in such technologies especially poor one. They remain underdeveloped. Economically poor countries get low national income and thus unable to allocate a substantiate budget on the health sector [13]. Such countries are highly affected by this Covid-19 pandemic as can be seen from the data shown in Figure 3.

It clearly shows that the countries with low GDP per capita the total deaths per million are highest. There is a strong relationship between total deaths and GDP for poor countries as can be seen from Figure 4. The correlation is positive for countries with income of 20 million dollars. Above of that amount the correlation is negative and we are heading towards richer countries.

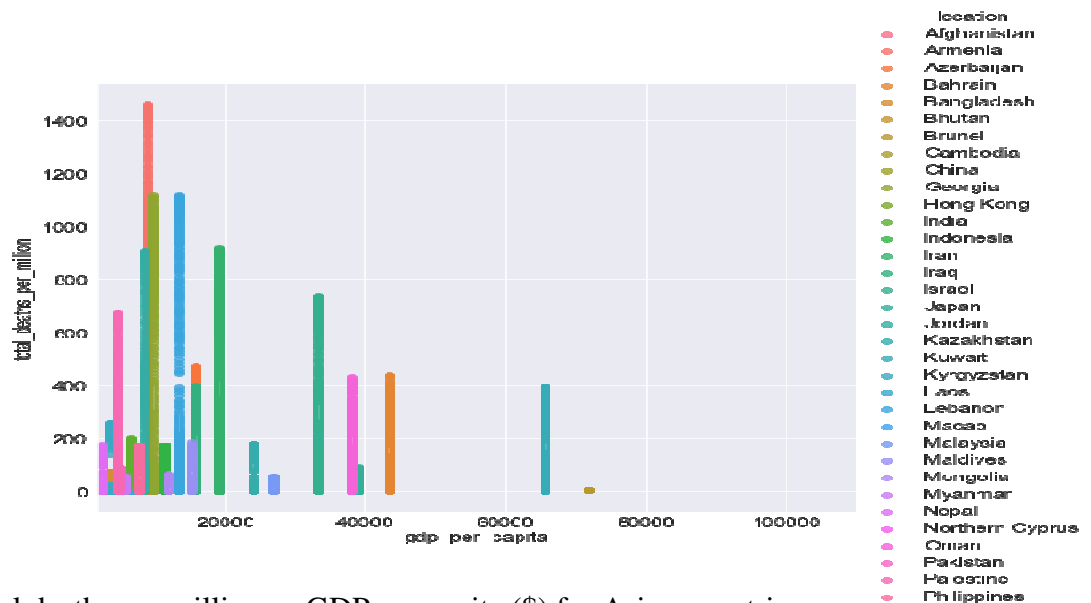

Figure 3: Total deaths per million vs GDP per capita (\$) for Asian countries

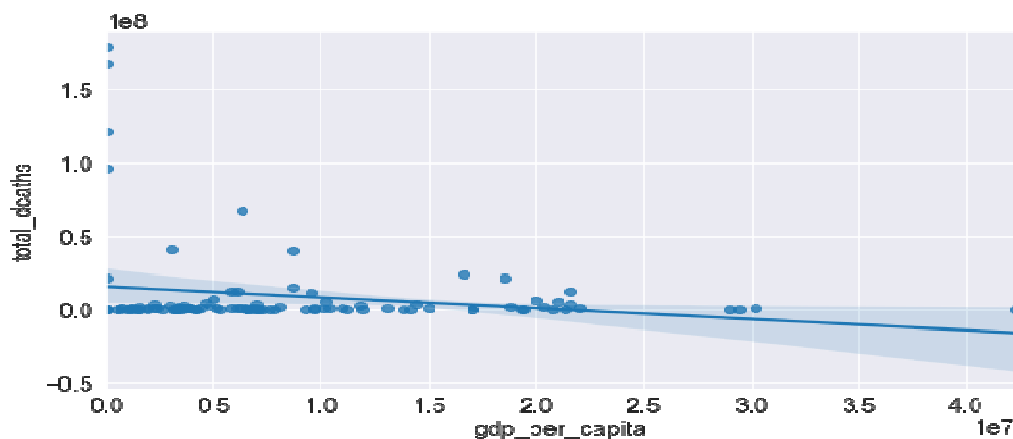

Figure 4: Regression plot between total deaths vs GDP per capita for top 100 affected countries
 Figure 5 also shows that how the gdp per capita and life expectancy variables plays the same role in predicting the total deaths by this pandemic. The regression becomes negative as the life expectancy factor crosses 35k.

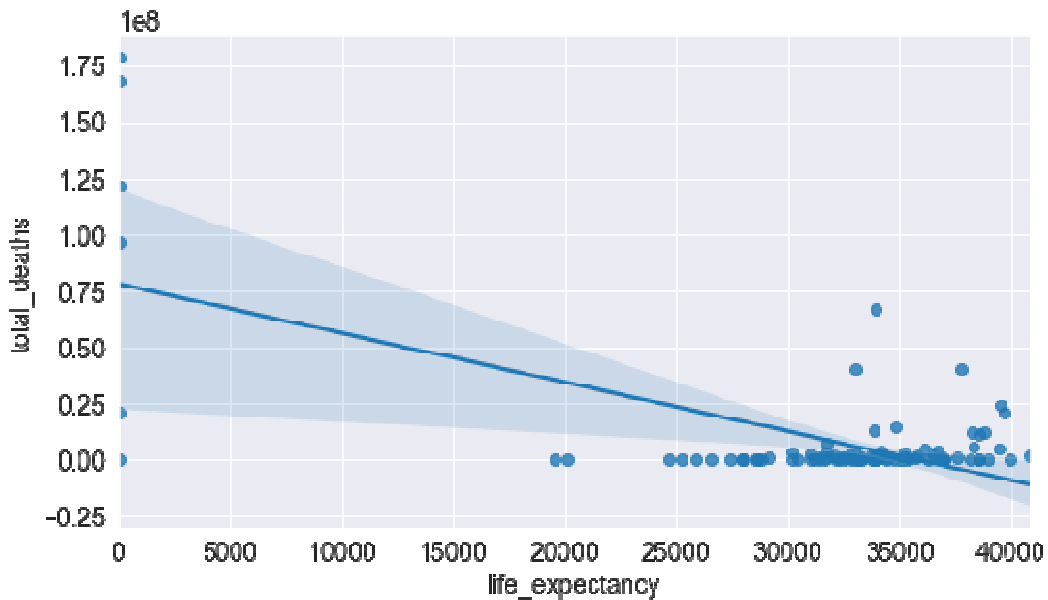

Figure 5: Regression plot between total deaths vs life expectancy for top 100 affected countries
 The data used for this study was also not 100% accurate as the different countries have their own measures of different variables used in this study. The testing for this infection is different in different countries. Belgium's tally includes suspected Covid-19 deaths in facilities such as nursing homes, even without a positive test, which authorities have cited as one reason the country's death rate is so high as can be seen from Figure 6 [14].

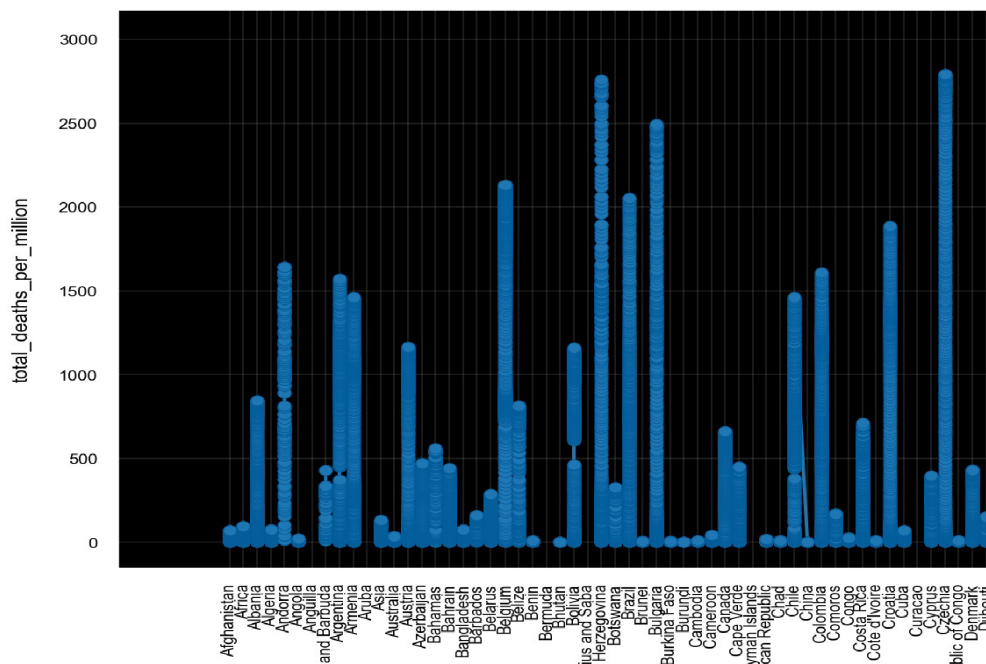

Figure 6. Total deaths per million vs location

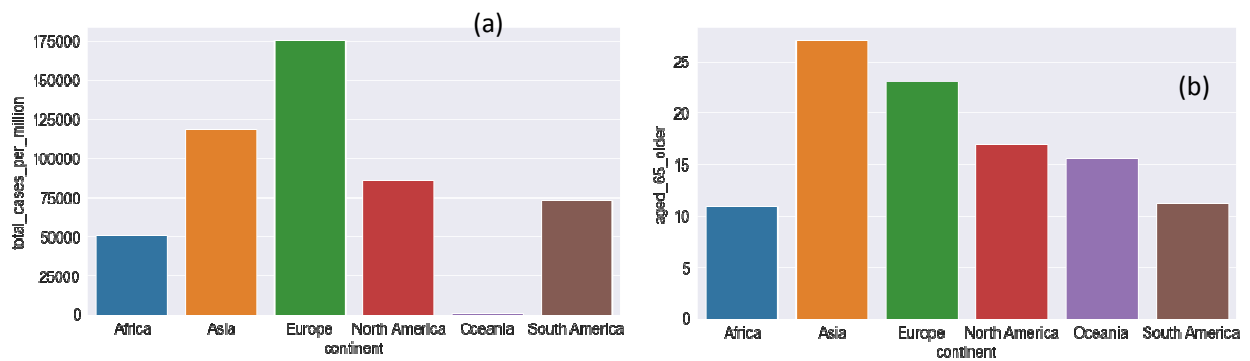

Figure 6: total cases per million (a) population aged 65 and older (b) vs continent

As of 15th of May only a 50000 cases per million have been reported in Africa compared to double and triple amount reported in Asia and Europe. This discrepancy can be explained based upon population age distribution. The data shows that only a 10% of the population is at or above the age of 65. Reports shows that 40% of the of the continent’s population is younger than 14 years [15]. Globally, most deaths have been seen in people above the age of 65 years. In the developing countries the elderly people generally after retirement goes in to the rural areas where the population is scarce. However, in the developed countries elderly people choose to stay in the specialized centres such as a Retirement homes. As in African continent the rural areas are not well connected so that less number of people travels in those areas protecting the localities from the infection. The African continent in 2014 already faced the Ebola virus pandemic. From that lesson, large number of volunteers were trained to deal with this situation and control the outbreak of this virus by making awareness of such as avoiding handshakes, frequent hand-washing, social distancing, restrictions in movements and wearing of face masks etc. Same volunteers again deployed to fight this Covid-19 situation. Studies have also shown that African people, who have higher proportion of remnants of the Neanderthals’ genome in their genes, can be more susceptible to ribonucleic acid viruses like SARS-CoV-2[15].

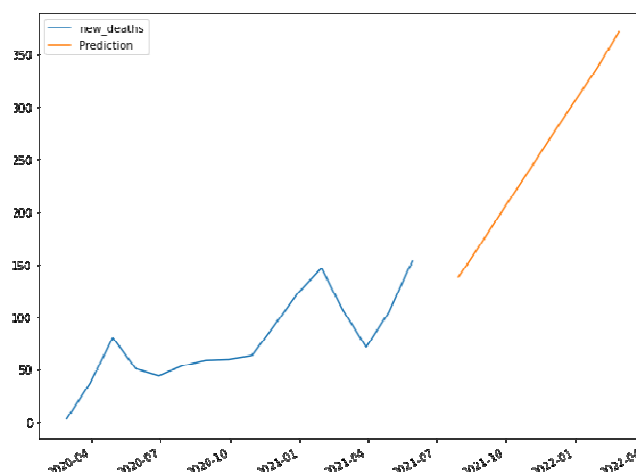

Figure 7: New deaths forecasted with time series analysis

Further study using Auto Regressive Integrated Moving Average Model (ARIMA) of time series analysis, new death parameter predicted for near future (Figure 7). By applying ARIMA we tried to predict and visualize new deaths from existing data and learn how the predicted and existing

actual data's plot will look. The graph shows that the rising trend will continue and effective measures are to be implemented more efficiently to counterfeit this pandemic.

Conclusion:

Transmission of Covid-19 infection in Developed countries is more or less under control. High life expectancy, GDP, expenditure on Health sector are responsible for small number of deaths in developed countries. Low number of cases of Covid-19 in African continent interpreted based on people genetic strength, poor connectivity of rural areas and deployment of effective measures. The ARIMA model analysis shows the severity of this pandemic will continue to increase in near future.

References:

- 1) Ben Hu, Hua Guo, Peng Zhou and Zheng-Li Shi, Characteristics of SARS-CoV-2 and COVID-19, Nature Reviews Microbiology, 19, pages141–154 (2021).
- 2) Indranil Chakraborty and Prasenjit Maity, COVID-19 outbreak: Migration, effects on society, global environment and prevention, Science of The Total Environment, Volume 728, 1 August 2020, 138882.
- 3) Pengfei Sun, Xiaosheng Lu, Chao Xu, Wenjuan Sun, Bo Pan, Understanding of COVID-19 based on current evidence, J. of Medical Virology, J Med Virol. 2020; 92:548–551
- 4) Maria Nicola, Zaid Alsafi, Catrin Sohrabi, Ahmed Kerwan, Ahmed Al-Jabir, Christos Iosifidis, Maliha Agha, and Riaz Agha, The socio-economic implications of the coronavirus pandemic (COVID-19): A review, Int J Surg. 2020 Jun; 78: 185–193.
- 5) Mark S Graham et al. , Changes in symptomatology, reinfection, and transmissibility associated with the SARS-CoV-2 variant B.1.1.7: an ecological study, The Lancet, VOLUME 6, ISSUE 5, E335-E345, MAY 01, 2021.
- 6) Sean Wei Xiang Ong, Barnaby Edward Young, David Chien Lye, Lack of detail in population-level data impedes analysis of SARS-CoV-2 variants of concern and clinical outcomes, The Lancet, [https://doi.org/10.1016/S1473-3099\(21\)00201-2](https://doi.org/10.1016/S1473-3099(21)00201-2).
- 7) Sareth Rith et al. Natural co-infection of influenza A/H3N2 and A/H1N1pdm09 viruses resulting in a reassortant A/H3N2 virus, Journal of Clinical Virology, Volume 73, December 2015, Pages 108-111.
- 8) Igor J. Koralnik and Kenneth L. Tyler, COVID-19: A Global Threat to the Nervous System, Annals of Neurology, Volume88, Issue1 July 2020Pages 1-11,
- 9) Shahina Pardhan and Nick Drydakis, Associating the Change in New COVID-19 Cases to GDP per Capita in 38 European Countries in the First Wave of the Pandemic, Front Public Health. 2020; 8: 582140.
- 10) <https://github.com/owid/covid-19-data>
- 11) Preston SH, The changing relation between mortality and level of economic development. Popul Stud (Camb). 1975 Jul; 29():231-48.
- 12) Berkman FL, Kawachi I, Glymour MM. Social Epidemiology. Oxford: Oxford University Press; (2014).
- 13) Mackenbach JP et al. Determinants of the magnitude of socioeconomic inequalities in mortality: A study of 17 European countries, Health Place. 2017 Sep; 47():44-53.
- 14) <https://www.axios.com/highest-covid-19-death-rates-world-belgium-fd3de974-070f-4f74-88e4-b97bbc69eb2f.html>
- 15) <https://www.downtoearth.org.in/news/africa/covid-19-mystery-what-are-the-reasons-for-africa-s-low-casualties-76480>

E-Learning in Schools During Coronavirus (Covid-19) Pandemic on Tamilnadu : Challenges and Opportunitites

Dr.Hameed Basha.B¹ and Mr.H.Vignesh²

¹Assistant professor, Department of History,
Arignar Anna Government Arts College, Villupuram- 605 602, Tamil Nadu

²P.G in History, Department of History,
Arignar Anna Government Arts College, Villupuram-605 602, Tamil Nadu

Abstract

This study has mainly focused on how the e-learning educational methods will be useful for student in Tamil Nadu. But this study limited only first wave of pandemic period. The educational system was completely affected due to outbreak of pandemic. Perhaps, it leads to shut all educational institutions, especially schools. On the contrary, both India and Tamil Nadu government adversely shut the schools past two years. Moreover, pandemic change the teaching methods, traditional to computer based education. Hence the entire world has entering the digital education on the pandemic for health consciousness. The concept of computer or gadget based education has been renewed as e-learning. E-learning has emerged broadly, as a new way of learning process. Pandemic has given so many lesson to the humans, they should learn to adopt all the satiations and making them favour. One side pandemic has to push us on hell, other side shown heaven. There is a problem and there is a solution, that concept may be adopted in the pandemic. On COVID-19 pandemic situation, to educate the student is a biggest challenge of both government and parents, and organizations. Naturally, it has given opportunities to get education at home. E-learning provides more opportunities to the students to interact the teachers after the class, and engaging with fellow students. Thus, the e-learning in schools has given both positive and negative impact of the education in Tamil Nadu. But there is no other solution for the pandemic for school children. So the Government may support to give whether gadget or computer with data card will be the only remedy for avoiding drop-outs.

Keywords: E-Learning, challenges and opportunities, COVID-19, digital education, drop-outs, educational institutions

Introduction:

Corona virus drifted the entire world hugely and leads to hell for more than 2 years connectively. It is impacted the citizens from the world whether he is poor or wealthy. Moreover, corona has proceeded to migration, economic crisis, and unemployment over the years. Mathematically, it concluded under the categories as first wave, second wave, and third wave. Nobody's known when it will be end. Around the world, the Government, scientists, biologist, drug companies, research institutes were doing work for rectifying this problem by identifying drugs, vaccination or other remedies. At present the treatment for corona virus only alternative medicine available in India. Not only India throughout the world. Fortunately it gives some positive impact on treatment. Corona virus affected severely most of the fields in India. On the consequences, the important department affected the world that is education. From January 2020, onwards schools, colleges, Universities were shut down on China. By constantly, Indian Government and State Government also made arduous decision to close the educational institutions till to survive the problem. UNSCO report shocks the world for more than 10 lakh students suffered in this pandemic. Out of 186 countries around 148 crore people suffering this pandemic, approximately rated at 84.8%. The first case was identified in noval Coronavirus

reported in Kerala, a student who have studying Wuhan University and return to his native, tested positive with deadly corona virus.¹ In Tamil Nadu, the first patient aged 45 was identified with tested positive, which was return form muscat, oman.²

On 16 month of March, 2021, schools in Tamil Nadu shut down for controlling the pandemic corona virus. State government of Tamil Nadu has declared “all pass” for class 9 and class 10, for unusual situation. Also, class 11 exams would not be conducted. For SSLC students marks would be given by two criteria. First one is 80 percent of marks given according to quarterly exams. Second one is 20 percent of the marks would be given based on attendance. A total of 9, 39,829 students would be promoted without writing their SSLC exams. Among them, 471759 students were boys and 468070 were the girls. Moreover, around 6235 students³ are the differently abled students. By results, Kanyakumari district topped in the SSLC exams.

On the crucial period, the only remedy has for learning education through online mode. Perhaps, the digital world or technological world has given better remedy for study the subjects. The digital scholar Martin Waller squabble that “the potential impacted on methodology, changes to research definition and methodology over collaboration in digital world.”⁴ e-Learning in the term exhibits the real meaning of technology and communication infrastructure has well established. It roots from 1840, while Sir Isaac pitman began is teaching shorthand. This course would be renowned as first attempt to use communication infrastructure beyond sound of human voice.⁵ While the rise of e-Leaning technologies in all the fields, especially education. But the question raised all minds, whether it will fulfill or partially sacrifice the needs. Leaders around the world supported the e-leaning technologies and it will help to respond the world. The enhancing student community and teachers traced techno-centric model, prioritized over face-to-face culture. It may failed oral discourse, discussion practice, decision making and missed classroom teaching. .⁶

Online learning might be the biggest solution for the pandemic, responses heavily by the responds. Consequently, numerous training options have been developed by utilizing online learning in the new tool in the 21st century. It brought up for enhancing the internet facilities, up to 5G. In the 1960s, lot of extensive programs was brought up for training research methods, which emphasis development on simulations and thinking tools.⁷

COVID-19 the biggest solution:

During COVID-19, student should learn without any break of their career. So they have to utilize the digitalized learning services whether government or private. In a modern era, so many remedies for leaning subjects through online mode. viz., TV channels, face book live, you tube tutorials, zoom and Google meet class, what app video sharing, and conference video calls. Despite of this, so many applications is available on the internet, which guided the students for studying and monitoring ever. Indeed, students may adopt the e-Leaning concepts for utilizing more than a year. Perhaps, students must have gadgets to learning via online, like computer, laptops, mobile phone, tablet, and TV with cable connection. However, some of the students do not have any gadgets and electronic tool for getting knowledge form online. Moreover, lack of battery, data, network problem, not having separate place in home, lead failure to attend online classes. But some of the student s get education smooth and better subject knowledge on pandemic.

While e-learning given the great support and even marginally enhance the modern practices of lecturing, and impacted collaborative potential. Perhaps, online education is a form

of distance education. It had been trying to take gap out of distance education ever it explore new field. It has not a delivery system of matter, reevaluates the educator to examine and constitutes, would leads good education. On the concept, educational technology and online learning methods are focusing and exciting always. Over the years, history of new technology ushered in socio, economic and political orders. Computers and telecommunications systems impacted the society and schools in mid 19s. This will occur the educators design the curriculum with students need and express learning activities.

Tamil Nadu State – Profile:

Tamil Nadu has been situated in the southern part of India which bounded north by Karnataka, and Andra Pradesh. The eastern side covered in Bay of Bengal, south by Indian Ocean, Kerala in the West. According to the 2001 census is about 1.027.015.247 comprising of 531,277,078 males and 495,738,169 females. The population of Tamil Nadu stood from 62,110, 839 comprising of 31,268,654 males and 30,842,185 females. The population of Tamil Nadu possessed 6.05% of the India's population. Tamil Nadu ranked 6th place in the States/UTs. ⁸

Fortunately, State Government of Tamil Nadu possessed prestigious in having 13 State Universities, for each district have arts colleges and numbered 829 Arts and Science colleges, for engaging teaching more than 718 teacher Education colleges, 530 polytechnic college for technical advancement, 585 Engineering colleges for scientific and technical development, and also having hotel management colleges, and catering colleges to serve of higher education. ⁹

Number of schools in Tamil Nadu:

Tamil Nadu, a state having more infrastructure facility on education given more opportunities to the students completed their school studies well. The government and private schools are available in every village, in Tamil Nadu.

Nature(school)	Total
Primary School(1-5 only)	23395
Middle School(1-8)	7597
High School(6-10)	2176
Higher Secondary school(6-12)	2100

Before pandemic, a lot of e-learning initiative has taken by the government of India. While so many actions has been made to adopt digitalized education on schools, like smart board system, and issued laptop at free of cost. When the central Government implemented *matific* education, a Australian based e-learning platrom, Tamil Nadu is the first state adopted the concept and implemented in schools. ¹⁰The government has taken tremendous efforts to study the subjects at home well on pandemic. Whether students can get a lecture from his gadget or computer, or Television or whatsapp videos, on material, the primary concept of Government plan is everyone should continue their studies without any break during pandemic. Thus, Nobody knows when will the pandemic fallen, but the hope of people is to getting some remedies from Government and support the Government by the people to overcome this crucial era, and continue their studies ever.

Online Education:

The commissioner of school education and the Director, State council of Educational Research and Training in consultation with Director of School education and Director of Matriculation schools have sent their remarks in order to issue State-specific guideline for Digital/online education.² COVID-19 pandemic has paralyzed the normal life, including closure of schools. Extended school closure may cause loss of earning. To prevent this, the way teaching and learning have happened so far needs to re-designate. Digital/online education allows the students to continue their learning till the schools reopens. For ensuring education the community, to deliver healthy quality education methods introduced. The main advantage of the digital or online education is quality education could be imparted to all the children in schools without any interruption during extraordinary situation this COVID-19 pandemic.

School Education Through Television:

Apart from gadgets, students prepare to educate themselves on the medium of Television. Television is rich medium, that compile all forms of symbolic representation; pictures, worlds, sound, movement and representations of serious of events. Television may used for mostly to telecast a lecture or talking head.¹¹ In Tamil Nadu, there is lot of televisions available for entertainment, but some of few channels have only for educational purpose. For instance, some of the entertainment channels partially contribute the education and broadcasting the study videos on specific time. On the purpose, several channels can contribute their service to education on COVID-19 pandemic period. Both private and Government Television channels has broadcasting educational programme in pandemic situation. Students have attended the classes with factitively and energetically to getting knowledge. Rapid development of monochrome and color television made a revolution in the field of education, and dismantled audio visual technologies. Perhaps, it is the most entertainment medium, also helps for education and research. Television

From Aug, 26, 2019 Education through television was started in Tamil Nadu. This project was named as "*katral karpithathal*".¹² All the classes were telecasted through cable TV channels entire Tami Nadu. Indeed, as same as school timing have been followed on education in Television. The progammes were telecasted on working days from Monday to Friday. The other days of a week student rested for refreshments. Moreover, the timing has restricted in 2.30 hours for a day. The Tamil Channels like Kalvi Tholaikatchi, Shahan TV, Makkal TV, SCV kavi, telecasted the second standard educational lectures on half an hour. Vasanth TV, Raj TV, Sathyam Tv, SCV have been broadcasted the third standard lectures on the same hours. Raj TV, Makkal TV, Sathyam TV, SCV kalvi, telecasted the fourth standard lectures to half an hour. Indeed, they are not the live classes, instead of broadcasting already recorded video. From class II to Class XII, daily classes for schools subjects on Television channels given enormous impact in students study. Till date, more than 2500 videos were telecasted for the same. Fortunately, around 2.70 crore times have seen the video both Television and YouTube channels for the same programme, and reached around 16 laks visitors with 64000 hours seen the videos.¹³

Conclusion:

Pandemic has given so many lesion to the humans, they should learn to adopt all the satiations and making them favour. One side pandemic has to push us on hell, other side shown heaven. There is a problem and there is a solution, that concept may be adopted in the pandemic.

COVID-19 period, educate the student is a biggest challenge of both government and parents, and organizations. Naturally, it has given opportunities to get education at home. E-learning provides more opportunities to the students to interact the teachers after the class, and engaging with fellow students. Moreover, students get the study material via email or whatsapp helpful for homework and studies. Indeed, the new apps like Zoom App and Google meet has dramatic revolution on the e-learning. it provides some of the features to the teachers, he/she may connect as much as students possible. Even they take classes for more classed into one session. The government of Tamil Nadu has announced the online classes not mandatory, and this doesn't affect the evaluation process, in marks and grades. So they made alternated arrangement for the student who attending or not attending students. Students should submit the assignment via online both email and whats app may be counted. Some schools may collect the assignments both hard and soft copy for their own concern. Thus, the e-learning in schools has given both positive and negative impact of the education in Tamil Nadu. But there is no other solution for the pandemic for school children. So the Government may support to give whether gadget or computer with data card will be the only remedy for avoiding drop-outs.

Notes and References

1. **Business Today**, Dated January 30, 2020
2. **The News minute**, Dated March 07, 2020
3. **Hindustan times**, Dated Aug 11, 2020
4. Jacqueline Baxter, George Callaghan and Jean Mc Avoy (etd.), **Creativity and Critique in online Learning** , Palgrave Macmillan, 2018, p.83
5. William Horton, **E-Learning**, American for training & development, 2001, p.4
6. Terry Anderson, **The Theory and practice of online learning**, Athabasca University press, 2008, pp.181-182
7. Maggie Mcvay Lynch, **Learning online: A Guide to success the virtual classroom**, Rutledge, 2012, p.3
8. **2011 Census**, Office for National Statistics
- 9 **Policy Note**, 2019-2020, Tamil Nadu
- 10 **India Education Diary Bureau Admin**, May 11, 2020
- 11 A.W.Tony, Technology , **E-leraning and Distance education**, Second edition, Rutledge, London, 2005, P.99
- 12 **Vikatan magazine**, Dated 15th July 2020
- 13 **Dinamani**, Tamil magazine, Dated 23 November 2020

Historical Significance of Early Pandya : A Study through Rock Cut Sculptures

Dr. S. Sridhar,

Assistant Professor, Department of History,
Arignar Anna Government Arts College,
Vilupuram-605 602, Tamil Nadu

Abstract:

An attempt has been made in the succeeding pages to unfold the distinctive historical features of Pandya Sculptures with special reference to Kalugumalai Temple. It is located now in Tuticorin District, is a rich abode of historical monuments like Kalugachalamoorthy Temple, Vettuvankoil, and Jain relics. They are different monuments and its Sculptures studied by making regular field studies and compared with the different write ups of the modern scholars and they are treated as secondary sources. The flutist forgets the world around and is engrossed in the reed which he holds light on his lower lip while his fingers play the merry waltz. Another Gana plays the Urdhvaka type of Again the secondary positions offered to deities like Vishnu, and Murugan enable us to understand the elevated position of Saivism. Simultaneously they are compelled to notice the policy of religious toleration adopted by the Pandya rulers during ninth and tenth centuries because deities of different religious sects found places in their rock cut monoliths.

Keywords: Kalugumalai Temple, Pillaiyarpatti, Vettuvankoil, Pandya sculpture, Saivism, monoliths, rock cut

Introduction:

An attempt has been made in the succeeding pages to unfold the distinctive historical features of Pandya Sculptures with special reference to Kalugumalai Temple. It is located now in Tuticorin District, is a rich abode of historical monuments like Kalugachalamoorthy Temple, Vettuvankoil, and Jain relics. They are different monuments and its Sculptures studied by making regular field studies and compared with the different writeups of the modern scholars and they are treated as secondary sources. The early Pandyas Who ruled Pandya region around 550 to 920 CE. actively engaged in temple building activities as equal to the Pallavas. Number of cave temple, monolithic structure and structural temples were created by the Pandyas. This process was continued up to 1300 CE. by successive Pandya rulers. Because of this development in the temple arts, sculptures and bronzes they took their due places which attract the historians to have a separate study.

Rock-Cut Caves and Sculptures:

Pillaiyarpatti rock cut Cave temple located in Sivagangai District is considered the earliest of its kind in Tamilnadu. Two bas-relief sculptures viz, Karpaka Vinayaka and Harihara found on the rocky walls of the *Garbagraha* are the earliest sculptures so far known in Tamilnadu. The earliest datable Cave temple located at Malaiyadipatti has some sculpture but because of the damage the figures are not identified. Pandya Cave temples mostly has sculptures both in central shrine as well as on the niches or walls of it. For example at Anaimalai Narashimha was carved out in 770 A.D. One bas-relief sculpture of Yoga Narasimha is carved in the cell.

This Thirupparankundram cave remains as an example for panchayatana cult [five Gods]. But almost in the same period another cave at Trichirappalli [lower cave] was also made by the Pandyas which represents the *Shanmatha* cult [with six deities]. These are the Significant features in the cultural and religious fields noticed in the Pandya region. Thirupparankundram Jeystha and Durga sculptures installed by NakkanKorri are worthy to mention.

Sculpture of Uma Mahesvara is also decked out in some cave such as Piranmalai and Thirumalaiin Sivagangai District in the early Pandya period. In the same manner at Anaimalai, in a cave called Ladan temple bas-relief sculptures of Muruga and *Devasena* are seen in *Suhasana* pose." Beside this, portraits of as aint a king kneeling before, a Peacock and a Cock [Vehicle and flag of Muruga] are all carved out. Pandya Caves are housed with Sivalinga since early period. For example Caves at Arittapatti, Thinmalpuram, Sevelpati, Thirumeyyam, Kunrakkudi, and Kudumiyamalai are seen with Sivalinga. All the caves may be dated back to 7th – 8th Century CE. This feature is a quite different one compared to the caves of the Pallavas.

The Vishnu cave temple at Thirumeyyam is remarkable to mention. The Anantasayani posture of Vishnu with his Ganas, Asuras like Madu, Kaidapa is a very rare specimen with exquisite workmanship in Tamilnadu. Thiruthankal caves also represents Anantasayana Vishnu. Arittapatti cave has a rare sculpture of Lakulisa Siva which may be dated to 8th century CE. In this sculpture Siva is shown with two hands, the right one is placed on the thigh where as the left one holding a Lakula [mace or Dhanda]. Full dress upto foot level is given. It looks like a Saiva Saint.

Kalugumalai Monolithic Temple and its Sculptures:

Kalugumalai VettuvanKoil stands as the only one example for the early Pandyan monolithic art. It is really a remarkable attempt which attracts numerous visit or sand art lovers. The divine sculptures carved on the *Vimana* portion [Grive and *Prasthara* portion] represent various forms of siva, Umamahesvara Dhakashinamurthi, Vishnu, Brahma, Karthikeya Surya and Chandra are very neat and fine execution of sculptural art. Bhudaganas playing, various musical instruments also add to the aesthetic and humorous sense of art. The dressing pattern and ornamentation of these sculptures represent not only the significance of Pandyas art but also the influence of Pallava, Chalukya and Rastrakuta art traditions.

Individual Sculptures:

Apart from cave temples, monolithic temple structural temples were also constructed during the early Pandya period. But most of the early Pandya temples were dilapidated and remodelled and so the original structures are very rare to see. Some loose sculptures which are noticed, collected and housed in Museums and temples provide example evidence to study the early Pandyan sculptural art.

Jain Sculptures:

Pandya Country served as a hub of Jainism since 3rd century CE. and its remains are discovered all over the country in large numbers. This religion adopted idol worship during 8th to 9th Century CE. and cluster of a sculptures were carved in important centers where Jainism was well flourished. Among them Anaimalai, Kilakuyilakudi, Kilavalavu, Kalugumalai and Chitalar [Thiruchcharanathumalai] are very notable centres where number of Jain sculptures are carved out in natural rock shelters. Sculptures of Jain Thirthankaras like Mahavira, Parsvanatha

and Ambika Yakshi, Padmavathi Yakshi and Komtesvara are carved in the seplaces. Kalugumalai was the great Jain centre during 8th and 9th Century CE.

Vettuvankoil-Rock Cut Monolithic:

This famous monolith cut out temple is one of the important monuments from the historical point of view. The Vettuvankoil is a tiny temple which consists of small sanctum sanctorum facing east. This monolithic temple, consisting of several architectural images and beautiful plaster of great beauty in its Vimana, is at the top of the hill at Kalugumalai. It must be mentioned here that it is the only rock cut monolith available in the Pandya region. It is not only identical to the works of the Pallavas at Mahabalipuram but also comparable to that of the Kailasanatha temple of Ellora.

Dakshinamurthi:

The Dakshinamurthi figure is carved in an unique manner. With an ecstatic smile, he is playing with a Mritanga with his right hand while holding the drums with his left. The Mritanga is tied to a strap which goes around shoulders. The upper hands hold the axe [*Parasu*] and rosary Akshamala. Dakshinamurthi usually associated with Gnanas is at times associated with music. In the latter he will be shown with a Vina, and be called Vinadhara Dakshinamurthi. However, the depiction of Dakshinamurthi with a Mritanga is a rare one and probably the only one of its kind in Tamilnadu. This drum or Mritanga is actually associated with dance. The ornaments worn by him is also more or less akin to the Siva sculpture. Further while his right leg is folded and supporting the Mritanga his left leg is rests on Muiyalakon.

Narasimha:

On the west Narasimha is seated in Sukhasana with his right leg folded and the left leg placed on a lotus. His crown is like a lotus bud. As pointed by C. Sivaramamurthi it is identical to that of the Narasimha statue of Badhmi. Thus here Dakshinamurthi is not only with music but also with dance. It may be noted here that both Dakshinamurthi and Nataraja are appropriated to the riches on the southern part of the temple. This sculpture testifies to the popularity of fine arts like music and dance.

His right hand is in Garjanai to remind evict deer of the fate of Hiranyakasipu, and the left rests at ease on the thigh, almost in the Katyavalambita pose. In his rare hands he is having a conch and chakra to note that he is the manifestation of Lord Tirumal. Again the yogapavita with the double bell clasp, the arm hands, the anklet, the Katisutra with a ribbon shaped not, all indicate an early date of carving.

Brahma:

In the North Brahma is seated in Padmasana posture on a lotus supported by two elephants. His Vastra-yogapavita is in an usual form. Except Udharabandha to is wearing many other ornaments. He is having two faces and four hand. In the hands at the back one is holding Askshamala and the other is having a Kamandala [Kundika] one of the front hand is Abhayamudra. While the other is having a book, The faces of Brahma are carved with a slight smile on lips. The Jatas are well arranged, neither as a huge pile or as a diminutive rest. The youthful face without beard, and the torso with a small waist suggest Brahma as a Deva in the South Indian tradition. This is the opposite of what type of North Indian sculpture in which the beard and the developed paunch suggest the elderly Pitamaha [Grand Father] of the Gods. The

lotus on which Brahma is seated is supported by two elephants facing each other. They evidence the great value placed on accurate animal study by the Indian sculptor.

Again the musical instruments such as drums, veena and flute also reveal the different type of musical instruments along with the patronage of the rulers offline arts. There are statues of dwarf sages and monkeys. They remind us of the traditional worship of Siva by the monkeys. They have the Mithuna figures too. The damsels are carved in all excellence. The damsels are indifferent posture. One is carrying a box and another a lotus white the third one is just listening to something. Such are wonderful specimens of sculpture, but they are not adored with a number of jewels. Anyhow, the dresses are carved with artistic exuberance. Most of the figures of the damsels are half hidden.

Conclusion:

Rock cut sculpture might be the great abundance in the History of Tamil Nadu. It has uniqueness to carve in the solid natural rocks, which reflected the culture and tradition of the kingdom. Indeed, rock cut sculpture has been glorified in the period of early Pandya. Perhaps, it is always on the nature of religious significance. On the consequences, Kazhugumalai temple might be the treasure of rock cave sculpture, exhibit the specially on Jaina settlements. Thus, the rock cut structural temples might be the embodiment and greatness of Pandya ever.

Notes and References:

1. Rajan .K et.al- *Catalogue of Archaeological Sites in Tamil Nadu*, Volumes, Heritage India Trust, Thanjavur, Tamil Nadu, 2009.
2. Srinivasan .K.R: "Cholas of Thanjavur: Phase II" in *Encyclopaedia of Indian Temple Architecture: South India Lower Dravida Desa 200 B.C.E to 1324 CE*, (Ed) Michael W. Meister, Oxford University Press, Delhi. India,1983
3. Srinivasan K.R, *Temples of South India*, National Book Trust, New Delhi. 1998 (4" Edition)
4. Balaji.P.D, *Early Pandya Rock - Cut Temples in Tamil Corporation*, Delhi. India. Nadu, New Bharathiya Book 2012
5. Rajaiyan.K, *History of Madurai (1736-1801)*, Madurai kamarajar University,Madurai,1974
6. Thirunavukarasu.V, *Thamizhaga Suttrula Thalangal*, Madurai
7. Sedhuraman.K, *Thamizhnattu Samuthaya Panpattu Kalai Varalaru*, Madurai,2001
8. Sivaramamurthi. C, *Kalugumalai and Early Pandiyam Rockcut Shines*.1961
9. Thamizhnattu Varalattrukkuzhu, *Thamizhnattu Varalaru, Pandiya Peruvendhar Kalam*. 2002

Portrayal of Woman in the Play, The Homecoming by Harold Pinter

Mr. Dinesh Sitaram Betkar

Assistant Professor of English

Anandibai Raorane Arts, Commerce and Science College, Vaibhavwadi

Abstract:

Harold Pinter is among the most famous playwrights of the world. He has won the Nobel Prize in 2005. How he used female characters in his plays is one of the most challenging issues in his dramatic texts. Many of these texts don't have any female personage while the others with female characters show complicated gendered and sexual functions. Many believe that these characters fit in common stereotypes of females in the world of theater. Among these challenging texts is The Homecoming which shows a unique character, Ruth, who has been controversial among critics. The play, The Homecoming is regarded as one of the most important plays written by him. The Homecoming deals with many themes, such as personal loneliness and isolation, appearance and reality, and familial power struggles. Although Ruth does not declare her happiness, it finds appearance in attitude and action. She achieves power in the end and is surrounded by others who seek their strength as if hoping to acquire it from her. The Homecoming deals about a victory of a woman who keeps doing what she wants to do that she in spite of the horrible unfairness her husband, Teddy brings about by taking a lead in the family's plan against her, and she keeps open the door of the relation and even the possibility of love. She is the strong character that can come over what she faces throughout her life and loves others without any conditions. This article tries to examine the depiction of female character in Pinter's play, The Homecoming. Pinter indeed wants to decentralize the patriarchal structure of family and the society, using his Pinteresque dialogues and devices.

Key words: Harold Pinter, The Homecoming, Female Character, Pinteresque, Gender, Familial Power Struggle, Reality.

Introduction:

The Homecoming is a two-act play written in 1964 by Harold Pinter and first published in 1965. It was set in North London. It is still regarded as one of Pinter's finest plays. The play has six characters. Five of these are men who are related to each other: Max, a retired butcher; his brother Sam, a chauffeur; and Max's three sons: Teddy, a philosophy professor in the United States; Lenny, a pimp who only makes discreet references to his "occupation" and his clientele and flats in the city (London); and Joey, a brute training to become a professional boxer and who works in demolition. There is one woman, Ruth, Teddy's wife. The play concerns Teddy's and Ruth's "homecoming," which has distinctly different symbolic and thematic implications. Despite—and perhaps because of—the play's ambiguity, The Homecoming has remained a centerpiece in Pinter's canon. In fact, Harold Pinter presents extraordinary challenges to literary history that make him a considerable figure for the historiography of modern drama, political art, and modernism in general. What this project tries to present is to place Pinter's vision of woman in its correct context and before anything else the concern with human relationships, status and future with regard to female character as being portrayed in The Homecoming. In tracing the development of Pinter's woman's character, the paper treats the characters' speeches as well as their situations to show Pinter's vision of woman, because woman's character in this play is "the

most misunderstood of all Harold Pinter's characters". For the most part, Pinter's dramatic techniques are very simple, and much of his success as a dramatist is based on this simplicity. In the early plays he used blackouts to mystify his audience and to highlight his main points. However, he allows his main points to determine his mode of expression, especially in *The Homecoming*. The structure, the dramatic expression of the concept of verification, the use of humor, and the "Pinteresque" employment of language are some of the techniques used by Pinter. In this sense, *The Homecoming* is Pinter's distinctive play in that it does not only create a distinctive style, but also has the essential elements, which convey and carry the meaning of the Pinteresque drama.

They function at the same time as the statement and the means of expressing the statement. The tightness and economy of the resulting play, together with an understanding and balancing of diverse elements create a choral effect, a sense of orchestration so corporeal that critics recognize the poetic, musical nature not only of the dialogue, but also of the piece in its entirety with its thematic overtone, implication, and rich elements. All these elements work along the line for stating Pinter's Philosophy concerning life and people by clarifying and amplifying his vision regarding woman's status and portrayal. The critics agreed that Pinter always uses life situations and simple language to give his character life.

Portrayal of Woman in the play:

The play *The Homecoming* marks the peak of the dual character, portrayal of women in Pinter's plays as Ruth is rendered with confidence and accuracy in a shocking narration that never loses its focus. The whore and the multifaceted woman would still occur in Pinter's later plays but never again with such accentuate on character and her social surroundings. Ruth is very different in her strength, attitude and independence towards the male characters and their surroundings. "She's in a kind of despair that gives her a kind of freedom. Certain facts, like marriage and family have clearly ceased to have meaning" – Harold Pinter on Ruth (Prentice, 463). Ruth is a character who is hard to understand, because of both her silence and her ability to dominate the rest. When Ruth is first introduced she is very still and quiet and she only responds in short phrases. But then she switches abruptly into a much more aggressive role and shows how she is able to dominate the family. This makes her a very confusing character for audiences to understand. Her choices can be shocking and seemingly inexplicable, particularly her choice at the end to stay in England and not return to her family. Even the other characters in the play seem to find it difficult to understand her (Prentice, 500). Ruth is an ambiguous character, who is able to silently wait and then assert her dominance and power over this family, and escape a life where she was unhappy for one where she was more in control and possesses agency. The men in the play try to possess her and place her into roles, but they all fail. Pinter has presented Ruth as a good portrait of a strong woman who can determine her way of living with her own conditions and who can impose her opinion on others, male characters with enough confrontation.

The character of Teddy in the play, *The Homecoming*, returns home from America for a visit to his all-male family with his wife Ruth. The men's relationship with one another is established through their interaction at the beginning of the play and new characters are introduced steadily with the dialogue giving to audience the information of their relation to one another and the nature of their usual communication with each other. The lack of the mother is declared through comments on her passing away and a split history of the family's story is told

through the character's conversations. Something seems wrong from the very start and their use of words and tone suggest a menacing dialogue with exaggerated messages of ill content.

In an interview with Miriam Gross in 1980, Pinter claimed that despite evidence to the contrary, love could be found in his plays and taking *The Homecoming* as an example stated "I think there's a great deal of love in that play but they simply don't know what to do with it, referring to the violence exerted by the all-male family". Once Teddy and Ruth arrive in the house, it is clear that she will become the main focus of the male characters, and their pursuit of power, which was already in play, becomes superior to a much greater degree. Now the power-play is focused on the sole female as the men try to declare their authority over her in various ways. Astonishingly, Ruth enters this pursuit with her own character and personal values at stake. Individual confrontations with each of the male characters follow and the battle for power is fought through action and dialogue. The scene introducing Teddy and Ruth into the story conveys a married couple's ordinary power struggle as they order each other around, each claiming they know what is best for the other. Ruth wins the battle as she leaves the house for a "breath of air" (31) leaving the more insecure Teddy behind. Symbolically, she takes the key to the house with her.

Teddy at first acts as the typical domesticated male character of the 50s, expressing concern for his wife's happiness, and showing planned moves in his attempts to control her. At the end of the play he represents a husband more in line with what men of the 60s could identify with when he is forced to grant her complete independence in her affairs. One of the most unforgettable lines in the play belong to Teddy, when talking about the living room and how they had knocked down a wall between the room and the hallway, he says "The structure wasn't effected, you see. My mother was dead." (29) Implying that his mother's death had left a comparable hole in the family's structure. This job thus needs to be filled and Ruth is tried and tested by the family members in an effort to fill the empty role of the mother figure. But Max and Sam's dialogue suggests that the deceased mother was not only a mother figure but also a working prostitute.

Ruth's father-in-law Max shows the widest range of emotion in his reaction towards her. Upon first meeting Ruth, he shows extreme violence, using derogative words that compose one of the most shocking dialogues of this particularly shocking play. In the 1966 interview with Bensky, "Pinter mentions the importance of using obscene words sparingly and to avoid putting them on for show as to not diminish their power and wonder just to demonstrate freedom of speech" (63-4). This statement adds weight to the importance of Max's seemingly unnecessary hostility as he proceeds to call Ruth a "stinking pox-ridden slut" and "filthy scrubber" and claims he has "never had a whore under this roof before" (49-50). In the next act, Max hails Ruth as "a charming woman" (57), and "intelligent and sympathetic" (59), his attitude toward her completely improved in a matter of minutes. These extremes in expression and quick turns in attitude are very in tune with Max's character. He repeatedly blurts out unsuitable statements towards the rest of the family, including his deceased wife whom he both hails as a wonderful mother and describes as having had a "rotten stinking face" (17). Max represents the lost man, whose stature and role within the home have been upset. He struggles to retain his authority as head of the household yet at the same time reminds the audience of a time of different values.

His youngest son Joey is just the opposite. He is easily dealt with by his sister-in-law who engages in sexual activity with him which results in his disgrace, stripping him of his manliness

and asserting his role as the child of the family. He expresses longing for her in the most innocent manner, ending with him kneeling at her feet in the final scene, completely succumbed to her sexuality and power. Ruth's scenes with her brother-in-law Lenny are the ones most descriptive of her character and the contrast of the sexes. Where she is playful, peaceful and powerful, Lenny is fumbling, struggling and at times silly. Ruth engages in Lenny's attacks and returns his verbal assaults and successfully throws him off with a memorable line; "If you take the glass . . . I'll take you" (42). She seems to methodically enjoy herself whilst engaging in this battle and despite Lenny's menacing approach, Ruth shows no signs of being threatened or weakened by his attacks. She goes on to call him Leonard, infuriating him to adhere to her motherly status, which he inadvertently asserts by becoming irritated and young. Lenny is composed of conventional male characteristics. He is a powerful, logical, street-wise pimp, an alpha male who holds his ground against all the other male characters. He poses as the antagonist of the narration, in fact the real threat to Ruth the protagonist stems from him, and he appropriately masterminds the plot to profit from prostituting her. Ruth's victory over Lenny is complete when she negotiates her own terms into their contract but postpones confirming it until a more suitable time. A time more suitable to herself, asserting that the choice is hers, very in tune with demands from the 60s feminist movement. If Ruth exemplifies the final whore or goddess, the male characters in *The Homecoming* take on the ultimate fight of the men to overpower the woman. The interesting fact is that they lose despite the actual storyline suggesting otherwise. Ruth, although being left behind with her in-laws for what appears to be sexual slavery, is anything but a victim. After four pages of discussions and completely unemotional talks, she finally accepts the role they offer her and becomes their live-in whore/goddess. The final words of the play belong to Max who in his upset monologue conveys a foreshadowing of a future more favourable to Ruth.

MAX. I don't think she's got it clear.

Pause.

MAX. You understand what I mean? Listen, I've got a funny idea she'll do the dirty on us, you want to bet? She'll use us, make use of us, I can tell you! I can smell it! You want to bet?

Pause

MAX. She won't . . . be adaptable! (89)

Ruth is a complete and whole character and with her, Pinter's dual female character had peaked. It is in Ruth that Pinter succeeds to perfect his vision of the whore/goddess and the final scene of *The Homecoming* underlines her stature; Ruth sitting kind and calm in an armchair with Joey kneeling at her feet, Lenny standing next to her and the two older male characters kneeling or lying on the floor. The image recalls that of an altarpiece, with Ruth representing Mary, the Holy Mother and the female goddess. The characters physical appearance at the end of the play should leave no doubt as to Ruth yielding power over all the men present. The only ambivalent attitude is that of Lenny who "stands watching" (90) which could be interpreted as his present hold on the situation. In his reaction to a 1994 Paris production where Lenny was seen placing his hand on Ruth's shoulder in the final scene, Pinter claimed that this was an incorrect interpretation, saying "[...] Lenny does not have any power over her" (175). Joey can't go "whole hog" with her, Teddy can't make her leave, Max is left begging her for a kiss at the end of the play, and while they may think they have convinced her to do what they want, it certainly appears as though she has the upper hand.

The end of the play is open to confirm Pinter's opinion that "she does not become a harlot" (Hewes, 58) and he concludes that: "At the end of the play she is in possession of a certain kind of freedom. She can do what she wants, and it is not at all certain she will go off to Greek Street." (Ibid. 57 and Naismith, 2000, 185). It is a play about a triumph of a woman who keeps doing what she wants to do that she in spite of the terrible injustice her husband, teddy brings about by taking a lead in the family's plan against her, and she keeps open the door of the relation and even the possibility of love. She is the strong character that can come over what she faces throughout her life and loves others without any conditions.

Conclusion:

At the conclusion, we can here say that Pinter has presented Ruth as a good portrait of a strong woman who can determine her way of living with her own conditions and who can impose her opinion to others, male characters with enough confrontation.

References:

- 1) Bernhard. F. J., "Beyond Realism: The Plays of Harold Pinter", in *Modern Drama*, VII (September, 1964)(185-191).
- 2) Esslin. Martin, *The Theatre of The Absurd*.3rd Edition. London: Penguin Group Ltd., 2001.
- 3) Billington, Michael. *Harold Pinter*. London: Faber & Faber, 2007.
- 4) Pinter, Herold. *Plays Three*. London: Faber and Faber, 1997.
- 5) ---. Interview with Lawrence M. Bensky. *Pinter in the Theatre*. Ed. Ian Smith. London: Nick Hern Books, 2005.
- 6) ---. Interview with Mireia Aragay and Ramon Simon. *Pinter in the Theatre*. Ed. Ian Smith. London: Nick Hern Books, 2005.
- 7) ---. Interview with Miriam Gross. *Pinter in the Theatre*. Ed. Ian Smith. London: Nick Hern Books, 2005.

Impact of Technology on Higher Education in India

Dr. Divya Das S P

Govt. Arts College (Autonomous), Chitradurga
St. Philomena school building, C k pura, kelagote,
Chitradurga 577501, Karnataka

Abstract:

Technology is very essential in the present scenario of higher education. This paper focuses on the transformation in the field of higher education, which exposes students to the qualitative teaching. Trespassing various challenges in our Indian system, students are enlightened towards digital media. This study also concentrates on educational technology of the rural students. It reflects the impact of modern electronic learning on teachers at the academic levels. Thus, the paper incorporates the discussed aspects which are required for the development and welfare of our country.

Key words: Technology, Higher Education, Students, electronic learning and Teachers

Introduction :

Higher education in the current Indian scenario is recognized with software and hardware. As a result, the learning process has undergone with various changes. This requirement is inevitable for the progress of our country.

Classroom, teachers, printed text books, qualitative academic environment, students participation are very influential at the tertiary level of education. Inturn, they are connected with the social contexts, regions and economic status of the students. Today, technology has allowed for multi model teaching, new curricula, online teaching, social network, and online study materials.

Technology is fundamentally an outcome of the human world. Ideas and thoughts of the human beings offer advantages in the day to day life. Particularly in academic atmosphere many innovative technologies are introduced. Instructors are using new methodologies to meet the need of their students. Even the student-central system prepares the learners to improve their studies. They have accessibility to internet, smart phone, applications and online libraries.

To enhance qualitative education, the teachers focus on the new emerging technologies. The traditional classroom has transformed into smart classrooms in the process of instructing students.

This paper attempts to know the challenges of technology in the higher education. Indian system has created various opportunities for the learners. However, the digital literacy is not same in the private and government colleges. It depends upon the financial and administrative assistance. Even students participation has its own role in the use of technology. Urban and middle class family students get the exposure of the global language easily. But, the rural and backward area students are deprived of such privilege. Ofcourse, the recent technology encourages students to gain knowledge through the regional languages and with illustrations/animations. Despite of this, learning of English is an integral part in the process of learning technology in this present situation. As a significant medium, it increases the quality of education in Indian colleges and Universities.

Graduation and post graduation levels of education rely more on the faster technologies. B.Sc and M.Sc students have the facilities of apps, videos and tablets to pursue their knowledge regarding the particular subjects. Modern digital systems provide guidance even for their practical exams. B.Com., BBM and M.Com students are capable of getting news of the shares, markets, industries and business of the world. B.C.A and M.C.A students are linked with new information in the computer world. Students of B.A and M.A depend on website for study materials. Advanced technology motivates these students to involve themselves in learning. Along with this, online study programmes and distance learning courses alienate students from the teaching faculty. Technology has reached that level where students listen to lectures and discuss problems of their subject through online facility.

However the improved technology has created a gap between the teachers and the students. This paper tries to know the situations of individual learning, where the teacher becomes invisible.

Traditional classroom has some positive aspects, where the teacher role is remarkable. It is recognizable that teachers' knowledge and language promote a kind of interest in the learners. Teachers adopt useful strategies which enhance skills in the students through different activities. Group discussions, seminars, projects and assignments in the classroom involve the students in incorporating the thinking ability and creativity.

Every system in the human world has its own rules and regulations. It is preferable to represent the ideal life, and in turn it leads to a successive journey. So, the educational sector has its laws and fundamental principles to regulate the learning activity of the learner. In this direction, Indian academic system has facilitated the use of technologies periodically. So, the positive impact is also visible when the students share their knowledge and plan their career tactfully. But the ignorance of the teacher in the classroom is not acceptable. Teachers' role is significant who promote interest and inspire to understand the concerned subject with their interpretation. The class room teaching provides an environment to share the teachers' and students' knowledge. They are also allowed to exchange their opinions and ideas of the contents.

The social, economical and regional factors ensure the educational progress of the particular country. Indian rural education has not reached to that extent of quality, where the student centered learning process is possible. Apart from few private institutions of higher education, most of the Government colleges offer education to the rural and backward class students. Lack of financial assistance at the administrative level fails to provide progressive technologies to these students. Such government institutions also face problems of infrastructure and inadequate teaching faculty. So it is difficult to expect the same technological knowledge in all Indian students. Even in the process of individual learning, the rural students cannot afford money to get accessibility to the new technologies. In this context, the teachers are attempting to uphold the new technologies through their teachings. They have adopted video teaching, power point presentation and various skills to inspire students to enhance their knowledge. Science students along with new technologies follow the instructors' guidance in theory and practical classes. And the students of humanities are always associated with the teachings of the instructor. For instance, the students of literature require the interpretations of the teacher. Even though, the present academic status is interwoven into the recent technologies. The students get limited study materials in the websites. The great task of the teacher is to bring out the creativity in the students and to make space for analytical ideas. The instructor's critical attitudes instigate his/her

pupil to approach the contents with certain principles. This is also followed with inculcating some morals and values which have positive results

The paper tries to emphasize the role of the teacher at the tertiary level. Discipline and disciple are interlinked with the association of the teacher. Now, technology is also inseparable aspect in the process of learning and teaching.

The existed development and technology are the discoveries of the human world. Many ideas and thoughts in the progressive path invite changes in the social system. Today, man has reached that point where he directs and controls the entire world with the mobile phones. The concept of technology involves the continuous relationship of inventions and men. Much software is accepted in all the fields which save time and decrease the men's participation. In turn people encounter the problem of jobless situation.

In the classroom teaching, the concept of anti-technology is emphasized while considering the efforts, various experiences and knowledge of the teachers. Significant traditional and modern approaches are adopted to mould the learners. Of course in the contemporary world ability to gain the digital and the internet knowledge is inevitable but there should be some limitation in the usage of technology in the higher education. For instance, if a child has the habit of watching more T.V programmes, it fails to get reasoning power. So, the child fails to face challenges in the real life.

More dependency on technology makes the individual as less active. Lack of confidence and courage dominate the lives of human beings. For instance at the academic level, the learners have left the habit of writing except during the exam period. They depend more on online and printed study materials. And for the literature students "writing ideas and interpretation" are the part of their curriculum. But today's more advanced circumstances curtail such activities among the students. Instead of sharing their thoughts, they spend more time in the midst of machines. Machine language has changed the attitude and life style of the learners. This transformation brings out various negative aspects in the future generation.

Everywhere technology replaces the human power. In future, individuals will lead more sophisticated life. There will be no shortage of food, money, vehicles and other facilities. If people are addicted to share their knowledge and innovative ideas with the machines, they go far away from the human values. They struggle to realize their identity and represent themselves in the world of technology.

In this regard, the classroom without a teacher has some disadvantages. Technology imparts essential knowledge to the learners but that knowledge is also the outcome of a scholar, a researcher and a teacher. Machine is incomplete without the talents and researches of the human world. So, the teachers' efforts are remarkable who update themselves to meet the requirements of the students with the changing time. In addition the teacher is a medium to inculcate discipline, morality, values and skills in the journey of learning.

Such imparting of knowledge and needful values continues like a chain with the harmonious relationship between a teacher and a student.

References :

- 1) Dass, Mohana, Maran.K, Krishanan Maniam, Kumaran.S, Hemanth Kumar.V and Joseph Devadason, eds. *Biggest Challenge Facing Education Today* . Chennai: Kalaignaan Pathipagam,2014.

- 2) Hathwar, Vikram. "Thanthra Jnanadha Kalighala."Mukthachandha:Prajavani.18 September 2016:01.
- 3) Karunakara, Muralidhara. " Englishge Hedharuvudheke?" Shikshana: Prajavani. 17 October 2016:03.
- 4) [.http://chiasuanchong.com/tag/disadvantages-of-technology-in-the-classroom/](http://chiasuanchong.com/tag/disadvantages-of-technology-in-the-classroom/)
- 5) <http://edtechreview.in/news/681-technology-in-education>
- 6) <http://smallbusiness.chron.com/advantages-disadvantages-technology-advances-12579.html>
- 7) <http://www.sicomindia.com/blog/122-role-of-technology-inindian-education-system>

COVID-19 Pandemic, Animals and Environment : A Global Review

Nandu R. Hedulkar

Head and Assistant Professor,

Department of Zoology,

Anandibai Raorane Arts, Commerce and Science College,

Vaibhavwadi, Sindhudurg (MS).

Abstract:

COVID-19 has emerged as a new threat nowadays to human life as well as the animals around us. It is estimated that there have been over 122 million cases of human infection with COVID-19 globally, with over 2.7 million deaths and widespread community transmission in many countries. Animals other than human beings have also been affected due to this pandemic. After the outbreak of COVID-19, environmental conditions including air quality and water quality in some places are improving and so wildlife is blooming. As many of the countries are observing lockdown for many months, it has given nature a "healing time" with reduced human interference in the natural environment. This article aims to highlight issues of animals and environment related to COVID-19 pandemic.

Keywords: COVID-19, animals, environment

Introduction:

The COVID-19 pandemic strongly highlights our existence in a global community. From a single city, it spread to 188 countries across the world and caused the deaths of over 3 million people by April 18, 2021 (https://www.who.int/docs/default-source/coronaviruse/situation-reports/20210420_weekly_epi_update_36.pdf). Diseases carried by wild animals are quite rare. Humans are becoming increasingly exposed to wild animals and the disease they carry as the global wildlife trade continues to grow and human activities in tropical forests expand. Animals are forced to enter other or smaller regions when activities like mining destroy natural habitats, and they are more vulnerable to stress or ill which we, human beings, generally neglect. They're also more likely to come into contact with humans and domestic animals, allowing illnesses to pass from wildlife to humans. We already know that wildlife species are becoming vulnerable by exploitation or habitat loss are more likely to be disease vectors, and a recent study predicts that as nature continues to be destroyed, outbreaks of animal-borne diseases will become more common on the planet (<https://www.conservation.org/stories/impact-of-covid-19-on-nature>). The pandemic has cautioned livestock production, the possible risks linked with biosecurity, and adverse environmental consequences which could indirectly influence human health (Marchant-Forde JN and Boyle LA, 2020). The lockdown followed by many countries in the world has given relief to the earth planet and the environment has recovered to a certain extent in all aspects due to lowered anthropogenic activities (Bar, 2020). The present article discusses the interpretations of the COVID 19 pandemic on animals including human beings, and the environment.

Methods:

An analysis of literature related to the COVID-19 pandemic was done. Most of the literature was obtained from authentic websites, newspaper articles, research articles in journals etc.

Covid-19 and animals research:

Animal research is vital in the development and production of various vaccines and the investigation of drugs. Animals have sacrificed their lives for the welfare of human beings. Some examples of animal scarification for the well-being of the human race can be cited here. The 12,000-year existence of smallpox was finished after the discovery of the vaccine which eventually led to its eradication in 1980; Likewise, nearly forty years of research using monkeys, rats, and mice led to the pioneering search of the polio vaccine in the 1950s that eradicated the disease from most the continents. Now the efforts are towards fighting the severe acute respiratory syndrome coronavirus 2 (SARS-CoV-2) that causes COVID 19. Therefore many scientists have already begun their work in finding out vaccines against SARS-CoV-2. The animal models used for vaccines and drugs to fight COVID 19 used are Mice, Monkey Sheep, Ferret, Hamster, Cat, Rat, Chicken, Guinea Pig, Pig, and Rabbit.

COVID-19 disease, its infection to animals and hygiene:

The causative coronavirus (SARS-CoV-2) is likely to have originated in bats, although the animal species responsible for transmission to humans remains unknown. However there have been reports of animals infected with the virus worldwide. Coronavirus infection in domestic animals is likely to receive more attention (Christian Gortázar and José de la Fuente, 2020). It is reported that cats can be infected with COVID-19 and can spread to other cats, but dogs are not sensitive to this infection (<https://www.nature.com/articles/d41586-020-00984-8>). The Harbin Veterinary Research Institute also reported that chickens, pigs, and ducks are unlikely to be infected with the virus.

Most of these animals became infected after contact with people with COVID-19. The first US case of an animal testing positive for COVID-19 was a tiger at a New York zoo. According to reports, a small number of pet cats and dogs have been infected with SARSCoV2 in several countries including the United States. One ferret was reported positive for SARS-CoV-2 in Slovenia. Several other animals in zoos and sanctuaries have tested positive for SARS-CoV-2. This included big cats like lions, tigers, pumas, cougars, snow leopards and non-human primates like gorillas after showing signs of illness. It is suspected that these animals became sick after being exposed to an animal caretaker having COVID-19 without wearing personal protective equipment and following COVID-19 precautions (<https://www.cdc.gov/coronavirus/2019-ncov/daily-life-coping/animals.html>).

It has come to know that several exotic Trans-boundary Animal Diseases (TADs) are present at the borders of the EU, to the east and south. These include FMD, sheep and goat pox (SGP), Rift valley fever (RVF), lumpy skin disease (LSD), and Japanese encephalitis (JE), among others. These diseases can enter the EU by different routes, including the movement of infected human beings, transport of infected animals, or natural or human-mediated movement of infected vectors. Human movements are currently restricted due to the COVID-19 pandemic, but wildlife or vector-mediated entry remains possible. Entry of any of these diseases would demand significant resources from the veterinary services and farmers to control the outbreak (Christian Gortázar and José de la Fuente, 2020).

In the United States, many processing plants were closed after a major outbreak was discovered, which put pressure on the pig and poultry industries. At one point, the processing capacity of live pigs dropped by 45%, which means about 250,000 pigs are not slaughtered every day (Marchant-Forde JN and Boyle LA, 2020). This has resulted in longer transport distances to

plants in operation with crowding of animals on the farm. Producers were encouraged to slow growth rates, but some had to cull animals on the farm. The result of this is to handle the carcass disposal which has raised associated potential biosecurity risks and detrimental effects on the environment. The public health danger provided by carcass disposal has a less visible influence on human welfare. Disposal practice of open-air burning and unlined burial of carcasses provide the highest hazards of contaminating ground and surface water, soil, and air with pollutants and pathogens such as *E. coli* and *Salmonella* of all corpse disposal options. Vectors that feed on carcasses, such as birds, flies, and mosquitos, offer additional dangers to human health because they can transfer biological leachate components. Hydrogen sulfide and ammonia, as well as particulate matter and microorganisms, are found in the air surrounding pig and poultry farms. Such pollutants act as eye and respiratory irritants. Exposure to these pollutants also contributes to mental stress and elevated blood pressure (Marchant-Forde JN and Boyle LA, 2020).

COVID-19 disease and environment:

During the long lockdown period, major pollutants such as nitrogen and carbon oxides have been significantly reduced. In different densely populated countries in Europe, the NO₂ concentration has dropped by as much as 45% to 54%. Compared with the same period in previous years, the NO₂ concentration in the thermal power locations of India and Bangladesh has dropped by about 40% to 45%. By the end of this year, total carbon emissions had been reduced by 7%. Due to the restricted consumption of fossil fuels by industry, thermal power plants, and transportation, the level of NO₂ and carbon emissions in the atmosphere has dropped significantly. In the lower atmosphere, due to reduced traffic and construction activities, the intensity of particulate matter such as PM_{2.5} and PM₁₀ has been reduced by 43% and 31%, respectively, and the air quality in different parts of the world has improved. The reduction of suspended particulate matter (SPM) to 15.9% has led to an improvement in surface water quality. Even in crowded cities, noise pollution has dropped significantly below 60 db. Therefore, it can be concluded that through the global lockdown to control the COVID-19 pandemic, the atmospheric environment has recovered to a certain extent in all aspects. The whole changing situation led to changes in the behavior of wild animals. Many reported cases of such wild animals roaming on streets, near the building, gardens indicate the interference of human activities do affect lives of natural creatures (Christian Gortázar and José de la Fuente, 2020). Shipping has also declined worldwide and reduced impacts on marine ecosystems. A global decline in greenhouse gas emissions, as well as large reductions in other drivers of global warming, such as the vapor trails from high-flying aircraft also given relief to the planet at least during the COVID 19 pandemic (Richard et al 2020).

Efforts of humans against COVID-19 have had unfavorable consequences for other species and the environment. For example, we are making, using, and discarding more single-use containers and personal protective equipment (PPE) than ever before to prevent infection. Mask production, for example, has risen considerably. For example, the WHO estimated that 89 million medical masks, 76 million examination gloves, and 1.6 million goggles would be required each month for the Covid-19 response, and China's policy to make 200 million face masks demonstrates the likely impact of its waste on this beautiful planet. Masks, Gloves, PPE kits, and sanitizers that aren't used will end up polluting natural areas (<https://www.nsmedicaldevices.com/analysis/companies-manufacturing-face-masks/>). Due to the interruptions caused by COVID-19, some states and cities have temporarily suspended or

postponed enforcement of regulations prohibiting shops from providing plastic consumer bags, which have created a temporary but quite good effect on the environment (<https://www.rila.org/retail-compliance-center/covid19-bag-legislation>).

Conclusion:

The spread of coronavirus is endangering humans as well as other animals. We must understand the connections between human and animal behaviors. It is essential to preserve biodiversity, ecological integrity and forecast global zoonosis and environmental change (Rutz et al, 2020). Human beings can protect themselves because they are more evolved than other animals and have an understanding of other things. But other animals may be relatively at risk of such a pandemic. There are examples of viral infections in these animals. Animal husbandry is an adjunct to agriculture. Such suspected animals related to husbandry were slaughtered on the assumption that the virus was transmitted from certain animals. The killing of millions of these animals here has affected the business and economic system. Even the large-scale culling of farm animals and the disposal of carcasses has created danger to the environment and humans. In addition, many animals are being used for research to prevent viral infections. If we leave scientists to such animals, the common man will ignore them. So this contribution of animals should be noticed by human beings as well. The impact of Covid-19 on the environment can be seen on both sides. Different animals are trafficked across international borders thereby human-to-animal or animal-to-human transmission of various diseases can occur. On the one hand, human intervention has been reduced by the lockdown. This has given a boost to the environment and is now compensating for the damage done by man over the last several decades. We also find that the amount of greenhouse gases in the environment is reduced. This has an overall positive effect on the earth's environment. In times of pandemics, people need to dispose off the items they need to protect themselves properly; otherwise, they will find stocks of such items in different places. It affects the environment and other animals. Since all animals are somewhere in the food chain and the food web, it is important to realize that it has a direct effect on humans as well. After all, animals, humans, and the environment are inextricably linked, so human beings need to take care of these three things when considering a pandemic.

References:

- 1) Bar H. COVID-19 lockdown: animal life, ecosystem and atmospheric environment. *Environ Dev Sustain* (2020). <https://doi.org/10.1007/s10668-020-01002-7>
- 2) Christian Gortázar and José de la Fuente COVID-19 is likely to impact animal health, Elsevier Public Health Emergency Collection, Published online 2020 May 15. doi: 10.1016/j.prevetmed.2020.105030
- 3) <https://www.cdc.gov/coronavirus/2019-ncov/daily-life-coping/animals.html>
- 4) <https://www.conservation.org/stories/impact-of-covid-19-on-nature>
- 5) <https://www.nature.com/articles/d41586-020-00984-8>
- 6) <https://www.nsmedicaldevices.com/analysis/companies-manufacturing-face-masks/>
- 7) <https://www.rila.org/retail-compliance-center/covid19-bag-legislation>
- 8) Marchant-Forde JN and Boyle LA (2020) COVID-19 Effects on Livestock Production: A One Welfare Issue. *Front. Vet. Sci.* 7:585787. doi: 10.3389/fvets.2020.585787
- 9) Richard T. Corlett, Richard B. Primack, Vincent Devictor, Bea Maas, Varun R. Goswami, Amanda E. Bates, Lian Pin Koh, Tracey J. Regan, Rafael Loyola, Robin J.

- Pakeman, Graeme S. Cumming, Anna Pidgeon, David Johns, and Robin Roth Impacts of the coronavirus pandemic on biodiversity conservation, Elsevier Public Health Emergency Collection, Published online 2020 Apr 8. doi: 10.1016/j.biocon.2020.108571
- 10) Rutz, C., Loretto, MC., Bates, A.E. et al. COVID-19 lockdown allows researchers to quantify the effects of human activity on wildlife. *Nat Ecol Evol* 4, 1156–1159 (2020). <https://doi.org/10.1038/s41559-020-1237-z>
- 11) WHO COVID-19 Weekly Epidemiological Update, 18 April 2021, https://www.who.int/docs/default-source/coronaviruse/situation-reports/20210420_weekly_epi_update_36.pdf

Neocolonialism in Nuruddin Farah's Sweet and Sour Milk

Mr. Santosh Chandrakant Rade,
Assistant Professor of English,
A.R.A.C.S. College, Vaibhavwadi

Abstract :

This paper attempts to focus on causes, consequences and response to neocolonialism in postcolonial Somalia as depicted in Nuruddin Farah's Sweet and Sour Milk, the first novel in his trilogy entitled 'Variations on the Theme of an African Dictatorship'. Somalia's political independence from the European colonisers does not bring about any positive change in any aspect of the lives of common masses. The novelist vividly reflects influence on and interference of dominant foreign imperial power in internal and external affairs of the nation. Local elites' collaborate with foreign power in exploitation of their country's resources and create and maintain tyrannical regime in the country. The ordinary people suffer from corruption, exploitation, oppression and suppression of fundamental human rights by the dictatorial government. Most of the citizens surrender to the dominating force and accept their miserable condition and a very few educated and sensitive citizens protest against it.

Key words: neocolonialism, corruption, domination, suppression, resistance

Neocolonialism is a geo-political practice in which developed countries establish and maintain hegemonic relationship with the formerly colonised or developing countries and indirectly influence their internal and external affairs of such weaker nations in order to exploit their resources. Imperial and capitalistic powers especially in global north use global economic power and economic system to exploit resources of the countries in global south. Consequently, the economically weaker countries with merely political independence become too dependent on richer countries mainly for economic and political issues and the citizens of such countries suffer from political, economic and social oppression and suppression of fundamental rights. Edward Said appropriately argues that "The nations of contemporary Asia, Latin America, and Africa are politically independent but in many ways are as dominated and dependent as they were ruled directly by European powers." (Said 20)

Nuruddin Farah's novel Sweet and Sour Milk is a tale of a young dentist Loyaan's search for the cause of his twin brother Soyaan's mysterious death and in doing so he encounters and understands socio-political reality in the country. The novel begins with Soyaan's fatal illness caused by a mysterious drug and his eventual death. He serves as the economic advisor of the government. He works as a member of underground revolutionary movement composed of Somali intellectuals and professionals. Loyaan is gradually drawn into personal investigation of the mysterious circumstances around his brother's death and finally, he learns that his brother was killed by the regime because he secretly wrote and distributed anti-government pamphlets.

Political independence does not bring about any positive change in the lives of common people in Africa. Their dreams, which they believed the independence will fulfill, are shattered just within few years after independence and eventually, it brought a big wave of disillusionment in the African continent. The newly independent countries in Africa continued to be economically dependent on their former colonial power or on other neocolonial institutions like international financial organisation and multinational corporations. Fanon argues that "The

formerly colonised territory is now turned into an economically dependent country. The former coloniser, which has kept intact and, in some cases, reinforced its marketing channels, agrees to inject small doses into independent nation's budget in order to sustain it." (Fanon 55)

Officially Somalia is a sovereign democratic republic, so democracy should be practiced in the country. It is run as a kind of neocolonial satellite state of the Soviet Union. Instead there is autocratic socialism strongly influenced and advised by the Soviet Union and everything in the country is controlled by the Russians. The union controls and manages everything in the nation to serve its interests and purposes. Soyaan asks the security office: 'I mean is there a service within the Service, a service especially created to keep a particular eye on Soviet interests in the country, report on anti-Soviet activities, a service financed and paid for by the Soviets?' (ibid 223)

There is a very strong presence of colonial consciousness in the novel. Margaritta is an Italian woman who works in one of the Somali government's offices and she being an insider is very well aware of the real nature of the government. She has very good knowledge Africa's colonial past and neocolonial present. She clearly explains how African people were tortured and exploited by the all European colonisers during the period of colonisation and how the departing colonial masters handed over the continent in hands of native elites behave in the same manner as that of the colonial masters.

Margaritta explains Loyyan that the condition of the African continent got worsened in 1970s due to army coups and tyrannical dictatorships. The dictators and army chiefs use same inhuman methods of oppression and torture like the cruel colonisers. The African elites who had shown a dream of beautiful and peaceful Africa are either in prison or have left the country due to such unfavorable condition in the continent. Dr. Musse informs Loyaan the unlawful nature and functioning of the internal security service in the country. Illiterate and untrained people are recruited as the security personnel and they are not used for maintaining law and order and peace in the country, instead they are misused for spreading confusion and terror among the citizens. The security personnel do not follow legal procedure. Official record of most of the prisoners is not kept at all and improperly kept of some of the prisoners.

There is either wastage or brain drain of quality local human resource available in the country. Huge amount of quality human resource is available in the country among the native population, but it is not valued and utilised at all whereas it is totally ignored and wasted. So many native Somali intellectuals, professionals and technicians are caught and put in prison and so many have left the country due to fear of detention. Moreover, foreign intellectuals, professionals and technicians recruited in their place and paid more, due to a very heavy foreign influence in the neocolony. Eventually, it causes huge economic and social loss. Dr. Ibrahim Musse describes this reality to Loyaan:

'There is also another Memorandum which Soyaan wrote under the insistent solicitation of one of the Vice-Presidents. The idea of this was to prove scientifically how uneconomical it is to let so many of the nation's intellectuals and professionals languish in prisons when in their places we employ Soviet technocrats and Cuban sugarcane experts. A great many of the nation's professionals, intellectuals and technicians have left the country for fear they would be imprisoned, tortured or badly treated. This is well-documented statement which Soyaan made.' (ibid 149)

Strong foreign influence and interference in the politics and economy of a weak and dependent country is one of the most prominent characteristics of a neocolonial nation-state. Frantz Fanon argues that: "The formerly colonised territory is now turned into an economically dependent country. The former coloniser, which has kept intact and, in some cases, reinforced its marketing channels, agrees to inject small doses into independent nation's budget in order to sustain it." (Fanon 55) Russian influence and interference in the internal affairs of Somalia is clearly evident in the novel, we see it when Soyaan and ten religious leaders are killed secretly on the advice of Russian advisers. The native leaders allow foreign neocolonial forces to influence and interfere in the internal affairs of the country. It worsens socio-political and economic conditions of such nations. Loyaan rightly describes the pathetic condition of Somalia and destructive consequences of Russian influence:

'But one thing is definitely clear,' he said to himself. 'Somalia is a prison. We are the prisoners; the Security, the Green Guards, are the jailors; and the General, the Grand Warder of them all.' ... 'Soviet influence is like polluted oil a huge tanker has leaked. It will spread and pollute every waterway in the Red Sea and surroundings. The fish they haven't already cleaned out of our seas will die of this, just imagine: hundreds of tons a day...' (ibid 210)

Nuruddin Farah shows that the intelligent people, especially those who work in the government system, are very well aware of the dictatorial nature of the so called socialist government and they raise voice against oppressive regime. Soyaan, the protagonist, is one of the revolutionary people in the novel. He says to his father: "I am no bearer of anybody's banner, but I feel humiliated. I feel abused, daily, minutely. A friend of mine is in for anti-Soviet activities. But where are we? What ear is this? Is this Africa or is this Stalin's Russia? I am disgusted. As soon as I feel better, I promise you..." (ibid 11)

Farah shows betrayal of trust of fellow citizens and also the betrayal of socialist ideals by the elites in the country. The totalitarian kind of government in the country alters history as per its convenience under the name of bringing about socialist revolution in the country. The true revolutionary people like Soyaan and the ten religious leaders are killed and called as the heroes of the socialist revolution.

Soyaan is the most tactful and careful person when it comes to personalizing details of one's public life. He is a quiet, reserved, well-read and a very conscientious man. He had been for many years the Economic Adviser to the Presidency, responsible directly to answerable only to the General. When Soyaan, a revolutionary on his deathbed, realizes that he is going to die soon, he advises his brother, Soyaan, to inform common people clearly in the common man's language the true nature of the government. He says to Soyaan:

The demystification of information. Tell the masses in the simplest of terms what is happening. Demystify politics. Empty those heads filled with tons of rhetoric. Uncover hiding behind pregnant letters such as KGB, CIA or other wicked alphabet of mysteries. Do you understand now?' ... 'In the underground prison the East Germans have constructed. A super-prison as aid from one Soviet satellite but really fascist Somalia. (ibid 16)

Tyrannical government uses its police force to spread terror in the country. Several innocent citizens are arrested, harassed and tortured without any valid reason, crime or misdeed committed by them. Everybody is suspected of involved in ant-government activity. One of the government employees says: "...What has he done? What has her little clerk of a husband done? But what have all the others done, what have the thousands who languish in prisons done? The

methods of the General and of the KGB are not dissimilar, I can tell you that. Instructions: know who do not know you. Plant seeds of suspicion in every thinking brain and hence render it unthinking.” (ibid 37)

Farah reveals indifferent attitude of the educated native youth to the debasement of their nation and their fellow citizens. They like to work in the interests of the neocolonial masters and cooperate in the exploitation of their own country. It is very pathetic that such highly educated young men, other privileged people and civil servants in the country do not show any concern about the acute and burning issues in society and in the nation. They do not seem to be interested in nation's well-being; instead they are interested in merry making and enjoying their lives.

The tyrannical and oppressive government takes undue advantage of the indifferent attitude of most of the educated young men in the country. The government very tactfully handles and diverts attention of such youth. All privileged people, civil servants in Somalia are not at all, only a very few like Soyaan try to oppose. Keynaan tells his son Loyaan about it: “No young man of your age, you hear me? The General fears no threat which might come from you and your lot. You have no common ideology for which you fight. You have no organized protest. Skirts. Air Ticket to Europe. Posh cars. These are what you are after. The Security provides them. And you are no threat. Not one young man of your age from the civilian quarters.” (ibid 99)

Farah shows that there is no tradition of protest movements of citizens, workers or students in the country and there are no unions of people also who fight for their rights and fight against their exploitation. Due to hostile and insecure atmosphere in the country, common citizens fear to protest and try to stay away and save themselves. Very few sensible and vigilant native intellectuals and government officers like Soyaan and Loyaan are very well aware of the oppression and exploitation of their innocent fellow citizens by the tyrannical government in the country. They do not succumb to any temptation and even they do not surrender to any internal or external dominant force. Moreover, they peacefully protest against all kinds of cruelty and domination and they want to serve only for their nation. Dr. Ibrahim Musse tells Loyaan about the work of their underground revolutionary movement:

So. Soyaan and I drew up a list of ten intellectuals whom we thought we could trust, whom we thought we could engage in collaboration with us. And what did we ask of these ten whom we invited to our meeting? ... We want you to collect information for a common pool... We will disseminate the information received in that manner, we will eventually publish our findings, we will distribute them gratis in cyclostyled format, we will start with the General himself.’ (ibid 152)

Dr. Ibrahim Musse tells Loyaan about the purpose and nature of their underground revolutionary movement. The members of the revolutionary movement have not lost their courage and determination to work and fight for the country, even after Soyaan has been secretly killed by the tyrannical General. They want to continue their work in future also. Dr. Ibrahim Musse tells Loyaan about it:

“...We would meet once a month to report on the progress made in whatever we were working on individually or collectively... We were ten to start with..Some have spoken to you since Soyaan's death. Some are out of country. Some are in prison. But the important thing is that we are vigilant and that we are all the more conscious politically despite what has happened, despite Soyaan's death. Anyway...” (ibid 151)

Loyaan continues Soyaan's the revolutionary work against the oppression of tyrannical Head of the State and his government. The President realises that there is a threat from Loyaan, he uses an usual tactic of bribe to silence Loyaan by offering him a very good position abroad. Keynaan tells Loyaan about how the government handles such anti-government people: 'There are other methods at their disposal. They don't have to shoot you and make you a hero more valued than Soyaan, or imprison you here in this country. There are other methods.' (ibid 261) Those who try to oppose the tyrannical rule are arrested, tortured and some of them are even killed by the regime. The General and his aides silence some of them either bribing them with good positions or by killing them secretly. However, the brave revolutionaries do not succumb to any temptations or threats and continue their good work for the country. They protest against the oppression of their fellow citizens and exploitation of resources of the country.

Loyaan confronts the President at the end of the novel and asks questions about his oppression of his innocent fellow citizens in the country. Soyaan asks to the General: "Yes, it is constitutional to pass laws, sign decrees, run a martial-law government and then sentence these sheikhs to death. It is against the teaching of the Koran on which they base their arguments." (ibid 251). The general gets annoyed over Loyaan's question and his reply to it shows his tyrannical nature. The General's says to Soyaan: 'Well in that case, have I introduced myself to you, young man? I am the constitution. Now you know who I am, and I want you out of here before I set those dogs of mine on you and you are torn to pieces. Out.' (ibid 251)

Farah suggests that the sensible and educated people should think that the threat and loss to the nation from foreign elements as well as the people in power like the President is much higher than the threat to the individuals and loss of their lives. Loyaan comes to know from Dr. Musse that his brother, Loyaan was a member of underground revolutionary movement which works to overthrow the tyrannical General. He realises that his brother sacrificed his life for the country. Like his brother, Loyaan is also a courageous and well-educated young man and he too, when asked about participating in the movement, immediately shows his willingness to be a part of the movement. His willingness shows that he too is ready for the struggle and willing to sacrifice his life for the nation.

The responsibility is equally shouldered by the men and women like Soyaan, Loyaan, Dr. Musse, Medina, Samater and Mulki. They reveal different methods and tactics used by the neocolonial power to maintain its control and dominance. The revolutionary people expose the corrupt and tyrannical nature of the government and; peacefully and systematically prepare documentary evidences needed to overthrow such an oppressive government.

Conclusion:

Farah has realistically and bravely portrayed neocolonialism in Somalia in the novel. He has valiantly depicted various aspects of neocolonialism, its impact and resistance to it. He has revealed the foreign influence in the politics of the country. In Democratic Republic of Somalia, tyrannical autocracy is practiced under the name of scientific socialism imposed by the Soviet Union. The Soviet Union's interference is seen everywhere in the nation. The local government, its leader and its officers work in the interest of the Soviet Union, a foreign neocolonial power and exploit and torture their own citizens on the advice and instructions given by the neocolonial power.

Farah suggests that well-educated citizens of the country should take initiative to put up a very strong resistance against the injustice and oppression of their fellow citizens and

exploitation of human and other natural resources of the country. He gives the responsibility to the highly educated characters, especially those working in the government of exposing local and foreign neocolonial forces at work in the country and to fight back against them and to eradicate them completely.

Works cited:

- 1) Armah, Ayi, Kwei. *The Beautyful Ones Are Not Yet Born*. Heinemann. 1988.
- 2) Ashcroft, Bill, et al. *The Empire Writes Back*. 2nd Ed. Routledge. 2002.
- 3) Fanon, Frantz. *The Wretched of the Earth*. Trans. Constance Farrington. Penguin. 1963.
- 4) Farah, Nuruddin. *Sweet And Sour Milk*. Graywolf Press. 1979
- 5) Loomba, Ania. *Colonialism/Postcolonialism: An Introduction*. Routledge. 2004
- 6) Nkrumah, Kwame. *Neocolonialism-The Last Stage of Imperialism*. International Publishers. 1966.
- 7) Said, Edward. *Culture and Imperialism*. Vintage Books. 1994.
- 8) Sartre, Jean, Paul. *Colonialism and Neocolonialism*. Routledge. 2001

The 'Researchgate' Score of University of Mumbai : An Analysis

Dr. Rahul K. Deshmukh

Librarian

SGRG Shinde Mahavidyalaya

Paranda, Dist. Osmanabad (MS), India

Email: rahulkd02@gmail.com

Abstract

The article examines the research contributions of University of Mumbai, Mumbai in Maharashtra. The data for the study have been extracted from the website of Research Gate.net (www.researchgate.net) for this study during April 2021. It was found that 2437 Members in Mumbai Universities have been contributed the research contributions made by Research Gate. Further the data were analyzed to find out the Research Gate RG Scores, Members and Publications of University Mumbai by Department wise, Members, Publications, Research Gate (RG) Scores, and Top of departments along with their members and various types of documents by top ten departments with publications and authors of University of Mumbai.

Keywords- Research Gate, RG Score

1. Introduction-

Social networking sites like Research Gate (RG) and other are changing the trend of disseminating research through journals and other scholarly publications and indexing databases, and hence, the statistics provided by such sites may indicate the impact of articles and authors as well as their affiliations. The dissemination of research through social networking sites is a relatively new practice that is gaining popularity throughout the world. Social media releases of research increases the readership of articles, thereby popularizing it quickly (Allen et al., 2013).

2. Conceptual Analysis

2.1 Research Gate

Research Gate was founded in 2008 by Ijad Madisch, who aims to transform the way researchers are doing their research (Dolan, 2012). Started in Boston and now based in Berlin, Germany, and backed by several U.S. Venture capital firms, Research Gate now has more than +14 million members, with an average of seven researchers signing upper minute (Research Gate, 2018). The success of Research Gate has enabled researchers to disseminate their ideas and share their publications free of charge to facilitate collaboration among researchers from all over the world. Through ResearchGate, members' can use the platform to maintain their own publications, ask and answer research-related questions, and follow their researchers to receive their publication updates. (B. Jeyapragash 2018)

3. Objectives of Study

The following are the major objectives of this study.

- To find out the Research Gate RG Scores, Members and Publications of MU, Mumbai
- To find out the research contributions by top Departments.
- To analyze the Research Gate (RG) scores by top Members.
- To investigate the Members by Top Popular members

4. Scope & Limitation of Study

Document types and number of documents in which Research Contributions have been used hence, the present Study is limited to search results on the Topic of University of Mumbai in research Gate database during April 2021. The result indicates that there were total 2437 Members (April 2021) documents on University of Mumbai Research Contributions in Research Gate during the period.

5. Methodology

The data were extracted from Research Gate website (<https://www.researchgate.net>) during April 2021. It was found that 2437 Members on Universities of Mumbai of Research Gate in Maharashtra is contributing their research, sharing the information, collaboration and discuss with the subject experts through Research Gate. Further the data was analyzed to find out the Research Gate RG Scores.

6. Review of Related Literature

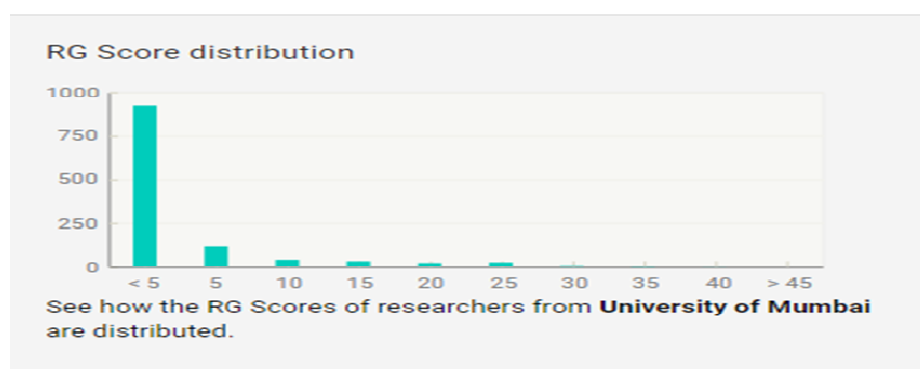
Deshmukh R.K.,(2019)' Research Productivity of Rural Areas College Librarian in Dr, BAMU, Aurangabad',Deshmukh R. K., Deshmukh S.B.,(2019), The Research Productivity at the 'Researchgate' Score on Sant Gadge Bab Amravati University: An Analysis,Deshmukh R.K., Khiste G., (2019),"Mapping the research productivity of Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University: A Study Based on Rsearch Get", Deshmukh R.K., Bijwashi H. G., (2019) "An ascendant research contribution at the researchget score on Nort Maharashtra University, Jalgaon: An Analysis", Deshmukh R.K., Pawar K.P. & Kale V.A (2018) in article "Research Contributions of SRTMU, Nanded in Research Gate: An Analysis" analysis srtmu university Research contribution on researchget research site. Deshmukh R.k. & Taksande P.G (2018) in article" Intellectual Productivity Of College Librarians,1342over all research productivity college librarian, This study investigates the highly productive authors, Document Type, Geographical distribution by country, etc.

7. Data Analysis

7.1 RG Score of MU,Mumbai

Total RG Score in University of Mumbai 3941.98RG Score on 2437 Members in Research gate. The RG Score measures scientific reputation based on how your work is received by your peers. We believe that researchers are the best judges of each other's work and that all a person's research, published or not, deserves credit. With this in mind, your RG Score is calculated based on any contribution you share on Research Gate or add to your profile, such as published articles, unpublished research, projects, questions, and answers.

Graph No. 1

7.2 Top Departments along with Members

The study was analyzed the top departments along with members in Research Gate and the same is given in Table

Table 1. Top Departments along with Members

Sr.No.	Departments	Members	%	Rank
01	Department of Electronics & Telecommunication Engineering	165	6.77	1
02	Department of Management Studies	155	6.36	2
03	Department of Computer Engineering	153	6.27	3
04	Department Chemistry	151	6.19	4
05	Department Information Technology	131	5.37	5
06	Department Mechanical Engineering	126	5.17	6
07	Department Computer Science	83	3.40	7
08	Department Biotechnology	80	3.28	8
09	Department Physics	77	3.15	9
10	Department Electronics Engineering	70	2.87	10

Table 1 directs that the University of Mumbai with top departments along with members of the same in Research Gate. It explains that the “Department of Electronics & Telecommunication” with 165 (6.77%) members and placed in first rank. It is followed by “Department of Management Studies” with 153 (6.27%) members and occupied second rank. It further found that the “Department of Computer Engineering” has less number of 153 (6.27%)

7.3 Top Twenty RG Score Member

The study was analyzed the top Twenty Author different departments along with members in Research gate and the same is given in Table 2

Table No.2 RGScore Member

Sr.N o.	Author	Department	RG	Resear ch items	Read s	Citati on	h-index		Ran k
							other s	Self	
1	RavinderManchanda	Astrobiology	44.05	311	11975	2431	24	22	1
2	Kothari D.C	Physics	39.32	187	27593	2875	29	28	2
3	Dr. Krish Desai	School of Medicine	36.59	66	744	310	24	22	3
4	Dr. Sabir Manshragui	Chemistry	34.47	111	3399	1413	24	21	4
5	Dr. KalpasPatil	Life Science	30.26	55	6379	1147	18	20	5

Table no. 2 shows that author ranking for research Publication in ResearchGet of Research members affiliated to University of Mumbai There were total 2437 research Members and all the Researcher contributed Highest RG Score during study period ByDr. RavinderManchanda(RG 44.05) and he was the most prolific RG Score followed by Dr. Kothari D.C(RG 39.32)

7.4 Top Popular members

Table No. 3 RG Score Member

Author	Department	RG Score	Research items	Reads	Citation
Dr. Burange L.G	Public Policy	9.86	85	110,222	237
Dr. YojanaYatinPatil	Librarian	5.02	20	136007	7
SunitaMagre	Education	3.43	45	68,553	1
Rucha R. Randive	Economics	3.65	17	31,193	32
Jagadevappa S Patil	Pharmaceutical science	33.2	88	45,523	600

7.5 Top publications by reads

Table No. 4 RG Score Member

Sr. No.	Title	Authors	Department	Reads Last Week*	Total Reads
1	Innovative Teaching Methods in Physical Education for Better Learning	RamanandaNingthujam	Physical Education	160	6596
2	Silver Nanoparticles as a New Generation of Antimicrobials	MahendraRai	Biotechnology	73	1,801
3	Biogenic synthesis of metal nanoparticles from actin omycetes: Biomedical applications and Cytotoxicity	MahendraRai	Biotechnology	41	1,983
4	Transition metal Complexes of a Schiff base : Synthesis, characterization, and antibacterial studies	Badwaik V.B.	Chemistry	41	379
5	Green synthesis of copper nanoparticles by Citrus medica Linn.(Idilimbu) juice and its antimicrobial activity	SudhirShende	Biotechnology	38	3,517
6	Software Testing Strategies and Techniques	SheetalThakare	Computer Science	36	4,888
7	Plant phenolic compounds for food, pharmaceutical and cosmetics production	oksanaSyta	Biotechnology	37	2,150
8	Synthesis of Mgo Nanoparticles by Solvent Mixed Spray Pyrolysis Technique for optical Investigation	Dr. Waghuleysandeep A.	Physics	35	1,385

*These publications belong to the members of this institute using Research gate. Status are based on the total number of reads last week

7.6 Institutions Stats overview

Graph No. 2

Graph No. 2 Depicts Institutions stats overview; in the date 06/06/2021 is an average reads from all institutions, Date 02/05/2021 total Counted 10,172 reads, Starting First Read Near about 10,326 Reads ,& Date 06/06/2021 is an Below 541 Reads.

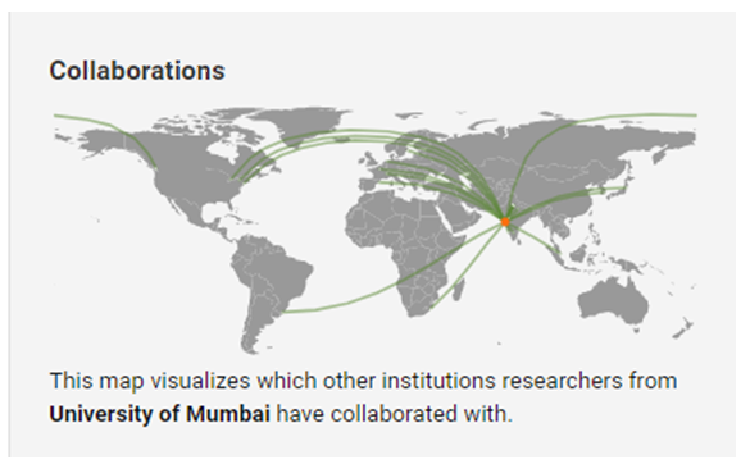
7.7 Geographical Distribution

The data related to Research Contribution has been analyses by top countries Reads it in the table 5.

Table No 5 Country wise Analysis

Country	Total Reads	Rank
India	5214	1
United States	406	2
Malaysia	258	3

Table No. 5 depicts the geographical distribution of authors. India tops the list with 5214 Reads, followed by with United State 406 reads to its credit. Malaysia 258Reads.

Graph No. 3

7.8 Top reads by Institution Ranking:

Table No 6 Country wise Analysis

Institution	Reads	Rank
University of Mumbai	30	1
Arba Minch University	14	2
UniversityKebangsaan Malaysia	14	2

Table No. 6 Depicts the top reads by Institution Ranking, as per Chart Rank one position is The University of Mumabi30 Articles reads by Research Student. Second rank Arba Minch University & UniversityKebangsaanMalayasia, Total 14 Articles Reads by Research Student.

7.9 Conclusion :

Social Networking Sites playing the important role in communicate and share the information among one to one, one to groups and one to worldwide. The Academic Social Network Sites communicates and shares the information about research activities among academics. In very special the Research Gate playing important role in sharing and promoting research activities among research scholars in world wide.

References :

1. Deshmukh Rahul K., PawarK.P,& Kale V.A. (2018) 'Research Contribution of SRTMU, Nanded in Research Gate: An Analysis', The South Asian Academic Research Chronicle, Vol.6(9), 231-240
2. Deshmukh R.K., Bijwashi H. G., (2019) "An ascendant research contribution at the researchget score on Nort Maharashtra University, Jalgaon: An Analysis", 'Research Journey' International Multidisciplinary e-research Journal, Special Issue 103 Conference: web based library and information services in Academic Libraries At: Jalgaon, jan 2019, pp,81-85
3. Deshmukh R.K., Khiste G., (2019),"Mapping the research productivity of Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University: A Study Based on Rsearch Get", Knowledge Librarian An International peer reviewed bilingual e-Journal of Library and Information Science, Special Issue, January 2019,p 214-223
4. Deshmukh R. K., Deshmukh S.B.,(2019), The Research Productivity at the 'Researchgate' Score on Sant Gadge Bab Amravati University: An Analysis,'Research Journey' International e-Research Joournal, Special Issue 110 (A): Library Science, Feb.2019,p.210-217
5. Deshmukh R.K.,(2019)' Research Productivity of Rural Areas College Librarian in Dr, BAMU, Aurangabad', International Journal of Library and Information Studies, Sep.2019, Vol.9(3),p.93-101
6. DeshmukhR.k&Taksande P.G (2018) Intellectual Productivity Of College Librarians, International Journal for Science and Advance Research in Technology (IJSART),4(4), 1370- 1375
7. Subramanyam, K., (1983), Bibliometric studies of research collaboration: A review, Journal of Information Science, (6) 33-38.
8. Yu, M. C., Wu, Y. C. J., Alhalabi, W., Kao, H. Y., & Wu, W. H. (2016). Research Gate: An effective altimetry indicator for active researchers? Computers in human behavior, 55, 1001- 1006.

भारतीय कृषि का वर्तमान परिदृश्य एवं प्रमुख चुनौतियों का विश्लेषण

मूलाराम

*सहायक आचार्य (भूगोल), राजकीय महाविद्यालय कोलायत

(बीकानेर, राजस्थान)

E-mail ID : 2004moola@gmail.com

Mobile no. 9549113657

परिचय :

कृषि को भारतीय अर्थव्यवस्था की रीढ़ माना जाता है। 2011 की जनगणना के अनुसार देश की कुल श्रमशक्ति का 54.6 प्रतिशत (26.31 करोड़) भाग कृषि एवं सहायक क्रिया में सलग्न था। कृषि में सलग्न कुल श्रमशक्ति में से 45% किसान (11.88 करोड़) एवं 54.9 % कृषि श्रमिक है। वर्ष 2018-19 में चालू कीमतों के आधार पर देश की ग्रास वैल्यू ऐडेड में कृषि क्षेत्र का हिस्सा 17% रहा। इसी अवधि में देश के ग्रास कैपिटल फॉर्मेशन में कृषि क्षेत्र का हिस्सा 7.3 प्रतिशत रहा। कृषि सांख्यिकी-2019 के अनुसार वर्ष 2015-16 में देश का कुल भौगोलिक क्षेत्रफल 328.73 मिलियन हेक्टेयर हैं जिसमें से 139.51 मिलियन हेक्टेयर शुद्ध बोया गया क्षेत्र है जो देश के कुल भौगोलिक क्षेत्रफल का लगभग 42.44% है। देश में शुद्ध सिंचित क्षेत्रफल, शुद्ध बोए गए क्षेत्रफल का 48.24 प्रतिशत (67.30 मिलियन हे.) हैं। इस प्रकार आज भी देश के शुद्ध बोए गए क्षेत्र का 50 प्रतिशत से अधिक भाग मानसूनी वर्षा पर निर्भर है। इसी कारण भारत में कृषि को आज भी मानसून का जुआ कहा जाता है। इसका कारण देश में आर्थिक सुधारों की प्रक्रिया में कृषि क्षेत्र को ज्यादा तरहीज नहीं दिया जाना रहा है। देश में रोजगार के अवसरों एवं आर्थिक विकास के बीच स्पष्ट असंतुलन दृष्टिगोचर होता है। जीडीपी में कृषि क्षेत्र का हिस्सा कम होने के बावजूद बहुसंख्यक श्रमशक्ति का कृषि क्षेत्र में कार्यशील होना इसका सर्वप्रमुख उदाहरण है। 1970 के दशक में हरित क्रांति ने भारत को खाद्यान्नों के उत्पादन में आत्मनिर्भर बनाया किंतु इस क्रांति का देश के कृषि क्षेत्र पर संतुलनकारी प्रभाव दिखाई नहीं देता है। गेहूं एवं चावल के अलावा अन्य अनाजी फसलों तथा दालों पर इस क्रांति का कोई खास प्रभाव परिलक्षित नहीं होता है। देश के सिंचित क्षेत्र पर इस क्रांति का प्रभाव अधिक परिलक्षित होता है। अतः देश में कम एवं अनिश्चित वर्षा वाले क्षेत्रों में सिंचाई सुविधाओं के विस्तार सहित कृषि उत्पादकता एवं ग्रामीण आय को बढ़ाने की आवश्यकता है। इसके अलावा किसानों के लिए ऋण व्यवस्था, फसलों का उचित मूल्य, कृषि यंत्रीकरण, बाजार की व्यवस्था, खाद एवं कीटनाशकों की उपलब्धता में सुधार करने के साथ-साथ शुष्क एवं अर्द्ध-शुष्क तथा पर्वतीय प्रदेशों में आय के प्रमुख स्रोत पशुपालन व्यवसाय को विकसित करने की आवश्यकता है। चरम जलवायु घटनाएं यथा तापमान में उतार-चढ़ाव, वर्षा एवं आर्द्रता ने भी देश की कृषि को प्रभावित करना शुरू कर दिया है। अतः देश में वैकल्पिक फसल प्रतिरूप, जल संरक्षण एवं उन्नत सिंचाई तकनीकों को बढ़ावा देने की आवश्यकता है।

उद्देश्य:

इस अध्ययन के प्रमुख उद्देश्य निम्नानुसार हैं:-

1. भारत में कृषि के परिदृश्य का विश्लेषण करना।
2. वर्तमान में भारतीय कृषि की प्रमुख चुनौतियों को समझना।

विधितंत्र एवं आंकड़े : यह अध्ययन द्वितीयक आंकड़ों पर आधारित है। द्वितीयक आंकड़े मुख्यतः भारतीय जनगणना रिपोर्ट- 2011, सांख्यिकीय सारांश-2019, कृषि मंत्रालय भारत सरकार की वार्षिक रिपोर्ट 2018-19, स्टेट ऑफ इंडियन एग्रीकल्चर-2017 एवं विभिन्न प्रकाशित रिपोर्टों से प्राप्त किए गए हैं।

भारतीय कृषि का परिदृश्य :

आजादी से लेकर वर्तमान समय तक भारतीय कृषि क्षेत्र में व्यापक बदलाव देखने को मिलते हैं। फसलों का उचित मूल्य नहीं मिलना, आधारभूत सुविधाओं की कमी, सिंचाई सुविधाओं का पर्याप्त विकास नहीं होना, ऋण एवं फसल बीमा संबंधी विसंगतियों, उच्च तकनीकों का व्यापक प्रसरण नहीं होना, सरकारी नीतियों एवं कृषि सुधारों की विसंगतियों के कारण जीडीपी में कृषि एवं सहायक क्रियाओं की हिस्सेदारी 1950-51 में 57.7% से घटकर वर्ष 1990-91 में 25% एवं 2017-18 में घटकर 17% तक पहुंच गया लेकिन वर्तमान में भी देश की आधी से अधिक श्रम शक्ति कृषि एवं सहायक क्रिया में सलग्न है जो कृषि पर जनसंख्या के अत्यधिक दबाव की ओर इंगित करता है। किंतु आजादी के बाद पंचवर्षीय योजनाओं के क्रियान्वयन एवं हरित क्रांति ने देश को खाद्यान्नों के उत्पादन में आत्मनिर्भरता प्रदान की है। देश में 1950-51 में खाद्यान्नों का उत्पादन 50.8 मिलियन टन था जो 1977 में बढ़कर 108.4 मिलियन टन, 1990 में 176.4 मिलियन टन तथा 2018 में 285 मिलियन टन हो गया। परिणामस्वरूप भारत खाद्यान्नों के मामले में आत्मनिर्भर होने के साथ-साथ इनका निर्यात भी करने लगा। देश में खाद्य पदार्थों की वार्षिक उपलब्धता वर्ष 1951 में जहां 144.1 किलोग्राम/व्यक्ति थी जो 2018 में बढ़कर 180.9 किलोग्राम/व्यक्ति हो गई। कृषि सांख्यिकी-2019 के अनुसार कृषि योग्य भूमि की दृष्टि से भारत का विश्व में दूसरा स्थान है। कुल अनाजों के उत्पादन में भारत का विश्व में चीन तथा संयुक्त राज्य अमेरिका के बाद तीसरा स्थान है जहां विश्व का 10.52% अनाजों का उत्पादन किया जाता है। चावल, गेहूं, गन्ना, मूंगफली एवं कपास के उत्पादन में भारत का विश्व में दूसरा स्थान है। दालों के उत्पादन में विश्व में प्रथम स्थान पर है जहां विश्व की 24.21% दालों का उत्पादन किया जाता है। इसी प्रकार फलों, सब्जियों, आलू एवं प्याज के उत्पादन में भी भारत का विश्व में दूसरा स्थान है। पशुपालन की दृष्टि से भारत का विश्व में दूसरा स्थान है वहीं दूध उत्पादन में भारत प्रथम स्थान पर है, जहां विश्व का 21.29% दूध का उत्पादन किया जाता है। इसके अलावा तंबाकू उत्पादन में तीसरा तथा मक्का के उत्पादन में भारत का विश्व में पांचवां स्थान है। किंतु सिंचाई सुविधाओं के अपर्याप्त विकास, वर्षा की अनियमितता एवं असमान वितरण एवं हरित क्रांति के सीमित प्रभाव के कारण देश में कृषि के विकास में क्षेत्रीय असमानता दृष्टिगोचर होती हैं। सिंचाई सुविधाओं से युक्त उपजाऊ मिट्टी वाले प्रदेश कृषि के विकास में अग्रणी है जबकि शुष्क, अर्ध-शुष्क एवं पर्वतीय प्रदेश अपेक्षाकृत पिछड़े हैं। देश में खाद्यान्न पदार्थों की औसत उपज वर्ष 2005-06 में 1716 किलोग्राम/हेक्टेयर से बढ़कर 2017-18 में 2235 किलोग्राम/हेक्टेयर हो गई। पंजाब, हरियाणा, तमिलनाडु, आंध्र प्रदेश एवं तेलंगाना खाद्य पदार्थों की उत्पादकता की दृष्टि से देश में अग्रणी है। जबकि महाराष्ट्र, छत्तीसगढ़, राजस्थान, ओडिशा एवं कर्नाटक इस दृष्टि से पिछड़े राज्यों में शामिल हैं। देश में वर्ष 2017-18 में दालों एवं तिलहनी फसलों की औसत उपज क्रमशः 806 किलोग्राम/हेक्टेयर एवं 1284 किलोग्राम/ हेक्टेयर रिकॉर्ड की गई। देश में खाद्य सुरक्षा की दृष्टि से खाद्य पदार्थों का भंडारण भी आजादी के बाद लगातार बढ़ रहा है। 1951 में देश में खाद्य पदार्थों का भंडारण जहां 19.13 मिलियन टन था जो 2019 में बढ़कर 48.17 मिलियन टन हो गया। इसके अलावा देश में कृषि पदार्थों के अतिरिक्त उत्पादन ने विदेशी व्यापार को भी प्रोत्साहित किया है। 2017-18 में देश के कुल आयात में कृषि उत्पादों की हिस्सेदारी 5.07% थी वहीं इस अवधि में देश के कुल निर्यात में कृषि उत्पादों की हिस्सेदारी 12.86% थी। चावल, मसाले, रुई, खाद्य तेल, कॉफी, काजू, चीनी, ताजी सब्जियां एवं मूंगफली इत्यादि प्रमुख निर्यातित कृषि उत्पादन है जबकि वनस्पति तेल, दालें, ताजे, काजू, मसाले, रुई, चीनी, गेहूं, कोको उत्पाद एवं अन्य संबन्धित पदार्थ प्रमुख आयातित कृषि उत्पादों में शामिल है। हालांकि आर्थिक उदारीकरण के बाद (1990-91) देश के निर्यात में कृषि क्षेत्र की हिस्सेदारी में गिरावट दर्ज की गई है वहीं आयात में वृद्धि दर्ज की गई है। देश में आजादी के बाद 1950-51 में शुद्ध सिंचित क्षेत्र एवं सकल सिंचित क्षेत्र क्रमशः 24.85 मिलियन हेक्टेयर एवं 22.56 मिलियन हेक्टेयर था जो वर्ष 2015-16 में बढ़कर क्रमशः 67.30

मिलियन हेक्टेयर एवं 96.62 मिलियन हेक्टेयर हो गया है फिर भी वर्तमान में सिंचाई क्षमता का अननुकूलता विकास नहीं हो पाया है साथ ही कृषि योग्य व्यर्थ भूमि एवं परती भूमि का भी समुचित उपयोग करने तथा कृषि हितैषी सुधारों की महती आवश्यकता है ताकि कृषि आधारित जनसंख्या की आय में वृद्धि के साथ-साथ देश की जीडीपी एवं विदेशी व्यापार में कृषि के योगदान को बढ़ाया जा सके।

भारतीय कृषि की प्रमुख चुनौतियां :

भारत के सकल घरेलू उत्पाद में कृषि क्षेत्र का योगदान हालांकि निरंतर घट रहा है किंतु देश में खेती पर निर्भरता आज भी अधिक है। देश में सेवा एवं उद्योग क्षेत्र की तुलना में कृषि क्षेत्र में विकास दर तुलनात्मक रूप से कम होने के साथ-साथ इसमें काफी उतार-चढ़ाव देखने को मिलता है। वर्ष 2012-13, 2013-14, 2014-15, 2015-16, 2016-17, और 2017-18 में कृषि क्षेत्र में वार्षिक वृद्धि दर क्रमशः 1.5%, 5.6%, -0.2%, 0.6%, 6.3% एवं 3.0% दर्ज की गई। कृषि क्षेत्र की विकास दर में उतार-चढ़ाव के पीछे कई आर्थिक, संस्थागत, राजनीतिक, जलवायु संबंधी कारण हो सकते हैं किंतु वर्तमान में भारतीय कृषि के समक्ष प्रमुख समस्याएं एवं चुनौतियों का विवरण निम्नानुसार हैं:-

1. लघु एवं विखंडित कृषि जोत:

देश में तीव्र जनसंख्या वृद्धि एवं परिवारों का विभाजन होने के कारण कृषि जोतों का विखंडन अधिक हुआ है। परिणामस्वरूप भारत में कृषि जोतों का आकार बहुत छोटा है। वर्ष 1970-71 में देश में कृषि जोत का औसत आकार 2.28 हेक्टेयर था जो 2015-16 में घटकर 1.08 हेक्टेयर हो गया। 2015-16 में देश के कुल कार्यशील कृषि जोतों में सीमांत एवं लघु जोतों (2 हे. से कम) की हिस्सेदारी 86.87% है जो देश के कुल कृषि भूमि का 46.94% है। इसके विपरीत देश में कार्यशील कृषि जोतों में दो हेक्टेयर से बड़ी कृषि जोतों की हिस्सेदारी मात्र 13.93% है जो कुल कृषि भूमि के 53.06% भाग को घेरते हैं। इस प्रकार भारत में कृषि जोतों का निरंतर विखंडन एवं उनका लघु आकार कृषि के समन्वित विकास में बाधक होने के साथ-साथ उस पर निर्भर जनसंख्या के समुचित भरण पोषण एवं आय वृद्धि में भी बाधाकारक है। देश में कृषि जोतों के आकार में क्षेत्रीय भिन्नता भी देखने को मिलती है। उत्तरप्रदेश, पश्चिम बंगाल, बिहार, केरल, उत्तराखंड, आंध्रप्रदेश, हिमाचल प्रदेश, जम्मू-कश्मीर, तमिलनाडु एवं ओडिशा में कृषि जोतों का आकार 1 हेक्टेयर से कम है जो कृषि पर जनसंख्या के अत्यधिक दबाव का सूचक है। हालांकि देश के शुष्क एवं अर्द्ध-शुष्क तथा पहाड़ी राज्यों यथा- राजस्थान, महाराष्ट्र, मध्यप्रदेश, कर्नाटक, अरुणाचल प्रदेश, नागालैंड में कृषि जोतों का आकार राष्ट्रीय औसत से अधिक है। संतोषजनक तथ्य यह है कि कृषि की दृष्टि से विकसित राज्य जैसे पंजाब, हरियाणा एवं गुजरात में कृषि जोतों का आकार राष्ट्रीय औसत अधिक है।

2. वर्षा पर निर्भरता:

वर्षा की अनियमितता, अपर्याप्तता एवं अनिश्चितता कृषि के साथ-साथ भारतीय अर्थव्यवस्था को भी प्रभावित करती है। वर्ष 2015-16 में देश के शुद्ध बोए गए क्षेत्रफल (139.51 मिलियन हे.) में से 72.21 मिलियन हेक्टेयर क्षेत्र सिंचाई सुविधा के अभाव के कारण वर्षा पर निर्भर हैं जो शुद्ध बोए गए क्षेत्रफल का 51.6% है। इस अवधि में देश में सकल कृषित क्षेत्र (197.05 मिलियन हे.) में से 100.40 मिलियन हेक्टेयर क्षेत्र असिंचित है जो सकल कृषित क्षेत्र का 50.97% है। इस प्रकार देश में कुल कृषि क्षेत्र का आधा से अधिक भाग वर्षा पर निर्भर है जो किसानों की आय, कृषि उत्पादकता, उन्नत बीजों के उपयोग, उच्च कृषि तकनीकों के प्रयोग में बाधक है। देश में राज्यवार सिंचाई सुविधाओं में भी असमानता देखने को मिलती है। पंजाब, हरियाणा, उत्तरप्रदेश, बिहार एवं पश्चिम बंगाल में शुद्ध कृषि क्षेत्र का 60% से अधिक भाग सिंचित है जबकि असम, छत्तीसगढ़, गोवा, हिमाचल प्रदेश, झारखंड, कर्नाटक, केरल, मध्यप्रदेश, मिजोरम, नागालैंड, उड़ीसा,

राजस्थान, तेलंगाना राज्य में असिंचित क्षेत्र की अधिकता है जहां कृषि मुख्यतः वर्षा पर निर्भर है जो कृषि के विकास को प्रभावित करती है।

3. ऋणग्रस्तता एवं किसान आत्महत्या :

किसानों की ऋणग्रस्तता एवं किसान आत्महत्या भारतीय कृषि के लिए बड़ी चुनौती हैं। कृषि सांख्यिकी-2019 के अनुसार वर्ष 2013 में देश में कुल कृषि परिवारों में से 51.59 प्रतिशत परिवार ऋणग्रस्त थे, जिन्होंने वाणिज्यिक बैंक, ग्रामीण बैंक, सहकारी संस्थाओं एवं साहूकारों से ऋण लिया। इस अवधि में देश के प्रत्येक किसान परिवार पर औसतन ₹47000 का ऋण था। कई राज्य सरकारों एवं केंद्र सरकार ने भी आंशिक रूप से किसानों के ऋण माफ किया है किंतु किसानों को ऋण से मुक्ति दिलाने हेतु स्थाई एवं सार्थक प्रयास नहीं हो सके हैं। देश में लगभग 50% सीमांत एवं लघु किसान ऋणग्रस्त हैं जबकि 2 एकड़ से अधिक जमीन वाले 2/3 से अधिक किसान ऋणग्रस्त हैं। देश में किसानों के लिए ऋण अदायगी का स्थाई समाधान नहीं होना कृषि क्षेत्र के लिए चिंतनीय है। ऋणग्रस्तता के अलावा किसान आत्महत्या भी भारतीय कृषि की एक प्रमुख समस्या है। नेशनल क्राइम रिकॉर्ड ब्यूरो के अनुसार देश में प्रतिदिन 28 किसान एवं कृषि श्रमिक आत्महत्या करते हैं। 2019 में देश में कुल 5957 किसानों ने आत्महत्या की जिनमें से लगभग 94% मामले महाराष्ट्र, कर्नाटक, तेलंगाना, आंध्रप्रदेश, मध्यप्रदेश एवं छत्तीसगढ़ राज्य में दर्ज किए गए। मानसून की विफलता से किसानों की फसलों का नष्ट होना, प्राकृतिक आपदा, सिंचाई के लिए पानी की कमी एवं ऋणग्रस्तता को भारत में किसान आत्महत्या का प्रमुख कारण माने जाते हैं।

4. फसल सुरक्षा एवं प्राकृतिक आपदा :

विभिन्न प्रकार के रोगों एवं कीटनाशकों का प्रकोप तथा जलवायु परिवर्तन से जुड़ी प्राकृतिक आपदाएं यथा-बाढ़, सूखा, चक्रवात इत्यादि फसल उत्पादन, खाद्य सुरक्षा एवं फसल चक्र को प्रभावित करती है। भारत में फसली रोगों एवं कीटों के हमले से फसलों को बचाना किसानों के लिए चुनौतीपूर्ण है। वर्ष 2019-20 में भारत के राजस्थान, गुजरात, पंजाब एवं हरियाणा में टिड्डी दलों के हमले ने व्यापक स्तर पर रबी और खरीफ फसलों को नुकसान पहुंचाया। भारत, प्राकृतिक आपदाओं के प्रति भी संवेदनशील देश है। बाढ़, सूखा, तापमान, अतिवृष्टि एवं चक्रवात के कारण कृषि उत्पादकता प्रभावित होगी एवं लवणता भी बढ़ेगी। भारत में सिंधु, गंगा और ब्रह्मपुत्र के उपजाऊ मैदान जलवायु परिवर्तन से सर्वाधिक प्रभावित होंगे। परिणामस्वरूप रबी एवं खरीफ फसलों का उत्पादन घटेगा जिसका सीधा दुष्प्रभाव देश के वर्षा आधारित कृषि क्षेत्र, किसानों की आय एवं खाद्य सुरक्षा पर पड़ेगा। भारत में वर्ष 2019 में मौसमी घटनाओं से लगभग 1.40 करोड़ हेक्टेयर कृषि भूमि प्रभावित हुई जिससे फसलों का नुकसान होने के साथ-साथ मुख्यतः सीमांत एवं लघु किसानों एवं कृषि श्रमिकों का पलायन भी हुआ। फसलों में कीटों के प्रकोप तथा प्राकृतिक आपदाओं के कारण कृषि विकास के प्रभावित होने के साथ-साथ ग्रामीण क्षेत्र में गरीबी के बढ़ने की संभावना है।

5. किसानों की आय को दोगुना करना:

वर्तमान एनडीए सरकार ने वर्ष 2016 में एक महत्वपूर्ण निर्णय लिया कि वर्ष 2022-23 तक देश के किसानों की आय को दोगुना किया जाएगा। इसके लिए सरकार वर्ष 2015-16 को आधार वर्ष के रूप में मानेगी। इस प्रकार अगले 7 साल में किसानों की आय को दोगुना करना एक क्रांतिकारी कदम है किंतु इस लक्ष्य को हासिल करना एक चुनौतीपूर्ण कार्य है क्योंकि विशेषज्ञों के अनुसार इस अवधि में किसानों की आय को दोगुना करने के लिए कृषि विकास की वार्षिक वृद्धि दर 14.86 प्रतिशत की आवश्यकता होगी। जबकि वर्ष 2012-13 से 2017-18 के बीच कृषि क्षेत्र में औसत वार्षिक दर 2.79% दर्ज की गई है। नीति आयोग द्वारा 2017 में जारी पॉलिसी पेपर के अनुसार 7 साल में किसानों की आय को दोगुना करने के लिए कृषि क्षेत्र में वार्षिक विकास दर 10.40% की आवश्यकता होगी। सरकार इस लक्ष्य को हासिल करने हेतु पशुपालन से होने

वाली आय को भी कृषि आय में शामिल करना चाहती है। नीति आयोग के अनुसार यदि पशुपालन एवं डेयरी की आय को इसमें शामिल किया जाए तो वर्ष 2025 तक किसानों की आय में 107.5 % की वृद्धि की जा सकती है किंतु वर्तमान में भारतीय कृषि के ढांचे एवं आर्थिक स्थिति को देखते हुए किसानों की आय को दोगुना करने के लक्ष्य को हासिल करना एक चुनौतीपूर्ण कार्य है।

6. कृषि श्रमिकों की प्रधानता:

भारत में कृषि क्षेत्र की एक प्रमुख चुनौती है- किसानों की तुलना में कृषि श्रमिकों की अधिकता। वर्ष 1951 में कृषि क्षेत्र में कुल 97.2 मिलियन श्रमशक्ति कार्यरत थी जिनमें से 71.9% कृषक एवं 28.10% कृषि श्रमिक थे। इसके बाद कृषि क्षेत्र में किसानों की तुलना में कृषि श्रमिकों की संख्या क्रमशः बढ़ती गई। वर्ष 2011 में देश में कृषि क्षेत्र के अधीन कुल 263.10 मिलियन श्रमशक्ति कार्यरत थी जिसमें से कृषक एवं कृषि श्रमिकों की हिस्सेदारी क्रमशः 45.10% एवं 54.90% थी। कृषि श्रमिकों की अधिकता के कारण प्राकृतिक आपदाओं से सर्वाधिक प्रभावित होने वाला वर्ग भी यही है। इस वर्ग की क्रय शक्ति का मुख्य स्रोत कृषि है किंतु कृषि पर निर्भर कृषि श्रमिकों के सामाजिक सुरक्षा एवं आय की सुरक्षा का कोई स्थाई प्रबंध नहीं है।

7. मिट्टी की उर्वरता को बनाए रखना:

देश में बढ़ती जनसंख्या की खाद्य आवश्यकताओं को पूरा करने हेतु कृषि उत्पादकता को बढ़ाने के साथ-साथ कृषि भूमि की सतत उर्वरता को बनाए रखना भी एक चुनौती है। देश में हरित क्रांति के बाद कृषि उत्पादकता को बढ़ावा देने हेतु उन्नत बीजों के साथ-साथ रासायनिक उर्वरकों का उपयोग बढ़ता गया। 2018-19 में देश में रासायनिक उर्वरकों का उपयोग 133 किलोग्राम/हेक्टेयर था। इसके अलावा अत्यधिक रासायनिक उर्वरकों के उपयोग का मानव स्वास्थ्य पर भी प्रतिकूल प्रभाव पड़ता है। अतः वर्तमान में कृषि भूमि की सतत उर्वरता को बनाए रखने हेतु रासायनिक उर्वरकों के नियंत्रित उपयोग के साथ-साथ जैविक खाद को बढ़ावा देने की आवश्यकता है।

निष्कर्ष:

भारत में ग्रामीण आबादी की आजीविका का मुख्य आधार कृषि है। जिसका जीडीपी में योगदान सेवा एवं उद्योग क्षेत्र की तुलना में कम होने के बावजूद आधी से अधिक श्रमशक्ति कृषि क्षेत्र में संलग्न है किंतु वर्तमान में भारतीय कृषि व्यवस्था कई चुनौतियों का सामना कर रही है जिसमें लघु एवं विखंडित कृषि जोत, मानसूनी वर्षा पर निर्भरता, किसानों की ऋणग्रस्तता, किसानों द्वारा आत्महत्या, फसल सुरक्षा, विभिन्न प्राकृतिक आपदाएं, 2022-23 तक किसानों की आय को दोगुना करना, कृषि क्षेत्र में कृषि श्रमिकों का बढ़ता भार, मिट्टी की उर्वरता को सतत रूप से बनाए रखना प्रमुख है। इन चुनौतियों का समन्वित रूप से निराकरण हेतु कृषि तथा किसान हितकारी एवं समन्वयकारी नीतियों की आवश्यकता है।

संदर्भ:

1. Dev, S Mahendra (2009): Challenges for Revival of Indian Agriculture, 1st Prof. Dayanatha Jha memorial Lecture, Agricultural Economics Research Review, Vol 22, pp 21-45.
2. Goyal, S.K. et all (2016): Indian Agriculture and Farmers- Problems and Reforms, Indian Agriculture and Farmers, pp 79-87.
3. Thangamani (2016): Indian Agriculture : Performance and Challenges – A Case Study, Shanlax International Journal of Arts, Science & Humanities, Vol 3, No 3, pp 134-141.
4. Chand, Ramesh (2019): Transforming Agricultural for Challenges of 21st Century, Indian Economic Journal, Vol 15, No 04, pp 01-22.

5. Chand, Ramesh (2017): Doubling Farmers Income Rationale, Strategy, Prospects and Action Plan, NITI Aayog, NITI Policy Paper No. 1/2017, pp 01-29
6. Sakshi and Khajuria, Sonia (March, 2017): Agricultural Productivity in India : Trends, Challenges and Suggestions, Vol 6, Issue 3, pp 516-520.
7. State of Indian Agriculture (2017) : Government of India, Ministry of Agriculture & Farmers Welfare, Directorate of Economics & Statistics, New Delhi.
8. Annual Report 2018-19 : Ministry of Agriculture & Farmers Welfare. Government of India, Krishi Bhawan, New Delhi.
9. Agricultural Statistics at a Glance (2019) : Government of India, Ministry of Agriculture and Farmers Welfare, Directorate of Economics and Statistics, New Delhi.
10. डाउन टू अर्थ (2021) : कृषि विशेषांक, फरवरी अंक, नई दिल्ली, पेज 8 – 58.

जनसंचार के रूप में भारतीय सिनेमा

सहा. प्रा. अनंदा मारुती कांबळे

आनंदीबाई रावराणे कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, वैभववाड़ी

तहसील - वैभववाड़ी, जिला - सिंधुदुर्ग।

दूरभाष - ९४२३८०५७१२, ९०२१८०१३६८

ईमेल : anand.kamble1614@gmail.com

मनुष्य समाजशील प्राणी है। अपने विचारों का आदान-प्रदान वह अनेक साधनों द्वारा समाज में करता रहा है। मनुष्य की प्रतिभा का विकास अनेक माध्यमों द्वारा हो रहा है। इसमें वह पिछड़ा हुआ नहीं है। अनेक जनसंचार माध्यमों का आधार भी उसकी प्रतिभा के विकास का एक कारण है। वास्तविकतः आधुनिक युग या वर्तमान युग में संचार प्रक्रिया अत्यधिक तेज हो गई है। संचार एक ऐसा प्रयत्न है, जिसके द्वारा हम सूचना, विचार या दृष्टिकोण को अन्य व्यक्ति तक पहुँचाते हैं। वे सभी क्रियाएँ संचार कहलाएँगी, जिनसे मनुष्य एक-दूसरे के व्यवहार का नियंत्रण करते हैं। इसके साथ-साथ लोगों को समूहों में संगठित भी कर सकते हैं। "हिंदी ही आधुनिक जनसंचार की भाषा है। इसके बिना जन-जन तक पहुँचना संभव नहीं है।" यह विचार फिल्मकार बासु भट्टाचार्य ने मुंबई में माटुंगा स्थित गुरु नानक खालसा कॉलेज में संगोष्ठी का उद्घाटन करते हुए व्यक्त किए।

भाषा व्यक्ति ही नहीं सामाजिक साझेदारी की भी संवाहिका होती है। हिंदी भारत और हर भारतवासी की अस्मिता है और सांस्कृतिक परंपरा की विरासत की वाहिका है। राष्ट्रीय भाषा हिंदी अब मात्र भारत राष्ट्र की भाषा नहीं अपितु आज हिंदी वैश्विक गाँव के निर्माण में फिल्मों का सहारा ले रही है। इसलिए साहित्य की भाँति सिनेमा को भी समाज का दर्पण कहा जा सकता है। फिल्मों के प्रति मानव की रुचि कोई नई नहीं है। चलचित्र या फिल्मों का संसार बड़ा ही अनोखा और निराला होता है। तभी तो कबीर के शब्दों में कहा जा सकता है, "तू कहता कागज़ लेखी, मैं कहता आँखन देखी।" साहित्य की तरह फिल्में समाज का आईना होती हैं। वह व्यक्ति और समाज को उसका असली चेहरा दिखाने का प्रयास करती हैं। फिल्में सदैव सार्वभौमिक भाषा बोलती हैं। आज के इस युग में कौन ऐसा व्यक्ति है, जो फिल्मों की ओर आकर्षित न हुआ हो ? हम हमारी आशाओं, आकांक्षाओं, अभावों और अभियोगों को सिनेमा के माध्यम से अभिव्यक्त होते देखते हैं। हिंदी सिनेमा भी अपने आरंभ काल से ही सामाजिक तथा राष्ट्र के समक्ष दरवेश सवालियों से रूबरू होता रहा है।

फिल्मकार सत्यजीत के शब्दों में, "एक फिल्म चित्र है, शब्द है, आंदोलन है, नाटक-संगीत और कहानी है। यह हजारों अभिव्यक्तिपूर्ण श्रव्य एवं दृश्य आख्यान है।" उपर्युक्त कथन में बात को कहने के ढंग में फर्क बताया गया है। जैसे विदेशी सत्ता के दबाव में आकर भारतेंदुजी ने पहले कहा था - अंग्रेजी राज सब सुखों की खान है। लेकिन बाद में अफसोस जताते हुए कहा कि, इस राज्य से हमारा धन विदेश चला जा रहा है, यही बड़ी क्षति है। इसी प्रकार पुराने फिल्मकार अपने संवादों और गीतों के द्वारा अपनी पराधिनता को अभिशाप बताते हुए देश की स्वतंत्रता के लिए देशवासियों को कटिबद्ध होने की बात भी कह देते हैं। फिल्म निर्माताओं के लिए ऐसा शक्तिशाली माध्यम है, जिससे सामाजिक परिवर्तन तो लाया ही जा सकता है साथ ही इससे भाषा की लोकप्रियता भी बढ़ाती है। हिंदी की स्थिति भी कुछ ऐसी ही है। फिल्में सामाजिक बुराइयों और अपराधों को सही ढंग से पहचानने में सहायक बनती हैं। फलतः उनसे दूर रहने की प्रेरणा मिलती है।

सिनेमा का भारत में पदार्पण हुआ। किसी भी भाषा विकास में उसके प्रसार में सर्वाधिक योगदान उसकी व्यावसायिक उपयोगिता का होता है। हिंदी जो उस समय सामान्यतः हिन्दुस्तानी कहलाती थी, हमारे

सिनेमा की भाषा बनी। प्रारंभिक दौर में उर्दू मिश्रित हिंदी से लेकर आज नई सदी की अंग्रेजी मिश्रित हिंदी तक बहुत कुछ बदला, किन्तु हिंदी सिनेमा -जगत की आत्मा हमारी हिंदी रही। यह घोर आश्चर्य का विषय है कि, हिंदी सिनेमा विश्व में अपनी अलग पहचान रखता है और अपने आप में विलक्षण व स्व विकसित है। हॉलिवुड या पश्चिम के अन्य सभी सिनेमा से हिंदी सिनेमा अपनी अलग पहचान रखता है। इसका मुख्य कारण यह है कि हिंदी सिनेमा वास्तव में हिंदी नाट्य यानी उत्तर भारत में प्रचलित नौटंकी का विकसित रूप है। नौटंकी का प्रस्तुतीकरण, उसकी विषयवस्तु, उसके आदर्श, उसका नृत्य, उसकी संवाद शैली हमारे प्रारंभिक हिंदी सिनेमा का आधार बनी। तथा नौटंकी की तरह ही हिंदी सिनेमा में नायक - नायिका अपने भावों की अभिव्यक्ति गीत के माध्यम से करते हैं। ये सब आज तक हिंदी सिनेमा में यथावत है, जो विश्व के किसी अन्य सिनेमा में देखने को नहीं मिलता। जैसे - 'राजा हरिश्चंद्र', 'नल-दमयंती', 'भक्त-प्रल्हाद' और सती-सावित्री आदि। प्रारंभिक दौर का सिनेमा साइलेंस यानी मौन था। हिंदी भाषी हिंदी सिनेमा के पितामह दादासाहब फालके को विस्मृत नहीं कर सकते। उन्होंने अपना सबकुछ बेचकर 'राजा हरिश्चंद्र' का निर्माण किया। उन्होंने यह निश्चय किया कि हमारे आदर्श रामकृष्ण या हमारे धार्मिक ग्रंथों के कथा साहित्य के आधार पर फ़िल्म का निर्माण किया जाए। और उनका यह सपना २१ अप्रैल १९१३ को 'राजा हरिश्चंद्र' का प्रथम प्रदर्शन के साथ बम्बई के ओलम्पिया थिएटर में पूरा हुआ। उनके समय का हिन्दू समाज रूढ़िवादी होने के कारण इस सिनेमा में स्त्री राजा हरिश्चंद्र की पत्नी तारामती के अभिनय के लिए तैयार नहीं हुई। यह अभिनय एक पुरुष अण्णा सालुंखे ने किया। अतः रूढ़िवादी समाज के कारण प्रथम फ़िल्म बगैर नायिका की बनी। इसके उपरांत अनेक फिल्मों का निर्माण हुआ किन्तु अब तक सिनेमा बोलता नहीं था। सन १९२० में भारत वर्ष में केवल १८ फिल्मों बनीं, उसके बाद १९३१ में २०७ हो गई। हिंदी सिनेमा में बड़ी क्रांति तब आई, जब सन १९३१ में आर्देशिर ईराणी ने आलम-आरा का निर्माण किया। यह हिंदी सिनेमा जगत की प्रथम बोलती फ़िल्म थी। हिंदी सिनेमा पूरे भारत वर्ष में लोकप्रिय हुए, उसकी भाषा उर्दू मिश्रित हिंदी थी जिसको सभी ने स्वीकार कर लिया, लेकिन जो फिल्मों हिन्दू मान्यताओं और धार्मिक विश्वास पर आधारित थीं उनकी भाषा विशुद्ध हिंदी ही थी। रामराज्य, भरत-मिलाप, अयोध्या का राजा और कालिया मर्दन अदि इसके उदाहरण हैं।

अब हिंदी के प्रचार-प्रसार में हिंदी सिनेमा और उसके हिंदी गीत महत्वपूर्ण भूमिका निभाने लगे। इस विज्ञान के नए माध्यम से हिंदी का गैर हिंदी भाषाई प्रांत जैसे -बंगाल, असम, उड़ीसा, महाराष्ट्र आदि में भी प्रसार हुआ। गैर हिंदी भाषी प्रांतों से लेकर कलकत्ता-बम्बई तक हिंदी सिनेमा अपनी धाक जमा चुका था। कुलीन परिवारों में हिंदी सिनेमा को अच्छा नहीं समझा जाता था, किन्तु कुछ निर्माताओं ने और निर्देशकों ने अपनी श्रेष्ठ फिल्मों से इस वर्ग की धारणा को बदला। व्ही. शांताराम जैसे सामाजिक सरोकार जिनका नाम महत्वपूर्ण है। उन्होंने अयोध्या का राजा, अमृत मंथन, दुनिया ना माने, आदमी, दो आँखे बारह हाथ और नवरंग जैसी कालजयी फिल्मों के माध्यम से हिंदी अमूल्य सेवा हो चुकी है। हिंदी सिनेमा का सहायत्री बनाने में न्यू थिएटर (स्थापना सन १९३०) का योगदान भी अविस्मरणीय है। विद्यापति, चंडीदास, देवदास जैसे चलचित्रों के माध्यम से हिंदी भाषियों का मनोरंजन किया।

सन १९३१ में मैजिस्टिक सिनेमा में पहली ध्वनि फ़िल्म प्रदर्शित हुई। जैसे ही स्वाक फिल्मों का चलन आया वैसे ही मूल फिल्में बंद हो गयी और दक्षिण भारत में भक्त प्रल्हाद, कालिदास जैसे फिल्मों का निर्माण हुआ। फिल्मों जनसंचार का सबल माध्यम है। चौथे दशक में फिल्मों जबरदस्त प्रभाव लेकर अवतरित हुई। समाज और संस्कृति के अधःपतन को प्रस्तुत करनेवाले व्ही. शांताराम ने दुनिया ना माने, आदमी, पडोसी जैसी फिल्मों दी और इन फिल्मों में भारतीय जनमानस के उन्नयन का प्रयास किया। पि. सी. बरुआ की देवदास और मुक्ति,

देवकी बोस की विद्यापति और सीता, नितिन बोस की बड़ी बहन, व्ही.दामले और फत्तेलाल की संत तुकाराम, महबूब की वतन, एक ही रास्ता और औरत जैसी फिल्मों ने जहाँ एक ओर लोगों का मनोरंजन किया। वहीं दूसरी ओर सामाजिक कुरीतियों को मिटाने का संदेश भी दिया। सन १९३७ में ईराणी जी ने रंगीन फ़िल्म किसान कन्या बनाने का प्रयास किया। १९३९ में द्वितीय युद्ध के कारण फिल्मों काफ़ी समय तक बंद हो गई। पाँचवे दशक में व्ही. शांताराम ने डॉ. कोटनिस की अमर कहानी, उदयशंकर ने कल्पना, एस. एस. वासन ने चंद्रलेखा, चेतन आनंद ने नीचा नगर, अब्बास ने धरती के लाल जैसी फिल्मों का निर्माण किया। हिंदी गीत राष्ट्रीय जागरण भी कर सकते हैं, इसका अनुपम उदाहरण है। सन १९४३ में किस्मत इस फ़िल्म ने कलकत्ता जैसे बंगाल भाषी महानगर में सफलता के नए कीर्तिमान स्थापित किया। इसका गीत "दूर हटो ए दुनियावालों हिन्दुस्थान हमारा है" अति लोकप्रिय हुआ। जब यह फ़िल्म प्रारंभ होती है तो लोग अपने स्थान पर खड़े होकर राष्ट्रगीत के समान सन्मान देते हैं। १९४९ में पुकार, भरत-मिलाप और रामराज्य जैसी फिल्में बनीं।

जब भारत में पहली बार १९५२ में अंतर्राष्ट्रीय फ़िल्म समारोह आयोजित हुआ तब पहली बार भारतीय फ़िल्म जगत की पहचान और महत्ता विश्व में स्थापित हुई। १९५३ में पाथेर पांचाली फ़िल्म बनाई जिसे देश - विदेश में पुरस्कृत किया गया। यह फ़िल्म मानवीय संवेदनाएँ झकझोरने में सफल हुई। पाँचवें और छठवें दशक में फ़िल्म जगत में कई ऐसे फिल्मकार हुए जिन्हें उँगलियों पर नहीं गिनाया जा सकता। इन फिल्मकारों की फिल्में भारत और विदेश में धूम मचा दी। लोग गाने गुनगुनाने लगे। विमल रॉय द्वारा निर्मित फ़िल्म मदर इंडिया जिसे विश्व स्तर सराहा गया और उसे ऑस्कर पुरस्कार मिला। इसी समय आवारा, बूट पॉलिश, जागते रहो, ४२० इन फिल्मों को काफ़ी ख्याति मिली। राजकपूर को सोविएत संघ ने सम्मानित किया।

अंतर्राष्ट्रीय स्तरपर और दर्शकों पर जादुई करनेवाली फिल्में- सुजाता, बैजूबावरा, मुगले-आजम, संगम, गाईड, आँखें, गंगा- जमुना समसामयिक और ऐतिहासिक विषयों को लेकर बनीं। आठवें दशक की फिल्में हाथी मेरे साथी, उपकार, पूरब-पश्चिम, मेरा गाँव मेरा देश, रोटी कपड़ा और मकान, पाकीजा, अभिमान, शोले और दीवार इन फिल्मोंद्वारा वॉलीवुड का विकास हुआ। अमिताभ बच्चन और शाहरुख खान जैसे कलाकारों से विश्व का कोना-कोना परिचित है। इसप्रकार भारत विश्व का सर्वाधिक फ़िल्म निर्माण करनेवाला देश बन चुका है। आज फ़िल्म जनसंचार माध्यमों में एक प्रभावी माध्यम बन चुका है। फिल्में आज तो बड़े-बड़े साहित्यिकों के ऊपर भी बन रही हैं। आज संसार में भारतीय फ़िल्म संगीत और फिल्में अपना जादू बिखेर रही हैं। आज बांग्लादेश, ब्राज़िल, जर्मनी, नेपाल, फिलीपींस, न्यूज़ीलैंड, सिंगापुर, साउथ आफ्रीका और युनाइटेड आदि देशों के लोग हिंदी बोल रहे हैं। इसका एकमात्र कारण हिंदी फिल्में हैं। निश्चित ही हिंदी सिनेमा और हिंदी भाषा का भविष्य स्वर्णिम है।

सन्दर्भ ग्रन्थ :

- 1) एकता स्मारक, राष्ट्रीय परिषद् मेरठ, संपा. मित्रेश कुमार गुप्त, नई दिल्ली, संस्करण-१४ सितम्बर, २००३।
- 2) साहित्य- अमृत मासिक, संपा. त्रिलोकी नाथ चतुर्वेदी, असफ अली रोड, नई दिल्ली, संस्करण- अक्टूबर, २००८।
- 3) वाग्धारा, राष्ट्रीय हिंदी सेवा महासंघ की मुख्य पत्रिका, जून, २०१०।
- 4) गगनांचल विशेषांक, विश्व हिंदी सम्मलेन, न्यूयॉर्क, संपा. अजय कुमार गुप्ता, २००७।

जलवायु परिवर्तन का स्वास्थ्य पर प्रभाव - एक आकलन

अशोक कुमार

सहायक आचार्य

डॉ. बी.आर. अम्बेडकर राजकीय

महाविद्यालय बिलाड़ा, जोधपुर

Email : ashokindia29@gmail.com

मोबाईल नं. 8529707228

अंतर्राष्ट्रीय विज्ञान और वैश्विक परिदृश्य:-

आई.पी.सी.सी. की चतुर्थ आंकलन रिपोर्ट के अनुसार जलवायु परिवर्तन बीमारियों के वैश्विक बोझ तथा समयपूर्व मृत्यु में योगदान दे रही हैं। जब से स्वास्थ्य सतत् विकास का प्रमुख लक्ष्य है, यह भौतिक, सामाजिक एवं मनोवैज्ञानिक खुशहाली को शामिल करता है, तब से यह अधिक महत्वपूर्ण हो गया है कि जलवायु परिवर्तन के स्वास्थ्य पर प्रभावों को अच्छी तरह से समझना चाहिए तथा उचित तरीके से इसे संबोधित करना चाहिए।

संपूर्ण विश्व जलवायु परिवर्तन की चपेट में है मानव जीवन में कभी न कभी इसका नकारात्मक प्रभाव स्वास्थ्य पर पड़ता है। जलवायु परिवर्तन के कई प्रभाव हो सकते हैं जिसमें शारीरिक, मानसिक और सामुदायिक स्वास्थ्य प्रमुख हैं। अत्यधिक गर्मी और खराब वायु गुणवत्ता के कारण बीमारियों और मृत्यु के जोखिम में वृद्धि होने की उम्मीद है। जलवायु परिवर्तन सम्भावित रूप से चरम मौसमी घटनाओं जैसे बाढ़, सूखा और तूफान की आवृत्ति और ताकत में वृद्धि करेगा जो मानव स्वास्थ्य और सुरक्षा के लिए खतरा है। जलवायु परिवर्तन अधिक लोगों को बीमारियों की चपेट में ले सकता है। लोगों के कुछ समूह जैसे बच्चे और वृद्ध, गरीब, बेघर आदि विशेष रूप से स्वास्थ्य पर प्रभावों के प्रति संवेदनशील होते हैं।

2016 में यूएस ग्लोबल चेंज रिसर्च प्रोग्राम में एक रिपोर्ट तैयार की जिसमें संयुक्त राज्य में मानव स्वास्थ्य पर वैश्विक जलवायु परिवर्तन के प्रभावों का विश्लेषण किया गया। रिपोर्ट में पाया गया कि जलवायु परिवर्तन मानव स्वास्थ्य के लिए एक महत्वपूर्ण खतरा है। जलवायु परिवर्तन मानव स्वास्थ्य को दो मुख्य तरीकों से प्रभावित कर सकता है- पहला- स्वास्थ्य समस्याओं की गंभीरता या आवृत्ति को बदलकर, जो पहले से ही जलवायु या मौसम के कारणों से प्रभावित हैं और दूसरा, वर्ष के उन स्थानों या समयों में अप्रत्याक्षित स्वास्थ्य समस्याएं पैदा करके, जहां वे पहले नहीं हुई हैं।

जलवायु परिवर्तन प्रत्यक्ष और अप्रत्यक्ष रूप से मानव स्वास्थ्य को प्रभावित करता है। बदलते मौसम प्रतिरूप(तापमान, वर्षण, समुद्री स्तर से वृद्धि, चरम प्रवृत्तियों का बढ़ना) के द्वारा मानव प्रत्यक्ष रूप से प्रभावित है तथा जल, वायु, खाद्य गुणवत्ता में परिवर्तन द्वारा और पाचन तंत्र, कृषि, उद्योग, मानव अधिवास तथा अर्थव्यवस्था में परिवर्तन द्वारा अप्रत्यक्ष रूप से प्रभावित हो रहा है। ये प्रत्यक्ष और अप्रत्यक्ष प्रभाव मृत्यु, अयोग्यता तथा परेशानी के रूप में प्रकट होते हैं।

स्वास्थ्य समस्याओं के कारण संवेदनशीलता बढ़ती है तथा जलवायु परिवर्तन से सामना करने की व्यक्तिगत और सामूहिक क्षमता में कमी आती है वर्तमान में जलवायु परिवर्तन का प्रभाव सीमित है, लेकिन आई.पी.सी.सी. ने सभी देशों व प्रदेशों में इसमें बढ़ोतरी को प्रक्षेपित/अनुमानित किया है।

जलवायु परिवर्तन के प्रभाव के कारक:-

जलवायु परिवर्तन में पृथ्वी के जैविक तंत्र को प्रभावित करने की क्षमता हैं, लेकिन फिर भी इसके मानव स्वास्थ्य पर प्रभाव सुपरिभाषित नहीं है। जलवायु परिवर्तन के कारण स्वास्थ्य पर प्रभाव विकासशील देशों में सीमित संसाधन के कारण अधिक हो रहे हैं। सक्रमण बीमारियों के वितरण में जटिल सामाजिक और जनांकिकी कारक हैं इसमें जनसंख्या घनत्व एवं उनके व्यवहार, घरों के प्रकार व स्थिति, जलापूर्ति सीवेज तथा अपशिष्ट प्रबंधन तंत्र, भू-उपयोग, सिंचाई पद्धति, वैक्टर नियंत्रण कार्यक्रम की उपलब्धता और प्रयोग, स्वास्थ्य सुविधाओं तक पहुंच तथा सामान्य पर्यावरणीय स्वच्छता शामिल हैं।

मौसमी कारक जो सक्रमण बीमारियों के सक्रमण की गहनता को बढ़ा देते हैं, जिसमें तापमान, आर्द्रता तथा वर्षण प्रतिरूप शामिल है।

सामाजिक और जनांकिकी कारकों में जनसंख्या वृद्धि, नगरीकरण, आप्रवास, भू-उपयोग प्रतिरूप में एवं कृषि पद्धति में परिवर्तन, निर्वनीकरण, अन्तर्राष्ट्रीय यात्रा, सार्वजनिक स्वास्थ्य सुविधाओं में टूट आदि अनेक कारक सक्रमण बीमारियों के पुर्नफैलाव के लिए उत्तरदायी हैं।

आई.पी.सी.सी. की 2007 की रिपोर्ट में बताया गया है कि जलवायु परिवर्तन के कारण सक्रमण बीमारियों के फैलने की जोखिम में वृद्धि हुई है।(डेंगू आदि)

वैश्विक जलवायु परिवर्तन एक परिघटना है जो वर्तमान में मानवीय क्रियाकलाप से मजबूती से संबद्ध है।

वायुमण्डलीय कार्बनडाईआक्साइड स्तर जो पिछले 4,20,000 वर्षों में 180-220 पी.पी.एम. पर स्तर था, अब 370 पी.पी.एम. पर पहुंच गया है और अधिक बढ़ रहा है।

मौसम विज्ञान में सुधार के कारण, अब हम दीर्घकालिन जलवायु परिवर्तन को बेहतर तरीके से समझ सकते हैं। इस प्रकार की समझ में सक्रमण बीमारी कब और कहां उत्पन्न होगी, के पूर्वानुमान को और अधिक मजबूत बनाती है।

मानव स्वास्थ्य पर जलवायु परिवर्तन का प्रभाव:-

जलवायु परिवर्तन तथा मानव स्वास्थ्य के मध्य संबंध बहुआयामी हैं। मानव स्वास्थ्य पर जलवायु परिवर्तन के प्रभाव के उभरते साक्ष्य प्रदर्शित करते हैं कि जलवायु परिवर्तन से:-

- 1) कुछ सक्रमण बीमारियों के वितरण में परिवर्तन हुआ है।
- 2) एलर्जी वाले परागण प्रजातियों के मौसमी विवरण प्रतिरूप में परिवर्तन
- 3) हीट वेव से संबंधित मृत्यु में वृद्धि
- 4) कुछ एलर्जेनिक प्रजातियों की मौसमी गतिविधियों एवं कुछ रोगवाहकों के वितरण को प्रभावित कर रहा है।
- 5) मलेरिया, डेंगू, हैजा, अतिसार आदि के अस्थायी अथवा मौसमी प्रतिरूप के वितरण में महत्वपूर्ण भूमिका निभाता है।
- 6) हीट वेव के गंभीर और लम्बे समय तक चलने वाले प्रभाव हो सकते है।

डब्ल्यू.एच.ओ. द्वारा क्षेत्रीय और वैश्विक स्तर पर एक तुलनात्मक जोखिम मूल्यांकन अध्ययन किया गया था, ताकि जलवायु परिवर्तन सहित कई जोखिम कारकों के कारण समय से पहले रूग्णता और मृत्यु दर की मात्रा निर्धारित की जा सके और इन जोखिम कारकों को हटाने या कम करने के लिए हस्तक्षेपों के लाभ का अनुमान लगाया जा सके। अध्ययन में पाया गया है कि वर्ष 2000 में अनुमान लगाया गया कि जलवायु परिवर्तन से

सालाना 16000 से अधिक लोगों की जान चली गई। मूल्यांकन ने जलवायु परिवर्तन के भविष्य के बोझ के स्तर को भी संबोधित किया, जिसे ग्रीनहाउस गैस के उत्सर्जन को स्थिर करके टाला जा सकता है।

1. अध्ययन बताता है कि स्वास्थ्य पर प्रतिकूल प्रभाव कम आय वाले देशों में सबसे ज्यादा होंगे। अधिक जोखिम वाले लोगों में सभी देशों में शहरी गरीब, बुर्जुग और बच्चे, पारम्परिक आदिवासी समाज, निर्वाहन किसान और तटीय आबादी शामिल है।
2. जलवायु परिवर्तन से कम आय वाले क्षेत्रों में डायरिया संबंधी बीमारियों के बोझ में लगभग 2.5 प्रतिशत वृद्धि होने का अनुमान है।
3. ग्लोबल वार्मिंग से जुड़े हाइड्रोलाजिकल चक्र में अनुमानित परिवर्तनों के कारण पूर्व, दक्षिण, और दक्षिण पूर्व एशिया में मुख्य रूप से बाढ़ और सूखे से जुड़े डायरिया रोग के कारण स्थानिक रूग्णता और मृत्युदर बढ़ने की उम्मीद है इसके अलावा तटीय जल के तापमान में वृद्धि दक्षिण एशिया में हैजा की प्रचुरता और/या विषाक्तता को बढ़ा देगी।
4. डेंगू दुनिया की सबसे महत्वपूर्ण वैक्टर जनित वायरल बीमारी है। कई अध्ययनों में डेंगू और जलवायु के स्थानिक, कालिक या स्थानिक कालिक प्रतिरूप के बीच संबंध की सूचना दी है। आई.पी.सी.सी. की रिपोर्ट भी बताती है कि लगभग 1/3 वैश्विक जनसंख्या ऐसे क्षेत्र में निवास करती है जहां की जलवायु डेंगू संक्रमण के लिए आदर्श है।
5. विशेष रूप से अफ्रीका में, जलवायु परिवर्तन के कारण प्लास्मोडियम फाल्सीपेरम मलेरिया के लिए उपयुक्त भौगोलिक परिस्थितियां है।
6. आई.पी.सी.सी. के अनुसार जलवायु परिवर्तन के स्वास्थ्य प्रभावों को कम करने के लिए दुनिया में हर जगह अनुकूल क्षमता में सुधार की आवश्यकता है। तुफान और गर्मी की लहरों के हाल के प्रभावों ने दिखाया है कि यहां तक कि उच्च आय वाले देश भी चरम मौसमी घटनाओं से निपटने के लिए तैयार नहीं है।

जलवायु परिवर्तन के कुछ विशेष चर एवं उनका स्वास्थ्य पर प्रभाव:-

1. हीट वेव की बढ़ती आवृत्ति:-

हाल के विश्लेषणों से पता चला है कि मानव प्रेरित जलवायु परिवर्तन ने 2003 और 2007 की यूरोपीय गर्मी की लहर की घटना में महत्वपूर्ण योगदान दिया। इसका भारत के लिए भी निहितार्थ है क्योंकि बुर्जुग और बच्चे बड़े हुए तापमान से सबसे अधिक पीड़ित है। गर्मी की लहरों से जुड़े स्वास्थ्य प्रभावों में वृद्ध लोगों में हीट स्ट्रोक, निर्जलीकरण एवं हृदय रोगों का बढ़ना शामिल है। आमतौर पर यह देखा गया है कि तापमान और गर्मी की लहरों के दौरान अतिसार संबंधी बीमारियों की व्यापकता खासकर बच्चों में बढ़ जाती है।

2. बदलता वर्षण प्रतिरूप:-

वर्षा प्रतिरूप में बदलाव से ताजे पानी की आपूर्ति में समझौता होने की संभावना है जिससे जलजनित रोगों का खतरा बढ़ जाता है। इसके कारण बाढ़ और जल लग्नता की समस्या भी उत्पन्न हो सकती है, जिससे दस्त, हैजा, त्वचा, और नेत्र रोगों की घटनाएं बढ़ सकती हैं। कृषि उत्पादन और खाद्य सुरक्षा भी सीधे तौर पर वर्षा के प्रतिरूप से जुड़े हुए हैं जो जनसंख्या के पोषण स्तर को प्रभावित करता है।

3. अनुशासित वैश्विक कैलोरी सेवन की अनुपलब्धता (कुपोषण) -

बढ़ते तापमान और परिवर्तनशील वर्षण के कारण कृषि उत्पादन में कमी आएगी। जिससे कुपोषण के जोखिम में वृद्धि होती है।

4. तटीय और अंतर्देशीय बाढ़/भूस्खलन के कारण घातक आकस्मिक चोटें

जलवायु परिवर्तन न केवल पारिस्थितिकी तंत्र एवं वैश्विक जलवायु व्यवस्था में व्यवधान पैदा करता है, बल्कि यह मानव स्वास्थ्य पर भी नकारात्मक असर डालता है। जलवायु परिवर्तन के कारण अनेक नई सक्रामक बिमारियों पैदा होती हैं। अधिकतर लोग जलवायु परिवर्तन तथा सक्रामक बिमारियों के मध्य संबंध से अनभिज्ञ हैं। एक सर्वेक्षण में अनभिज्ञ लोगों की संख्या 48.9 प्रतिशत बताई गई है।

5. जलवायु परिवर्तन से क्या हो सकता है -

- हीट वेव बीमारी में वृद्धि होगी तथा मृत्यु भी बढ़ सकती है।
- तुफान, चक्रवात आदि के कारण चोट, मृत्यु तथा तनाव आदि में वृद्धि।
- दस्त रोग के जोखिम में वृद्धि।
- वैक्टर जनित बीमारियों की परास, वितरण व उत्पत्ति में परिवर्तन।
- पर्यावरणीय शरणार्थियों की संख्या में वृद्धि।
- प्लास्मोडियम फाल्सीपेरम मलेरिया के मामले

6. जलवायु परिवर्तन का रोगों के सक्रामण फैलने में योगदान:-

जलवायु परिवर्तन ने कुछ सक्रामक बीमारियों के फैलाव के लिए स्थितियों को अधिक अनुकूल बनाया है। इसलिए हमें वो सबकुछ प्रयास करने चाहिए जिससे ग्रीनहाउस गैसों के उत्सर्जन में कमी आये तथा वैश्विक उषमन को कम किया जा सके।

सक्रामण बीमारियों में बढ़ोत्तरी:- विगत कुछ दशकों में सक्रामक बीमारियों में बढ़ोत्तरी की प्रवृत्ति देखी गई है। इनमें से अधिकतर बीमारियों पशुओं, विशेषकर जंगली पशुओं से मानव में प्रवेश की हैं। इसके कारण- 1. बड़ी मात्रा में जंगली पशुओं को मानव ने पालतू बनाना शुरू कर दिया। 2. शहरों में जनसंख्या का सकेन्द्रण (छीक के द्वारा सक्रामण का तीव्र फैलाव) 3. प्रकृति का अतिदोहन, जैवविविधता का ह्रास, आवास का विनाश। 4. पशुओं के रहने के स्थान और खाने के स्रोतों में मानव के रहने ओर खाने के स्रोतों से एकरूपता(समान) 5. जलवायु परिवर्तन से रहने के स्थान में परिवर्तन आ गया है।

कुछ विशेष सक्रामक बिमारियां पर्यावरणीय एवं जलवायुवीय विसंगति के कारण उत्पन्न होती हैं। वैश्विक तापन के कारण सक्रामक बीमारियों की बारम्बारता बढ़ रही है। जलवायु परिवर्तन तथा अन्य प्राकृतिक आपदाओं के कारण इनकी उत्पत्ति शक्ति, घनत्व, सक्रामण फैलने के तरीकों में बदलाव आ रहा है।

अक्टूबर 2018 में जारी यू.एन. की आई.पी.सी.सी. रिपोर्ट में चेतावनी दी है कि वैश्विक तापमान में वृद्धि से गर्मी से संबंधित प्रतिकूल परिस्थितियों और मौतों में वृद्धि होगी। इसमें वेक्टर-जनित रोगों जैसे मलेरिया और डेंगू बुखार में वृद्धि की चेतावनी दी गई है।

डब्ल्यू.एच.ओ. के अनुसार, जलवायु, परिवर्तन का पहले से ही स्वास्थ्य पर नकारात्मक प्रभाव है और यह हर आदमी के "स्वास्थ्य के अधिकार" को कमजोर करता है। विशेष रूप से सबसे गरीब और सबसे कमजोर समुदायों के बीच, स्वास्थ्य असमानताओं को व्यापक बनाता है। स्वास्थ्य के लिए प्रत्यक्ष क्षति लागत 2030 तक 200-400 करोड़ डॉलर के बीच होने का अनुमान है जो भूटान के संपूर्ण जी.डी.पी. से अधिक है। अकेले वायु प्रदूषण के कारण दुनिया भर में हर साल 70 लाख लोगों की मौत होती है।

हीट वेव के कारण निकट भविष्य में दुनिया के कुछ हिस्से में दिन के समय बाहर का मौसम रहने लायक नहीं रहेगा।

इसके अलावा सक्रामक रोगों से गैर-संचारी रोगों, हृदय संबंधी विकारों, फुफ्फुसीय मामलों, न्यूरोन समस्याओं, गर्मी से रूग्णता, आलस्य, अस्थमा जैसी समस्याएं पनपेगी।

जलवायु परिवर्तन के परिणामस्वरूप होने वाले जबरन प्रवास के कारण मानसिक स्वास्थ्य से जुड़ी समस्याएं सामने आ सकती हैं।

दुनिया बदल रही हैं निरंतर समय के साथ मानव ने यहां की जलवायु को काफी बदल दिया हैं।

जलवायु परिवर्तन एवं कोरोना वायरस:-

जलवायु परिवर्तन कोविड-19 के फैलाव को प्रभावित करता हैं, इससे संबंधित कोई प्रत्यक्ष प्रमाण उपलब्ध नहीं हैं किन्तु जलवायु परिवर्तन पृथ्वी पर अन्य प्रजातियों से हमारे संबंधों को प्रभावित करता है, इसलिए वह हमारे स्वास्थ्य से संबंध हैं तथा संक्रमण का खतरा हैं।

जैसे-जैसे पृथ्वी का औसत तापमान बढ़ रहा हैं, वैसे-वैसे छोटे एवं बड़े जीव तापमान से निजात पाने के लिए ध्रुवों की तरफ प्रवास कर रहे हैं जिससे पशु अन्य पशुओं के सम्पर्क में आ रहे हैं तो रोग कारकों को नये होस्ट में प्रवेश के अवसर बढ़ा रहे हैं।

जलवायु परिवर्तन के अनेक मूल कारक महामारी के जोखिम को भी बढ़ा रहे हैं।

निर्वनीकरण, जो मुख्यतया: कृषि कार्य के लिए होता हैं, वैश्विक स्तर पर आवास नष्ट होने का सबसे बड़ा कारण हैं। आवास का विनास प्रजाति को प्रवास के लिए मजबूर करता हैं, जिससे वे दुसरे प्रजातियों/जीवों के सम्पर्क में आते हैं, जिसके परिणामस्वरूप वायरस का संक्रमण फैलता हैं।

बड़े पशुधन पालन के फार्म पशुओं से मानव में वायरस संक्रमण हो सकता है। पशु मांस की कम मांग तथा अधिक धारणीय पशुपालन बढ़ते संक्रमण के जोखिम को कम कर सकते हैं तथा ग्रीनहाउस गैस उत्सर्जन को कम कर सकते हैं।

हमें स्वास्थ्य को सुधारने के लिए जलवायु एक्शन लेना होगा तथा संक्रमण के जोखिम को कम करना होगा।

वायुप्रदुषण कोरोना वायरस से संक्रमित होने के जोखिम को बढ़ाता हैं हाल ही कुछ शोध से पता चला हैं कि वे स्थान जहां वायु की गुणवत्ता खराब हैं, वहां कोविड-19 से मरने वाले लोगों की संख्या अधिक हैं।

यह पता चला हैं कि उन लोगों की तुलना में, जो साफ हवा ग्रहण करते हैं तथा धूम्रपान नहीं करते हैं, धूम्रपान करने वाले तथा प्रदुषित हवा में रहने वाले लोगों में श्वसन की समस्या अधिक हैं।

ऐसे स्थानों पर जहां वायु प्रदुषण एक नियमित समस्या हैं, वहां बेघर, घर में वायु सुविधा से वंचित तथा कमजोर एवं बीमार लोग अधिक संवेदनशील हैं इन लोगों पर अधिक ध्यान देने की आवश्यकता हैं।

पी.एम. 2.5 से अधिक समय तक सम्पर्क कोविड-19 मृत्युदर को बढ़ा रहा हैं। खराब वायु गुणवत्ता संक्रमण के खतरे को बढ़ा देती हैं।

गर्म मौसम और कोरोना वायरस का फैलाव:-

अभी तक हमारे पास ऐसे कोई प्रमाण नहीं हैं कि बदलता मौसम कोविड-19 के संक्रमण को रोकने में सहायक हैं इसलिए सरकारी गाईडलाइन का पालन करना चाहिए।

जलवायु परिवर्तन के स्वास्थ्य प्रभावों को दूर करने के लिए निम्नलिखित उपाय किए जाए-

जलवायु परिवर्तन के अनुमानित दुष्प्रभावों की तुलना में सार्वजनिक स्वास्थ्य नीति निर्माताओं का नियोजन दृष्टिकोण सीमित हैं इसलिए वर्तमान जोखिम-प्रबंधन दृष्टिकोण जो केवल अल्पकालिक जोखिमों पर ध्यान केन्द्रित करते हैं, उन्हें संशोधित करने की आवश्यकता होगी।

अनुमानित जलवायु जोखिमों से निपटने के लिए कार्यक्रम की संभावित प्रभावशीलता को निर्धारित करने के लिए नियमित मूल्यांकन के साथ-साथ चल रहे कार्यक्रमों और उपायों में वर्तमान जलवायु परिवर्तन की चिंताओं का शामिल करने के लिए संशोधनों के साथ एक दो-स्तरीय दृष्टिकोण की आवश्यकता हो सकती है।

राष्ट्रीय सरकारों द्वारा सक्रिय अनुकूलन रणनीतियों, नीतियों और उपायों को लागू करने की आवश्यकता हैं, जिसमें स्वास्थ्य मंत्रालय और डब्ल्यू.एच.ओ. जैसे अंतर्राष्ट्रीय संगठन और व्यक्तिगत उपाय शामिल है।

आई.पी.सी.सी. का कहना है कि स्वास्थ्य में भविष्य के रूझान जलवायु परिवर्तन के लिए प्रासंगिक हैं क्योंकि जनसंख्या का स्वास्थ्य अनुकूली क्षमता का एक महत्वपूर्ण तत्व है। यदि सार्वजनिक स्वास्थ्य प्रभावी कुशल नहीं हैं तो संक्रमण रोग अधिक प्रमुख हो सकते हैं या यदि नए रोगजनक उत्पन्न होते हैं जो रोग नियंत्रण के हमारे वर्तमान तरीकों के प्रतिरोधी हैं, तो इससे जीवन प्रत्याशा निरोगी तथा आर्थिक उत्पादकता को कम करेगी।

जलवायु परिवर्तन के प्रभावों के किसी भावी अनुमान आंकलन में जोखिम वाले लोगों की कुल संख्या, जनसंख्या की आयु संरचना और बस्तियों का घनत्व महत्वपूर्ण चरण हैं।

भविष्य में खतरे को कम करने के लिए क्या किया जाना चाहिए:-

- शोध को बढ़ावा दिया जाना चाहिए।
- संघीय, राज्य व स्थानीय एजेंसियों को सार्वजनिक स्वास्थ्य सुविधाओं को बढ़ाने में सहयोग करना चाहिए।
- प्रकोप के विरुद्ध तीव्र प्रतिक्रिया
- अवैध वन्यजीवों के व्यापार को रोकना होगा।
- जलवायु कार्रवाई की जानी चाहिए जिसमें निर्वनीकरण को रोकना होगा। जिसके परिणामस्वरूप पशुओं के प्रवास पर रोग लगेगी तथा स्टेम जैवविविधता पर अंकुश लगेगा जैसे इबोला चमगादड़ के नवीन स्थानों पर स्थानान्तरण से फैला, क्योंकि इनके रहने वाले पेड़ों को पाँच आँयल ट्री उगाने के लिए काट दिया गया।
- कृषि पद्धति में सुधार
- वायु प्रदूषण की रोकथाम करनी होगी (जीवाश्म ईंधन के दहन में कमी लाकर) फैफड़े स्वस्थ रहेंगे।
- ग्रीन हाउस गैस उत्सर्जन को कम करना होगा, गैर परम्परागत उर्जा स्रोतों से विद्युत उत्पादन करना होगा, जिससे नाइट्रोजन डाई आक्साइड, सल्फर डाई आक्साइड, कार्बन डाई आक्साइड जैसे हानिकारक प्रदूषण की मात्रा कम उत्पन्न होगी।

निष्कर्ष:-

जलवायु परिवर्तन एक वैश्विक पर्यावरणीय समस्या है जिसके बहुआयामी प्रभाव देखने को मिलते हैं वर्तमान में कोरोना जैसी भयानक संक्रामक बीमारी के बढ़ते प्रकोप को ध्यान में रखते हुए यह कहा जा सकता है कि भविष्य में जलवायु परिवर्तन के और गहन होने के कारण अनेक नवीन संक्रामक बीमारियों की आवृत्ति बढ़ने की आशंका है यदि समय रहते वैश्विक स्तर पर पर्यावरण को बचाने के लिए सामूहिक प्रयास नहीं किए गए तो आने वाली पीढ़ियां इन नवीन बीमारियों से कालग्रसित हो जाएगी। तथा जनसंख्या नियंत्रण का माल्थस का सिद्धांत प्रासंगिक हो जाएगा।

संदर्भ:-

- 1) रहमान अतिक, जलवायु परिवर्तन एवं बांग्लादेश में इसके स्वास्थ्य पर प्रभाव Regional Health Forum – Volume 12, Number 1, 2008
- 2) Ramana Dhara, Paul J. Schramm, and George Luber, “ Climate change and infectious diseases in india: Implications for health care providers” The Indian Journal of Medical Reseach. 2013 Dec.
- 3) Climate Change and human health – Risk and Responses (WHO)
- 4) Ichiro Kurane, “The Effect of Global Warming on Infectious Diseases” Osong Public Health And Research Perspectives. 2010 Dec.
- 5) Coronavirus and Climate Change, Harvard T.H. Chan School of Public Health. C-Change
- 6) दिशा सेट्टी, “ स्वास्थ्य पर जलवायु परिवर्तन के प्रभाव को समझना आसान नहीं है।” इंडियास्पेंड 26 जनवरी 2019

- 7) दयानिधी, “जलवायु परिवर्तन की वजह से फैलने वाले संक्रामक रोगों से अनजान हैं 50 फीसदी लोग।”
डाउन टू अर्थ 26 नवम्बर 2020.
- 8) climate and Health, Centers for Disease Control and Prevention
- 9) जलवायु परिवर्तन के मानव स्वास्थ्य पर प्रभाव, भूगोल और आप, जुलाई 22, 2017
- 10) जलवायु परिवर्तन: जमीन, हवा, वातावरण, हर कहीं बढ़ रहा है संकट, संयुक्त राष्ट्र समाचार, 10 मार्च 2020
- 11) Climate Impacts on Human Health, EPA United States Environmental Protection Agency

राष्ट्रकवि डॉ. बृजेश सिंह की गज़लों में जल-पर्यावरण चेतना

प्रा.रवीन्द्र पुंजाराम ठाकरे

शोधछात्र

प्रो.डॉ. अनीता नेरे

शोध निर्देशक एवं अध्यक्ष हिन्दी विभाग ,

श्रीमती पुष्पाताई हिरे महिला महाविद्यालय, मालेगाँव कैम्प, जिला-नासिक (महाराष्ट्र)

ई मेल:- ravipthakare@gmail.com

दूरभाष :- 9822916518

भूमिका :-

प्रकृति और मानव का संबंध अत्यन्तान्याश्रित है। प्रकृति के बगैर मानव के अस्तित्व के कल्पना भी नहीं की जा सकती। प्रकृति या पर्यावरण का मानव जीवन पर गहरा प्रभाव है। पर्यावरण में मानव को कई अनमोल उपहार दिए हैं। जिन्हें प्राप्त करके मनुष्य ने अपनी उन्नति का रास्ता आसान बनाया है। विकास की लालसा में मनुष्य ने प्रकृति का बेखौफ दोहन किया है। प्रकृति ने मनुष्य को शुद्ध हवा दी, शीतल और स्वच्छ जल दिया, तेज चिलचिलाती धूप से बचने के लिए छायादार पेड़ दिए। परंतु मनुष्य अपनी स्वार्थी प्रवृत्ति से बाज नहीं आया। यांत्रिक जीवन की चमक-दमक में आकर मनुष्य ने कल-कारखानों का निर्माण किया। मोटारकारों पर सवार होकर मनुष्य मिलों की दूरी घंटों में तय करने लगा। परिणामतः मोटरों और कारखानों से निकलने वाले धुएँ ने शुद्ध हवा को प्रदूषित कर दिया। अलग-अलग रसायनों से मिश्रित नालों का जल जब नदी झरनों में सम्मिलित हुआ तब जल का प्रदूषण बढ़ गया। खेती, कारखानों, बड़ी-बड़ी कंपनियों को बसाने के लिए हरे भरे पेड़ों को काटकर वीरान किया गया। जिसके परिणाम स्वरूप पर्यावरण में ग्लोबल वार्मिंग, भयंकर अकाल जैसी वैश्विक समस्याएं निर्माण हो गई हैं। जिसके कारण मनुष्य ही नहीं अपितु सारी जीव सृष्टि का अस्तित्व खतरे में आ गया है।

वर्तमान समय में पर्यावरण संरक्षण के लिए अनेक संस्थाएं सरकार तथा समाजसेवी काम कर रहे हैं। पर्यावरण का संरक्षण सब का उत्तरदायित्व हो गया है। पर्यावरण का संतुलन अगर बिगड़ा तो आने वाले दिनों में धरती पर मानव समाज ही नहीं अपितु समस्त जीव सृष्टि के लिए खतरा निर्माण हो सकता है।

अतः मानव समाज को खतरे से आगाह करने के लिए हिंदी साहित्य की गज़ल विधा का विशेष योगदान रहा है। शेरों के माध्यम से गज़लकार सोए हुए समाज में चेतना भरने का कार्य कर रहे हैं। ऐसे गज़लकारों में सामाजिक, राजनीतिक, दार्शनिक, पारिवारिक, आर्थिक और पर्यावरण चेतना को बखूबी चित्रित किया गया है।

हिंदी गज़ल विधा का स्वरूप और विकास :-

गज़ल हिंदी की अत्यंत प्रभावी विधा है। 'गागर में सागर' भरने की क्षमता गज़ल में है। तथा भावाभिव्यक्ति के लिए गज़ल महत्वपूर्ण मानी जाती है। कवि कम शब्दों में अपने शेरों के माध्यम से समाज में चेतना निर्माण करता है। इसलिए वर्तमान समय में गज़ल सबसे लोकप्रिय विधा बन गई है।

गज़ल का इतिहास काफी पुराना है। गज़ल उर्दू की देन है। परंतु हिंदी गज़ल में आज अपना अस्तित्व और लोकप्रियता स्वयं निर्माण की है। हिंदी साहित्य में गज़ल लिखने की परंपरा बहुत प्राचीन है। अमीर खुसरो ने हिंदी गज़ल का सूत्रपात किया। बाद में संत कबीर, भारतेन्दु हरिश्चंद्र से होकर दुष्यंत कुमार तक गज़ल का विकास होता रहा। दुष्यंत कुमार ने पहली बार गज़ल को आम जन की पीड़ा के साथ जोड़ा और हिंदी गज़ल की लोकप्रियता को व्यापक बनाया। वास्तव में दुष्यंत कुमार ने हिंदी गज़ल को गरिमा दी और इसके बाद समकालीन गज़लकारों ने इसकी वृद्धि की है। इनमें गोपालदास सक्सेना 'नीरज', शमशेर बहादुर सिंह, देवेंद्र

शर्मा 'इंद्र', बेकल उत्साही, मुनव्वर राणा, निदा फ़ाज़ली, चंद्रसेन विराट, हरीश निगम, ओम प्रकाश चतुर्वेदी 'पराग', कमलेश भट्ट 'कमल', कुंवर बेचैन, विज्ञान व्रत, राम मेश्राम, शेरजंग गर्ग, डॉ. गौरी शंकर और राष्ट्रकवि डॉ. बृजेश सिंह प्रमुख हैं।

राष्ट्रकवि डॉ. बृजेश सिंह की ग़ज़लों में जल-पर्यावरण चेतना :-

राष्ट्रकवि डॉ. बृजेश सिंह वर्तमान हिंदी ग़ज़ल के प्रमुख हस्ताक्षर हैं। इन्होंने 10,000 शेरों की 'समाधान' शीर्षक से प्रबंध ग़ज़ल का निर्माण किया है। इस ऐतिहासिक रचना में संकलित 1,000 से भी अधिक शेरों में जल के महत्व, जल के संरक्षण एवं जल के दुरुपयोग को दर्शाया गया है। इन 1000 शेरों को विभाजित करके चुनिंदा 570 शेरों का एक संग्रह 'जल-पर्यावरण -समाधान' शीर्षक से शशिभूषण तिवारी ने सन 2014 में प्रभाश्री विश्व भारती प्रकाशन इलाहाबाद से संपादन किया। यह संग्रह जल-पर्यावरण चेतना का इस्पाती दस्तावेज़ है।

कवि डॉ. बृजेश सिंह ने प्रस्तुत ग़ज़ल संग्रह में जल की निर्मिति से लेकर जल के उपयोग और मानव द्वारा जल की बर्बादी को मार्मिक शब्दों में बयान किया है। जल ही जीवन है। जल के बिना जीव सृष्टि का बचना नामुमकिन है। जल संकट वर्तमान समय की विश्व स्तरीय समस्या है। संभवतः अगला विश्व युद्ध पानी के लिए लड़ा जा सकता है अगर आज मनुष्य ने जल का संरक्षण नहीं किया, उसे संभालकर उपयोग में नहीं लाया तो आने वाली पीढ़ियों के लिए जल नहीं बचेगा। श्री शशि भूषण तिवारी ने इस ग्रंथ भूमिका में निर्दिष्ट किया है, "जल प्रकृति का अनूठा उपहार है। इसकी महत्ता को समझना बेहद जरूरी है। जल एक आम रासायनिक पदार्थ है, जो कि जीवन के सभी ज्ञान रूपों के अस्तित्व के लिए आवश्यक है। राष्ट्रकवि डॉ. बृजेश सिंह ने जल के महत्व को समझाने के लिए जल की वैज्ञानिक संरचना से लेकर जल की आध्यात्मिक महत्व तक का आख्यान अपनी ग़ज़लों में प्रस्तुत किया है"।¹

ग़ज़लकार डॉ. बृजेश सिंह ने जल की महत्ता को स्पष्ट करते हुए जल को प्रकृति की अनमोल सौगात माना है। प्रकृति के इस अनमोल तोहफे को अगर हमने सुरक्षित नहीं किया, जल की अगर बेहिसाब बर्बादी की तो आने वाली नस्लें हमें और दूरदर्शिता के लिए कोसेंगी। कवि लिखते हैं

“ पृथ्वी ने दिया हमें सौ बातों का खजाना है,
आदमी की हरकतें फक्त एहसान हो झूठ लाना है।
पृथ्वी प्रदत्त उपहारों में आकंठ डूबे हैं हम,
पर कुछ न कुछ तो धरती का कर्ज लौट आना है।
धरती को जल कुछ वापस दे सके अगर तो,
यह कृतघ्नता का बोझ कुछ सर से हटाना है।
पीढ़ियाँ अदूरदर्शिता के लिए कोसेंगी,
संभल जाए अन्यथा भविष्य में पछताना है।
धरा को जल्द वापस करें, अगर खुद को
आगामी पीढ़ियों की नजरों में ना गिराना है। ”²

जल प्रकृति में नवसंजीवनी भरने वाला मुख्य तत्व है। अतः प्रकृति का सबसे महत्वपूर्ण खजाना है। प्राचीन काल से ऋषि, मुनि, संतो, महात्माओं और वैज्ञानिकों ने समय-समय पर जल की महत्ता को रेखांकित किया है। जल सृष्टि के विकास का आधार है। आज वह समय आ गया है कि महापुरुषों, संतो और वैज्ञानिकों के विचारों को आत्मसात करके ही हमें चलना होगा। आज सबको अपने अंतर्मन से संकल्प करना होगा और जल

संरक्षण को जीवन का मुख्य लक्ष्य बनाना होगा। तब ही मनुष्य जीवन में सुख - शांति और समृद्धि प्राप्त होगी कवि डॉ. बृजेश सिंह इस संदर्भ में लिखते हैं,-

“जल व पर्यावरण को खत्म करने की साजिश,
आदमी के वजूद को मानू मिटाना है।
जल के सानिध्य में पलटी रही है सभ्यताएं,
पानी को पीना पानी से ही नहाना है।
जल से ही होता श्राद्ध, जल से ही आचमन,
जल के बिना ना धर्म कर्मकांड हो पाना है।
वेद शास्त्र सब जोर देकर कहते 'बृजेश',
जल से ही आई दुनिया, जल में ही समाना है”।³

जल हमारी दैनंदिन जिंदगी का अविभाज्य हिस्सा है। खाने-पीने, पकाने पचाने से लेकर सारे धार्मिक विधि श्राद्ध और कर्मकांड जल के बिना असंभव है। अतः सभी दृष्टियों से मानव जीवन में जल का असाधारण महत्व है। डॉ. डी. एस. ठाकुर जल की महत्ता को अभिव्यक्त करते हुए लिखते हैं,- “भारतीय सभ्यता नदियों से संपूर्ण है। इसलिए भारतीय संस्कृति के प्रत्येक सोपान नदियों से अथवा प्रकारांतर से कहें तो जल से संबद्ध है। सिंधु घाटी, गंगा घाटी, नर्मदा घाटी, बेलन घाटी आदि सभ्यताओं का विकास नदियों के किनारे ही हुआ है। इससे मनुष्य का जल से सहजात संबंध प्रमाणित होता है। भारत में नदियों की महत्ता सर्वोपरि है। गंगा को नदी नहीं अमृत जल प्रवाहिनी सुरसरि कहा जाता है। यमुना कृष्ण प्रिया है। नर्मदा को संस्कृति स्रोतस्विनी कह कर पुराणकार ने अपनी श्रद्धा का निवेदन किया है।”⁴

राष्ट्रकवि बृजेश सिंह भारतीय सभ्यता और संस्कृति के पुजारी हैं। जीवनदायिनी नदियों की गोद में पलती सभ्यताओं की याद दिलाते हुए वे मानव को कुबुद्धि पर सावधान करते हैं -

“हर प्राणी के लिए नदियां जीवनदाई होती,
शास्त्रों का सरिता को प्रणम्य ठहराना है।
आदमी सदियों से नदियों को पूजता आया,
जीवनदायिनी का पल-पल आभार माना है।
नदी घाटियों में पलती आई सभ्यताएं,
'बृजेश' मनुष्य से रिश्ता शाश्वत पुराना है।”⁵

जहां जल है वहां उसका मोल नहीं हो रहा। अनियंत्रित और निष्ठुरता से उसका उपयोग करके जल बर्बाद किया जा रहा है। परंतु मरुभूमि में अगर जाए तो वहां जल की एक एक बूंद का महत्व समझ में आता है। इस संदर्भ में डॉ. इंद्र बहादुर सिंह के विचार बड़े ही मौलिक हैं। वे लिखते हैं-“आज मानव सभ्यता उस बिंदु से आगे निकल चुकी है, जहां से वापस लौटना बेहद कठिन है। परंतु फिर भी हताश होकर बैठना उचित नहीं है। मानव जाति सामूहिक रूप से स्थिति की गंभीरता को समझते हुए धर्म पथ पर चलते हुए वैज्ञानिक चेतावनियों के आधार पर अपनी दिशा का निर्धारण करें। इसी में सबकी भलाई है और मानव का अस्तित्व भी इसी पर निर्भर है।”⁶

कवि बृजेश सिंह ने जहां एक ओर अपनी गजलों में जल का महत्व, जल प्रदूषण के संकट, जल प्रदूषण के कारणों को उद्घाटित किया है, वहीं दूसरी ओर जल प्रदूषण के उपाय एवं संरक्षण की महत्ता को भी चित्रित किया है, वह लिखते हैं -

“नदियों से रिश्ता हमारा सनातन पुराना है,

प्रत्येक तीर्थ में पुण्य का काम नहाना है ।
सभी कर्मकांड नदियों के तटों पर होते ,
नदियों को पावन पवित्र शास्त्रों ने माना है ।
महानदी कावेरी गोदावरी ब्रह्मपुत्र ,
गंगा नर्मदा को पतित पावनी ठहराना है ।
कल कारखानों नाली के गंदे पानी से ,
जीवनदाई नदियों को नरक कुंड बनाना है ।
जल स्रोत प्रदूषित करना महापाप बृजेश ,
शपथ लें न खुद को पाप का भागी बनाना है । " 7

कवि जल की बर्बादी के सख्त विरोधी हैं । पहाड़ -पर्वत ,खेत-खलियान में बारिश का जो पानी आता है उसे हटाकर गड्डों में एकत्रित करना चाहिए , जिससे भू जल स्तर में वृद्धि हो सकती है ।बारिश के दिनों में छत पर गिरने वाले पानी को एक गड्डे में समाविष्ट करें तो जलापूर्ति की समस्याओं को हल किया जा सकता है । जल साक्षारता के लिए रेनवाटर हार्वेस्टिंग रामबाण उपाय है । कवि की दृष्टि से सरोवर खोदना पुण्य का काम है । इन्हीं सरोवरों के सहारे खेती की सिंचाई होती है ,जिससे स्वादिष्ट फल और स्वस्थ अन्न उपजा जाता है ।गाय-भैंसों एवं वन्य प्राणियों को पीने के पानी की समस्याओं से निजात मिलती है ।अल्पभूधारक एवं मेहनतकशों को किल्लत भरी जिंदगी से छुटकारा पाने के लिए जल को हरसंभव बचाना जरूरी है । शादी-ब्याह ,पार्टियां , गृह प्रवेश तथा तीज -त्योहारों में भी जल को बचाना है ।जल संरक्षण की पुकार लगाते हुए ग़ज़लकार डॉ.बृजेश सिंह लिखते हैं -

“प्रदूषण के विरुद्ध जमकर आवाज उठाना है,
पत्रकारिता को महती दायित्व निभाना है ।
जल संरक्षण को खुलकर देना है समर्थन ,
सरकार संग जन-मन को भी आगे आना है ।
पर्यावरण संरक्षण के कई कार्य अव्यवस्थित ,
और व्यवस्था सुधारने का अभियान चलाना है ।
पर्यावरण संरक्षण के प्रति सबका ही दायित्व ,
पर्यावरणीय चेतना जन - मन में जगाना है ।
पर्यावरण संरक्षण प्राथमिकता देनी 'बृजेश' ,
विकास के पीछे न इसे उपेक्षित बनाना है । “

कवि ने जीवन का रस तत्व जल को ही माना है । सृष्टि से पहले भी जल था और बाद में भी जल रहेगा। किंतु धरती के इस अनमोल रत्न को पानी की तरह बहाने पर कवि के मन में क्षोभ उत्पन्न होता है , जो सर्वथा उचित है ।

निष्कर्ष -

इस प्रकार उपर्युक्त विवेचन के आधार पर निष्कर्षतः कहा जा सकता है कि, राष्ट्रकवि डॉ. बृजेश सिंह की ग़ज़लें जल-पर्यावरण चेतना का महत्वपूर्ण दस्तावेज है । सुप्रसिद्ध जनवादी आलोचक डॉ. विनय कुमार पाठकइस संदर्भ में लिखते हैं –“जल को लेकर आने वाले कल में विश्वव्यापी संकट की चुनौती से हमें रू-ब-रू होना है । डॉ. बृजेश सिंह इसीलिए जल के संरक्षण व संवर्धन के लिए ,चेतना जागृत करने के लिए कई ग़ज़लों

की रचना कर बैठते हैं ,जो न केवल पढ़ने के लिए है वरन जीवन को गढ़ने और आगे लड़ने के लिए भी सोपान है।“ 9

गज़लकार डॉ. वृजेश सिंह ने अपनी गज़लों में सीधी ,सरल और प्रवाही खड़ी बोली हिंदी का प्रयोग करके जल चेतना का स्वर फूँका हैं । कहीं-कहीं प्रसंग अनुरूप मुहावरे ,कहावतें और सुक्तियों का प्रयोग भी मार्मिक बन गया है । कवि वृजेश सिंह की गज़लों में जीवदया ,मानवता ,सहिष्णुता ,अहिंसा और परोपकार का भाव विद्यमान है । जल पर्यावरण चेतना वैश्विक समस्या है। अतः कवि ने अपनी गज़लों में विश्व मानव कल्याण की कामना की है तथा 'वसुधैव कुटुंबकम' की भावना इन गज़लों में सर्वत्र समायी हुई है ।

संदर्भ :-

- 1) डॉ . वृजेश सिंह, जल पर्यावरण समाधान,संपा.तिवारी शशिभूषण, पृ.06
- 2) डॉ . वृजेश सिंह, जल पर्यावरण समाधान,संपा.तिवारी शशिभूषण, पृ. 47
- 3) डॉ . वृजेश सिंह , जल पर्यावरण समाधान,संपा.तिवारी शशिभूषण , पृ.49
- 4) ठाकुर डी.एस., राष्ट्रकवि डॉ.वृजेश सिंह की गज़लों का साहित्यिक अनुशीलन पृ. 208 - 209
- 5) ठाकुर डी.एस., राष्ट्रकवि डॉ.वृजेश सिंह की गज़लों का साहित्यिक अनुशीलन, पृ. 208 - 209
- 6) संपा.सिंह आई.एन./ डॉ.वृजेश, पर्यावरण विमर्श, पृ .406
- 7) संपा .सिंह आई.एन. / डॉ.वृजेश, पर्यावरण विमर्श , पृ .74
- 8) संपा .सिंह आई.एन. / डॉ.वृजेश, पर्यावरण विमर्श , पृ .79
- 9) डॉ . सिंह इंद्रनाथ ,महागजल समाधान में अभिव्यक्त चेतना, भूमिका से

हिंदी साहित्य में स्त्री विमर्श

निलेश अनंत कारेकर

एम्. ए., बी. एड, सेट (हिंदी)

आनंदीबाई रावराणे कला वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय वैभववाडी

शोध संक्षेप :

सामाजिक गतिशीलता के अध्ययन के केंद्र में स्त्री की स्थिति को देखा परखा जाता है। भारत में एक श्लोक प्रसिद्ध है 'यत्र नार्यस्तु पूज्यंते रमंते तत्र देवता' अर्थात् जहां नारी की पूजा होती है वहाँ सदा ईश्वर वास करता है, परंतु सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक, राजनीतिक दृष्टि से विश्लेषण करने पर स्थिति ठीक उलट दिखाई देती है। स्त्री विमर्श की शुरुआत पश्चिमी देशों से हुई, परंतु भारतीय साहित्य में स्त्री को केंद्र में रखकर विचार विमर्श किया जा रहा है। आदिकाल से आधुनिक काल तक यह चर्चा निरंतर बनी हुई है। प्रस्तुत शोध पत्र में हिंदी साहित्य और स्त्री विमर्श पर विचार किया गया है।

प्रस्तावना :

हिंदी साहित्य में स्त्री विमर्श जिसमें नारी जीवन की अनेक समस्याएं देखने को मिलती हैं। नारी विमर्श नारी की मुक्ति से संबद्ध एक विचारधारा है। हिंदी साहित्य में छायावाद काल से नारी - विमर्श का जन्म माना जाता है। प्राचीन भारतीय वाङ्मय से लेकर आज तक स्त्री विमर्श किसी न किसी रूप में विचारणीय विषय रहा है। "आज से लगभग सवा सौ साल पहले का श्रद्धाराम फिल्लौरी का उपन्यास 'भाग्यवती' से लेकर आज तक स्त्री विमर्श ने आगे कदम बढ़ाया ही है, छलांग भले ही न लगायी हो। अलग-अलग पैमानों पर ही सही, प्रगति हुई है। महादेवी वर्मा की श्रृंखला की कड़ियां नारी सशक्तिकरण का सुन्दर उदाहरण है।

भारत में नारी को देवी, श्रद्धा, अबला जैसे संबोधनों से संबोधित करने की परंपरा बहुत पुराने समय से चली आ रही है। इस तरह के संबोधन अथवा विशेषण जोड़कर हमने उसे एक ओर पूजा की वस्तु बना दिया है तो दूसरी ओर अबला के रूप में उसे भोग्या एवं चल-संपत्ति बना दिया। हम यह भूल जाते हैं कि नारी मातृ - सत्ता का नाम है, जो हमें जन्म देती है, पालती है तथा योग्य बनाती है। यह कार्य नारी का मातृरूप ही करता है। आज विश्व के हर कोने में नारी के सुदृढ पगों की संगीत सुनाई दे रहा है

हिंदी साहित्य में नारी विमर्श :

स्त्री विमर्श हिंदी साहित्य का ज्वलंत प्रश्न है जो देश के आधी जनसंख्या से सम्बंधित है। समाज के दो पहलू स्त्री-पुरुष एक दूसरे के पूरक होने के नाते एक के अभाव में दूसरे का अस्तित्व नहीं है। उसके बाद भी पुरुष समाज ने महिला समाज को अपने बराबर के समानता से वंचित रखा। स्त्री विमर्श की जन्मदात्री है स्त्रियों की वेदना यही वेदना साहित्य की नहीं पुरे समाज की वेदना है आज जरूरत है की इसी वेदना को हम समझ सके।

आदिकाल से ही नारियों की दशा दयनीय एवं सोचनीय थी। स्त्रियों की दशा को देखकर विवेकानंद कहते हैं - स्त्रियों की अवस्था को सुधारे बिना जगत के कल्याण की कोई सम्भावना नहीं है। पक्षी के लिए एक पंख से उड़ना सम्भव नहीं है।¹ विवेकानंद जी महिला समाज की वास्तविक दशा से चिंचित, देश एवं समाज के भलाई महिला समाज के तरक्की के बगैर असंभव बताया है।

स्त्री विमर्श सन 1960 से सन 1975 का समय देश विदेश में नारी मुक्ति आंदोलन का समय रहा है। सन 1975 में पहली बार महिला वर्ष मनाया गया भारत में नारी- मुक्ति आंदोलन यूरोप के वूमन मूवमेंट की देन था जिसके सामाजिक प्रभाव को समाज और हिंदी साहित्य में 'स्त्री विमर्श' के रूप में अभिव्यक्ति मिली।

बीसवीं सदी के उत्तरार्ध स्त्री-विमर्श सर्वथा नवीन आयामों के साथ समाज चिंतकों हिंदी के रचनाकारों और आलोचकों का केंद्रीय विषय रहा है। फलतः हिंदी साहित्य की प्रत्येक विधा में आज स्त्री नए नए सवालियों के साथ उपस्थित है। वह अपनी परंपरागत भारतीय नारी की छवि को तोड़कर पुरुष के समकक्ष, उससे कंधे से कंधा मिलाते हुए अपनी नई पहचान बनाने में संघर्षरत है। स्त्री की अपनी अस्मिता निजता और चुनाव की स्वतंत्रता ये ऐसी खास बातें हैं जिनको वह परंपरागत नारी की तरह पुरुषों को सौंपना या समर्पित नहीं करना चाहती। आर्थिक आत्मनिर्भरता, कामकाजी स्त्रियों का संघर्ष। परिस्थितियां, पारिवारिक परंपरागत मूल्यों से संघर्ष आदि कुछ ऐसे बिंदु हैं जिनपर स्त्रियों ने स्वयं सोचने और निर्णय लेने के लिए कमर कसी है।

कुल मिलाकर स्त्री विमर्श परंपरागत भारतीय नारी संहिता के विरुद्ध एक गंभीर बहस की शुरुआत है। साथ ही स्त्री का अपनी पहचान, आर्थिक पहचान संघर्ष भी इन्हीं बिंदुओं को लेकर हिंदी साहित्य में कहानी, उपन्यास, कविता के माध्यम से अनेक महिला रचनाकार सामने आए हंस, कथादेश, कथाक्रम और आजकल जैसी पत्रिकाओं ने स्त्री विमर्श विशेषांक निकाल कर इस आंदोलन को प्रोत्साहित किया है।

स्त्री विमर्श को केंद्र में रखकर लिखी गई निम्नलिखित उपन्यास को देखा जा सकता है- उषा प्रियंवदा का शेष यात्रा और अंतर्वशी, मृदुला गर्ग का उसके हिस्से की धूप औरचितकोबरा, कृष्णा सोबती का मित्रो मरजानी, जिंदगीनामा और सरगम सूर्यबाला का सुबह के इंतजार तक आदि उपन्यास हैं इसके अतिरिक्त हिंदी कथा साहित्य में स्त्री विमर्श के संदर्भ में मेहरून्निसा परवेज़ मैत्रेयी पुष्पा, प्रभा खेतान, चित्रा मुद्गल, निरुपमा सेवती, नासिरा शर्मा, मंजुल भगत, ममता कालिया, मृणाल पांडे, चंद्रकांता, गीतांजलि श्री क्षितिज शर्मा, अनामिका, रुता शुक्ला, दीप्ति खंडेलवाल, शशि प्रभा शास्त्री, कांता भारती उल्लेखनीय हैं।

आलोचना में स्त्री विमर्श को लेकर नई नई कृतियां सामने आयी हैं। इनमें विदेशी भाषाओं की कृतियों के अनुवाद भी हैं। राजेंद्र यादव की 'आदमी की निगाह में औरत', अतीत होती सदी और 'स्त्री का भविष्य', राधे कुमार कृत 'स्त्री संघर्ष का इतिहास', राजकिशोर की 'स्त्री-पुरुष: कुछ विचार', प्रभा खेतान की 'उपनिवेश में स्त्री', अरविंद जैन की 'न्याय क्षेत्र: अन्य क्षेत्र' बलराम की 'औरत की पीठ पर' तथा विनोद शर्मा की 'नारी कामसूत्र' उल्लेखनीय कृतियां हैं।

अनुदित आलोचनात्मक कृतियों में जान स्टूअर्ट मिल की 'स्त्रियों की पराधीनता' तथा मेरी ओल्सटन की 'स्त्री अधिकारों का औचित्य साधन' महत्वपूर्ण पुस्तकें हैं। कोई संदेह नहीं कि स्त्री विमर्श हिंदी साहित्य में स्त्री को देखने समझने की नई दृष्टि दी है जिसमें स्त्री की पुरुष से बराबरी का मुद्दा उतना महत्वपूर्ण नहीं है जितना कि समाज के हर क्षेत्र में अपनी अस्मिता स्वतंत्रता और निजाता का अधिकार स्त्री-विमर्श हो या दलित विमर्श-दोनों में इसी अधिकार के लिए संघर्ष करना महत्वपूर्ण है। इस दृष्टि से देखें तो विगत दो दशक में हिंदी साहित्य में जो रचनाएं प्रकाशित हुई हैं वे स्त्री के सामाजिक अधिकार के पक्ष में हैं। साथी उनके स्त्री पात्र भारत की परंपरागत स्त्री छवि के मिथक को तोड़ते हैं। निश्चय ही स्त्री विमर्श के बहाने हिंदी साहित्य में जो नारी संसार चित्रित हुआ है, वह केवल मनोरंजन के लिए नहीं है बल्कि हमें सोचने पर विवश करता है।

पितृसत्तात्मक व्यवस्था ने स्त्री समाज को हमेशा अंधकारमय जीवन जीने को मजबूर किया है। लेकिन आज की नारी चेतनशील है जिसे अच्छे-बुरे का ज्ञान है। इसीलिए अब इस व्यवस्था का बहिष्कार कर स्वच्छंद्रात्मक जीवन जीने को आतुर दिखाई पड़ती है। नारी अस्तित्व को लेकर अपने-अपने समय पर कई विद्वानों ने चिन्ता व्यक्त की है। तुलसीदास जी ने "ढोल गवार, शूद्र, पशु, नारी- सकल ताड़ना के अधिकारी" कहकर नारी को प्रताड़ना के पात्र समझा है तो मैथलीशरण गुप्त जी ने "अबला जीवन हाथ तुम्हारी यही कहानी, आंचल में है दूध और आंखों में पानी" कहकर नारी के स्थिति पर चिन्ता व्यक्त किया है। प्रसाद ने "नारी तुम केवल श्रद्धा हो" कहा है तो शेक्सपियर ने "दुर्बलता तुम्हारा नाम ही नारी है" आदि कहकर नारी अस्तित्व को संकीर्ण बताया है।

अब स्थिति कुछ बदली हुई नजर आती है। क्योंकि छठे शताब्दी के पहले तक सिर्फ पुरुष लेखकों का अधिकार था, महिला लेखन को काऊच लेखक कहकर हंसी उड़ाया जाता था। परन्तु अब स्त्री - विमर्श का डंका इसलिए बज रहा है क्योंकि आठवें दशक तक आते-आते महिला लेखिकाओं की बाढ़ सी आ गयी। उसके बाद भी प्रसिद्ध लेखिका सीमोन द बोउआर के उक्त कथन महिला समाज में परिलक्षित होती है - “स्त्री की स्थिति अधीनता की है। स्त्री सदियों से ठगी गई है और यदि उसने कुछ स्वतंत्रता हासिल की है तो बस उतनी ही जितनी पुरुष ने अपनी सुविधा के लिए उसे देनी चाही। यह त्रासदी उस आधे भाग की है, जिसे आधी आबादी कहा जाता है।”

नारी मुक्ति से जुड़े अनेक प्रश्न, उन प्रश्नों से जुड़ी सामाजिक, पारिवारिक एवं आर्थिक बेबसी और उससे उत्पन्न स्त्री की मनः स्थिति का चित्रण अनेक स्तरों पर हुआ है। “साठ के दशक और उसके संघर्ष का अधिकांश इतिहास जागरूक होती हुई स्त्री का अपना रचा हुआ इतिहास है। नगरों एवं महानगरों में शिक्षित एवं नवचेतना युक्त स्त्रियों का एक ऐसा वर्ग तैयार हो गया था जो समाज के विविध क्षेत्र में अपनी कार्य क्षमता प्रमाणित करने के लिए उत्सुक था।”

निष्कर्ष:

अतः निष्कर्षतः कहा जा सकता है कि वास्तव में साहित्य और समाज दोनों में ही स्त्री जीवन की समस्याओं को दर्शाया गया है। साहित्य में नारी की ममता तथा कर्तव्यनिष्ठा एवं समर्पण को विभिन्न रूपों में प्रदर्शित किया गया है। नारी को बार-बार विश्वास की परीक्षा से गुजरना पड़ता है। नारी आदिकाल से ही पीड़ित एवं शोषित रही है पुरुष प्रधान समाज ने मान मर्यादा के आड में सदा उसे दबाकर रखना चाहा। स्त्री सशक्तिकरण की जो प्रश्न समाज में प्रकट हो रहे हैं उससे स्त्रियों के जीवन यापन के ठंड भी बदल रहे हैं। इन्हीं परम्परागत पितृसत्तात्मक बेड़ियों को लांघने की लड़ाई है स्त्री - विमर्श।

संदर्भ सूची

1. आजकल: मार्च 2013 - पृष्ठ 20
2. उपकार प्रकाशन नेट /सेट हिंदी -पृष्ठ -122
3. पंचशील शोध-समीक्षा - पृष्ठ 82
4. आजकल: मार्च 2013 - पृष्ठ 27
5. पंचशील शोध-समीक्षा - पृष्ठ 87
6. आजकल: मार्च 2013 - पृष्ठ 24

ई-अपशिष्ट का पर्यावरण पर प्रभाव : मुद्दे, चुनौतियाँ एवं समाधान

अशोक कुमार

डॉ. बी.आर. अम्बेडकर राजकीय

महाविद्यालय बिलाड़ा (जोधपुर)

Email : ashokindia29@gmail.com

मोबाईल नं. 8529707228

ई-अपशिष्ट - परिचय :-

वर्तमान की प्रमुख वैश्विक पर्यावरणीय समस्याओं में पर्यावरण प्रदूषण एक प्रमुख मुद्दा है, जिसमें ई-अपशिष्ट एक गंभीर समस्या है लेकिन इस संदर्भ में जागरूकता का सामान्यतः अभाव देखा जाता है।

ई-कचरे में आमतौर पर फेंके हुए कम्प्यूटर, मॉनीटर, मदरबोर्ड, कैथोड रे ट्यूब, प्रिन्टेड सर्किट बोर्ड, मोबाईल फोन एवं चार्जर, कॉम्पैक्ट डिस्क, हैडफोन के साथ एल.सी.डी. प्लाज्मा, टी.वी., ए.सी. रिफ्रिजरेटर आदि शामिल हैं।

संयुक्त राष्ट्र विश्वविद्यालय की एक हालिया रिपोर्ट के अनुसार वर्ष 2020 और वर्ष 2030 की अवधि में वैश्विक ई-कचरे में तकरीबन 38 प्रतिशत बढ़ोतरी होगी। रिपोर्ट के अनुसार वर्ष 2019 में एशिया में ई-कचरे की सर्वाधिक मात्रा लगभग 24.9 मीट्रिक टन उत्पन्न हुई जिसके पश्चात अमेरिका 13.1 मीट्रिक टन और यूरोप 12 मीट्रिक टन का स्थान है। वर्ष 2019 में उत्पन्न कुल ई-कचरे के 18 प्रतिशत से भी कम हिस्से का पुनर्नवीनीकरण किया जा सका था।

केन्द्रीय प्रदूषण नियंत्रण बोर्ड के अनुसार, भारत में वर्ष 2019-20 में दस लाख टन से अधिक ई-कचरा उत्पन्न हुआ था। वर्ष 2017-18 के मुकाबले वर्ष 2019-20 में ई-कचरे में 7 लाख टन की बढ़ोतरी हुई थी, इसके विपरित ई-कचरे के विघटन और पुनर्चक्रण में बढ़ोतरी नहीं हुई है। वर्ष 2018 में पर्यावरण, वन और जलवायु परिवर्तन मंत्रालय ने नेशनल ग्रीन ट्रिब्यूनल को बताया था कि भारत में ई-कचरे का 95 प्रतिशत पुनर्नवीनीकरण अनौपचारिक क्षेत्र द्वारा किया जाता है और अधिकांश स्कैप डीलरों द्वारा इसका निपटान अवैज्ञानिक तरीके से इसे जलाकर या एसिड के माध्यम से किया जाता है।

दुनिया में सबसे ज्यादा ई-कचरा पैदा करने वाले शीर्ष 5 देशों में भारत का नाम भी शुमार है। इलेक्ट्रॉनिक उपकरणों के निर्माण में लेड, पारा, केडमियम, हेक्सावलेट क्रोमियम, पॉलिब्रोमिनेटिड बाईफिनाइल एवं पॉलिब्रोमिनेटिड डॉइफिनाइल इथर जैसे जहरीले घटक उपयोग किए जाते हैं, जो मानव स्वास्थ्य व पर्यावरण के लिए नुकसानदायक है।

उद्देश्य:-

- देश में बढ़ रहे ई-कचरे का आंकलन करना।
- ई-कचरे के दुष्प्रभावों का आंकलन करना।
- देश में बढ़ रहे ई-कचरे की समस्या के प्रति जन जागरूकता पैदा करना।
- ई-कचरे के सुरक्षित निपटान की वर्तमान व्यवस्था का आंकलन करना।
- सरकार द्वारा उठाये गये कदमों की समीक्षा करना।
- सुरक्षित निपटान हेतु व अन्य चुनौतियों के समाधान हेतु सुझाव प्रस्तुत करना।
- इस क्षेत्र में शोध को गहन बनाना।

अध्ययन क्षेत्र:-

इस अध्ययन हेतु सामान्यतः द्वितीयक संमकों की प्रचुरता का अभाव है। अतः मैंने इस शोध हेतु अधिकतर प्राथमिक संमकों का सहारा लिया है। कुछ स्थानों पर द्वितीयक संमकों का भी महत्वपूर्ण सहयोग लिया है। इस शोध हेतु नगरीय परिवेश के अध्ययन के लिए जयपुर जिले शहरी परिवेश में स्थित मानसरोवर की पत्रकार कॉलोनी के रोडूराम नगर में कबाड़ी वालों से तथा अजमेरी गेट की समीप स्थित इन्दिरा बाजार में इलेक्ट्रॉनिक मार्केट रायसर प्लाजा के दुकानदारों तथा वहां से ई-अपशिष्ट प्राप्त करने वाले असंगठित कबाड़ वालों तथा ग्रामीण परिवेश के अध्ययन हेतु राजस्थान के जालौर जिले की बागोडा तहसील के ग्राम पंचायत भालनी से कुछ हाउसहोल्ड से संमकों का एकत्रण किया।

शोध प्रविधि:-

प्रस्तावित शोध अध्ययन में गुणात्मक विश्लेषण विधि का प्रयोग किया गया है, जिसमें सूचनाओं/संमकों का संकलन रेस्पोंडर से प्रत्यक्ष साक्षात्कार द्वारा तथा द्वितीय संमकों में प्रकाशित हुए रिपोर्ट्स का सहारा लिया है।

शोध परिकल्पना:-

देश के आर्थिक विकास, प्रति व्यक्ति आय में वृद्धि और तकनीकी नवाचारों से इलेक्ट्रॉनिक व इलेक्ट्रिकल उपकरणों की अप्रयुक्तता में वृद्धि के कारण ई-कचरा के सृजन की दर बढ़ी है, लेकिन इसके सुरक्षित निस्तारण के अभाव के कारण विभिन्न स्वास्थ्य व पर्यावरण संबंधी समस्याओं में वृद्धि हुई है। सरकारी नियमों का कार्यान्वयन उचित स्तर पर नहीं हो पाया है अतः 2016 में अधिसूचित नियमों में 2018 में पुनः संशोधित कर उत्पादकों के लिए लक्ष्यों का निर्धारण किया गया है जिससे इस समस्या से निजात मिलने की संभावना है।

इस संबंध में सामान्यतः जनजागरूकता का अभाव देखा गया है अतः वृहद स्तर पर स्वच्छ भारत मिशन के एक अंग के रूप में प्रचारित कर व निजी-सार्वजनिक सहभागिता बढ़कार ई-कचरे की समस्या के समाधान हेतु प्रयास करने चाहिए।

पृष्ठभूमि:-

यूनाइटेड नेशनस् यूनिवर्सिटी की "द ग्लोबल ई-वेस्ट मॉनीटर 2017 रिपोर्ट" के अनुसार ई-कचरे की वैश्विक मात्रा साल 2016 में 4.47 करोड़ टन थी जो 2021 तक 5.52 करोड़ टन तक पहुंचने की संभावना है। इस रिपोर्ट के अनुसार भारत में करीब 20 लाख टन सालाना ई-कचरा पैदा होता है। दुनिया में सबसे ज्यादा ई-कचरा पैदा करने वाले शीर्ष 5 देशों में भारत भी शुमार है। अन्य देश चीन, अमेरिका, जापान व जर्मनी है। पिछले वर्ष एसोचैम तथा नेशनल इकॉनामिक काउंसिल द्वारा कराए गए संयुक्त सर्वेक्षण ये यह पता चला था कि देश में हर साल 18.5 लाख टन इलेक्ट्रॉनिक कचरा निकल रहा है और यदि यही रफतार जारी रहीं तो 2018 में इस कचरे का उत्सर्जन 30 लाख टन की सीमा पार कर जाने की आशंका है।

संयुक्त राष्ट्र की हालिया रिपोर्ट- एक न्यू सर्कुलर विजन फॉर इलेक्ट्रॉनिक्स इस बात पर प्रकाश डालती है कि इलेक्ट्रॉनिक कचरे की मात्रा वर्ष 2021 तक वैश्विक स्तर पर 52.2 मिलियन टन अथवा प्रति व्यक्ति 6.8 किलोग्राम तक पहुंचने की उम्मीद है।

पर्यावरण मंत्रालय के आंकड़ों के अनुसार हम प्रतिवर्ष लगभग 17 लाख टन ई-कचरा तैयार करते हैं और इसमें प्रतिवर्ष 5 प्रतिशत की वृद्धि हो रही है। इस सर्वे से यह भी पता चला है कि 1 लाख 20 हजार टन ई-कचरा उत्पन्न करके मुंबई शीर्ष पर रहा और इसके बाद 98 हजार टन के साथ दिल्ली-एन.सी.आर का स्थान रहा। इसके बाद चेन्नई 67 हजार टन, कोलकता 55 हजार टन, अहमदाबाद 36 हजार टन, हैदराबाद 32 हजार टन और पुणे ने 26 हजार टन ई-कचरे का योगदान दिया है। राज्य स्तर पर महाराष्ट्र का स्थान सर्वोच्च

रहा जिसका कुल अंश 19.8 प्रतिशत हैं। तमिलनाडु (13 प्रतिशत), आंध्रप्रदेश (12.5 प्रतिशत) उत्तरप्रदेश(10.1 प्रतिशत) पश्चिम बंगाल (9.8 प्रतिशत), दिल्ली (9.5 प्रतिशत) कर्नाटक (8.9 प्रतिशत) गुजरात (8.8 प्रतिशत) व मध्यप्रदेश (7.6 प्रतिशत) का भी अग्रणी स्थान रहा। 9 राज्यों में देश के कुल ई-कचरे का 70 प्रतिशत उत्पादन होता है। इस स्थिति के मद्देनजर कह सकते हैं कि देश के सभी बड़े शहर ई-कचरे के बोड तले कराह रहे हैं और यह भी उतना ही चिंताजनक हैं कि पर्यावरण और मानव स्वास्थ्य के लिए बेहद घातक ई-कचरे के प्रति हमारे देश में जागरूकता का बेहद अभाव है।

क्या हैं ई-कचरा:-

देश में जैसे-जैसे डिजिटलईजेशन बढ़ा हैं, उसी अनुपात में बढ़ा हैं ई-कचरा। इसकी उत्पत्ति के प्रमुख कारकों में तकनीक तथा मनुष्य की जीवन शैली में आने वाले बदलाव शामिल है। कम्प्यूटर तथा उससे संबंधित अन्य उपकरण जैसे कम्प्यूटर मॉनीटर, मदरबोर्ड, कैथोड रे ट्यूब, प्रिंटेड सर्किट बोर्ड तथा मोबाईल फोन एवं चार्जर, टी.वी., वांशिग मशीन तथा फ्रिज जैसे घरेलू उपकरण (इन्हें वाईट गुड्स कहते हैं) कैमरे, कॉम्पैक्ट डिस्क, हैडफोन, एल.सी.डी., प्लाजा टी.वी. आदि उत्पाद हैं जब ये उत्पाद चलन या उपयोग से बाहर हो जाते हैं तो इन्हें संयुक्त रूप से ई-कचरे की संज्ञा दी जाती है।

ई-कचरा के मुख्य स्रोत:-

1. आयातक
2. उत्पादक/विनिर्माता
3. खुदरा व्यापारी
4. उत्पादक (व्यक्तिगत, घरेलू, व्यवसायी व सरकारी)
5. व्यापारी
6. स्क्रैप डीलर
7. कबाड़ विघटित करने वाले
8. धातु गलाने वाले
9. पुर्नचक्रण करने वाले

ई-कचरे से संबंधित प्रमुख मुद्दे:-

1. ई-कचरे में शामिल विषैले तत्व तथा उनके निस्तारण के असुरक्षित तौर-तरीकों से मानव स्वास्थ्य पर असर पड़ता हैं और तरह-तरह की बीमारियां होती है।
2. माना जाता हैं कि एक कम्प्यूटर के निर्माण में 51 प्रकार के ऐसे संघटक होते हैं, जिन्हें जहरीला माना जाता हैं और जो पर्यावरण तथा मानव स्वास्थ्य के लिए घातक होते हैं।
3. इलेक्ट्रॉनिक चीजों को बनाने में काम आने वाली सामग्रियों में ज्यादातर कैडमियम, निकेल, क्रोमियम , एंटीमानी, आर्सेनिक, बेरिलियम, सीसा और पारे का इस्तेमाल किया जाता है। ये सभी पर्यावरण और स्वास्थ्य के लिए घातक है।
4. एक कम्प्यूटर में लगभग 3.8 पौंड सीसा, फास्फोरस, कैडमियम व मरकरी जैसे घातक तत्व होते हैं, जो जलाए जाने पर सीधे वातावरण में घुलते हैं।
5. बच्चों के आधुनिक खिलौनों में जो बैटरी इस्तेमाल होती हैं वह घातक रसायनों (विषैले तत्वों) के सम्मिश्रण से तैयार की जाती हैं और तोड़ने पर पर्यावरण को बुरी तरह प्रदूषित करती है।

6. जब इस कचरे का पुनः चक्रण किया जाता है यानि उसे अलग किया जाता है तो ये सभी पदार्थ बाहर निकलते हैं। ऐसे में इस काम में लगे लोग इससे बुरी तरह प्रभावित होते हैं।
7. जब यह ई-कचरा सेनेटरी लैंडफिल में जाकर अन्य प्रकार के कचरे के साथ मिलता है तो इसके और भी हानिकारक प्रभाव होते हैं।
8. ई-कचरे के पुनःचक्रण के दौरान निकलने वाले घातक पदार्थों में पारे और प्लास्टिक का निस्तारण करना बेहद कठिन होता है, ऐसे में देश में प्रति व्यक्ति प्रतिवर्ष 10 किलो प्लास्टिक का उपयोग एक बड़ी चुनौती है।
9. ई-कचरे में से तांबा, सीसा, चाँदी तथा सोना जैसी कीमती धातुएं भी निकलती हैं और इन्हें निकालने का काम समाज के निचले तबके के लोग करते हैं, जो इससे उत्पन्न होने वाले विषैले तत्वों से पूर्णतः अनजान होते हैं। सीसे की चपेट में आकर दुनियाभर में लाखों लोग प्रतिवर्ष जान से हाथ धो बैठते हैं।
10. विशेषज्ञों के अनुसार, ई-कचरे के निस्तारण की प्रक्रिया में इसे तोड़ने के काम में खतरा अपेक्षाकृत कम है, लेकिन जब से पुनः चक्रित किया जाता है तो जलाने और एसिड आदि का उपयोग होने के कारण खतरा कई गुना बढ़ जाता है। इसे जलाने के दौरान जहरीला धुआँ निकलता है, जो कि काफी घातक होता है।
11. पुनःचक्रण के प्रक्रिया के दौरान काफी चीजें तो यह काम करने वाली कंपनियाँ ले जाती हैं, लेकिन कुछ चीजें नगर निगम के कचरे में चली जाती है, जो हवा, मिट्टी और भूमिगत जल में मिलकर बेहद घातक धुएँ और धूल के कारण फेफड़े व किडनी दोनों को नुकसान पहुंचा सकती है।
12. इसके अतिरिक्त कार्बनडाईऑक्साईड, कार्बन मोनोऑक्साईड तथा क्लोरा-फ्लोरो कार्बन भी पुनः चक्रण की प्रक्रिया में जनित होती हैं, जो वायुमण्डल व ओजोन परत के लिए हानिकारक हैं।
13. गांव में पैदा होने वाला ई-कचरे का निस्तारण लगभग नगण्य है यह ई-कचरा या तो बच्चों को खिलौने के रूप में दे दिया जाता है जिसके हानिकारक प्रभाव बालक के स्वास्थ्य पर पड़ते हैं। जब यह ई-कचरा हवा या पानी के द्वारा कृषि भूमि में चला जाता है तो यह फसल चक्र के माध्यम से खाद्य श्रृंखला में प्रवेश कर जाता है जिससे मानव स्वास्थ्य पर विपरीत प्रभाव पड़ता है।
14. पारा जब हवा या पानी के द्वारा झील या किसी अन्य जल स्रोत में प्रवेश करता है तो वह वहां की मछलियों में एकत्रित हो जाता है जब इन मछलियों को खाया जाता है तो यह मानव शरीर में प्रवेश हो जाते हैं जिसके हानिकारक प्रभाव देखने को मिलते हैं जैसा जापान के मीनामाटा में हुआ।
15. पारे का अधिकतर मेडिकल उपकरणों में प्रयोग किया जाता है जिसमें थर्मामीटर, रक्तचाप मापक प्रमुख हैं जब ये उपकरण उपयोग से बाहर होते हैं या टूट जाते हैं तो इनका पर्यावरण पर नकारात्मक प्रभाव पड़ता है।
16. बच्चों के अधिकतर खिलौनों में सीसा का प्रयोग रंग के रूप में किया जाता है जिनको बच्चों द्वारा खेलते समय मुंह में लेने या अन्य तरीके से ये तत्व बच्चों के शरीर में प्रवेश कर जाते हैं जिनका बहुत ज्यादा दुष्प्रभाव देखने को मिलता है।

मीनामाटा कन्वेंशन:-

पारा जहरीली और भारी तरल धातु है, जो लगातार पानी के जरिए मछलियों में और फिर मनुष्य को प्रभावित करता है तथा कई घातक बीमारियां इसकी वजह से हो सकती है। हवा, पानी और जमीन, में पारे के उपयोग और उत्सर्जन को कम करने वाले मीनामाटा कन्वेंशन पर भारत सहित 140 देशों ने अपनी सहमति दी है। यह कन्वेंशन पारे के प्राथमिक खनन पर प्रतिबंध लगाता है। कानूनी रूप से बाध्यकारी इस संधि के तहत

कोयला आधारित बिजली संयंत्रों, सोनो की खदानों, और सीमेन्ट उत्पादन में पारे के उपयोग को कम करने की रणनीति तैयार की गई हैं।

प्रमुख चुनौतियां :-

1. हम देश में उत्सर्जित ई-कचरे से ही नहीं निपट पा रहे हैं, उपर से विकसित देश भारत को अपने ई-कचरे का डंपिंग ग्राउंड बना रहे हैं। विकसित देशों में पैदा होने वाला अधिकतर ई-कचरा पुनर्चक्रण के लिए एशिया और पश्चिमी अफ्रीका के गरीब अथवा अल्प-विकसित देशों में भेज दिया जात है। एसोचैम की रिपोर्ट के अनुसार बाहर का कचरा तो जाने दीजिये, हम देश में उत्पन्न होने वाले कुल ई-कचरे का केवल 2.5 प्रतिशत ही पुनः चक्रित कर पाते हैं।

मई, 2015 में एक संसदीय समिति ने देश में ई-कचरे के चिंताजनक रफ्तार से बढ़ने की बात को रेखांकित करते हुए इस पर लगाम लाने के लिए विधायी एवं प्रवर्तन तंत्र स्थापित करने की रिफारिश की थी। इसे एक उदाहरण से और स्पष्ट करते हैं:-

लगभग 15 साल पुरानी हैं यह घटना, जब दिल्ली स्थित एशिया के सबसे बड़े कबाड़ बाजार मायापुरी में कोबाल्ट का रेडियोधर्मी विकिरण फैल गया था, जिसमें एक व्यक्ति की मौत हुई थी व अन्य पांच जीवनभर के लिए बीमार हो गए थे। दिल्ली विश्वविद्यालय के रसायन विभाग ने एक बेकार पड़े उपकरण को कबाड़ में बेच दिया तथा कबाड़ी ने उससे धातु निकालने के लिए उसे जलाने का प्रयास किया था। यह मामला उच्च न्यायालय तक गया था।

2. गांव में ई-कचरा संग्रहण व निपटान की चुनौती
3. असंगठित क्षेत्र को विनियमित करने की चुनौती
4. जनजागरूकता फैलाने की चुनौती
5. नियमों के प्रभावी कार्यान्वयन की चुनौती
6. प्रभावित कामगारों व आमजन के स्वास्थ्य परिलाभ की चुनौती
7. ई-कचरा बायोडिग्रेडेबल प्रकृति के नहीं होते अतः इनका अस्तित्व लंबे समय तक रहता है।
8. भारत में कुल ई-कचरे का केवल 5 प्रतिशत ही खराब बुनियादी ढांचे और कानून के चलते रिसाईकिल हो पाता हैं, इस अंश को बढ़ाने के भी महत्वपूर्ण चुनौती है।
9. असंगठित क्षेत्र के अंश को कम करने तथा संगठित क्षेत्र के अंश को बढ़ाने की चुनौती।
10. सरकार द्वारा उत्पादकों व विनिर्माताओं द्वारा जिम्मेदारी का निर्वहन करवाने की चुनौती।

केंद्रीय पर्यावरण मंत्रालय द्वारा तैयार की गई एक नई रिपोर्ट में कहा गया है कि भारत के कई इलेक्ट्रॉनिक-अपशिष्ट पुनर्चक्रण केन्द्र कचरे का पुनर्चक्रण नहीं कर रहे हैं और कुछ तो खतरनाक परिस्थितियों में इसे संग्रहित कर रहे हैं, जबकि अन्य के पास इस तरह के कचरे का प्रबंधन करने की क्षमता भी नहीं है।

भारत में 2018 तक 312 पंजीकृत ई-अपशिष्ट पुनर्चक्रण केन्द्र थे जिन्हें ई-कचरे को संसाधित करने के लिए राज्य सरकारों द्वारा मान्यता प्राप्त थी।

भारत एक साल में लगभग दो लाख टन ई-कचरे का उत्पादन करता है और इसके अधिकांश मात्रा को अनौपचारिक क्षेत्र में संसाधित किया जाता है। इन पुनर्चक्रण केन्द्रों में कई तरह के उल्लंघन पाए गए जैसे ई-कचरे का भंडारण, हैंडलिंग और प्रसंस्करण के गैर-पर्यावरणीय तरीके अपनाना और केन्द्रीय प्रदूषण नियंत्रण बोर्ड के दिशा-निर्देशों का पालन न करना आदि। इसके अलावा कुछ पुनर्चक्रण केन्द्र ऐसे थे जो परिचालन में नहीं थे या ई-कचरे का प्रबंधन करने के लिए ये केन्द्र पर्याप्त नहीं थे।

ई-कचरा संकट से निपटने हेतु दुनिया की पहली माईक्रोफ्रैक्ट्री

हाल ही में ऑस्ट्रेलिया स्थित भारतीय मूल की वैज्ञानिक वीना सहजवाला ने दुनिया की पहली ऐसी माईक्रोफ्रैक्ट्री बनाई हैं जो स्मार्टफोन, लैपटॉप आदि के ई-कचरे को पुनरुपयोगी मूल्यवान वस्तुओं में परिवर्तित कर सकती हैं। इस खोज के बाद दिनों-दिन बढ़ते जा रहे ई-कचरे के ढेरों के निपटान में सहायता मिल सकती हैं। माईक्रोफ्रैक्ट्री एक या कई छोटी-छोटी मशीनों और उपकरणों की श्रृंखला होती हैं जो पेटेंटयुक्त तकनीकों के द्वारा अपशिष्ट उत्पादों को नए और उपयोग में लाए जा सकने वाले संसाधनों में परिवर्तित कर सकती हैं।

समाधान एवं सुझाव:-

1. ई-कचरा प्रबंधन नियम, 2016 (2018 में संशोधित) का प्रभावी क्रियान्वयन सुनिश्चित किया जायें।
2. नियम के तहत विनिर्माता को जनजागरूकता फैलाने की जिम्मेदारी का निर्वहन करना चाहिए। इसके साथ ही सरकार स्कूल, कॉलेज, रेजीडेंट वेलफेयर एसोसिएशन, उपभोक्ताओं, विनियामक संस्थाओं तथा मीडिया को भी जनजागरूकता फैलाने के प्रयास करने चाहिए।
3. स्वच्छ डिजिटल भारत अभियान को प्रोत्साहन देना चाहिए।
4. पर्यावरण मैत्री ई-कचरा पुनर्चक्रण व्यवस्था का विकास करना चाहिए।
5. ई-कचरे के निस्तारण के क्षेत्र को एक नये रोजगार पैदा करने वाले क्षेत्र के रूप में प्रचारित करना चाहिए जिससे स्थानीय लोगों को रोजगार मिल सकें साथ ही ई-कचरे के निस्तारण को भी प्रबल बनाया जा सकें।
6. सिनेमा के माध्यम से ई-वेस्ट के संबंध में जनजागरूकता फैलाने की आवश्यकता है।
7. उपभोक्ताओं के लिए "वाई-बैक स्कीम", ई-अपशिष्ट को एकत्र करने वाले लोगों को आर्थिक लाभ और अधिक समय तक चलने वाली वस्तुओं की कम कीमत रखकर, साथ ही, नगरपालिका व जनसमुदाय की साझेदारी के माध्यम से ई-कचरे का बेहतर निष्पादन किया जा सकता है।
8. ग्रामीण स्तर पर ग्राम पंचायत को ई-कचरे के संग्रहण की जिम्मेदारी दी जानी चाहिए।
9. ई-कचरे को निपटने व रि-साईकिल करने की प्रक्रिया को सरल बनाया जाना चाहिए। जिससे लोगों में इससे संबंधित जोखिमों की आशंका कम हो सके।

निष्कर्ष :-

ई-कचरे से उत्पन्न होने वाले खतरों से परिचित होने के बावजूद अभी तक इसे रोकने के लिए देश में जागरूकता का पूर्णतः अभाव है। इसका समाधान समय रहते नहीं निकाला गया तो प्रकृति के साथ हो रहे खिलवाड़ की भारी कीमत हम सबको चुकानी पड़ सकती है। ई-कचरे से निपटने का सबसे अच्छा तरीका - रिड्यूस, रीयूज और रीसाकलिंग है। हमारे देश में बहुत कम ऐसे कम्पनियाँ हैं, जो ई-कचरे का निपटान आधुनिक तकनीक से करती हैं। अतः अपने बेकार उपकरण कबाड़ी को न देकर, इन कंपनियों को दें। नया इलेक्ट्रॉनिक उपकरण खरीदते समय इस बात पर ध्यान दें कि कौन सी कंपनियाँ पुराने उपकरणों को लेती हैं तथा किन कंपनियों के पास ऐसे कचरे के निस्तारण की व्यवस्था है।

ई-कचरे से निपटने के तकनीकी समाधान कमोबेश देश में मौजूद हैं, लेकिन कानूनी ढांचे, ई-कचरा संग्रहण आदि के मामले में अभी काफी कुछ किया जाना शेष है।

-----****-----

हिंदी ग़ज़ल साहित्य का परिवर्तित स्वरूप

प्रा.रवीन्द्र पुंजाराम ठाकरे
(शोधच्छात्र)

प्रो.डॉ.अनीता पोपटराव नेरे

शोध निर्देशक एवं अध्यक्ष, हिन्दी विभाग ,

श्रीमती पुष्पताई हिरे महिला महाविद्यालय, मालेगाँव कैम्प, जिला-नासिक (महाराष्ट्र)

ई मेल :- raviphthakare@gmail.com

दूरभाष:-9822916518

प्रास्ताविक :

आधुनिक हिंदी साहित्य की एक लोकप्रिय और प्रमुख काव्य विधा के रूप में ग़ज़ल का अनन्यतम स्थान है। ग़ज़ल वस्तुतः रसपूर्ण एवं कोमल काव्य-शैली है, जिसका सौंदर्य शिक्षित-अशिक्षित, स्त्री-पुरुष, अमीर-गरीब सभी के हृदयों को अपनी ओर आकर्षित कर लेता है। ग़ज़ल की परंपरा अरबी, पारसी, उर्दू से होते हुए आज हिंदी, संस्कृत एवं भारतीय विभाषाओं तक आ चुकी है। ग़ज़ल ने जन्म भले ही ईराण में लिया हो, मगर पोषित हिंदुस्तान में ही हुई है। ग़ज़ल ने किसी भी भाषा से ईर्ष्या नहीं की, बल्कि उसे जिस भाषा के शब्द मिले, उन्हें अपना लिया और लोगों के दो पर राज़ किया है। परंपरा क्रम में हिंदी में ग़ज़ल उर्दू से और उर्दू में फारसी से आई किन्तु उसका मूल स्रोत अरबी शायरी ही हैं। चर्चित ग़ज़ल समीक्षक डॉ. इन्द्रबहादुर सिंह ग़ज़ल की परंपरा को आधारेखित करते हुए लिखते हैं, - "ग़ज़ल उर्दू काव्य की प्रमुख विधा है। उर्दू में ग़ज़ल की परंपरा शैली के प्रथम दर्शन होते हैं। यद्यपि ग़ज़ल की परंपरा फारसी से आयी। फारसी में रौदकी नामक कवि की रचनाओं में ग़ज़ल शैली के प्रथम दर्शन होते हैं। यद्यपि ग़ज़ल को फारसी में अपना स्वतंत्र अस्तित्व मिला, उसका मूल उत्स अरबी काव्य में मिलता है। अरबी के कवि प्रायः अपने सुल्तानों की प्रशंसा में कसीदे लिखा करते थे, जिनका प्रारंभिक अंश प्रेम एवं शृंगार के भावों से ओतप्रोत रहता था। फारसी ग़ज़ल की परंपरा जब उर्दू में आयी तो भारत के विभिन्न साहित्यिक केंद्रों पर इसका विकास एवं परिष्कार हुआ।"⁽¹⁾

ग़ज़ल स्वरूप एवं पारिभाषाएँ :

प्रारंभिक ग़ज़ल में शृंगारिक मनोवृत्तियों की अभिव्यक्ति हुआ करती थी, आज दी ग़ज़ल में समसामरिक परिस्थितयों एवं परिवेश का चित्रण करती नजर आती है। वह महफिलों से निकलकर जनचेतना से जुड़ी है। इसमें वर्तमान आदमी की पीड़ा, जिजीविषा, संघर्ष और समस्याओं की गूँज विद्यमान है। बहुआयामी होने के कारण वह विकासशील है। "प्रारंभ में हिंदी ग़ज़लों की भाषा ब्रजभाषा से अत्याधिक प्रभावित छी फिर धीरे-धीरे खड़ीबोली हिंदी मिश्रीत भाषा में ग़ज़लें लिखी जाने लगी। छायावादी युग में विशुद्ध हिंदी में ग़ज़ल-लेखन का कार्य किया गया। वर्तमान में आम बोलचाल की भाषा में ग़ज़लें रची जा रही हैं फिर उसमें चाहे अरबी-फारसी के शब्द हों या अँग्रेजी के। भाव अथवा कथ्य की दृष्टि से हिंदी-ग़ज़ल में क्रांतिकारी परिवर्तन हुए हैं।"⁽²⁾

ग़ज़ल में रुचि रखनेवालों ने ग़ज़ल को अपने-अपने ढंग से पारिभाषित कि है। किसी ने कथ्य के आधार पर किसी ने गडजडल में प्रयुक्त शब्दावली के आधार पर तो किसी ने ग़ज़ल की किसी अन्य विशेषता को आधार बनाकर ग़ज़ल की परिभाषा दी है।

1) **ज़हीर कुरैशी** -हिंदी ग़ज़ल साहित्य में महत्वपूर्ण स्थान के अधिकारी ज़हीर कुरैशी ग़ज़ल को पारिभाषित करते हुए लिखते हैं, "हिंदी-प्रकृति की ग़ज़ल आम आदमी की जनवादी अभिव्यक्ति हैं, जो सबसे पहले अपने पाठक की तलाश करती है।"⁽³⁾

2) **डॉ. नरेश** - "ग़ज़ल में प्रेम भावनाओं का चित्रण होता है। ग़ज़ल की असली कसौटी भावोत्पादकता मानी जाती है।"⁽⁴⁾

3) **डॉ. इंद्रबहादुर सिंह** - "वास्तव में ग़ज़ल वह विधा है जो जीवन के रहस्यों को उद्घाटित करती है। चन्द्र लफ़्ज़ों में दिल की बात कहने की कला है। टुटे दिल की पुकार है और धड़कते दिलों की दास्तान। रात की नीरवता में यादों का सफ़र है।"⁽⁵⁾

4) **राष्ट्रकवि बृजेश सिंह** -

"मजलूम अवाम के किस्मत की लकीर होती है ग़ज़ल।
आक्रोश मुकी में थामे क्रांति की तहरीर होती है ग़ज़ल।।
अब गरिबों मजलूमों के सूरतेहाल बयां करती ग़ज़ल।
मुल्क के हालात की फ़क्त सही तस्वीर होती है ग़ज़ल।।
ये जात वाद महजब के घेरे में नहीं रहती।
नहीं किसी क भी निजी जागीर होती है ग़ज़ल।।"⁽⁶⁾

अर्थात् ग़ज़ल वह गीतात्मक कविता है, जो अलग-अलग शेरों में अलग-अलग बात कह देती हैं। ग़ज़ल को अरबी-फारसी में मृगशावक कहते हैं, जो आर्तनाद व अति सुकुमारता का प्रतीक है। फलतः ग़ज़ल में कोमल-कान्त पदावली का प्रयोग प्रेम-वार्ता रूप में होता है।

कवि बृजेश सिंह की ग़ज़लों का परिवर्तित स्वरूप :

हिंदी ग़ज़ल विधा की परंपरा काफी पुरानी और समृद्ध है। आज हिंदी ग़ज़ल को किसी परिचय की आवश्यकता नहीं है। छंदिक रूप से उर्दू-ग़ज़ल और हिंदी-ग़ज़ल का स्वरूप समान है, भाव की दृष्टि से भी दोनों में पर्याप्त साम्य है। हिंदी में ग़ज़ल लेखन का प्रारंभ अमीर खुसरो, कबीर, भारतेन्दु, हरिश्चंद्र से लेकर कवि दुष्यंतकुमार, गोपासदास सक्सेना, 'नीरज', डॉ. कुँअर बेचैन, चंद्रसेन विराट, राष्ट्रकवि बृजेश सिंह, डॉ. गिरिराज शरण अग्रवाल, डॉ. उर्मिलेश आदि से हुआ है। इनमें राष्ट्रकवि डॉ. बृजेश सिंह की ग़ज़ल साधना बेजोड़ है। कवि ने दुष्यंतकुमार की समृद्ध ग़ज़ल परंपरा को आगे बढ़ाने का सफल निर्वाह किया है। राष्ट्रकवि बृजेश सिंह की ग़ज़लें विषय वैविध्य लिए हुए हैं। इनमें जहाँ एक ओर प्रेम भावना, सौंदर्य विद्यमान है, वहीं दूसरी ओर आम आदमी का दुःख-दर्द, पीड़ा, आत्मसंघर्ष, राष्ट्रीयता, पर्यावरण, पारिवारिक, जिम्मेदारी और राजनीतिक व्यंग्य भी मार्मिक रूप में अभिव्यक्त हुआ है।

राष्ट्रकवि बृजेश सिंह की ग़ज़लों के परिवर्तित स्वरूप को निम्न रूप से रेखांकित किया जा सकता है, -

1) **सौंदर्यनुभूति** - कवि बृजेश सिंह की ग़ज़लों में सौंदर्यनुभूति का तत्व यंत्रतंतु विद्यमान है। सौंदर्य हमारी जीवन-शक्ति का द्योतक है। सौंदर्य का क्षेत्र अत्यंत व्यापक है। इनमें नृत्य, संगीत, नाटक, चित्र-मूर्तिकला आदि समस्त कलाओं का क्षेत्र समाहित है। कवि बृजेश सिंह का जीवनानुभव व्यापक और जीवन दृष्टि विशाल है। अतः सौंदर्य तत्व इनकी ग़ज़लों में सर्वत्र व्याप्त है।

"मेरी चाहतों को मेरी मजबूरीयाँ समझ बैठे हैं वो,
किसी की शराफत को कमजोरियाँ समझ बैठे हैं वो।
गलबहियाँ औरों से और अपनों से कटते रहे,
अपनी कमियों को अपनी मजबूतियाँ समझ बैठे हैं वो।
उनकी सलामती के खातिर दुनिया से लड़ते रहा हरदम,
मेरे इस संघर्ष को मेरी दुश्वारियाँ समझ बैठे हैं वो।
न रही एहसान जताने की फितरत हमारी 'बृजेश',

मेरी इस आदत को दिल की दूरियाँ समझ बैठे हैं वो ॥"(7)

प्रेम, त्याग समर्पण और निष्ठा की पराकाष्ठा को बड़ी खुबी से ग़ज़ल में निबध्द करने का कौशल कवि ने दर्शाया है।

2) **राष्ट्रप्रेम** - राष्ट्रोत्कर्ष और राष्ट्रभक्ति कवि वृजेश सिंह की ग़ज़लों की मूल प्रतिपाद्य है। देश प्रेम इनके व्यक्तित्व में रचा-बसा है। अतः इनकी ग़ज़लों में राष्ट्रप्रेम और राष्ट्रभक्ति चर्मोत्कर्ष पर विद्यमान है। इसलिए देश में भ्रष्ट नेताओं द्वारा राष्ट्र की शान पर कोई आँच आती है तो कवि व्याकुल हो जाते हैं, -

"दुश्मनों से खुलकर लड़ न सकें, कैसे बेजारी है।

ममहित जार-जार रो रही आज भारत महतारी है ॥

प्रताप शिवा छत्रसाल कुंवर का आदर्श भुला बैठे।

हल्दीघाटी की जंग जबकि अभी भी जारी है ॥

वतन के दुश्मनों को बेनकाब करें, सियासत ना करें।

'वृजेश' से युगधर्म इसी में सबकी समझदारी है ॥"(8)

3) **मातृ-पितृ प्रेम** - कवि वृजेश सिंह जी को अपने माता-पिता से असीम प्रेम और आदर है। वे अपनी माता-पिता की प्रिय और लाडली संतान है। आज कवि जिस मुकाम पर पहुँचे हैं एवं उनके व्यक्तित्व में जो निखार आया है, उसका कारण माँ-बाप के संस्कार है। कवि आज की युवा पिढी को माता-पिता के प्रति आदर-सम्मान बरतने की गुहार लगाते हैं, -

"जहाँ में माँ के आँचल से बढ के कोई जन्नत नहीं होता।

सर पे माँ के साये से बढ के कोई सलतनत नहीं होता ॥

'वृजेश' खुशकिस्मत है वो जिसके सर पे माँ का साया।

धरती में, जन्नत में, माँ की मन्नत से बढके कोई मन्नत नहीं होता ॥"(9)

4) **बेटियों का महत्व** - कवि परिसर में बेटे का महत्व अनन्य साधारण मानते हैं। जिस परिवार में बेटे नहीं, जिस माँ-बाप के कंधे पर, जिस आँगन में बेटे खेले नहीं, उसे कवि कमनसीबी तथा विरान मानते हैं। वर्तमान युग में भारत की बेटियों की दरिदों द्वारा अस्मत् लुटी जा रही है। कवि इस क्रूर प्रवृत्ति से खीज उठते हैं और बेटियों के रक्षा के लिए तत्पर है।

"घर-आँगन मलय-सा महकती हैं बेटियाँ।

बाबुल के चमन को चहकाती हैं बेटियाँ ॥

जननी-जनक को संकट में देख सहम जाती।

दुख-दर्द-जख्म पर महरम लगाती है बेटियाँ ॥"(10)

5) **सामाजिक विडम्बना** - भारतीय समाज जीवन में पद, पैसा और प्रतिष्ठा का बोलबाला है। जिसके पास यह नीहं वे बेगाल की जिंदगी बरस करने को विवश है। कवि भारतीय सामाजिक विडम्बना को बेनकाब करते हुए लिखते हैं, -

"छोटी-मोटी वसूली खाति खूखार हो गये।

बड़े कर्जदारों के लिए बैंक वाले उदार हो गये ॥

हीरा कोक रिश्वत से साफ बच गये 'वृजेश'।

खीरा चोरों पर अमानुषिक अत्याचार हो गये ॥"(11)

6) **मीडिया की वास्तविकता** - वर्तमान युग में मीडिया की देश समाज और मानव जीवन में अहम भूमिका है। मीडिया को प्रजातंत्र का चौथा खम्भा माना गया है। किन्तु यही मीडिया आज सच्चाई से दूर सत्ताधारियों की चापलूसी करता नज़र आ रहा है।

"मालिकों के हितों की रक्षा कही दरकार आ रहा है।

सच्चाई के ऐसे-ऐसे तलबगार हो गये ॥

पत्रकारिता मिशन के दिन कब के लद गये।

पूँजीपतियों के गुलाम तमाम अखबार हो हये ॥"⁽¹²⁾

7) **महापुरुषों का बलिदान** - कवि बृजेश सिंह भारतीय महापुरुषों के पौरुष्य और बलिदान के प्रति नतमस्तक है। भारतीय संस्कृति, सभ्यता, मान सम्मान को बचाने के लिए जिन महापुरुषों ने बलिदान दिया उनको आज याद करने की जरूरत है। चंद स्वार्थी लोगों के कारण भारतीय समाज गुमराह हो रहा है। कवि रक्तरंजित इतिहास की दुहाई देकर युवा पीढ़ी को भारत के शूर, वीर-सपुतों के बलिदान की याद दिलाते हैं।

"अब मुल्क को शिवा कुँवर की तलवार चाहिए।

जवानों को वीर छत्रसाल का करवाल चाहिए ॥

'बृजेश' दहशतगदों की करतूत से माँ भारती कराहती।

वतन को एक बार फिर प्रताप का अवतार चाहिए ॥"⁽¹³⁾

8) **हाशिये के समाज का दर्द** - भारतीय समाज में मानवकी मानव के प्रति तिरस्कृत भावना, छुआछूत, धर्म के ठेकेदारों का दलित, वनवासी, किसान, भूमीहीन मजदूरों, महिलाओं आदि का शोषण करना और सफेदपोश बनकर बड़ी-बड़ी बातें करना कवि को खलता है। कवि ऐसे दोगले तथाकथित समाज को फटकारते हैं, -

"एसे न चाहिए ईश मुझे, जिनको छुने से लगे छूत।

जो मनुज मात्र से घृणा करे, वह यहाँ धर्म का बना दूत ॥"⁽¹⁴⁾

9) **पर्यावरण संरक्षण** - पर्यावरण संरक्षण राष्ट्रकवि बृजेश सिंह की गडजडलों का प्राण तत्व है। पर्यावरण संवर्धन वैश्विक समस्या है। विश्व में पहली बार ग़ज़ल के माध्यम से पर्यावरण संवर्धन की पुकार लगानेवाले कवि बृजेश सिंह पहले कवि है। जिन्होंने 'महाचाज़ल' लिखकर पर्यावरण की समस्याओं का निराकरण किया है। ग्लोबल वार्मिंग और प्रदुषण पश्चिमी जगत् के अन्धाधुन्य प्रकृति-दोहन से पैदा हुई समस्याएँ हैं, जिनके कारण धरती पर जीव सृष्टि संकट से घीर गई हैं।

"हवाओं के रुख से अस्कर बेदर्दी का भरम होता है।

कभी-कभी ही मचलता पवन अक्सर नरम होता है ॥

बड़ी-सी बड़ी कठिनाइयों में जीने की राह सुझाती।

'बृजेश' दयालु कुदरत का हम पर कुछ ऐ, करम होता है ॥"⁽¹⁵⁾

10) **जल की महत्ता** - कवि बृजेश सिंह पर्यावरण संरक्षण साथ जल संवर्धन को महत्व को भी अपनी ग़ज़लों का मुख्य प्रतपाद्य बनाया हैं। जल का महत्व स्वयं सिद्ध है। सभी चराचर सृष्टि व अस्तित्व और सौंदर्य जल के कारण है। इसी लिए जल को जीवन कहा गया है। परंतु आज जल किल्लत या बेपर्वाही से उपयोग कल के खतरों का आगाज़ है। जल की कमी, जल का प्रदूषित होना आदि भयंकर विनाश का कारण हो सकता है।

"जल के मुद्दे पर विश्वयुद्ध माहौल बनाना है।

जल पर चल रहे विवाद सोच मन सिहराना है ॥

'बृजेश' पानी बड़ा बाज़ार बन चुका है।

नदियों की खरीदी हेतु खूब होड़ लगाना है ॥"⁽¹⁶⁾

नदियों में जल विद्यमान है परंतु स्वार्थी मनुष्य ने उसे भी प्रदूषित कर बेइस्तमाल कर दिया है। 'जल की समस्या' को लेकर विश्वयुद्ध की संभावना दर्शाकर कवि ने मानव समाज को सावधान किया है।

निष्कर्ष :

इस प्रकार निष्कर्ष रूप में कहा जा सकता है, कि कवि बृजेश सिंह ने हिंदी ग़ज़ल साहित्य व्यवहार के नये रूप में प्रस्तुत किया है। ग़ज़ल को सुरा और सुंदरी, प्रेम और विरह से बाहर निकलकर आम आदमी की छटपटाहट, दुःख, दर्द, जीवन संघर्ष, अहिंसा, शांति, एकता, भाईचारा, पत्रकारिता का उत्तरदायित्व आदि व्यापक विषयों के साथ जोड़ा है। ग़ज़ल गायकी की दृष्टि से भी बृजेश सिंह की ग़ज़ले अनूठी है। भाषा, शैली, बिम्ब, भाव- विश्व, प्रतीक और अभिव्यक्ति की इस्पाती ताकद उनमें मौजूद है। राष्ट्रकवि बृजेश सिंह की ग़ज़ले देश और समाज के प्रायः सभी विषयों को छूते हुए न केवल समस्याओं को सामने लाती है अपितु समुचित समाधान भी सुझाती हैं। गेयता के कारण कई संगीतकारों-गायकों ने डॉ. बृजेश सिंह का ग़ज़लों को संगीत के साथ धुन में बांधा है।

निःसंदेह डॉ. बृजेश सिंह अपूर्व दृष्टि संपन्न ग़ज़लकार हैं। उन्होंने समाज, साहित्य, संस्कृति, सियासत, धर्म, इतिहास, राष्ट्रीयता, आतंकवाद, परिवार, दलित, आदिवासी, किसान, महिलाएँ, पर्यावरण जीवन दर्शन, जीवन-मृत्यु, श्रम की प्रतिष्ठा आदि बहुविध विषयों को ग़ज़ल के माध्यम से समाज के सामने रखा है। राष्ट्रकवि डॉ. बृजेश सिंह ने पुराने की नई व्याख्या की है, नये को पुराने से जोड़ा है और पुराने नये दोनों को भविष्य के लिए, मानव समाज और जीव सृष्टि के लिए उपयोगी सिद्ध का है।

संदर्भ :

- 1) डॉ. सिंह इंद्रबहादुर, 'डॉ. बृजेश सिंह की रचनाधर्मिता', पृ. 275
- 2) डॉ. शर्मा अनिलकुमार, 'साठोत्तरी हिंदी - ग़ज़ल' : डॉ. गिरिराजशरण अग्रवाल का योगदान, पृ. 31
- 3) डॉ. अस्थाना रोहिताश्व, 'हिंदी ग़ज़ल : उद्भव और विकास', पृ. 142
- 4) डॉ. नरेश, 'आधुनिक हिंदी कविता में उर्दू के तत्व', पृ. 25
- 5) डॉ. ठाकूर डी. एस्., 'राष्ट्रकवि डॉ. बृजेश सिंह की ग़ज़लों का साहित्यिक अनुशीलन', पृ. 16
- 6) डॉ. सिंह बृजेश, 'हकीकत', पृ. 17
- 7) डॉ. सिंह बृजेश, 'निष्कर्ष', पृ. 26
- 8) डॉ. सिंह बृजेश, 'हकीकत', पृ. 45/46
- 9) डॉ. सिंह बृजेश, 'निष्कर्ष', पृ. 33
- 10) डॉ. सिंह बृजेश, 'हकीकत', पृ. 07
- 11) डॉ. सिंह बृजेश, 'हालात-ए-वतन', पृ. 50
- 12) डॉ. सिंह बृजेश, 'हालात-ए-वतन', पृ. 32
- 13) डॉ. सिंह बृजेश, 'मुक्तक मणि', पृ. 23
- 14) डॉ. सिंह बृजेश, 'आहुति', पृ. 137
- 15) डॉ. सिंह बृजेश, 'हकीकत', पृ. 38
- 16) डॉ. सिंह बृजेश, 'जल-पर्यावरण-समाधान', पृ. 35

नवीन शिक्षा नीती : वास्तविकता आणि युवापिढी

अंजना सूर्यप्रकाश बोखारे

सेट, यल. यल. यम [क्रिमिनॉलॉजी], यल. यल. यम. [क्रिमिनल लॉ]

सर्टिफिकेट कोर्स इन लॉ अड मेडीसीन.

विद्यार्थी नारायणराव लॉ कॉलेज, नांदेड

गोषवारा:

अस म्हटलं जात की कुठल्याही देशात जर मोठ्याप्रमाणात बदल घडवून आणायचा असेल तर तो त्या देशाच्या शिक्षा नीतीत आणायला हवा. तेच पाऊल भारतात ३४ वर्षानंतर उचललं गेलं. बहुधा दर १५ ते २० वर्षानी हे बदल अपेक्षित असतात पण यावेळी हे प्रदीर्घ काळानंतर घडले. नवीन शिक्षा नीती ही दुरदृष्टीकोन ठेवून बनवण्यात आलेली आहे. यावेळी केलेले बदल हे विद्यार्थ्यांना लक्षात घेऊन केलेले आहेत. सर्वप्रथम हे पडताळायला हवं खरंच सध्यस्थितीत जो अभ्यासक्रम आहे तो कारगर नाही का...? नेमका दोष कुठे आहे...? अभ्यासक्रमात की युवापिढीच्या मानसिकतेत...? हे पडताळण्यासाठी हा शोध प्रबंध लिहीलेला आहे.

समस्या सुत्रण:

नवीन शिक्षा नीती बनवण्या मागचा प्रमुख उद्देश हा आहे की शिक्षणाचा उपयोग आयुष्यात संसाधन निर्मितीसाठी, उपजीविकेचे साधन निर्मितीसाठी व्हावा. जो की सध्यपरिस्थितीत होत नाही... असं म्हटलं जात. का होत नाही...? याला कारण अभ्यासक्रमात दोष आहे का ...? की विद्यार्थी अवलोकनात चुकतात...? हे पडताळणे.

मुख्य प्रकाशित घटक:

नवीन शिक्षा नीती, अभ्यासक्रम, आदर्शवादी धोरण, वास्तविकता, युवापिढीतील स्वयंप्रेरणेचा आभाव .

संशोधन पध्दती:

प्रस्तुत प्रबंध लेखनासाठी प्रथमिक तथ्ये संकलन. सामुहीक चर्चा, निरीक्षण, वैयक्तिक चर्चा या तंत्राचा अवलंब करण्यात आला आहे. तसेच वेबसाईट, वृत्तपत्र लेखाचाही आधार घेतला आहे.

संशोधन उद्देश:

- ३४ वर्षानंतर बदलेली नवीन शिक्षा नीती कितपत बदल घडवू शकेल ...? हे पडताळणे.
- ही नीती पुर्णतः अमलात येईल का ...?
- खरंच शिक्षणाचा सध्यपरिस्थितीत संसाधन निर्मितीसाठी वापर होऊ शकत नाही का...?
- बेरोजगारीला कोण जबाबदार अभ्यासक्रम, शिकवणी, पालक, शिक्षण की विद्यार्थी...? हे जाणून घेणे हा मुख्य उद्देश.

प्रस्तावना:

प्रत्येक नवीन गोष्टीच प्रत्येकालाच आकर्षण असतं विशेषतः ते नाविन्य जेव्हा शिक्षण क्षेत्राला अमुलाग्र बदलणारं असेल तर उत्सुकता शिगेलाच. याच उत्सुकते पोटी हा प्रबंध नवीन शिक्षा नीतीवर तसेच सध्यपरिस्थितीवर प्रकाश टाकण्याच्या उद्देशाने लिहीला आहे. या नीतीमध्ये पुर्वप्राथमिक, प्राथमिक शिक्षण, माध्यमिक शिक्षण, उच्च शिक्षण तसेच शालाबाह्य विद्यार्थ्यांना पुन्हा शाळेत आणण्या संदर्भात तरतुदी करण्यात आलेल्या आहेत. तसेच उच्च शिक्षिताची संख्या वाढवण्याचा ही निर्धार या नीतीत दिसतो. वरवर पाहता कुठल्याही पक्षाच्या निवडणूक घोषणापत्रातील आश्वासना सारखेच हे दस्तावेज विलोभनीय आहे असं म्हणायला हरकत नाही. सगळ्या स्तरावर याबाबतीत चर्चा होतेय ही बाब चांगलीच आहे पण कुठल्या विषयावर चर्चा व्हायला हवी होती आणि होतेय हा मुद्दा चर्चला वाव आणणारा आहे.

नवीन शिक्षा नीती धोरण आहे फक्त कायदा नाही:

कितीही आदर्शवादी उपाययोजना असल्या यात तरी हे ही विसरता कामा नये. हि शिक्षा नीती किती ही दुरदृष्टीकोन ठरवून बनवण्यात आलेली असली तरी त्यामागे कुठलीही अधिकृत मान्यता, कायदा, अधिसूचना किंवा शासनाने लागू करण्या संदर्भात ठरवून दिलेला नियम नाही. जो पर्यंत संसदेत यावर रीतसर चर्चा होऊन याच कायद्यात रूपांतर होत नाही तोपर्यंत त्याला काहीच वाव नाही. तसेच याला कितपत लागू करायचं यातलं काय घ्यायचं काय नाही हे सर्वस्वी राज्य सरकारवर अवलंबून राहिल. त्यामुळे हे सगळे बदल किंवा काही प्रमाणात जे लागू करणे सहज शक्य आहे ते केले जातील यात शंका नाही. पण जिथे सरकारला खर्चकरावा लागेल त्याबाबी आंमलात आणनं जरा कठीण आहे. सध्यपरीस्थितीत कोविडमुळे सरकारची आर्थिक स्थिती पार मोडकळीस आलेली आहे. ती पुर्ववत यायला वेळ लागेलतसेच या नीतीच्या आमंलबजावणीलाही.

अभ्यासक्रम:

यापुर्वी शिक्षक ठरवत होते काय शिकवायच व कसं शिकवायचं . तसेच पालकही स्वतःचे अर्धवट राहिलेले स्वप्न मुलांनंवर लादत असत अभ्यासक्रमाच्या माध्यमातून. पण आता ही मुभा सर्वस्वी मुलांना देण्यात आली आहे. आज प्रत्येक पालकांला वाटते आपला मुलगा एटीएम मशीन व्हावं कुठून कसा पैसा उगवता येईल. या सार्यात गुणांना महत्त्व दिलं जातयं परीणामी गुणवत्तामार खातेय. गुणांना प्राधान्य दिल्यामुळे आकलना ऐवजी घोकंपट्टी केली जातेय त्यामुळे त्या शिक्षित ज्ञानाची सांगड ते वास्तवाशी घालू शकत नाहीत. पालकही मुलांना आभ्यासा व्यतिरिक्त कुठलीही गोष्ट करू देत नाहीत. शिवाय फक्त शासणाच्य शाळेत अधिकृत अभ्यासक्रम राबवला जातो.खाजगी कुठल्याही दोन शाळेची पुस्तक सारखी नसतात. वेगळेपण दाखवण्यात मुख्य विषय कच्चे राहतात. आभ्यासक्रम ही पुर्ण शिकवला जात नाही. शासनमान्य शाळेत पुस्तक मोफत शिवाय जेवणाची सोय तसेच शिक्षकही सक्षम असतो तरी पालकांचा ओढा खाजगी शाळाकडे का जातो हे पाहणे गरजेचे. ऐवढेच काय सरकारी शाळेतील शिक्षकांची मुलं ही खाजगीत शिकतात सरकारी शाळेत नाही.

व्यावसायिक शिक्षण:

आधीच्या अभ्यासक्रमातही व्यावसायिक शिक्षण होते पण ते तेवढ्या प्रमाणात लागू करण्यात आले नव्हते म्हणूनच त्याची पुनरावृत्ती नवीन नीतीत परत करावी लागतेय. आवडत्या विषयाच शिक्षण घेण्याऐवजी ज्या क्षेत्रात पैसा आहे तिकडे जाण्याचा कल वाढतोय.परिणामी स्पर्धा वाढतेय,गुणवत्ता खालावतेय,मानसिक ताण तणाव वाढतोय.आता सध्या "आय आय टी" ला लागलं तरच आयुष्य जगण्यात मजा आहे असं पालक व विद्यार्थ्यांना वाटतयं. ऐकेकाळी हेच डॉक्टर बाबतीत होत आता ही आहेच. कुवत न पाहता झेप घेतल्यावर अपयश येणार हे साहजिकच मग आपण मेहनत घेण्यास सक्षम व्हायला हवं. असाध्य ही साध्य करता येईल. आकलन होत नसल्याने विद्यार्थी त्यातून नवीन काही घडवू शकत नाही.नवलं वाटतं जेव्हा १३/१४ वर्षांची मुलं "टेडेक्स टॉक" या मंचावर आपली मत माडतांना दिसतात.आपल्याकडील १३/१४ वर्षांची मुलं तर पुस्तकाच्या वर डोकं च काढू शकत नाहीत. वेगळ काही करायचं म्हणलं तर त्याला वेड्यातच काढलं जातं.

नवीन शिक्षा नीती यावर तोडगा काढण्याच्या उद्देशाने बनवले गेली आहे.महाविद्यालयीन शिक्षणात अमुलाग्र खासे बदल करण्यात आलेत .त्या सार्या बदलाचा उल्लेख इथे आवर्जून टाळलेला आहे कारण ते सर्वानाच मुखोदगत आहेत .विशेष म्हणजे आता पहिले सारखी शाखा वर्गवारी असणार नाही.सायन्स,आर्टस्,कॉमर्स,वैद्यकीय,अभियांत्रिकी इ. विद्यार्थी कुठलेही विषय निवडू शकतो त्याच्या आवडीनुसार. इथचं फार मोठ्य असंमजस आहे. जेवढे विषय तेवढे विषय शिक्षक प्रत्येक महाविद्यालयाला ठेवणे शक्य होईल का...? आणि असे विविध विषय घेऊन विद्यार्थ्याला कुठल्या क्षेत्रात काय करायला वाव राहिलं हे ही सागणं आताशा कठीण आहे. हवी तशी नौकरी मिळाली नाही किवां मिळवता आली नाही म्हणजेअभ्यासक्रम दोषी आहे असं नाही. ज्याक्षेत्राची आवड आहे तिकडे न जाता जिथे पैसा आहे तिकडे विद्यार्थी जाऊ पाहतोय. परिणामी हवा तो उत्साह तिथे उत्पन्न होत नाही आणि अपयश येत.याच अभ्यासक्रमातून चमकलेले विद्यार्थी ही तेवढेच आहेत.

तरीही सध्याच्या नवीन नीतीतील विषय निवडण्याची प्रक्रिया म्हणजे जणू पुर्ण मेनुकार्ड एखाद्या पंचतारांकित हॉटेलच काय खाव आणि काय नाही अशी अवस्था होईल शिवाय पहिल्या सारख्या विषय

वर्गवारी केली व एखादा विषय ऐच्छिक घेण्याची मुभा दिली तर मला वाटतं योग्य होईल. अन्यथा आता सारखीच "कहों गये कही नहीं... क्या लाये कुछ नहीं..." अशीच अवस्था हैराण गल्ली परेशान रोड राहिल. प्रत्येकनीती ही आदर्श असते. तशीच ही पण आहे तसेच यातील जो शिक्षणाच्या जागतीकीकरणाचा विषय आहे तो भारताचा दर्जा जागतीक स्थरावर उंचावणारा आहे.

निष्कर्ष:

- नवीन शिक्षा नीती ही एक आदर्श नीती आहे पण जोपर्यंत त्याच कायद्यात रूपांतर होत नाही तोपर्यंत त्याला काहीही महत्व नाही. कारण त्याला कुठल्याही अधिकृत कायदा किंवा नियमाचा आधार नाही. तसचं प्रत्येक राज्य सरकारच्या मनावर त्यातलं किती आणि काय लागू करायचं हे ही बंधनकारक नाही.
- पुर्वप्राथमिकला जर बि.एड. शिक्षक नेमले तर ते बालवयाची निरागसता समजू शकतील का..? शिकवणं तर दुरच त्यांना एका जागी बसवू पण शकणार नाहीत. तसेच बालवाडी बि.एड. शिक्षक नेमले तर माध्यमिक व उच्च माध्यमिकला शिक्षकांना कोणती पदवी असेल...? हे ही विचार करायला लावणारा प्रश्न आहे. तसेच मॅन्टसरी, प्रिप्रायमरी ह्या कोर्सेसच प्रशिक्षण घेतलेल्याच काय होईल. त्याच्या उत्पन्नाचा मार्ग बंद होईल.
- अभ्यासक्रमात केलेल्या बदलाला अंगीकृत करण्यात किती शिक्षक सक्षम आहेत. त्यासाठी आधी शिक्षकाना तयार करावं लागेल हे ही एक मोठे आव्हान आहे.
- शिक्षणाची सांगड संसाधन , रोजगार निर्मितीसाठी करण्याचे ध्येय ठेउन आखलेल्या नवीन अभ्यासक्रम आराखडा काही जुने प्रश्न सोडवू शकेल का नाही ..? पण नवीन प्रश्न मात्र निश्चित निर्माण करेल यात वाद नाही.

सारांश:

ह्या सगळ्या वरून एक निष्कर्ष काढता येईल की युवापिढीत स्वयंप्रेरणेचा आभाव आहे. हे मला करायचं आणि मी हे साध्य करणारचं हा दृढनिश्चय विद्यार्थ्यांत हवा. तोपर्यंत कितीही शिक्षा नीती आणि अभ्यासक्रम बदलून फायदा होणार नाही. त्याच बरोबर सरकारलाही या नीतीला कायद्यात रूपांतरीत करून अमलबजावणी करताना बरेच परीश्रम करावे लागतील हे ही उघड आहे. तसेच या नीतीचे यश सर्वस्वी शिक्षकांच्या विद्यार्थ्यांना विषयाचे आकलन करून देण्याच्या कसबावर आहे. असं मला वाटतं. वेळच फक्त सांगू शकेल हे कितपत यशस्वी होईल.

संदर्भ सूची :

१. शेखर गुप्ता भारतीय पत्रकार आणि लेखक. "द प्रिंट" चे अध्यक्ष आणि संपादक इन चीफ, "कट द कल्टर" भाग ५३५.
२. योगोदर यादव फेसबुक लाईव 31 जुलै २०२०
३. डॉ. जवाहर सुरीसेट्टी युट्युब स्टडी आय क्यु एज्युकेशन २१ ऑक्टोबर २०२०
४. हेरंब कुलकर्णी नवीन शैक्षणिक धोरण: काही अनुत्तरीत प्रश्न.

विद्यापीठ व कॉलेजच्या परीक्षांवर कोविड-१९ चा झालेला परिणाम

डॉ. सुनिल सुखदेव लोखंडे.

तुळजाराम चतुरचंद महाविद्यालय, बारामती

संपर्क: ७९७२४२४१७९

ई-मेल : sslokhande2010@gmail.com

प्रास्ताविक :

जवळ जवळ वर्षभर कोविड-१९ या विषाणूने जगभर धुमाकूळ घातला आहे. या विषाणुजन्य साथीच्या रोगामुळे संपूर्ण जग हैराण होऊन भीतीच्या सावटाखाली वावरताना दिसत आहे आणि त्यामुळे विविध शंका उपस्थित होऊन अफवांना जोर आला आहे. कोरोना रोगाच्या तीन लाटा सांगितल्या जात आहेत त्यामध्ये पहिल्या लाटेत कोरोनाची लागण झाली तरी त्यातून बरे होण्याचे प्रमाण अधिक होते. परंतु दुसऱ्या लाटेमध्ये मृत्यूचे प्रमाण वाढताना दिसत आहे. आणि तज्ञांच्या मतानुसार येणाऱ्या तिसऱ्या लाटेमध्ये हा कोरोना हा लहान बालकांवर हल्ला करणार आहे. वास्तविक पाहता या रोगावर नेमका कोणता उपाय शोधवा हेही सुचेनासे झाले आहे. त्यामुळे नक्की कोणती मात्रा लागू पडेल हे माहित नसल्याने सल्ले देणाऱ्यांची संख्या दिवसेंदिवस वाढू लागली आहे. त्यामध्ये गरम पाणी, काढा यापासून ते दारू घेण्यापर्यंत डॉक्टर सुद्धा सल्ला देऊ लागले आहेत. त्याचबरोबर आहार कसा घ्यावा कोणता घ्यावा तो शाकाहार असावा की मांसाहार याविषयी सुद्धा चर्चा होऊन बहुतेकांनी अंडी मटन आहारात घेऊन आपली प्रतिकार शक्ती वाढवावी असेही सुचविले आहे त्यामुळे चिकन मटन अंड्याची मागणी वाढत आहे असाही एक कोरोनाचा परिणाम दिसत आहे त्यामुळे प्रत्येकजण आपली काळजी घेताना दिसत आहे.

सामान्य जनतेप्रमाणेच केंद्रशासन व राज्यशासने आपल्या जनतेची काळजी घेत आहेत तसेच राजकीय पक्ष, संघटना, राजकीय व दानशूर व्यक्ती आपल्या परीने मदत करण्याचा प्रयत्न करीत आहेत कोरोनाच्या पहिल्या लाटेमध्ये केंद्रसरकार व राज्यसरकारने प्रथम या विषाणू विषयी जनजागृती करून वारंवार हात धुने, सॅन्टराइज वापरणे, सामाजिक अंतर राखणे असे उपाय सांगितले परंतु असे उपाय योजून ही संसर्ग थांबेना म्हटल्यावर लॉक डाऊन सारखा पर्याय शोधला त्याचा काही प्रमाणात फायदा झाला. त्याचबरोबर जगभर लशीच्या संशोधनाला सुरुवात झाली. आणि दुसऱ्या लाटेच्या सुरुवातीस लस देण्यास सुरुवात झाली. परंतु पहिल्या लाटे नंतर सरकारला दुसऱ्या किंवा तिसऱ्या लाटेच्या तीव्रतेचा अंदाज नआल्याने त्यांनी काहीकाळ दळणवळण ,आवक जावक व्यापार उद्योगधंदे निवडणुका यासारखे राजकीय कार्यक्रम, कुम्भमेळ्यासारखे धार्मिक कार्यक्रम, विवाहासारखे सामाजिक कार्यक्रम मोठ्याप्रमाणात होऊ लागले परिणामी कोरोनाने आपले बस्तान घट्ट केले आणि देशात दररोज लाखो लोकांना तो कवेत घेवू लागला. हे एवढ्यावरच नथांबता त्याचा प्रत्येक क्षेत्रावर परिणाम जाणवू लागला. त्यामधून शिक्षणक्षेत्र ही सुटू शकले नाही.

उद्देश :

१. कोविड-१९ चा विद्यापीठ व महाविद्यालयांच्या परीक्षांवर झालेला परिणाम मांडणे.
२. कोविड-१९ च्या दरम्यान विद्यापीठ व महाविद्यालयांच्या परीक्षांबाबत अवलोकन करणे.
३. कोविड-१९ च्या काळात विद्यापीठ व महाविद्यालयांच्या परीक्षांबाबत नियोजन कसे प्रभावीपणे झाले हे दाखविणे.
४. कोविड-१९ च्या काळात परीक्षेसंदर्भात विद्यापीठातील कर्मचारी, महाविद्यालयातील शिक्षक, शिक्षकेतर कर्मचारी यांचे योगदान स्पष्ट करणे.

गृहीतके :

१ कोविड-१९ चा विद्यापीठ व महाविद्यालयांच्या परीक्षांवर परिणाम झाला.

२. कोविड-१९ च्या काळात परीक्षेसंदर्भात विद्यापीठातील कर्मचारी, महाविद्यालयातील शिक्षक, शिक्षकेतर कर्मचारी यांचे योगदान मोठे होते.

३. कोविड-१९ च्या काळात विद्यापीठ व महाविद्यालय यांच्या सोबत शिक्षणक्षेत्राशी संबंधित असलेल्या प्रत्येक घटकाने कार्य केले आहे.

संशोधन पद्धती :

सदर शोध निबंधात शास्त्रीय पद्धतीने वर्णनात्मक व विश्लेषणात्मक संकलन करून कोविड-१९ च्या अनुषंगाने काढलेले विविध आदेश, महाविद्यालयाच्या परीक्षा संबंधीच्या नोटीस व विषयाच्या अनुषंगाने उपलब्ध झालेले संदर्भ ग्रंथ याचा संदर्भीय आधार घेतला आहे.

कोविड-१९ चा विद्यापीठ व महाविद्यालयावरील परिणाम :

शासनाने संसर्ग रोखण्यासाठी लॉकडाऊन हा पर्याय शोधला आणि संपूर्ण देशभर लॉकडाऊन झाला. साहजिकच त्यामुळे विद्यापीठे व महाविद्यालये बंद होऊन सर्व शैक्षणिक कामकाज ठप्प झाले परंतु विद्यार्थ्यांचे नुकसान होऊ नये म्हणून ऑनलाईन शिक्षण देण्यास सुरुवात झाली त्यानंतर परीक्षा सुद्धा ऑनलाईन घेण्याचा निर्णय होऊन परीक्षा घेतल्या गेल्या. परंतु भारत हा गुरु-शिष्य शिक्षण पद्धतीचा देश आहे. त्यामुळे सामोरा समोर बसून शिकविणे व शिकणे अशी शिक्षणाची पद्धत रूढ असल्याने ही ऑनलाईन शिक्षण पद्धती सर्वांसाठीच अडचणीची ठरू लागली परंतु पर्याय नसल्याने तिच्याशी कसे तरी जुळवून घ्यावे लागले.

कोविड -१९ मुळे घेतल्या जाणाऱ्या ऑनलाईन परीक्षांचा प्राध्यापकांवर झालेला परिणाम :

ऑनलाईन शिक्षण व परीक्षा घेण्याचा निर्णय झाल्यामुळे प्राध्यापकांना हे नवीन तंत्र अवगत नसल्याने त्यांना अनेक समस्यांना सामोरे जावे लागले. तसेच हे तंत्र त्यांना आत्मसात करावे लागले. तेंव्हा त्यामध्ये त्यांना अनेक अडचणी येऊ लागल्या त्यामध्ये आर्ट्स विभागाच्या लोकांना तर फारच त्रास झाला त्यामुळे याचा काहीजणांना प्रचंड तान आला आणि त्यामध्ये त्यांना आपला प्राण सुद्धा गमवावा लागला. प्राध्यापकांच्या कुटुंबामध्ये संघर्ष होऊ लागला, चीड चीड होऊ लागली ऑनलाईन शिकविण्याचे परीक्षेचे तंत्र अवगत नसल्याने दिवस दिवस मोबाईल किंवा संगणकासमोर बसावे लागायला लागले याच काळात ऑनलाईन सेमिनार , वर्क शॉप यांना ही उत आला होता त्याला हजर राहिले नाही तर वरिष्ठ खुलासा मागणारे पत्र देऊ लागले होते अशा परिस्थितीमुळे सर्व समाजाला शांत रहा, स्वतःची काळजी घ्या म्हणणारा प्राध्यापक आतून पोखरून गेला. त्यामध्ये काहीजणांचे मृत्यू झाले आणि आजही कोठेनाकोठे मृत्यू होताना दिसत आहे.

महाविद्यालयातील शिक्षकेतर कर्मचारी (लिपिक) यांच्यावर कोविड -१९चा परिणाम :

प्राध्यापकांप्रमाणेच परीक्षेचे काम पाहणाऱ्या शिक्षकेतर कर्मचाऱ्यांची ही परिस्थिती असल्याची दिसून येते लॉकडाऊन असल्यामुळे विद्यार्थ्यांना महाविद्यालयात येण्यास मनाई असल्यामुळे त्यांना घरूनच प्रवेश अर्ज, परीक्षा अर्ज भरावे लागत होते त्यामुळे त्यांच्या काही चुका होत होत्या त्यामुळे विद्यार्थी संबंधिताना विचारणा करित होते व अपेक्षित उत्तर मिळाले नाही तर हुज्जत घालत होते त्यामध्ये त्यांचीही चूक नव्हती कारण विद्यार्थी आपल्या सोयीप्रमाणे अगदी शेवटच्या एक दोन दिवसात नेहमीप्रमाणे अर्ज भरत असत त्यामुळे अर्ज भरताना अनेक अडचणी येत व त्यासाठी अशा कर्मचाऱ्याकडे विचारणा केली जात होती एवढेच नव्हे तर आमचे नुकसान झाले तर तुम्ही जबाबदार रहाल असा सज्जद दम भरला जाई त्यामुळे अशा मानसिक त्रासाच्या अवस्थेतून कर्मचाऱ्यांना जावे लागत होते त्याचा परिणाम त्यांच्या कुटुंबावर व स्वतः वर होताना दिसून आला.

कोविड -१९ मुळे घेतल्या जाणाऱ्या ऑनलाईन परीक्षांचा विद्यापीठांवर झालेला परिणाम :

महाविद्यालया प्रमाणेच विद्यापीठाच्या कार्याला सुद्धा कोविड-१९ मुळे काहीप्रमाणात खीळ बसली विद्यापीठाचे मुख्यकार्य म्हणजे परीक्षांचे आयोजन करणे व निकाल देणे परंतु कोविड-१९ मुळे एकूणच त्यांच्या कामकाजावर सुद्धा परिणाम झाल्याचे दिसून येते लॉकडाऊन तसेच शासनाच्या आदेशानुसार कार्यालयात ५०%, २५%, १५% कर्मचाऱ्यांची उपस्थिती या नियामामुळे दैनिक कामकाजावर मर्यादा आल्या विद्यापीठाच्या मुख्य कामकाजामध्ये परीक्षेचे नियोजन करणे, घेतलेल्या परीक्षेचे निकाल तयार करणे अशी महत्वाची कामे आहेत त्यासाठी यंत्रणा म्हणून चेअरमन, पेपर सेटर नेमणे त्यांच्याकडून प्रश्नपत्रिका,

उत्तरपत्रिकेचा नमुना, स्कीम ऑफ मार्किंग करून घेणे व त्याची गोपनीयता पाळणे ही जबाबदारीची कामे विद्यापीठाची आहेत परंतु कोविड-१९ मुळे नक्की परीक्षा कोणत्या पद्धतीने घ्यावी म्हणजे ऑफलाईन की ऑनलाईन याविषयी निश्चित नसल्यामुळे व उच्चशिक्षण मंत्र्यांचे वेळोवेळी येणारे आदेश त्यामुळे विद्यापीठानाही निर्णय घेणे अवघड झाले होते त्यामुळे विद्यापीठाने घेतलेल्या परीक्षामध्ये अभूतपूर्व गोंधळ झाल्याचे निदर्शनास आले.

ऑनलाईन परीक्षा घेण्याचे निश्चित झाल्यानंतर पेपर सेटरना बहुपर्यायी प्रश्न काढण्याचे आदेश दिले त्यानुसार परीक्षा घेतल्या गेल्या परंतु तेथेही तांत्रिक अडचणीमुळे प्रश्नपत्रिका संगणकावर उघडल्या जात नव्हत्या त्यामुळे वेळी-अवेळी, रात्री-बेरात्री विद्यापीठातून पेपर सेटर ला फोन येऊ लागले तेंव्हा त्यांची झोप उडू लागली वेळेत प्रश्नपत्रिका ऑनलाईन जमा करावयाच्या गडबडीत काही प्रश्न डिलीट होत होते तर काहीनी वेळेच्या बंधनामुळे गडबडीत संदिग्ध, द्विअर्थी असे प्रश्न विचारले होते याचा धागा पकडून वृत्तपत्रे, दूरचित्र वाहिन्या यांनी त्याच्या बातम्या करून प्रसिद्धी दिली होती त्यामुळे सामान्य लोकांचा परीक्षेकडे बघण्याचा दृष्टीकोन संशयक होऊ लागला होता. त्यामुळे काही बाबतीत कुलगुरू, कुलसचिव यांना स्पष्टीकरण देऊन आपली भूमिका मांडवी लागली.

निष्कर्ष :

कोविड-१९ चा सर्वच क्षेत्रावर परिणाम दिसून आला तसाच शिक्षण क्षेत्रातील विद्यापीठे व महाविद्यालयांच्या परीक्षांवर सुद्धा परिणाम दिसून आला. यावर मात करित संबंधित सर्वच घटकांनी आपपल्या परीने योगदान देऊन या बिकट परिस्थितीतून मार्ग काढण्याचा प्रयत्न केला व नवीन तंत्र अवगत करून परीक्षा व्यवस्था सुरुळीत करण्याचा प्रयत्न केला. ही कौतुकाची बाब आहे आणि आता अनुभव आल्याने पुढे कामकाजामध्ये व परीक्षेसंबंधी त्रुटी राहणार नाहीत याची काळजी सर्वच घटक घेताना दिसत आहेत. अजून कोविड - १९ संपलेला नाही. तज्ञांच्या मते तिसरी लाट अजून येणार आहे हा संसर्ग व साथीचा रोग असल्यामुळे तो फक्त परीक्षांवरच नव्हे तर संपूर्ण शिक्षण व्यवस्थेवर कसा परिणाम होणार आहे हे काळच ठरवू शकतो.

संदर्भ :

१. महाराष्ट्र शासन सार्वजनिक आरोग्य विभाग शासन परिपत्रक क्र. कोविड/2020 प्र.क्र.१३६ / आरोग्य ३ अ दि. २४.४.2020
२. महाराष्ट्र शासन सार्वजनिक आरोग्य विभाग शासन परिपत्रक क्र. कोविड/2020 प्र.क्र.१३६ / आरोग्य ३ अ दि. २१/९/2020
३. संचालक, आरोग्यसेवा, मुंबई यांचे पत्र क्र.सं आ से / मा आ / ८९८६/१९.८.२० दि.१४.8.२०२०
४. Curr.Mrd Res Pract 2020 March- April 10 (2):78-79 Published Online 2020, 3 April
५. The Hindu- e-book – Covid-19
६. Report of WHO
७. SPPU Paper Setter Appt NO 20233892
८. SPPU Paper Setter Appt NO 20233913
९. T.C.College, Notice no. 282 Date 16.01.2021
१०. Sheikh, Knvul: Robin, Caryn(10 March 2020) “The Coronavirus: What Scientists Have Learned So Far” The New Yorek Times
११. ‘Home Ministry of Health and Family Welfare’ mhwf.gov.in Retrived 18 May 2021
१२. ‘India’s COVD crisis beyond heartbreaking’ : WHO www.aljazeera.com. Retrieved 26 April 2021

महिला सक्षमीकरण आणि आर्थिक विकास

प्रा. डॉ. मुरलीधर पंडित गायकवाड.

सहयोगी प्राध्यापक व व्यवसायिक अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख वसंतराव

नाईक कला व वाणिज्य महाविद्यालय,

मुरुड जंजिरा जि. रायगड मो. ९४२०८३५९०४

प्रस्तावना

स्वातंत्र्यपूर्वकाळात भारतात विसाव्या शतकाच्या प्रारंभी अनेक समाजसुधारकांनी महिलांच्या सक्षमीकरणात मोलाचे योगदान दिले. राजाराममोहनराव यांनी स्त्री मुक्तीच्या कार्याची सुरुवात केली. त्यानंतर महात्मा फुले, सावित्रीबाई फुले, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, महात्मा गांधी, रमाबाई रानडे यांनी महिलांना सक्षम बनवण्यासाठी समाजात महिलांना पुरुषांच्या बरोबरीने स्थान व दर्जा मिळवून देण्यासाठी अथक परिश्रम घेतले. ववम. निर्मला सावंत यांच्या मते, महिलांचे सक्षमीकरण होणे म्हणजे म्हणजे तिचे व्यक्तिमत्व एक माणूस, व्यक्ती म्हणून विकसित करणे होय. व्हिनेसा ग्रिफन यांच्या मते, स्त्री सक्षमीकरण म्हणजे स्त्रीच्या अंगी निर्णय घेण्याची, नियंत्रण करण्याची, संघटित करण्याची क्षमता निर्माण करणे, कृतिशील कार्यक्रम घडवून आणणे, लोकसंपर्क, संस्थासंपर्क, आर्थिक व्यवहार इत्यादी करण्याची क्षमता व आवड निर्माण करणे होय. सत्तावंचित व संधीवंचित स्त्रियांना कोणत्याही भेदाशिवाय प्रगती करण्याची संधी म्हणजे महिला सक्षमीकरण होय महिला सक्षमीकरण म्हणजे व्यक्तीच्या अंगभूत क्षमतांचा विधायक विकास होय.

चार्ल्स फेरियर यांच्या मते एखाद्या राष्ट्रकडून स्त्रीला दिल्या जाणाऱ्या सामाजिक व राजकीय महत्वावरून त्या राष्ट्राची सांस्कृतिक उंची मोजता येते. महिला सक्षमीकरण हि एक सक्रिय अशी बहुआयामी प्रक्रिया असून जिच्या मुळे सर्व क्षेत्रातील महिलांना त्याची ओळख व सामर्थ्याची जाणीव करून देणे होय म्हणून सक्षमीकरणाची प्रक्रिया म्हणजे महिलांच्या सर्वांगीण विकासाचे महत्वपूर्ण साधन आहे.

अभिजित बॅनर्जी व इस्थर डफ्लो यांनी लिंगसमानतेच्या बाबतीत भारतात केलेल्या अभ्यासावरून असा निष्कर्ष काढला कि, स्त्रियांच्या गतिशीलतेच्या बाबतीत भेदभाव केला जातो. हा भेदभाव दूर करण्याचे एकमेव साधन म्हणजे शिक्षण होय. वास्तविक भारताच्या राज्य घटनेतील १५(अ) कलम स्पष्ट करते कि सर्वाना स्वातंत्र्याचा हक्क आहे. मात्र वस्तुस्थितीत असे आढळत नाही. शिक्षण आरोग्य, पुनरुत्पादन, राजकीय सहभाग इ. मध्ये अनेकांना भेदभावाला सामोरे जावे लागते आणि यातील मर्यादामुळेच ती खरे स्वातंत्र्य अनुभवू शकत नाही.

८ मार्च २०१८ च्या आंतरराष्ट्रीय महिला दिनाचे 'Think equal build smart and innovate for change' हे ब्रीद वाक्य होते. मुली व स्त्रिया यांना समान अधिकार आहेत. तसेच हिंसा व भेदभाव यापासून स्त्रियांचे संरक्षण करणे हे समाजाचे व राष्ट्राचे कर्तव्यच आहे १९९३ च्या व्हीएन्ना परिषदेतहि स्त्री पुरुष समान हक्क संमत केला आहे. असे असूनही समाज अजूनही अनभिज्ञ अशा अनिष्ट प्रवृत्तीत अडकून पडला आहे. स्त्रियांना अनेक भेदभावाला सामोरे जावे लागते.

आर्थिक विकासाचा केंद्रबिंदू - महिला सबलीकरण

भारतासारख्या देशात आजही पुरुषप्रधान संस्कृती अस्तित्वात असल्याचे दिसून येते. भारतीय लोकसंख्येमध्ये २०११ च्या जनगणनेनुसार जवळपास ५०% लोकसंख्या ही स्त्रियांची आहे. तरीही महिलांना दिले जाणारे स्थान दुय्यम स्वरूपाचे आहे. महिलांची मते, भावना मानसिकता समजून घेणे आवश्यक आहे. स्वातंत्र्योत्तर काळात आपणास आर्थिक विकासाचा वेग वाढविण्याची गरज आहे. ज्याप्रमाणे रथाची दोन्ही चाके सारखीच असल्याशिवाय रथ वेगाने व्यवस्थितपणे चालू शकत नाही. त्याप्रमाणे आर्थिक विकासाचा वेग

वाढविण्यासाठी स्त्री व पुरुष या दोघांना सामान दर्जा प्राप्त झाला पाहिजे स्त्रिया विकसित व प्रगत होणे हि काळाची गरज आहे. तोच आमच्या आर्थिक विकासाचा केंद्रबिंदू आहे. सम्राट नेपोलियन बोनापार्ट यांनी असे म्हटले होते की, "मला एक सुशिक्षित माता द्या मी एका संपूर्ण राष्ट्राची निर्मिती करून देतो". परंतु भारतात आजही स्त्री परंपरा, अंधश्रद्धा यांचे प्राबल्य असल्यामुळे स्त्रिया या पुरुषांच्या तुलनेने नगण्यच मानल्या जातात.

अमर्त्य सेन यांच्या 'Development as freedom' या पुस्तकात म्हणतात की जगाच्या प्रगतीपासून दूर असणाऱ्या लक्षावधी स्त्रिया आहेत आणि त्यामध्ये भारतातील स्त्रिया जास्त आहेत. आर्थिक विकासाच्या प्रक्रियेत त्यांना संधीच मिळालेली नाही. त्यामुळे अमान्य अशी विषमता अस्तित्वात आली आहे. म्हणूनच अंगीकृत असणाऱ्या स्त्रियांच्या क्षमतांकडे व संधीकडे दुर्लक्ष झालेले आहे. या त्रुटी दूर करण्याचे साधन म्हणजे स्त्रियांच्या संघटना होत.

शासनाने महिलांचे विकास प्रक्रियेतील स्थान लक्षात घेऊन महिला सबलीकरणावर आपले लक्ष केंद्रित केले आहे. महिलांना आर्थिक, राजकीय, सामाजिक, शैक्षणिक, सांस्कृतिक क्षेत्रात सबळ करून त्यांना पुरुषांच्या बरोबरीचा दर्जा प्राप्त करून देणे, त्यांना निर्णय प्रक्रियेत सहभागी करून घेणे. म्हणजे खऱ्या अर्थाने महिलांचे सबलीकरण झाले असे म्हणता येईल. महिलांना सक्षम करण्यासाठी पारंपारिक दास्यत्वाची मानसिकता त्यागली पाहिजे. महात्मा गांधीजींनी असा विश्वास व्यक्त केला होता की, स्त्रियांमध्ये नवीन कल्पनांना जन्म देऊन त्या प्रत्यक्षात उतवण्याची क्षमता असते. त्या पुरुषांपेक्षा अधिक चांगल्या पद्धतीने काम करू शकतात. त्यासाठी स्त्रियांना समान संधी समान हक्क प्रदान करण्याची आवश्यकता आहे. लिंगभेदावर आधारित समाजरचना नष्ट करून स्त्रियांना पुरुषांबरोबरीचा दर्जा प्राप्त करून देण्याच्या दृष्टीने महिला सबलीकरणाची आवश्यकता आहे. आर्थिक, राजकीय, सामाजिक, शैक्षणिक, सांस्कृतिक क्षेत्रात संधी प्राप्त करून देऊन त्यांना पुरुषांबरोबरीचा दर्जा प्राप्त करून दिला पाहिजे भारताचे माजी राष्ट्रपती के शंकर नारायण यांनी असे मत व्यक्त होते की स्त्री सबलीकरण ही देशाच्या सर्वांगीण प्रगतीची गुरुकिल्ली आहे. न्यूयार्क मधील महिला शिलाई कामगारांनी आपल्या आर्थिक शोषणाविरुद्ध ८ मार्च १८५७ रोजी पहिले यशस्वी आंदोलन केले व तोच महिलादिन म्हणून घोषित करण्यात आला. भारतामध्येही ८ मार्च १९९६ रोजी महिलांचा स्तर उंचावण्याच्या दृष्टीने स्थायी समिती स्थापन करण्याचा ठराव संसदेत संमत झाला व त्यानुसार १९९७ मध्ये महिला सक्षमीकरण समिती स्थापन करण्यात आली. वास्तविक स्वातंत्र्यपूर्व काळातच थोर समाजसेवक क्रांतिकारक महात्मा ज्योतिराव फुले यांच्या धर्मपत्नी क्रांतीज्योती सावित्रीबाई फुले यांनी महिलांचा उद्धार करण्याच्या दृष्टीने प्रयत्न केलेले होते. महिलांना माणसासारखे जगता आले पाहिजे या दृष्टीने त्यांनी प्रामाणिक प्रयत्न केलेले होते. परंतु भारतीय समाजामध्ये असणारी अंधश्रद्धा परंपरा यामुळे त्यांचे प्रयत्न पुरेसे ठरले नाहीत. पुरुषप्रधान संस्कृती असलेल्या भारताला त्यांचे विचार बुरसटलेल्या प्रथेतून बाहेर काढू शकले नाहीत. स्वातंत्र्योत्तर काळात मात्र स्त्रियांचे महत्व निरनिराळ्या क्षेत्रात मान्य होऊ लागले आहे. त्यामुळे महिला सबलीकरण हाच आर्थिक विकासाचा केंद्रबिंदू बनलेला आहे. महिलांना रोजगार व स्वयंरोजगार उपलब्ध करून देणे, महिलांच्या मनातील न्यूनगंड दूर करून त्यांना त्यांच्या हक्कांची जाणीव करून देणे आवश्यक आहे महिलांना साक्षर करण्याबरोबरच सुशिक्षित करणे की ज्यामुळे त्यांची विचार करण्याची दिशा बदलेल. प्रसारमाध्यमांनीही सामाजिक कल्याणाची जाण ठेऊन महिलांना प्रोसाहित करावे. महिला कल्याणाच्या कार्यक्रमाच्या प्रचार व प्रसारावर भर द्यावा. महिला सबलीकरण करत असताना कुटुंब व्यवस्था दुर्बल होणार नाही याचीही खबरदारी घेण्याची आवश्यकता विचारात घेऊन महिला सबलीकरणावर भर द्यावा महिला सबलीकरणाशिवाय आर्थिक स्वावलंबन व आर्थिक विकास शक्य नाही. हि गोष्ट मान्य करावीच लागेल.

महिला सबलीकरण

स्त्रीला सामाजिक क्षेत्रात समानता प्राप्त होण्यासाठी आर्थिक क्षेत्रात स्वयंपूर्ण होण्याची गरज आहे. स्त्रियांना स्वयंनिर्णयाच्या पासून वंचीत करून आम्ही राष्ट्रीय आर्थिक विकासाची गती रोखली. सशक्तीकरणाची महत्वाची विशेषतः स्वावलंबनात आहे. आणि त्यासाठी स्त्रियांचे आर्थिक स्वातंत्र्य आपल्याला विचारात घ्यावेच

लागेल. कारण आर्थिक विषमता असलेल्या आपल्या भारतीय समाजाच्या घटकांची आर्थिक बाजू कमकुवत, त्याची सामाजिक प्रतिष्ठा कमकुवत असते. परंपरेने स्त्रियांना आर्थिक गुलाम केले. तिला कोणाच्यातरी आश्रयाने जगायला साध्य केले. जर देशाच्या लोकसंख्येमध्ये जवळपास ५०% प्रमाण महिलांचे असेल तर त्यांना विकासापासून वंचित ठेवणे म्हणजे देशाची प्रगती खुंटीत करणे होय. तेव्हा देशाला जर सर्वच क्षेत्रात उड्डाण भरायची असेल तर पुरुषांच्या बरोबरीने स्त्रियांची प्रत्येक क्षेत्रात वाटचाल अपेक्षित आहे. स्त्री स्वयंपूर्ण स्वावलंबी झाली तर देशाच्या आर्थिक विकासाला गती मिळेल. कमी वयात लग्न, अपत्याची जास्त संख्या, पतीवर अवलंबून राहण्याची आश्रित प्रवृत्ती हेच तिच्या प्रगतीतील अडथळे आहेत. तेव्हा स्त्रीने तिची स्वतंत्र ओळख निर्माण करणे क्रमप्राप्त आहे. ती आर्थिकदृष्ट्या स्वावलंबी झाली तर तिच्यातील आत्मविश्वास, नेतृत्वगुण, क्रियाशीलता, उद्योजगता, निर्णयक्षमता वाढीस लागेल व तिचा आत्मसन्मान वाढीस लागेल.

महिलांचा आर्थिक सहभाग

आर्थिक विकास तेव्हाच म्हणता येईल जेव्हा प्रत्येक व्यक्तीच्या उत्पन्नात शाश्वत रीतीने वाढ होईल. त्यासाठी प्रत्येक देशाने आपल्याकडे असलेल्या उत्पादन सामर्थ्याचा योग्य उपयोग केला पाहिजे. म्हणजे मानवी साधनसंपत्तीचा पर्याप्त वापर झाला पाहिजे. यासाठी स्त्री व पुरुष यांनी समानरीतीने आर्थिक सहभागात समाविष्ट झाले पाहिजे. स्त्रियांचा आर्थिक प्रक्रियेत असणारा सहभाग ही त्याची असणारी वैयक्तिक प्रगती व त्यांचे समाजातील असणारे स्थान यावरून ठरते.

कार्ल मार्क्सच्या मते ज्यावेळी आर्थिक विकासाच्या प्रक्रियेत महिला महत्त्वाची भूमिका घेतात ती अवस्था देशाच्या प्रगतीच्या टप्प्याकडे जाणारी पूर्व अवस्था ठरते. यामुळे स्त्रियांचीही प्रगती होते व पर्यायाने देशाचीही प्रगती होते. आज जगामध्ये अधिक विकसित पावणारी अशी भारताची अर्थव्यवस्था आहे. ज्या देशातील स्त्रिया अधिक तास काम करतात त्या देशाची अर्थव्यवस्था आर्थिक वृद्धीकडे मार्गक्रमण करते. पण भारतात मात्र ही परिस्थिती विरुद्ध आहे. भारतातील स्त्रिया काम करतात आणि त्यांचे स्थूल देशांतर्गत उत्पादनाचे प्रमाण फक्त १८% आहे. कारण भारतातील स्त्रियांचे स्थान दुय्यम आहे. त्यांच्या कामाला मूल्यच नाही. त्या आर्थिकदृष्ट्या परावलंबी व रोजगाराशिवाय आहेत. महिलांचा भारतातील आर्थिक सहभाग दर अवघा २७.२% आहे. हा जगातील सर्वात कमी दर आहे. फिनलँड हा दर ७०.६% आहे. स्वित्झरलँडचा ६२.८८% आहे. नॉर्वेचा ६०% तर फ्रान्सचा ४९.२६% यावरून भारतात असणारी स्त्रियांची परिस्थिती लक्षात येते. म्हणजेच भारतातील चार स्त्रियांपैकी एकच रोजगारक्षम आहे. स्त्रियांचा रोजगाराचा प्रश्न गौण मानला जाऊन त्याकडे दुर्लक्ष केले जाते. तर काही वेळा बेकारीच्या प्रश्नांत स्त्रियांची रोजगारी असा हास्यास्पद व बिनबुडाचा विचार मांडला जातो स्त्रियांची नोकरी ही पूरक नोकरी असाच समान दृष्टिकोन असल्यामुळे स्त्रियांना नोकरीत प्राधान्य मिळत नाही. कामगारांना कमी करण्याचा प्रश्न आलाच तर स्त्री कामगार प्रथम कमी होतात. स्त्रियांचे उत्पन्न वाढल्यास स्त्रियांचा आत्मविश्वास वाढेल व त्या अधिक क्रियाशील उत्पादक घटक बनतील आणि त्याचा उपयोग देशाच्या विकासासाठी होईल.

महिलांचा राजकीय सहभाग

स्त्रियांना मतदानाचा अधिकार असणे यापेक्षा स्त्रियांना राजकीय निर्णय प्रक्रियेत भाग घेता येणे, राजकारणात कार्यरत राहण्याची संधी मिळणे म्हणजे राजकीय सहभाग होय राजकारणात लिंगसामानता आणण्यासाठी भारतीय शासनाने स्त्रियांच्या जागांसाठी आरक्षण दिलेले असले तरी अद्यापही स्त्रिया अपेक्षित यश मिळवू शकत नाही १९० देशांच्या यादीत भारताचा क्रमांक १५३ वा लागतो. Inter Parliamentary Union ने काढलेल्या आकडेवारीनुसार, खाडा हा विकसनशील देश ६१ % स्त्रियांच्या सहभागासह प्रथम क्रमांकावर आहे. नॉर्डिक देश ४०% इंग्लंड ३२%, रशिया २३%, पाकिस्तान २०% तर भारत ९% आहे.

भारतीय स्त्रियांचा असणारा राजकीय सहभाग हा अर्थव्यवस्थेच्या विकासाच्या दृष्टीने मारक आहे प्रत्यक्षात ४९% इतके स्त्रियांच्या लोकसंख्येचे प्रमाण आहे. तर फक्त ९% इतकेच प्रतिनिधित्व राजकीय क्षेत्रात

केले जात आहे. भारतामध्ये ७३ वी व ७४ वी घटना दुरुस्ती होऊन पंचायत राज व्यवस्थेमध्ये सहभाग वाढण्यास मदत झाली असली तरी संसदीय क्षेत्रात त्यांचे अस्तित्व बोटवर मोजण्या इतकेच आहे. मानव विकास निर्देशांक, लिंगसमानता निर्देशांक यामध्ये भारताला वरच्या स्थानावर न्यायचे असेल तर स्त्री पुरुष समानता राखण्यात अडथळे येतात ते दूर करण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे त्यांचे असणारे दुय्यम स्थान आणि त्यामुळे शिक्षणाकडे होत असणारे दुर्लक्ष आरोग्याची हेळसांड व त्या अनुषंगाने त्याचा आर्थिक राजकीय क्षेत्रातील कमी असणारा सहभाग याकडे जाणीवपूर्वक बदल घडवणे आवश्यक आहे. कमी उत्पन्न, आर्थिक विकासाच्या प्रक्रियेत कमी सहभाग, कमी आत्मविश्वास, कमी निर्णय प्रक्रियेत सहभाग अशा प्रकारचे दृष्टचक्र त्यांच्या आयुष्यात निर्माण होते. त्यामुळे त्यांच्या मानवी हक्कांची पायमल्लीच होते. महिलांचे असणारे हे दृष्टचक्र दूर करायचे असेल तर त्यांना शिक्षणात योग्य संधी प्राप्त करून दिल्या पाहिजेत आरोग्याच्या सुविधा व त्यांच्यामध्ये जाणीव जागृती करणे हे महत्वाचे आहे. कुटुंबाकडूनही त्यांना या संदर्भात मदत मिळाली पाहिजे. त्यामुळे त्यांच्यातील आत्मविश्वास वाढेल. त्या निर्णय प्रक्रियेत अधिकाधिक सहभागी होतील. उपक्रमशीलता, चिकाटी, परिश्रम, बुद्धिमत्ता यासारख्य गोष्टी पुरुषांप्रमाणेच महिलांमध्येही असतात त्यामुळे त्यांचाही सन्मान व आदर करून वाटचाल केली तर सर्वसमावेशक संस्कृतीचे वैभव आणखी वाढेल व त्यामुळे विकासास त्यांचा हातभार लागेल.

जागतिकीकरणाचा महिलांवर परिणाम.

जागतिकीकरणाचा समाजातील सर्वच घटकांवर परिणाम होतो. मात्र सर्वाधिक दुष्परिणाम तळाच्या समाज घटकांवर होतो. महिलांच्या सामाजिक, सांस्कृतिक, धार्मिक, शैक्षणिक दर्जावर हा परिणाम जाणवतो. १९९१ नंतर सुरु झालेल्या सौंदर्य स्पर्धांचे उदाहरण घेतले तरी हे स्पष्ट होते. भारतीय संस्कृती पुरुषांचे कर्तृत्व हे त्यांचे सौंदर्य आणि त्यांचे सौंदर्य हेच तिचे कर्तव्य म्हणून प्रतिपादन करतच असते. त्यात ह्या नव्या स्पर्धेमुळे सौंदर्याचा बाजार आणि सुंदरीच्या देहाचे प्रदर्शन आणि सौंदर्याचा लिलाव सुरु झाला आहे. हा बाजार ही स्पर्धा आता वैश्विक बनली आहे. ह्या प्रदर्शनातून पाझरणारी बाजारमूल्य चंगळवाद उघडेपणा Global पासून Local पर्यंत ठिबकतो आहे. प्रसार माध्यमे 'सौंदर्य म्हणजे कर्तृत्व' 'सौंदर्य म्हणजे यश' हा मेसेज यशस्वीपणे रुजवित आहेत.

नोकरीचे बदलते स्वरूप, शहरीकरणाचे वाढते क्षेत्र औपचारिक आणि दुय्यम स्वरूप, दळणवळणाची आत्यावश्यकता, दूरसंचाराची साधने तसेच मोबाईल, इंटरनेट यामुळे तरुणाई पोनोग्राफच्या विळख्यात सापडली आहे. मध्यमवर्गीय आणि उच्च मध्यमवर्गीय तरुणींना ही सुविधा संधाने पालक सहज उपलब्ध करून देतात त्यामुळे विभिन्न प्रकारच्या नव्या संकटाची भेट जागतिकीकरणाने भारतीय स्त्रीला दिली आहे. अनैतिक वर्तनाला एक प्रकारची अधिमान्यता प्राप्त झाल्याने 'एड्स' सारखे जीवघेणे आजार तीव्र गतीने वाढत आहेत. त्याचा परिपाक म्हणून तरुण- तरुणींच्या पळून जाणे गायब होणे, आत्महत्या करणे, आकस्मात मृत्यु होण्याच्या प्रमाणातही वाढ होत आहे. औदयोगिक क्षेत्र किंवा नोकरीच्या ठिकाणी स्त्री श्रमिकांचे प्रमाण कमालीचे घटते आहे. कारण केव्हाही श्रमिकांच्या कपातीचा प्रश्न येतो तेव्हा स्त्री श्रमिकांचाच क्रमांक सर्वात आधी लागतो. ती सर्वप्रथम श्रम उदयोगाबाहेर फेकली जाते. स्त्री श्रमिक असंघटित क्षेत्रात अधिक आहे. स्त्री एक वर्ग म्हणून संघटित नसणे, त्यांची संगठना नसणे, ऐक्याचा अभाव या कारणाने स्त्रीची अवस्था जागतिकीकरणाने अधिक दयनीय केली आहे.

महिला केंद्री अर्थसंकल्प

भारतातील सामाजिक आणि सांस्कृतिक संरचनेच्या पार्श्वभूमीवर महिलांच्या बाबतीत होणारा भेदभाव किंवा असमान वागणूक यांच्या त्यांच्या सामाजिक तसेच आर्थिक दर्जावरही परिणाम होत असतो. हा दर्जा सुधारण्यासाठी विशेष तरतुदी आवश्यक असतात. वर्ष २००० पर्यंत महिलांसाठीचे कार्यक्रम, योजना

यासाठीच्या वित्तीय तरतुदी विचारात घेताना महिला व बालकल्याण खात्यापुरत्याच मर्यादित असल्याचे चित्र साधारणपणे अर्थसंकल्पात दिसत होते. मात्र २००५ पासून भारत सरकारने महिला केंद्रीत अर्थसंकल्प अर्थात जेंडर बजेटला सुरुवात केली. महिलांच्या विकासाच्या अनुशेष भरून काढणे व महिलांचे सक्षमीकरण हेच यामागील उद्दिष्ट होते. भारतात महिलाकेंद्री अर्थसंकल्पाला न्याय देताना मुख्यतः सार्वजनिक खर्चाचा साधन म्हणून उपयोग केला गेला आहे.

महिला व बालविकासावरील तरतुदी व योजना

महिला व बालकल्याण मंत्रालयासाठी मागील अर्थसंकल्पात २६१८४ कोटी ५० लाख रुपयांची तरतूद होती. सन २०२०- २१ च्या अर्थसंकल्पात ती १४ टक्क्यांनी वाढून ३०,००७ कोटी १० लाख रुपये इतकी करण्यात आली आहे. ग्रामिण भागातील स्त्रियांनी बचत गटाच्या माध्यमातून ग्रामीण अर्थव्यवस्था सुधारण्यासाठी महत्वाचे योगदान दिले असून या बचत गटांसाठी विशेष योजना प्रस्तावित करण्यात आल्या आहेत शेतीमालाच्या योग्य साठा करण्यासाठी गोदामांच्या उभारणीसाठी महिला बचत गटांना प्रोत्साहित करून नाबाई आणि मुद्रा योजनेतून कर्जपुरवठा करण्यात येणार आहे. तसेच महिला व बालविकासाच्या महत्वाच्या योजना पुढील प्रमाणे

पंतप्रधान मातृवंदना योजना

पंतप्रधान मातृवंदना योजनेत २५०० कोटी रुपयांचा निधी उपलब्ध करून देण्यात आला आहे. या योजनेनुसार गरोदर महिलांना प्रतिमहा ६००० रुपयांची आर्थिक मदत दिली जाणार आहे. तसेच प्रसूतीकालीन लाभ व बाल सुरक्षेचाही विचार केला आहे.

राष्ट्रीय बालसंगोपन कार्यक्रम

एकीकृत बालविकास विभागाच्या अंतर्गत बालसुरक्षा कार्यक्रमात १५०० कोटी रुपयांचा निधी उपलब्ध करून दिला जाणार आहे. राष्ट्रीय बालसंगोपन योजनेसाठी ७५ कोटी रुपयांची तरतूद आहे. नोकरदार महिलांना बालसंगोपनाची काळजी वाटू नये यासाठी महानगरात ही योजना राबविण्यात येत आहे.

वसतिगृहाची निर्मिती

नोकरदार महिलांना राहण्याची सोया करण्याच्या उद्देशाने वसतिगृह योजना हाती घेण्यात आली असून त्यासाठी १५० कोटी रुपयांची तरतूद करण्यात आली आहे. तसेच उज्वला योजनेचा हेतू महिलांची तस्करी रोखून त्यांचा बचाव करण्याचा आहे. या योजनेसाठी ३० कोटी रुपयांच्या निधीची तरतूद केली आहे.

वन स्टॉप सेंटर

लैंगिक अत्याचार तसेच अन्य हिंसाचार बळी पडलेल्या महिलांना एकाच छताखाली वैद्यकीय मदत, पोलिस साहाय्य, कायदेविषयक सल्ला आणि मनो- सामाजिक समुपदेशन करून त्यांचे पुनर्वसन केले जाते या योजनेवरील तरतूद २०४ कोटी रुपयांवरून ३८५ कोटी रुपये इतकी वाढविण्यात आली आहे. त्यामुळे अशा अत्याचारग्रस्त महिलांना दिलासा मिळणार आहे.

बेटी बचाव बेटी पढाव

मुलींचे घटते प्रमाण सावरणे व तिला शिक्षण प्रवाहात आणणे या उद्देशाने सरकारने राबविलेली ही महत्वाची योजना आहे. यासाठी २२० कोटी रुपये मंजूर करण्यात आले आहेत. त्याचा परिणाम आता दिसू लागला असून शिक्षणातील मुलींची टक्केवारी वाढत आहे. प्राथमिक शिक्षणात मुलींचे प्रमाण ९४.३२ % तर मुलांचे ८९% आहे. माध्यमिक शिक्षणात मुली ८१.२% तर मुले ७८% आहेत. उच्च शिक्षणात मुली ५९% तर मुले ५७.७४% आहेत. मुलींना शिक्षणासाठी प्रोत्साहन देणाऱ्या अनेक योजना हाती घेतल्याचे हे फळ आहे.

समारोप

भारतीय अर्थव्यवस्थेचा जसजसा विकास होईल आहे. त्यानुसार लोकसंख्येच्या प्रमाणात महिलांचे योगदान ही वाढत आहे. अर्थव्यवस्थेतील प्राथमिक क्षेत्रापासून ते उद्योग आणि सेवा क्षेत्रापर्यंत महिलांचा

सहभाग वाढत आहे. याचाच अर्थ महिला या देशाच्या उत्पादकतेतही भर घालत आहे. अजूनही महिलांना बरीच वाटचाल करावयाची आहे. त्याकरिता प्रस्थापीत समाजव्यवस्थेत बदल घडवून आणावयाचा आहे. आर्थिक राजकीय सामाजिक व सांस्कृतिक परिवर्तन झाले तरच स्त्रियांच्या स्वातंत्र्याचा व विकासाचा मार्ग खुला होणार आहे. सामाजिक परिवर्तनाच्या चळवळीत महिलांनी सहभागी व्हावे ही आजच्या काळाची गरज आहे.

संदर्भ सूची

१. जागतिकीकरण आणि भारत - चिन्मय प्रकाशन औरंगाबाद २०१७
२. लोकराज्य सप्टेंबर २०११
३. अर्थसंवाद जानेवारी- मार्च २०२०/ खंड ४३, अंक ४
४. दैनिक जनसत्य - मार्च ७ २०२१
५. AJANTA, VOLUME-VII issue IV OCT-DEC 2018

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची जलनीती आणि समकालीन पाणी समस्या

डॉ. चांदोजी सोपान गायकवाड

सहाय्यक प्राध्यापक मराठी

कला वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय अंभे

ता. विक्रमगड जि. पालघर ४०१६०५

भ्रमणध्वनी: ९८३४३७७६१६

ईमेल: asmitack19210@gmail.com

प्रस्तावना (Introduction):

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे जगातील अद्भूत आणि असामान्य असे व्यक्तिमत्व आहे. बाबासाहेबांच्या अनेक वैचारिक पैलूंवर जगातील अभ्यासक विविध अंगाने निरंतर अभ्यास करित आहेत. बाबासाहेब आंबेडकरांनी मांडलेले विचार हे दूरदृष्टि असलेले विचार आहेत. म्हणून ते चिरंतन आहेत. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे प्रचंड प्रकांड पांडित्य असलेले व्यक्तिमत्व बाबासाहेबांच्या चिंतनशिल व्यक्तिमत्वातून एकही विषय सुटलेला नाही. समाजशास्त्र, अर्थशास्त्र, साहित्य, धर्मशास्त्र, राज्यशास्त्र, मानववंशशास्त्र, इतिहास, कायदा, इ. सर्व या विषयांवरती बाबासाहेबांची प्रचंड पकड होती. बाबासाहेबांची चर्चा ही त्याकाळातील प्रचंड विद्वान असलेल्या त्या त्या विषयातील तज्ञांबरोबर होत होती आणि आपली स्वतंत्र वैचारिक छाप बाबासाहेब त्यांच्या वरती पाडत होते. बाबासाहेबांच्या विचारांचा धागा हा सर्वसामान्य माणूस होता आणि त्याच्या विकासाचे स्वप्न बाबासाहेब आपल्या विचारांच्या माध्यमातून मांडीत होते आणि त्यांना जेव्हा जेव्हा या संदर्भात संधी मिळाली तेव्हा तेव्हा त्यांनी सर्वसामान्य माणसाच्या विकासासाठी या संधीचे सोने करण्याचा प्रयत्न केला आहे. मिळालेली संधी जर सर्वसामान्य माणसाच्या विकासासाठी उपयोगी पडत नसेल तर बाबासाहेबांनी आपल्या पदाचा त्याग केलेला आहे. बाबासाहेबांचे जलधोरण हे त्यांच्या कारकीर्दीतील अत्यंत महत्वाचे असे पाऊल आहे. ब्रिटिश राजवटीत बाबासाहेबांनी जी जलनीती अवलंबिली ती या देशाच्या पायाभूत विकासाची नांदी ठरली. बाबासाहेबांच्या जलधोरणाचा आपणाला पुढील प्रमाणे अभ्यास करता येईल.

जलनीती अथवा जलधोरण संकल्पना:

'पाणी म्हणजे जीवन' असे म्हटले जाते. पाणी प्रश्न आज जागतिक पातळीवर अत्यंत रौद्र रूप घेऊन पुढे येत आहे. आता जगात होणारे महायुद्ध हे पाण्यासाठी होईल असेही म्हटले जात आहे. त्यासाठी माणसाने पाण्याचा अपव्यय टाळणे ही अत्यंत महत्वाची बाब आहे.

भारताचा जागतिक पातळीवर विचार केला तर भारत हा प्रचंड लोकसंख्या असलेले देश आहे. आणि भारतातील नैसर्गिक साधन संपत्ती लोकसंख्येच्या मानाने अपुरी आहे. लोकसंख्येची घनता ही आपल्या देशात जास्त आहे. जगात पिण्यायोगी पाणी फक्त २.५ टक्के एवढे आहे. आपल्या लोकसंख्येचा विचार करता आपल्याकडे असलेले जलस्रोत कमी पडत आहेत. त्यासाठी आपण आपली जलनीती अवलंबिलेली आहे. ही जलनीती विश्वात प्राचीन काळापासून वेगवेगळ्या पद्धतीने अस्तित्वात आलेली आहे. पाण्याचा विनियोग हा एक स्वतंत्र अभ्यासाचा विषय आहे. भारतात स्वातंत्र्यपूर्व काळात या दृष्टीने वेगवेगळे प्रयोग झालेले आहेत आपणास डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या कालखंडातील जलनीती आणि त्याचा भारतीय एकंदरीत समाजव्यवस्थेवर झालेला परिणाम आणि नंतरच्या कालखंडात बाबासाहेबांच्या या कामगिरीची काय फलश्रुति मिळाली आणि आजचे जे जलधोरण आहे त्यात बाबासाहेबांच्या विचाराची सर्वसमावेशकता कशी आहे याचा अभ्यास मांडता येईल.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे जलधोरण:

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा देशाच्या जलव्यवस्थापनातील सहभाग किती महत्वाचा होता या संदर्भात अलीकडील काळात मांडणी होऊ लागली आहे. विशेषतः डॉ. सुखदेव थोरात यांनी या संदर्भात विस्ताराने ग्रंथ लिहिलेला आहे. काही तरुण संशोधकही या संदर्भात मांडणी करित आहेत. राष्ट्रीय नदीजोड प्रकल्पाच्या निमित्ताने डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे जल व्यवस्थापनाच्या संदर्भातील कार्य किती महत्वाचे होते

याची चर्चा सुरू झाली आणि बाबासाहेबांचे या देशाच्या जडण-घडणीत प्रत्येक क्षेत्रात कसे योगदान आहे हे नव्याने या देशातील लोकांना समजू लागले. इ. स. १९४२-१९४५ च्या दरम्यान डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी नदीजोड प्रकल्पा संदर्भात आपली भूमिका मांडली.

बाबासाहेबांचा व्यासंग प्रचंड मोठा होता. जगातील श्रेष्ठ विद्वानांमध्ये त्यांच्या हयातीतच त्यांची गणती होत होती. ब्रिटिश सरकारही बाबासाहेबांच्या या कार्यकृतत्वाला ओळखून होते म्हणून २० जुलै १९४२ रोजी ब्रिटिश सरकारने त्यांची व्हाईसरॉयच्या कार्यकारी मंडळाचे सभासद म्हणून नियुक्ती केली आणि त्यांच्याकडे मजूर मंत्रीपदाचा कार्यभार देण्यात आला. याच काळात त्यांच्याकडे वीज आणि सिंचन खात्याचा अतिरिक्त भारही सोपविण्यात आला. याचा अर्थ असा की ब्रिटीशांना बाबासाहेबांच्या प्रचंड विद्वतेची आणि त्यांच्या अपारकष्ट करण्याची प्रामाणिक जिद्द माहित होती. दुसऱ्या महायुद्धाच्या समाप्ती नंतर बाबासाहेबांनी भारताच्या व्यापक विकासाचे धोरण ठरवीत असतांना आपली कुशाग्र बुद्धी पणाला लावली. बाबासाहेबांच्या जलधोरणाविषयी फारसे बोलले जात नाही.

बाबासाहेबांच्या कालखंडात देशाची जलनीती, दामोदर खोरे प्रकल्प, हिराकुंड धरण, सोननदी प्रकल्प असे महत्वपूर्ण प्रकल्प हाती घेतले गेले. देशाच्या या आरंभीच्या प्रकल्पामध्ये डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे महत्वपूर्ण योगदान राहिले आहे. पाण्यासाठी अंतरराज्यीय समस्या उद्भवू नयेत म्हणून त्या अनुषंगाने त्यांनी घटनेतच तरतुदी करून ठेवल्या आहेत. मजूरमंत्री असताना त्यांच्याकडे जल, सिंचन आणि वीज या खात्यांचा कार्यभार सोपविण्यात आला. १९३५ च्या कायदानुसार डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या नेतृत्वामध्ये श्रमविभागाने सिंचन आणि वीज विकासासाठी त्रिसुत्री अवलंबिली ती पुढील प्रमाणे-

१. एकापेक्षा दोन राज्यात वाहणाऱ्या नद्यांचे नियंत्रण आणि व्यवस्थापन करणे.
२. प्रत्येक राज्यातील नद्यावरील पाणी व जल विद्युतऊर्जा संपत्ती निश्चित करणे.
३. शासकीय आणि तांत्रिक विकासासाठी राष्ट्रीय सिंचन धोरणाची निश्चिती करणे.

वरील तीन सुत्रे ही स्वातंत्र्योत्तर भारताच्या विकासाची महत्वाची नांदी ठरली.

जल व्यवस्थापनाविषयी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी केलेल्या घटनात्मक तरतुदी:

घटनेच्या आराखड्यातच बाबासाहेबांनी पाणी हा विषय केंद्राच्या अखत्यारीत असावा. अशी भूमिका मांडली. त्यामुळे भारतीय घटनेच्या भाग ११ आणि कलम २६२ मध्ये पाणीप्रश्नांच्या संदर्भात तरतूद केलेली आहे. यावरून हे लक्षात येते की डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची या संदर्भात दूरदृष्टी कशी होती.

पुराच्या पाण्याचा योग्य विनियोग झाला पाहिजे असे त्यांचे मत होते. कटक येथे नोव्हेंबर १९४५ मध्ये आयोजित परिषदेत त्यांनी भारतातील पाणी हे असमान पद्धतीचे आहे. कुठे प्रचंड पुर आहे तर कुठे अवरुध्द आहे. तसेच पुराचे पाणी समुद्राला वाहून जाण्याऐवजी नदी वरती छोटे छोटे बंधारे बांधावेत आणि ते पाणी शेती आणि वीज निर्मितीसाठी वापरावे असा महत्वपूर्ण विचार मांडला. व्हाईसरॉयच्या मंत्रीमंडळात असताना बाबासाहेबांनी आपल्या प्रचंड विद्वतेचा फायदा भारताच्या मुलगामी प्रश्नाच्या मांडणीच्या अनुषंगाने घेतला. इ. स. १९४२ ते इ. स. १९४६ या कालखंडात बाबासाहेबांनी मुलगामी धोरणाच्या अनुषंगाने कार्य केले आणि हे कार्य श्रम, जल, विद्युत आणि सिंचन या अतिशय महत्वाच्या प्रश्नावर होते. तत्कालीन केंद्रसरकारने पाणी आणि वीज या मुलभूत प्रश्नाच्या अनुषंगाने जो कृती आराखडा तयार केला होता तो पुढील प्रमाणे:

१. भारतातील संपूर्ण पाण्याचे नियोजन करणे, पाण्याचा वापर तसेच जलविद्युत प्रकल्प यांची उभारणी करणे.
२. पाटबंधारे आणि जलविद्युत प्रकल्पाच्या उभारणीसाठी तांत्रिक समिती नेमणे
३. संपूर्ण देशातील पाण्याचे व्यवस्थापन कसे करता येईल या संदर्भातील आराखडा तयार करणे. राष्ट्रीय जलनीती निर्माण करणे.
४. देशातील लहान मोठ्या नद्यांवर जलप्रकल्प निर्माण करणे. यात दामोदर खोरे प्रकल्प, सोने नदी खोरे विकास, ओरिसा, चंबल आणि महानदी या नद्यांच्या विकासाची योजना या आराखड्यात होती.

या संपूर्ण केंद्रसरकारने हाती घेतलेल्या कार्यात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा सिंहाचा वाटा राहिला आहे. श्रममंत्री म्हणून काम करीत असताना आरसीसी समितीला जे चार अहवाल पाठविले त्यात मजूर पाटबंधारे

आणि ऊर्जा हा अहवाल बाबसाहेबांची जलनीती किती महत्वपूर्ण होती आणि त्यातूनच पुढे त्यांच्याकडून या संदर्भात भरीव योगदान मिळाले. त्यातूनच पुढे हिराकुंड धरण, सोननदी प्रकल्प, आणि दामोदर प्रकल्प हे प्रकल्प निर्माण झाले.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी जलवाहतूक ही संकल्पना मांडली. नदीच्या पाण्याचा उपयोग जलवाहतुकीसाठी करता येतो हे त्यांनी सांगितले. या त्यांनी एका बैठकीत ओरिसा नदीचे उदाहरण दिले. रेल्वे बोर्ड या संदर्भातील केस जिंकला आणि कॅनोल बोर्ड ही केस कशी हारला हे ही त्यांनी सांगितले. आज आपण जलवाहतूक ही स्वस्त आणि किफायतशीर वाहतूक म्हणून पाहतो. त्याकाळात त्यांनी हे ओळखले होते. रेल्वे आणि पाणी हे दोन्हीही विषय केंद्रसरकारच्या अखत्यारीत असावेत असे त्यांचे मत होते. पण पाणी हे केंद्राकडे न ठेवता ते राज्याकडे ठेवल्या गेले आणि आज पाणी प्रश्न राज्यांच्या अखत्यारीत असल्यामुळे अनेक प्रश्न निर्माण झालेले आहेत. कोणते राज्य कोणाचे पाणी पळवतंय अतिवृष्टीत धरणातील पाणी शेजारच्या राज्याने सोडले नाही तर गावच्या गावे कशी बुडतात याची प्रचिती आज देशातील अनेक राज्यांना येत आहे.

पाण्याच्या बहुउद्देशीय वापराबाबत बाबासाहेब आग्रही होते. बहुउद्देशीय वापरामुळे आर्थिक सुबत्ता निर्माण होईल याचा बाबासाहेबांना विश्वास होता. त्यांच्या कालखंडातील दामोदर प्रकल्प हा त्यांचेच एक उदाहरण होते. जलसंवर्धनातून एकात्मिक विकास व्हावा ही त्यांची भूमिका होती. दामोदर प्रकल्पाच्या माध्यमातून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी ही सुरुवात या देशात पहिल्यांदा केली. कलकत्ता येथील परिषदेतही त्यांनी पाणी ही राष्ट्रीय संपत्ती आहे आणि पाण्याच्या योग्य नियोजनासाठी सेंट्रल टेक्निकल पॉवर बोर्डाची स्थापना केल्याचे सांगितले. यावरून हे स्पष्ट होते की डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे या देशाच्या जलनीती मध्ये किती मोठे योगदान आहे. त्यांनी या संदर्भात प्रत्यक्ष कार्य केले आणि त्याअनुषंगाने तरतुदी घटनेत करून ठेवल्या.

समारोप:

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे या देशाच्या निर्मितीतील योगदान अनमोल आहे. पण बाबसाहेबांचे कार्य या देशातील सनातन व्यवस्थेने नेहमीच झाकोळून ठेवण्याचे अथवा बाबसाहेबांचा नामोल्लेख न करण्याचे अनेक अर्थाने ठरविले आहे. पण सूर्याचा प्रकाश जसा झाकता येत नाही तसेच बाबासाहेबांचे कार्य कधीच झाकोळता येत नाही. आज पाण्याच्या संदर्भात जे प्रश्न आपल्या देशामध्ये निर्माण झाले आहेत त्याची जाणीव बाबासाहेबांना १९४२-१९४६ च्या दरम्यान झाली. म्हणून त्यांनी क्रांतिदर्शक दृष्टीकोनातून वेगवेगळे जलप्रकल्प हाती घेतले त्यांची निर्मिती करित असतांना या देशाची जलनीती काय असावी या संदर्भात आपली भूमिका मांडली पाणी हे विकासात्मक प्रक्रियेत किती महत्वाचे आहे हे त्यांनी ओळखले आणि पाण्याचा वापर विविध प्रकारे कसा करता येऊ शकतो हे आपल्या कृती आणि उत्कीतून दाखवून दिले.

भारतीय संविधानांमध्ये आज घडीला 'जल' हा विषय राज्यांच्या अखत्यारीत आहे. त्यामुळे राज्यांमधून वाहणाऱ्या नद्यांच्या पाण्यावर राज्याचा अधिकार आहे. या अधिकारांमुळे आपल्या देशातील जल व्यवस्थापन विषम बनलेले आहे. यामधून अनेक राज्यांमध्ये पाण्याच्या प्रश्नावरून वाद निर्माण झालेले आपण पाहत आहोत. बाबासाहेबांची भूमिका होती की पाणी हा विषय केंद्र सरकारच्या अखत्यारीत असला पाहिजे जेणे करून देशातील जल व्यवस्थापन समान पातळीवर करता येईल. त्यांनी मांडलेला नदीजोड प्रकल्प हा पाण्याच्या राष्ट्रीय व्यवस्थापनाचाच एक भाग आहे. पण त्यांचे हे विचार स्वीकारले नाही आणि आज आपण जलव्यवस्थापनात मागे पडत चाललो आहोत. जगातील पाणी पातळी कमी होत चालेली आहे आणि जागतिक क्रमवारीत सर्वात जास्त लोकसंख्या असलेल्या आपल्या देशात आज पाणी प्रश्न खूप मोठे गंभीर रूप घेत आहे. आपण वेळीच जागृत होऊन नव्या दिशेने जलव्यवस्थापन करणे हिच खरी बाबासाहेबांना कृतिशील आदरांजली ठरेल.

संदर्भ ग्रंथ

१. गायकवाड डॉ. दत्तात्रय बहुउद्देशीय नदी खोरे विकास आणि डॉ. आंबेडकरांची जलनीती स्वयंदीप प्रकाशन पुणे द्वितीय आवृत्ती २०१८.

२. थोरात डॉ. सुखदेव, बाबासाहेब आंबेडकर नियोजन जल व विद्युत विकास भूमिका व योगदान ,सुगावा प्रकाशन पुणे.
३. आगलावे प्रदीप, समाजशास्त्रज्ञ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, सुगावा प्रकाशन पुणे, प्रथमावृत्ती २००१
४. मराठी विश्वकोश खंड ८ महाराष्ट्रराज्य मराठी विश्वकोश निर्मिती मंडळ
५. पानतावणे डॉ. गंगाधर, पत्रकार डॉ आंबेडकर, प्रतिमा प्रकाशन पुणे, द्वितीयावृत्ती १९९६

संदर्भ संकेत स्थळे:

१. <https://divyamarathi.bhaskar.com/news/MAH-WMAH-drought-eradication-babasaheb-water-stratagic-solution-4235215-NOR.html>
२. <https://divyamarathi.bhaskar.com/news/DMS-article-on-babasaheb-ambedkar-water-policy-and-current-state-in-india-5570057-PHO.html>
३. <https://hindi.indiawaterportal.org/content/dao-baabaasaahaeba-anbaedakara-anai-jalavayavasathaapana/content-type-page/54980>
४. <https://dgipr.maharashtra.gov.in/sites/default/files/2020-08/Lokrajya-Marathi-Apr2018.pdf> पृष्ठ २२
५. <https://www.saamana.com/article-on-dr-babasaheb-ambedkar-2/>
६. <http://oldgrt.lbp.world/UploadedData/7262.pdf>

ग्लोबल वार्मिंग के न्यूनीकरण में गुरु जांभोजी के चिंतन की भूमिका : विवेचनात्मक अध्ययन

मूलाराम

*सहायक आचार्य (भूगोल), राजकीय महाविद्यालय,
कोलायत (बीकानेर, राजस्थान)
E-mail ID : 2004moola@gmail.com
Mob. 9549113657

परिचय :

सौरमंडल में मानव, जीव-जंतु एवं वनस्पति के अधिवास के लिए एकमात्र उपयुक्त 'पृथ्वी' की वर्तमान समय में सबसे बड़ी पर्यावरणीय पारिस्थितिकीय समस्या है - ग्लोबल वार्मिंग। प्राकृतिक एवं मानवीय गतिविधियों की अतिशयता के कारण जब पृथ्वी की सतह के दीर्घकालिक औसत तापमान में वृद्धि दर्ज की जाती है तो उसे सामान्यतः "ग्लोबल वार्मिंग" कहा जाता है। पृथ्वी पर मानव की उत्पत्ति से वर्तमान समय तक मनुष्य ने आर्थिक, वैज्ञानिक, औद्योगिक, परिवहन, अंतरिक्ष इत्यादि क्षेत्रों में आशातीत प्रगति की है लेकिन औद्योगिक क्रांति के बाद (1750 ई.) औद्योगिक एवं परिवहन के विकास तथा मानव के भौतिक सुख-सुविधा में वृद्धि के कारण प्राकृतिक संसाधनों का अतिशय प्रयोग किया जाने लगा, जिससे पृथ्वी के वातावरण में अनेक प्रकार की हानिकारक ग्रीन हाउस गैसों यथा- CO₂, मिथेन(CH₄), नाइट्रस ऑक्साइड(N₂O), क्लोरोफ्लोरोकार्बन(CFC), हेलोन इत्यादि का संकेंद्रण बढ़ने लगा जिससे पृथ्वी के औसत तापमान में बढ़ोतरी से चरम-जलवायु संबंधी घटनाएं जैसे चक्रवात, वनों में आग लगना, अत्यधिक वर्षा, दीर्घकालिक सूखा, बाढ़, पर्वतीय हिमनद एवं हिम चादर का पिघलना, नवीन बीमारियों का फैलना, फसल चक्र में परिवर्तन, फसलों के उत्पादन पर प्रभाव, गर्मी एवं शीत ऋतु की तीव्रता में बढ़ोतरी, असामयिक ओलावृष्टि इत्यादि घटित होने लगी। इन चरम पर्यावरणीय घटनाओं ने वैश्विक समुदाय का ध्यान अपनी ओर आकर्षित किया। परिणाम स्वरूप वैज्ञानिकों, प्रतिष्ठित सरकारी एवं गैर सरकारी संगठनों, अंतरराष्ट्रीय संगठनों तथा विभिन्न देशों की सरकारों ने अनुसंधान शुरू किया। जिससे यह प्रारंभिक निष्कर्ष निकला कि औद्योगिक क्रांति के बाद (1750 ई.) वायुमंडल में ग्रीन हाउस गैसों का संकेंद्रण बढ़ने से पृथ्वी के दीर्घकालीन औसत तापमान में बढ़ोतरी हुई है। परिणामस्वरूप चरम-वायुमंडलीय घटनाएं घटित हो रही हैं। IPCC ने अपने गहन अध्ययनों में पाया है कि पूर्व औद्योगिक काल (1750-1800 ई.) के बाद पृथ्वी के औसत तापमान में वृद्धि दर्ज की गई है जो कि वर्तमान में एक गंभीर पर्यावरणीय समस्या बन चुकी है। वायुमंडल में उपस्थित हानिकारक ग्रीन हाउस गैसों ऊष्मा की लघु तरंगों (सौरिक विकिरण) के लिए पारदर्शी होती है किंतु दीर्घ तरंगी विकिरण (पार्थिव विकिरण) के लिए अपारदर्शी होती है। अतः सौर विकिरण ऊर्जा लघु तरंगों के रूप में वायुमंडल को पार कर धरातल पर पहुंच जाती है किंतु दीर्घ तरंगी पार्थिव विकिरण ग्रीन हाउस गैसों की उपस्थिति के कारण वायुमंडल से वापस बाहर नहीं जा पाती है जिससे पृथ्वी के तापमान में वृद्धि होने लगती है। मरुस्थलीय पारिस्थितिकी में अवतरित एवं बिश्नोई पंथ के संस्थापक गुरु जांभोजी ने अपने चिंतन, उपदेशों, नियमों एवं अपनी जीवनशैली के माध्यम से मानव जाति के कल्याणार्थ और पर्यावरणीय-पारिस्थितिकीय संतुलन एवं संरक्षण का संदेश दिया है।

भू-मंडलीय तापमान में वृद्धि की प्रवृत्ति :

मानवीय गतिविधियों के कारण वायुमंडल में ग्रीन हाउस गैसों का निरंतर बढ़ता हुआ सांद्रण भूमंडलीय तापमान में वृद्धि का प्रमुख कारक माना जाता है। 1988 में गठित इंटरगवर्नमेंटल पैनल ऑन क्लाइमेट चेंज

(IPCC) ने ग्लोबल वार्मिंग के आकलन हेतु 1850-1900 ई. की अवधि को आधार रेखा के रूप में निर्धारित किया है। जिसे **पूर्व-औद्योगिक बेसलाइन(Pre-industrial baseline)** के रूप में जाना जाता है। IPCC द्वारा हाल ही में जारी **'ग्लोबल वार्मिंग ऑफ 1.5 डिग्री सेंटीग्रेड'** रिपोर्ट के अनुसार पेरिस समझौते (2015) में कार्बन उत्सर्जन की दर को सीमित करके वैश्विक तापमान में वृद्धि को पूर्व-औद्योगिक युग के मुकाबले 1.5 डिग्री सेंटीग्रेड तक सीमित करना था लेकिन कार्बन उत्सर्जन की उच्च दर के कारण इस लक्ष्य को प्राप्त करना असंभव लगता है। पूर्व-औद्योगिक युग के मुकाबले वर्तमान में ग्लोबल वार्मिंग 1.2° C अधिक है। इस रिपोर्ट के मुताबिक यदि कार्बन उत्सर्जन की वर्तमान दर जारी रही तो ग्लोबल वार्मिंग 2030 से 2052 की अवधि में 1.5° C को पार कर जाएगी। इस रिपोर्ट में IPCC ने चेतावनी दी है कि यदि वैश्विक औसत तापमान 2° C से अधिक हो जाता है तो जलवायु परिवर्तन पृथ्वी के लिए **'विनाशकारी'** साबित हो सकता है। **विश्व मौसम संगठन** की रिपोर्ट (2018) के अनुसार 1950-1990 की तुलना में 1850-1900 की अवधि लगभग 0.3° C ठंडी रही। इसी प्रकार 1981-2010 की अवधि में 1961-1990 की तुलना में लगभग 0.3° C तापमान अधिक रहा। वर्ष 2015 से 2018 तक के 4 वर्ष अब तक के सर्वाधिक गर्म वर्ष साबित हुए हैं। **WTO** द्वारा जारी **स्टेट ऑफ ग्लोबल क्लाइमेट - 2019** रिपोर्ट के अनुसार 2010-2019 का दशक अब तक का सबसे ज्यादा गर्म दशक रहने वाला है। **UNEP** द्वारा 2019 में जारी रिपोर्ट के अनुसार 2100 ई. तक वैश्विक औसत तापमान में 3.2° C की बढ़ोतरी होगी। IPCC द्वारा वर्ष 2007 में जारी रिपोर्ट के अनुसार 2100 ई. तक पृथ्वी के औसत तापमान में 1.1° C से 6.4° C तक वृद्धि हो सकती है। कुल मिलाकर जलवायु परिवर्तन पर आधारित सभी रिपोर्टें इस तथ्य की ओर संकेत करती हैं की पूर्व-औद्योगिक काल के बाद पृथ्वी के औसत तापमान में वृद्धि दर्ज की गई है। जिससे कई चरम- जलवायु घटनाएं घटित हो रही है जो वैश्विक उष्णता के गंभीर खतरों की ओर संकेत करती है।

ग्लोबल वार्मिंग के कारण :

विभिन्न अनुसंधानों में मानवीय गतिविधियों को ग्लोबल वार्मिंग का प्रमुख कारक माना गया है। औद्योगिक क्रांति के बाद (1750-1800 ई.) औद्योगिक विकास में तीव्रता, परिवहन के साधनों में आशातीत वृद्धि, मानव के जीवन स्तर में वृद्धि, कृषि आधुनिकीकरण, जीवाश्म ईंधन का अतिशय प्रयोग से वायुमंडल में ग्रीन हाउस गैसों के सांद्रण में वृद्धि, वनों की अंधाधुंध कटाई एवं ओजोन परत में छिद्रण को ग्लोबल वार्मिंग के प्रमुख कारण माने जाते हैं। जिनमें से प्रमुख कारण निम्नानुसार है :

1. ग्रीन हाउस गैसों के सांद्रण में वृद्धि :

वायुमंडल में ग्रीन हाउस गैसों यथा- CO₂, मिथेन, नाइट्रस ऑक्साइड, क्लोरोफ्लोरोकार्बन, हेलोन इत्यादि की सांद्रता में वृद्धि को वैश्विक उष्णता का प्रमुख कारण माना जाता है। **WMO** द्वारा 2019 में जारी रिपोर्ट के अनुसार CO₂ की सांद्रता बढ़कर 405.5 पीपीएम तक पहुंच गई है जो कि 1750 के स्तर से 146% अधिक है। तथा पृथ्वी के औसत तापमान के बढ़ोतरी में CO₂ का योगदान 60% (**WTO**, 2019) हैं। इसी कारण इसे ग्लोबल वार्मिंग के लिए मुख्य उत्तरदायी गैस माना जाता है। वर्ष 2017 में मीथेन की सांद्रता 859 पीपीबी दर्ज की गई जो कि 1750 ई. के स्तर से 257% अधिक है। इस गैस के मुख्य स्रोत धान की खेती, पशुपालन, प्राकृतिक दलदल, भूमि इत्यादि को माना जाता है। यह गैस अपनी विकिरणशीलता के कारण CO₂ से 20 गुना अधिक ग्रीन हाउस प्रभाव उत्पन्न करती है। ग्लोबल वार्मिंग में इस गैस का योगदान लगभग

25% है। नाइट्रस ऑक्साइड ग्लोबल वार्मिंग के लिए तीसरी प्रमुख उत्तरदायी गैस है। 2017 में N₂O की वायुमंडल में सांद्रता 329.9 PPB है जो 1750 ई. के स्तर से 122% अधिक है। (WMO, 2019)। वायुमंडल में इस गैस के उत्सर्जन में प्राकृतिक (60%) एवं मानवीय कारक (40%) यथा: समुंद्र, मिट्टी, बायोगैस का जलना, रासायनिक उर्वरकों का उपयोग, औद्योगिक क्रियाएं इत्यादि जिम्मेदार हैं। इन गैसों के अलावा क्लोरोफ्लोरोकार्बन तथा हेलोन गैसों भी ग्लोबल वार्मिंग के लिए उत्तरदायी है। CFC का प्रयोग रेफ्रिजरेटर, एरोसॉल, एयर कंडीशनर और स्प्रे इत्यादि में होता है। हेलोन का उपयोग अग्निशमन उपकरणों एवं वायुयान में किया जाता है। वायुमंडल में ग्रीन हाउस गैसों के सांद्रण में लगातार वृद्धि के कारण मानव जीवन के लिए उपयोगी ओजोन गैस का विनाश होने से ग्लोबल वार्मिंग का असर बढ़ रहा है। ओजोन परत के क्षरण से हानिकारक पराबैंगनी किरणें सीधे धरातल पर पहुंचेगी। जिसका प्रतिकूल असर मानव के प्रतिरक्षा तंत्र पर पड़ेगा। UNEP की रिपोर्ट (2018) के अनुसार ग्रीन हाउस गैसों के उत्सर्जन में चीन (26%), यू एस ए (13%), यूरोपीयन यूनियन-28 (9%), भारत (7%), रूसी संघ (4%), जापान (3%) अग्रणी है।

2. निर्वनीकरण :

वैश्विक स्तर पर विशेषकर उष्णकटिबंधीय क्षेत्रों में वनों की अंधाधुंध एवं अविवेकपूर्ण कटाई को भी ग्लोबल वार्मिंग का एक प्रमुख कारण माना जाता है। **खाद्य एवं कृषि संगठन** की 2018 में प्रकाशित एक रिपोर्ट के अनुसार वैश्विक स्तर पर 1990 से 2015 के बीच वन क्षेत्र 31.6% से घटकर 30.6% रह गया है। इस रिपोर्ट के अनुसार विश्व में वनों का सर्वाधिक संकेन्द्रण उष्ण कटिबंधीय क्षेत्र में है जो **'पृथ्वी का फेफड़ा'** कहलाता है। लेकिन यह क्षेत्र वर्तमान में वनों की अत्यधिक कटाई, अनियंत्रित पशुचारण एवं आगजनी की समस्या से ग्रस्त है। **वर्ल्ड वाइल्ड फंड** की 2015 में प्रकाशित रिपोर्ट के अनुसार पिछले 50 वर्षों में अत्यधिक पशु उच्चारण के कारण लगभग 17% अमेजन उष्णकटिबंधीय वन नष्ट हो चुका है। इस रिपोर्ट के अनुसार विश्व के 11 महत्वपूर्ण पारिस्थितिकी एवं भूमि क्षेत्रों में 2030 तक लगभग 80% वन नष्ट हो जाएंगे। जिसके कारण विकट पारिस्थितिकीय समस्या उत्पन्न हो सकती हैं। वर्तमान में वनों के कटाव की वैश्विक दर 2.23% प्रतिवर्ष है। निर्वनीकरण के कारण CO₂ की सांद्रता वायुमंडल में बढ़ती जा रही है। जिस कारण पृथ्वी की सतह का औसत तापमान भी बढ़ रहा है।

ग्लोबल वार्मिंग के प्रभाव :

ग्लोबल वार्मिंग वर्तमान में विश्व के समक्ष सबसे विकट पर्यावरण समस्या है। विभिन्न सरकारी - गैर सरकारी संगठनों एवं अंतरराष्ट्रीय संगठनों द्वारा किए गए वैज्ञानिक अनुसंधानों द्वारा ग्लोबल वार्मिंग के दुष्प्रभावों से वैश्विक समुदाय को रूबरू करवाया है। विभिन्न अनुसंधानों से प्राप्त निष्कर्षों के आधार पर समुंद्र तल का बढ़ता तापमान, समुंद्री ऊष्मा में वृद्धि, समुंद्री जलस्तर में वृद्धि, समुंद्र की अम्लीयता में वृद्धि, हिम क्षेत्रों का सिकुड़ना, पर्वतीय हिमनदों का पिघलना, ग्रीनलैंड में हिमशीट का क्षय होना, वर्षण की अनियमितता, अलनीनो की तीव्रता, भारतीय मानसून चक्र में बदलाव, उष्णकटिबंधीय चक्रवातों की संख्या एवं तीव्रता में बढ़ोतरी, अतिवृष्टि एवं बाढ़ की तीव्रता में वृद्धि, ग्रीष्म एवं शीतलहर में वृद्धि, सूखे की घटनाओं में वृद्धि, बर्फबारी में अनियमितता, वनों में आगजनी का प्रकोप, आंधियों का प्रकोप, फसल चक्र में बदलाव, मरुस्थलीकरण में बढ़ोतरी, मानव जनसंख्या का विस्थापन, चरम जलवायु घटनाओं के कारण मानव मृत्यु की संख्या में बढ़ोतरी, गंभीर बीमारियों का प्रकोप, ओजोन परत में छिद्रीकरण, प्रवाल भित्तियों का सिकुड़ना, जैव-

विविधता का सिकुड़ना, अत्यधिक एवं असामयिक वर्षा, ओलावृष्टि इत्यादि घटनाएं ग्लोबल वार्मिंग के दुष्प्रभावों की ओर संकेत करती हैं। भविष्य में ग्रीन हाउस गैसों के उत्सर्जन की मात्रा की भविष्यवाणी करना हालांकि कठिन है। लेकिन इतना तय है कि यदि ग्रीन हाउस गैसों के वर्तमान उत्सर्जन की दर को वैश्विक समुदाय द्वारा नियंत्रण नहीं किया गया तो ग्लोबल वार्मिंग के नकारात्मक प्रभाव में बढ़ोतरी होना निश्चित है।

ग्लोबल वार्मिंग के न्यूनीकरण में गुरु जांभोजी के चिंतन की भूमिका :

बिश्वोई पंथ के संस्थापक एवं आध्यात्मिक चिंतन के माध्यम से पर्यावरण संरक्षण की भावना को आमजन में जागृत करने वाले गुरु जांभोजी का जन्म राजस्थान के थार मरुस्थल में स्थित नागौर जिले के पीपासर गांव में वि. सं. 1508 में भाद्रपद कृष्ण पक्ष की अष्टमी को हुआ था। उन्होंने मरुस्थलीय पारिस्थितिकी में निवास करने वाले मानव समुदाय के सामाजिक, आर्थिक, धार्मिक, राजनीतिक कल्याण एवं वैश्विक पर्यावरण के संरक्षण हेतु अपने उपदेशों एवं नियमों का प्रचार-प्रसार किया। उनके चिंतन में पर्यावरण संरक्षण एवं पारिस्थितिकी के संतुलन की भावना स्पष्ट रूप से परिलक्षित होती है। वर्तमान समय में ग्लोबल वार्मिंग के संभावित दुष्प्रभावों ने मानव सभ्यता के लिए खतरा उत्पन्न कर दिया है। अनेक वैज्ञानिक अनुसंधानों के माध्यम से ग्रीन हाउस गैसों में वृद्धि एवं निर्वनीकरण को ग्लोबल वार्मिंग का मुख्य कारण बताया गया है। गुरु जांभोजी ने लगभग 550 साल पहले वैज्ञानिक दृष्टिकोण के आधार पर आने वाले समय में ग्लोबल वार्मिंग जैसी गंभीर पर्यावरणीय समस्याओं से निपटने हेतु अपने चिंतन में हरे वृक्षों को न काटने एवं वृक्षारोपण करने, भौतिक सुख-सुविधाओं के स्थान पर सादगीपूर्ण जीवन शैली एवं उच्च विचारों को अपनाने पर बल दिया। ग्लोबल वार्मिंग के न्यूनीकरण में गुरु जांभोजी के चिंतन की भूमिका को निम्न बिंदुओं द्वारा समझा जा सकता है। जिनका उल्लेख उन्होंने अपने उपदेशों एवं नियमों में किया है :-

1. हरे वृक्ष नहीं काटना एवं वृक्षारोपण करना

गुरु जांभोजी ने 29 नियमों की संहिता में हरे वृक्ष नहीं काटना को शामिल किया है। तथा अपने उपदेशों में भी हरे वृक्षों की महत्ता को समझाया है। वर्तमान समय में निर्वनीकरण को ग्लोबल वार्मिंग के साथ-साथ मरुस्थलीकरण का प्रमुख कारण माना जाता है। पृथ्वी पर वनों को **'ऑक्सीजन का भंडार गृह'**, कार्बन डाइऑक्साइड गैस का अवशोषक के साथ-साथ मरुस्थलीकरण को रोकने एवं वर्षा का नियंत्रक कारक माना जाता है। खाद्य एवं कृषि संगठन की एक रिपोर्ट के अनुसार सन् 2015 में पृथ्वी के कुल स्थलीय क्षेत्रफल के लगभग 30.60 प्रतिशत भाग पर वन थे जिसमें से सर्वाधिक वनों का संकेंद्रण भूमध्य रेखीय प्रदेश में है। वर्तमान समय में ग्लोबल वार्मिंग एवं मरुस्थलीकरण जैसी विकट समस्याओं के प्रभाव को सीमित करने हेतु गुरु जांभोजी द्वारा प्रतिपादित इस नियम का अनुसरण करना अत्यावश्यक है। जांभाणी चिंतन धारा में **"सिर साटे रूख रहे तो भी सस्तो जाण"** की उक्ति का पालन किया जाता है। विश्वोई समाज ने गुरु जांभोजी के इस नियम का बड़ी दृढ़ता से पालन किया है। हरे वृक्षों की रक्षा हेतु अपने प्राणों की बलि देने के दृष्टांत विश्वोई समाज के अलावा मिलना दुर्लभ है। जिसमें **रामासड़ी बलिदान, तिलवासनी बलिदान, पोलावास बलिदान एवं खेजड़ी बलिदान** की घटनाएं प्रमुख हैं। विश्व प्रसिद्ध खेजड़ी बलिदान की घटना सन् 1730 ई. में घटित हुई जिसमें हरे वृक्ष (खेजड़ी) के रक्षार्थ अमृता देवी सहित कुल 363 ग्रामवासियों ने अपने प्राणों की आहुति दी। वृक्षों के रक्षार्थ मानव द्वारा प्राणोत्सर्ग के ऐसे दृष्टांत विश्व इतिहास में मिलना दुर्लभ है। अतः गुरु जांभोजी द्वारा पर्यावरण की रक्षा हेतु बताए गए मार्ग का अनुसरण करते हुए हरे वृक्षों की रक्षार्थ खेजड़ी बलिदान की घटना विश्व समुदाय के लिए अनुकरणीय है। गुरु जांभोजी ने अपनी सबदवाणी में हरे वृक्षों के महत्व को समझाते हुए उन्हें नहीं काटने का संदेश अपने अनुयायियों के साथ-साथ विश्व समुदाय को भी दिया है- **'सोम अमावस आदितवारी, कांय काटी बनरायो' (सबद-07)**। उन्होंने हरे वृक्षों को अपना निवास स्थान माना है- **'भोरे धरती ध्यान**

वनस्पति वासो, ओजूमंडल छायाँ (सबद-29)। मरुस्थलीय प्रदेश में तीव्र हवा के कारण मृदा अपरदन को रोकने में सहायक झाड़ियों विशेषकर **'कंकेड़ी झाड़ी'** को गुरु जांभोजी ने अपनी सबदवाणी में भी महत्व दिया है- **'हरि कंकेड़ी मंडप मेड़ी जहां हमारा वासा'**। इस प्रकार गुरु जांभोजी ने अपने चिंतन में हरे वृक्षों की रक्षा एवं वृक्षारोपण की भावना को महत्वपूर्ण स्थान दिया गया है।

2. सादगी पूर्ण जीवन शैली पर बल :

मानव की विलासितापूर्ण जीवन शैली भी ग्लोबल वार्मिंग के लिए उत्तरदायी है। क्लोरोफ्लोरो कार्बन का उत्सर्जन मानव द्वारा प्रयुक्त रेफ्रिजरेटर, एयर कंडीशनर एवं स्प्रे इत्यादि से होता है। साथ ही वाहनों की संख्या बढ़ने से CO₂ का उत्सर्जन भी लगातार बढ़ रहा है। अतः मानव द्वारा यदि भविष्य में भौतिक सुख-सुविधाओं के अतिरेक प्रयोग को सीमित नहीं किया गया तो ग्लोबल वार्मिंग का खतरा बढ़ सकता है। गुरु जांभोजी ने अपने चिंतन में पारिस्थितिकी के अनुरूप सादगी पूर्ण जीवन शैली पर बल दिया है। गुरु जांभोजी ने अपना संपूर्ण जीवन थार मरुस्थल में भ्रमण करते हुए व्यतीत किया। उच्च तापमान, तेज धूल भरी आंधियां, कम वर्षा, पशुपालन, रेतीली भूमि इत्यादि प्रदेश की प्रमुख विशेषता है। गुरु जांभोजी ने इसी प्रदेश में रहते हुए रेतीले टीलों एवं प्राकृतिक वनस्पति को अपना निवास स्थान बनाया। विश्वोई समाज के अधिकतर धार्मिक स्थल आज भी रेतीले टीलों पर स्थित है। जो मरुस्थलीय पर्यावरण एवं जीवनशैली के सम्मान का सूचक है। सादा जीवन एवं उच्च विचार गुरु जांभोजी के चिंतन का मूल मंत्र है। उन्होंने तीर्थाटन को व्यर्थ बताते हुए कहा है कि **'अइसठ तीर्थ हिरदा भीतर बाहर लोका चारू' (सबद -01)।** जलवायु परिवर्तन का दुष्प्रभाव फसल उत्पादन एवं फसल चक्र पर भी पड़ा है तथा भविष्य में मानव की खाद्य आवश्यकताओं की पूर्ति हेतु खाद्य पदार्थों के दुरुपयोग को रोकना होगा। गुरु जांभोजी ने अपने उपदेशों में आवश्यकतानुसार भोजन करने तथा अनाज को व्यर्थ नहीं करने पर बल दिया है। **"घण-तण जीम्या का गुण नाहीं, मल भरिया भंडारू"। आगे पीछे माटी झूलै, भूला बहैज भारू" (सबद-26)।** उन्होंने अपने उपदेशों में उपलब्ध संसाधनों के उपयोग पर बल देते हुए कहा है कि **"खरड ओढीजै, तूबा जीमीजै, सुरहै दुहीजै, खैत की सींव म लीजै, पीजै ऊंडा नीरू" (सबद-111)** तथा प्रकृति के अनुरूप जीवन को स्वास्थ्य के लिए उत्तम बताया है। **"सहजे सोवण पोह का जागण, रे मन रहीबा थीरू" (सबद-74), "कड़वा मीठा भोजन भखले, भख कर देखत खीरू" (सबद-74)।** इस प्रकार गुरु जांभोजी ने प्रकृति के अनुरूप उत्तम जीवन शैली पर दिया है।

निष्कर्ष :

वर्तमान समय में वैज्ञानिक एवं तकनीकी विकास, औद्योगिक विकास तथा उन्नत मानव जीवन शैली ने जहां मानव सभ्यता के विकास में नवीन प्रतिमान स्थापित किए हैं किंतु दूसरी तरफ प्राकृतिक संसाधनों के अत्यधिक उपयोग, निर्वनीकरण एवं मानवीय गतिविधियों के कारण ग्रीन हाउस गैसों के उत्सर्जन में वृद्धि होने से ग्लोबल वार्मिंग जैसे विकट पर्यावरणीय समस्या उत्पन्न हुई है। इस समस्या के निराकरण एवं पारिस्थितिकीय संतुलन को स्थापित करने हेतु गुरु जांभोजी के चिंतन की उपादेयता बढ़ गई है। हर वृक्षों को नहीं काटने एवं वृक्षारोपण करने सादगीपूर्ण जीवनशैली अपनाने तथा अच्छी आदतों को जीवन में धारण करने से ग्लोबल वार्मिंग के दुष्प्रभाव को सीमित कर वैश्विक पर्यावरण में सकारात्मक बदलाव लाए जा सकते हैं। भविष्य में ग्लोबल वार्मिंग के कारण होने वाली संभावित क्षति को कम करने हेतु गुरु जांभोजी की शिक्षाओं एवं उनके द्वारा बताई गई उत्तम जीवन शैली का पालन मानव समाज को करना चाहिए। साथ ही सरकारी स्तर पर भी निरंतर सहयोगात्मक प्रयासों से वैश्विक पर्यावरणीय असंतुलन को सीमित किया जा सकता है।

संदर्भ ग्रंथ :

1. Singh, Rakesh Kumar (2015): International environment production factors and affecting action. social issue and environmental problems, volume 3, September.
2. Saving Forest at Risk (2015): WWF Report Chapter 5.
3. The State of the World's Forests (2018): Food and Agriculture Organization of the United Nations, pp 1-52.
4. Emission Gap Report (November 2018): United Nations Environment Programme, pp 1-112.
5. WMO Greenhouse Gas Bulletin (2018): The State of Greenhouse Gases in the Atmosphere Based on Global Observation through 2017, number 14, 22 November 2018, pp 1-8.
6. WMO Statement on the State of the Global Climate in 2018 (2019): World Meteorological Organisation, Number 1233, pp 6-38.
7. Agrawal, Anil and Narain, Sunita (2003): Global Warming in an Equal World, Centre for Science and Environmental, pp 1-20.
8. Shahzad, Umair (2015): Global Warming Cause Effects and Solutions, Durreesamin Journal, August, volume 1, Issue 4.
9. Global Warming of 1.50C (October 2018): Inter Governmental Panel on Climate Change.
10. सिंह, सविंदर (2010): पर्यावरण भूगोल, प्रयाग पुस्तक भवन, इलाहाबाद ।
11. पारीक, सूर्य शंकर (2013): जांभोजी की वाणी, विकास प्रकाशन, बीकानेर ।
12. आचार्य, कृष्णानंद (2016): जांबा पुराण, जांभाणी साहित्य अकादमी, बीकानेर ।
13. आचार्य, कृष्णानंद (2018): जंभ सागर, जांभाणी साहित्य अकादमी, बीकानेर ।

ई-अध्ययनाची साधने

श्री. विनायक दशरथ नाकतोडे

प्रभारी ग्रंथपाल

आदर्श कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय,

देसाईगंज (वडसा), जि.गडचिरोली (म.रा.) 441207

प्रस्तावना :-

प्राचीन काही मानवाने पारंपारिक शिक्षण पध्दतीच्या आधारे ज्ञान संपादन केले. प्राचीन काळापासून ज्ञानाचा स्रोत अखंडपणे, अव्याहतपणे विविध पध्दती व माध्यमांद्वारे आपल्या पर्यंत पोहचतो. फार पूर्वी मेंदू हा मानवाने संपादन केलेले ज्ञान साठवून ठेवण्याचा कलश होता. त्यालाच आजच्या माहिती तंत्रज्ञानाच्या युगात संगणकीय भाषेत Hard Disk Memory होती. एका पिढीचे ज्ञान दुसऱ्या पिढीकडे प्रसारण श्रुती, स्मृती द्वारे होत आहे. प्राचीन काळामध्ये शिल्पकला, शिलालेख, चित्रलिपी, ताम्रपट, भूजपत्रे ही साधने व माध्यमे होती. कालांतराने मानवाने कागदाचा शोध, लिखित लिपी मधील सुधारणा, भाषा मधील संस्करण, छपाई यंत्राचा शोध वगैरे टप्पे पार करता करता ग्रंथालये, ग्रंथालय प्रकाशन यांचाही विस्तार होत गेला व त्याचा परिणाम इतर ज्ञानशाखांवर होऊ लागला.

विज्ञान व तंत्रज्ञानाचे 20 वे शतक होते; असे म्हटले तर अतिशयोक्ती होणार नाही. मानवाने केलेल्या सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक स्थित्यंतरांबरोबर तंत्रज्ञान, दळणवळणाची साधने, दृक-श्राव्य माध्यमाची झेप या सर्वांचा शैक्षणिक क्षेत्रावर प्रचंड परिणाम पडणे स्वाभाविक आहे.

ई-अध्ययन म्हणजे काय?

ई-अध्ययन म्हणजे इलेक्ट्रॉनिक किंवा इंटरनेटच्या द्वारे ऑनलाईन अध्ययन. ई-अध्ययन मध्ये सर्व प्रकारच्या इलेक्ट्रॉनिक माध्यमातून प्रदान करण्यात येऊ शकते. उदा. CD-Rom, DVD, Video Tapes, इंटर॰क्टिव, T.V. इत्यादी.

ई-अध्ययनाचा इतिहास :-

ई.एम.फोर्सटर याने इ.स.1904 साली The Machine नावाची एक काल्पनिक लघुकथा लिहिली. ज्यामध्ये त्याने Video Conferencing, Virtual Community, E-learning सारख्या संकल्पना मांडण्यात आल्या.

त्यानंतर अमेरिकेतील आहायो राज्यातील मानसशास्त्र विषयाचे प्राध्यापक सिडनी प्रेस यांनी अनेक प्रकारच्या विषयांवर विद्यार्थ्यांनी उपयुक्त ठरेल अशी एक प्रश्नपेढी Teaching Machine या यंत्राचा शोध लावून त्याच्या मदतीने तयार करण्यात आली.

Partick Suppes and Richard Atkinson हो स्टॅन फोर्ड विद्यापीठातील प्राध्यापक असून यांनी इ.स.1960 च्या सुमारास संगणकाच्या मदतीने लहान मुलांना गणित विषय सोप्यात सोपा करून शिकविण्याच्या एक उपक्रम राबविला Course Writer नावाची एक ऑनलाईन लर्निंग संगणक प्रणाली

आय.बी.एम. या संगणक कंपनीने इ.स.1965 साली तयार केली. यामुळे शिक्षक, विद्यार्थी, अभ्यासक्रम तयार करणारे तज्ञ या सर्वांमध्ये एक दुवा साधण्यासाठी प्रयत्न सुरु झाला.

स्टीव्ह जॉन्स व स्टीव्ह वॉझनिअक या दोघांनी मिळून लावलेल्या पर्सनल कॉम्प्युटरच्या शोधामुळे इ.स.1975 साली ई-अध्ययनच्या संकल्पनेला जास्त प्रमाणात चालना मिळाली. टीम बर्नर्सली याने 90 च्या दशकामध्ये लावलेल्या www (world wide web) च्या शोधामुळे शिक्षण क्षेत्रामध्ये अनेक क्रांतिकारक बदल झाले.

ई-अध्ययनाची साधने :

1) आथरिंग साधने :-

हे एक प्रकारचे अप्लिकेशन सॉफ्टवेअर आहे. याद्वारे ई-अध्ययनाचा अभ्यासक्रम सादर केला जातो. मुख्यतः लेखन कलेसाठी या साधनाचा उपयोग केला जातो. ई-अध्ययनामध्ये इंटरनेट व सीडीरॉम या दोन पर्यायाचा वापर केला जातो.

ई-अध्ययन साधने मुख्यतः डेस्कटॉप, लॅपटॉप व संगणक आहेत. यामध्ये टेक्स, मॅटेरियल, पुस्तकातील मांडणीप्रमाणे केलेले लिखाण, ग्राॅफीक्स, ऑडिओ तसेच ऑडिओ-व्हिडिओ यांचा समावेश असतो त्याशिवाय विद्यार्थ्यांना शिकविण्यात आलेल्या पाठयक्रमाची चाचणी ऑनलाईन पध्दतीने घेण्याचे तंत्र वापरावे लागते.

2) डिलिव्हरी साधने :-

- 2.1) प्रिंट
- 2.2) ऑडियो
- 2.3) स्ट्रिमिंग ऑडिओ
- 2.4) ऑनलाईन टेस्टस्
- 2.5) टेलिकॉन करन्सिंग
- 2.6) व्हिडिओ कॉन्फरन्सिंग

ई-अध्ययनाचे फायदे व मर्यादा :-

1. ही पध्दती विद्यार्थी केंद्रित शिक्षण पध्दती आहे. यामध्ये विद्यार्थ्यांला स्वतःच्या सोयीने वेळ, ठिकाण निवडण्याचे स्वातंत्र्य मिळते.
2. ही पध्दती लवचिक आहे. या पध्दतीमध्ये एकाचवेळी स्वतःच्या आवडीचे वेगवेगळ्या प्रकारचे विषय शिकण्याची विद्यार्थ्यांला मोकळीक असते.
3. या पध्दतीमध्ये इंटरनेटचा वापर केल्यास Hyper Linking द्वारे एकाच संगणकावरून एकाचवेळी अनेक प्रकारचे वाचन साहित्य उपलब्ध होऊ शकते.
4. दृक-श्राव्य माध्यमे प्रभावशाली असल्यामुळे कठीण विषय समजण्यास सोपा जातो तसेच कठीण विषयाच्या भागाचे पुन्हा पुन्हा पुनर्विलोकन करणे शक्य असते.
5. प्रवासाचा वेळ, पैसा, पोस्टाच्या तसेच छापील पुस्तके विकत घेण्याच्या खर्चात बचत होऊ शकते.

6. ई-अध्ययनासाठी अतिशय उत्तम प्रगतीशीर संगणक व्यवस्था सतत उपलब्ध असणे अत्यंत आवश्यक असते. खंडीत विज पुरवठ्यामुळे यंत्रणा नादुरुस्त होण्याची शक्यता नाकारता येत नाही.
7. ई-अध्ययनासाठी उपयुक्त ठरेल अशा पध्दतीने अभ्यासक्रम लिहिणारे कुशल मनुष्यबळ उपलब्ध असणे अत्यावश्यक आहे तसेच अशा प्रकारचे प्रशिक्षण मिळण्याची सुविधा उपलब्ध असणे आवश्यक आहे.
8. ई-अध्ययन हे आर्थिकदृष्ट्या फायदेशीर असेलच असे निश्चितपणे सांगता येऊ शकणार नाही. ते खर्चिकही असू शकेल.

ई-अध्ययन केंद्र :- E-learning Centre U.K.

ई-अध्ययन मार्गदर्शिका :-

www.knowledgepresenter.com

www.gurukulonline.co.in

<http://domos.oxford-elearning.ocm/elearning course>

संकेत स्थळे:-

www.schoolnetindia.com

www.chanakyanetstudy.com

<http://www.utexas.edu/world/lecture/index-html>

<http://www.meli.dist.maricopa.edu>.

<http://www.teachinglearning.com>

<http://www.merlot.com>

<http://dir.yahoo.com>

समारोप :-

आजच्या या आधुनिक युगात ग्रंथालयात ई-अध्ययन पध्दतीला महत्त्वाचे स्थान प्राप्त झालेले आहे. याशिक्षण पध्दतीला पुरक अशी एक पाठबळ देणारी यंत्रणा या हेतूने पाहिल्यास ग्रंथालयाचे महत्त्व अबाधित आहे. शिक्षणाच्या सर्व घटकांना स्पर्श करणाऱ्या ग्रंथालयांचा आधुनिकीकरणाच्या प्रक्रियेत तितकाच महत्त्वाचा वाटा आहे. पण याकरिता सर्व स्तरांवर एकत्रितपणे प्रयत्न करणे आवश्यक आहे. उद्याला वाचक वर्ग निश्चितपणे ई-साहित्य, ई-अध्ययनचे धडे शोधण्यासाठी ग्रंथालयाकडे येईल यात तिळमात्र शंका नाही.

संदर्भसूची :-

- 1) भट, शरद गो. (2008), इलेक्ट्रॉनिक माहिती साधने, नागपूर : पिंपळापुणे बुक डिस्ट्रीब्युटर्स.
- 2) गोखले, प्रतिभा : ई-लर्निंगचे ग्रंथालयातील स्थान, ज्ञानगंगोत्री वर्ष 12 वे, अंक 1 व 2, जून-नोव्हेंबर 2011, यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ नाशिक.
- 3) <http://www.google.com>

शालेय आराखडा (School Mapping)

- डॉ अविनाश ओ. भांडारकर

विद्या प्रतिष्ठानचे शिक्षणशास्त्र महाविद्यालय,

अहमदनगर - ४१४००१

१९६० ते १९७०च्या दशकात विकसनशील राष्ट्रांनी केंद्रीय स्तरावरून शिक्षण प्रणालीचे नियोजन करायला सुरुवात केली . या मागील हेतू असा होता की, प्राधान्यक्रम व त्यानुसार उद्दिष्टे निश्चित करण्याकरिता कृती आराखडा तयार करणे, सामाजिक, आर्थिक व सांस्कृतिक विकासाच्या गरजेनुसार शिक्षणाचे विस्तारीकरण करणे, कमीत कमी संसाधनात गुणवत्तापूर्ण शिक्षण प्रदान करणे इ. परंतु अनेक वर्षांनंतरही या अपेक्षांची पूर्तता होऊ शकली नाही. या असमाधानातून सूक्ष्म नियोजन करण्याची गरज भासू लागली .

शिक्षण प्रणाली अतिशय गतिमान आहे . ठरविलेली उद्दिष्टे आणि शिक्षण प्रणाली यांच्यामध्ये सुसंगती, वा समन्वय साधल्या जाईलच असे ठामपणे सांगता येत नाही कारण केंद्रीय स्तरावरून केलेले नियोजन हे स्थानिक गरजा लक्षात घेऊन केलेले नसते, तद्वतच ते भविष्यवेदी असेलच असेही नाही. नियोजनकर्ते केंद्रीय स्तरावर नियोजन करताना राष्ट्रीय सरासरी नुसार नियोजन करतात, त्यामुळे त्यांना स्थानिक गरजाविषयी सखोल निदान करता येत नाही वा ते स्थानिक गरजांविषयी अनभिज्ञ असतात. तसेच तेथील जनसंख्या व वेगवेगळ्या शाळेतील अध्यापन स्थिती पासून हे नियोजन दूर असते. त्यामुळे ठरविलेली उद्दिष्टे अवास्तव वाटतात व आशय आणि शिक्षण प्रणाली तेथील स्थानिक गरजांशी सुसंगत होत नाही. राष्ट्रीय स्तरावर निर्गमित केलेले शिक्षण विषयक मार्गदर्शक तत्वे बंदिस्त संदिग्ध आणि अत्यंत त्रोटक असतात. यामुळे स्थानिक प्रशासक कोणत्या प्रमाणकांचा स्वीकार करून शिक्षण प्रणाली राबवावी याबद्दल साशंक असतात .स्थानिक प्रशासकांच्या नियोजनात अत्यल्प सहभाग असल्यामुळे शिक्षण प्रणाली राबविण्याविषयी त्यांची उदासीनता असते.त्याला ती राबविण्यात अभिरुची वाटत नाही व तो जबाबदारीने ती शिक्षण प्रणाली राबवित नाही.या उणिवांच्या निराकरणासाठी 'School Mapping and Micro Planning ' ही संकल्पना उदयास आली. 1963 फ्रान्स मध्ये शासनाने 16 वर्षांपर्यंतच्या विद्यार्थ्यांना सक्तीच्या शिक्षणाची कालमर्यादा वाढविण्याचे ठरविले, तेव्हा मोठ्या प्रमाणात शाळा स्थापन कराव्या लागल्या.कश्या व कुठे शाळा सुरू करण्यात याव्यात याबद्दल माहिती उपलब्ध नव्हती.स्थानिक लोकांच्या मदतीने ही माहिती उपलब्ध करून देण्यात आली.यालाच प्रथम स्कूल मॅप असे संबोधले गेले.

“School Mapping is a set of techniques and procedure use to estimate future Education requirements at the local level and to work out what needs to be done and plan for measures to be taken to meet them.”

“स्कूल मॅपिंग अशा तंत्र आणि पद्धतीचा संच आहे की, जो स्थानिक पातळीवरील शिक्षण विषयक गरजा ओळखून त्यानुसार त्यांच्या पूर्तीसाठी परिमाणे विकसनासाठी उपयुक्त आहे.”

School Mapping should be a forward looking and dynamic vision of what the educational services with their premises, teachers and equipment should be in the future. So as to enable educational policy to be implemented. स्कूल मॅपिंग हा पुरोगामी व गतिमान दृष्टिकोन असून ज्या मध्ये स्थानिक गरजांनुसार भविष्यकालीन शैक्षणिक धोरणाचे नियोजन राबविण्या करिता सुकर होईल असा पुरोगामी व गतिमान दृष्टिकोन म्हणजे School Mapping अशा तंत्र व पद्धतीचा संच आहे की, ज्याद्वारे स्थानिक परिस्थिती नुसार भविष्यकालीन शिक्षण विषयक गरजांचे निदान व त्याच्या पूर्तीकरिता परिमाणे विकसनासाठी नियोजनबद्ध कृती योजना आखता येईल.स्कूल मॅपिंग हा पुरोगामी व गतिमान दृष्टिकोन असून

ज्यामध्ये स्थानिक स्थितीनुसार भविष्यकालीन शैक्षणिक सेवा, शिक्षण व भौतिक संसाधने कशी असावीत की, ज्या द्वारे शैक्षणिक धोरण राबविण्यास सुकर होईल.

School Mapping चे उद्दिष्टे :-

1. सर्व स्तरातील बालकांना शिक्षणाची समान संधी उपलब्ध करून देणे.
2. शिक्षणाच्या सर्व स्तरांचे शैक्षणिक नियोजन करणे.
3. प्राधान्यक्रम व त्यानुसार उद्दिष्टे निश्चित करणे.
4. समाजाच्या गरजांनुसार शिक्षणाचे विस्तारीकरण करणे.
5. कमीत कमी संसाधनात गुणवत्तापूर्ण शिक्षण प्रदान करणे .

स्कूल मॅप स्थानिक स्तरावर तयार करण्याच्या पायऱ्या :-

1. परिमाणे/उद्दिष्टे यांचे स्पष्टीकरण
2. उपलब्ध शैक्षणिक सुविधांचे निदान
3. भविष्यकालीन जनसंख्येचा अंदाज
4. भविष्यकालीन आवश्यक शैक्षणिक सुविधा व आर्थिक तरतुदिंचे अंदाजपत्रक.

१. परिमाणे/ उद्दिष्टांचे स्पष्टीकरण :-

स्कूल मॅपिंगचे उद्दिष्ट / परिमाणे स्पष्ट असावीत. उद्दिष्टे कोणत्या परिसरातील जनसंख्येकरिता आहेत, याचा पुरेपूर विचार उद्दिष्टे निश्चित करतांना केल्यास परिसरातील शैक्षणिक स्थितीचे कच्चे दुवे व बलस्थान लक्षात येतील.

२. उपलब्ध शैक्षणिक सुविधांचे निदान :-

या पायरीमध्ये मागील ५-६ वर्षांपासूनची माहितीचे संकलन करावे . परिसराची लोकसंख्या साक्षरता, नोंदणी, शिक्षक, इमारती, भौतिक सुविधा इ. माहितीचे संकलन करावे. माहिती मधील लिंग, जात, वयोगट यांच्या संदर्भात किमान अपेक्षा विचारात घ्याव्यात याचबरोबर ७ ते १४ वयोगटातील मुलांची संख्या, साक्षरता दर , पटनोंदणी प्रमाण, गळतीचे प्रमाण याची नोंद घ्यावी. सोबतच शिक्षक, त्यांची शैक्षणिक व व्यावसायिक अर्हता , अनुभव, प्रशिक्षण व स्त्री व पुरुष शिक्षकांचे प्रमाण, शिक्षक-विद्यार्थी प्रमाण , इमारतीचा प्रकार, फलक, पिण्याचे पाणी, प्रसाधन गृह, इ. सुविधांचा साकल्याने विचार करावा म्हणजेच स्कूल मॅपिंग व्यवस्थित होऊ शकेल.

३. भविष्यकालीन जनसंख्येचा अंदाज :-

भविष्यातील पटनोंदणीचा अंदाज घ्यावा. परिसरातील भविष्यात किती दराने लोकसंख्या वाढणार आणि किती विद्यार्थी शाळेत प्रवेश घेणार यांचा अंदाज उपलब्ध आकडेवारी वरून घेता येईल.

४. भविष्यकालीन शैक्षणिक सुविधा व आर्थिक अंदाजपत्रक :-

School Mapping हे फक्त शालेय उपक्रमाचाच आराखडा नसून सर्व शैक्षणिक कृतीकार्यक्रमाचे संपूर्ण नियोजन आहे. ज्यामध्ये शाळाबाह्य साक्षरता कार्यक्रम उत्तर साक्षरता शिक्षणक्रम, व्यावसायिक प्रशिक्षण इ. बाबींचा समावेश आहे. School Mapping आणि सूक्ष्म नियोजन वैश्विक उद्दिष्टांप्रति आश्रस्त करते की जागतिक स्तरावरील रचनात्मक बाबींचा स्थानिक शैक्षणिक विकासाकरिता कसा वापर करता येईल . या विषयी माहिती उपलब्ध करून देते.

School Mapping ची उपयुक्तता :-

1. शैक्षणिक क्षेत्रात जलद गतीने परिवर्तन घडविण्याकरिता.

2. शिक्षणाच्या सुसुत्रीकरणाकरिता.
3. कमी लोकसंख्या असलेल्या गावातील शिक्षणाचे पर्याय उपलब्ध करून देण्यासाठी.
4. शैक्षणिक नियोजन व अंमलबजावणी करिता.
5. शिक्षणाच्या गुणवत्ता विकासाकरिता.
6. भविष्यकालीन शैक्षणिक गरजांच्या नियोजना करिता.
7. शैक्षणिक प्रक्रिया राबवितांना येणाऱ्या अडचणीवर मात करण्याकरिता.
8. शैक्षणिक प्रक्रियेकरिता आवश्यक सर्व संसाधनांच्या तरतूद करिता.
9. शिक्षण प्रक्रियेला व्यवहार्य स्वरूप प्रदान करण्याकरिता
10. मानवी व भौतिक संसाधनांच्या परिपूर्ण वापराकरिता.

अशाप्रकारे शालेय आराखडा (school Mapping) केल्यास शिक्षण प्रक्रियेचा दर्जा उंचावेल आणि गुणवत्ता वाढीस मदत होईल , एकंदरीत राष्ट्रीय स्तरावरील शिक्षण प्रक्रियेत सुधारणा करावयाची असल्यास स्थानिक स्तरावरून स्कूल मपिंग करणे, याचे महत्व अधोरेखित होते.

संदर्भ :-

- ❖ Agabi, O.G. (1999), Introducing educational Planning, Port Harcourt, International center for Educational Services.
- ❖ Obasi, Kenneth K (2018) School Mapping and School System Planning for Economic Efficiency in a developing Economy, American International Journal of Social Science Vol. 7 No. 4.
- ❖ Madumere S.C. (1989), School Mapping as a tool for rationalization of institutional network of Schools IKja: Joja, Educational research and Publishers.
- ❖ UNESCO (1998) Elements of Educational Planning, Paris UNESCO
- ❖ <https://www.educationforlinindia.com>
- ❖ <https://www.education.gov.in>
- ❖ <https://www.aijssnet.com>

डिजिटल लायब्ररी सर्व्हीसेस

डॉ. प्रतिभा लक्ष्मण वराडे

(ग्रंथपाल)

दादासाहेब धनाजी नाना चौधरी समाजकार्य

महाविद्यालय मलकापूर, जि. बुलडाणा.

मो. न. ९४२३८०७८६२,

ई.मेल-ppkmlk@gmail.com

सारांश-

आज आपण डिजिटल युगात जगत आहोत. ग्रंथालयांचे स्वरूप सुध्दा वेगाने पालटत आहे. दिवसेंदिवस नवीन तंत्रज्ञानाचा वापर करुन ग्रंथालयांचे आधुनिकीकरण सुरु आहे. माहिती आणि संप्रेषण तंत्रज्ञानाचा वापर ही त्यामुळेच आवश्यक बाब बनली आहे. ग्रंथालय सेवक तसेच वाचक यांना या नविन तंत्रज्ञानाचे शिक्षण घेणे अनिवार्य बनले आहे. व या तंत्रज्ञानाचा फायदा करुन घेण्यासाठी याची आवश्यकताही आहे.

प्रस्तावना :-

शिक्षक, विद्यार्थी, संशोधक, संगणक तज्ञ, वैज्ञानिक सांख्यिकीतज्ञ, अर्थशास्त्री यांना ग्रंथालयाचा वापर आवश्यक झाला आहे. इतिहासातील नोंदीनुसार अशमयुगातील काळापासून आतापर्यंत संदेश, लेख इत्यादी साहित्य निर्मितीसाठी माती, दगड, भुजपत्र, ताम्रपत्र, कापड, कागद व आजकाल डिजिटल माध्यमांचा वापर करण्यात आला आहे व संदेशवहनासाठी पशु, पक्षी, मानव यांचा भू मार्ग, जलमार्ग, आकाशमार्ग यांद्वारे वापर करण्यात आला आहे. आज त्यासाठी इलेक्ट्रॉनिक्स व डिजिटल तंत्रज्ञान याच्याद्वारे इंटरनेट या अदृश्य माध्यमांचा वापर करण्यात येत आहे. नविन तंत्रज्ञानाने ग्रंथालयांसाठी अनेक संधी तसेच अनेक आव्हाने निर्माण केली आहेत. तसेच ग्रंथालयांची कार्यप्रणाली तसेच परिणामकारकता यामध्ये अमुलाग्र बदल घडून आला आहे. व ग्रंथालयातील माहितीचे स्रोत, माहितीची साठवण, त्याचे वर्गीकरण ग्रंथालयीन सेवा या सर्वांच्या परिभाषाच बदलवून टाकल्या आहेत.

डिजिटल ग्रंथालय म्हणजेच इलेक्ट्रॉनिक लायब्ररी म्हणजेच अंकीय ग्रंथालय यामध्ये विविध प्रकारची माहिती, ज्ञान साहित्य हे डिजीटल प्रकारामध्ये म्हणजेच इलेक्ट्रॉनिक प्रकारामध्ये म्हणजेच (०९१) अश्याप्रकारच्या ठपजे च्या सांकेतिक संगणकीय भाषेमध्ये संग्रहीत केले जाते. अशाप्रकारे साठविलेली माहिती इलेक्ट्रॉनिक डिस्प्लेद्वारे वाचनीय असते. म्हणून डिजिटल ग्रंथालयांमध्ये संगणके व स्कॅनर, इलेक्ट्रॉनिक प्रिंटर, इंटरनेट व इतर आवश्यक आधुनिक उपकरणे व सॉफ्टवेअर यांची उपलब्धता असणे आवश्यक आहे.

डिजीटायझेशन-

कोणत्याही प्रकारच्या माहितीचे इलेक्ट्रॉनिक स्वरूपात रूपांतर म्हणजेच डिजीटायझेशन म्हणता येईल, सर्व प्रकारचे लेख, ग्रंथ, प्रतिमा, चलचित्र, ध्वनिफीत इत्यादी सर्व प्रकारच्या साहित्याचे डिजिटल स्वरूपातील रूपांतरण व संग्रहण डिजिटल लायब्ररीमध्ये केले जाते. या डिजीटायझेशनच्या तंत्रज्ञानामुळे पारंपारिक ग्रंथालयीन समस्या दुर करण्यास मदतच झाली आहे. माहितीचे संकलन, संग्रहण व ग्रंथालयीन सेवा पूर्णविणे यामुळे सोईचे व वेगवान झाले आहे. या तंत्रज्ञानामुळे साहित्य संग्रहण करण्यासाठी खूप कमी जागेची आवश्यकता भासते व डिजिटल

ग्रंथालयांनी पारंपारिक ग्रंथालयांना लागणाऱ्या मॉठया जागेच्या समस्यावर मात केली आहे. दुरस्थ स्त्रोता पासुन साहित्य मिळविणे तसेच दूरस्थ उपभोक्त्यास ग्रंथालयीन सेवा पूरविणे डिजिटायझेशनमुळेच शक्य झाले आहे. यामुळे उच्च शिक्षण व संशोधन क्षेत्रात फार मोठी क्रांती घडून येत आहे. पूर्वीच्या पारंपारिक ग्रंथालयांचे डिजिटायझेशन करणे हे डिजिटल ग्रंथालयांसाठी सर्वात मोठे आव्हान आहे. दूर्मिळ ग्रंथसाठा, सांस्कृतिक व ऐतिहासिक साहित्य ठेवा, हस्तलिखिते हे सर्व साहित्य हाताळणे, संग्रह करणे फार जिकरीचे कार्य आहे. या साहित्याचे डिजिटायझेशन केल्यास ते चिरकाल टिकून ठेवणे शक्य आहे. हे काम खर्चिक व आव्हानात्मक आहे. असे कार्य शासकिय व संस्थाद्वारे सुरु आहे. असे दूर्मिळ साहित्याचे डिजिटायझेशन झाल्यामुळे त्याचा वापर करणे सोईचे होईल व याद्वारे नविन संशोधन कार्य व विकास कार्यात याचा फार मोठा उपयोग होईल.

डिजिटल लायब्ररी-

शैक्षणिक व सामाजिक जडण घडण आणि विकास या क्षेत्रात डिजिटल लायब्ररीची फार मोठी भूमिका आहे. पर्यायाने संपूर्ण देशाच्या विकासात ग्रंथालयांची फार मोठी भूमिका आहे. माहिती व संप्रेषण तंत्रज्ञानांच्या ग्रंथालयातील वापरामुळे साहित्य व माहितीचे जलद आदान प्रदान शक्य झाले आहे. याच्या आधारे देशाच्या आर्थिक, सामाजिक व सर्वांगीण विकास साधण्यासाठी मदत होत आहे. जगाच्या कानाकोपऱ्यात दर सेकंदाला निर्माण होणाऱ्या माहितीचे वहन, आदान प्रदान त्या माहितीचे विश्लेषण, त्याचे परिणाम या सर्व बाबी माहिती संप्रेषण तंत्रज्ञानामुळे केव्हाही कुठेही उपलब्ध होऊन जागतिक स्तरावरील अद्यावत मानविय विचार, संस्कृती, प्रगती, वैज्ञानिक कल या बाबतची माहिती प्राप्त करता येते. अशा माहितीच्या आधारे योजना आखून विकास साधण्यासाठी नविन कार्यप्रणालीची उपाययोजना केल्या जाऊ शकते.

डिजिटल लायब्ररीच्या वापरामुळे कुठल्याही क्षेत्रिय, भौगोलिक, वर्ण, धर्म व इतर सर्व मर्यादा बाजूला सारून कुणीही ज्ञान मिळविण्यापासून वंचित राहू शकत नाही यामुळेच डिजिटल लायब्ररीचे आकर्षण सर्व जगात वाढीस लागले आहे. आजच्या वेगवान व सतत बदल घडून येणाऱ्या युगात आपला समृद्ध प्राचीन, दूर्मिळ साहित्य ठेवा जपून ठेवण्यास डिजिटल लायब्ररी सक्षम आहेत. याद्वारे आपल्या ऐतिहासिक संस्कृतीची जपवणूक केल्या जात आहे. वाचक, अभ्यासक, संशोधक यांना दूर्मिळ ग्रंथ, हस्तलिखिते यांच्या मूळ स्त्रोतापर्यंत पोहचणे अशक्य आहे. परंतू डिजिटल ग्रंथालयांद्वारे त्यांना याबाबतचे संदर्भ मिळविता येतात.

पारंपारिक ग्रंथालयांमध्ये वाचक जास्तीत जास्त संख्येने कसे येतील यासाठी प्रयत्न केले जात असत. जेवढे ग्रंथालयात येणारे वाचक जास्त तेवढा त्या ग्रंथालयातील साहित्याचा उपयोग होत असे. ग्रंथालयात येणाऱ्या वाचकांना मोजकेच साहित्य वाचनासाठी उपलब्ध करून दिल्या जात असे. आज डिजिटल ग्रंथालयांमध्ये एका टर्मिनलवर बसून रूख या तंत्राद्वारे संपूर्ण ग्रंथालयातील साहित्याचा शोध घेवून आवश्यक ते साहित्य मिळविता येते. वाचक आपल्या घरी किंवा अभ्यास स्थळी सुध्दा इंटरनेट द्वारे या आधुनिक ग्रंथालयातील साहित्य प्राप्त करू शकतात. म्हणजेच आधुनिक ग्रंथालये आता इमारतीपुरते मर्यादीत न राहता केव्हाही-कुठेही या संकल्पनेनुसार वापरता येत आहेत. ग्रंथालयीन सेवकांना सॉफ्टवेअरचा वापर करून वाचकांसाठी निरनिराळ्या मर्यादा घालून देता येतात. त्यामुळे ग्रंथालयातील साहित्यसाठ्याची सुरक्षितता पाळल्या जाऊ शकते. त्याचप्रमाणे काही मूल्याधारीत सेवा देण्यासाठी व ग्रंथालयाच्या

उत्पन्न वाढीसाठी याचा उपयोग होतो. अशा या माहिती व संप्रेषण तंत्रज्ञानाच्या उपलब्धतेमुळे डिजिटल ग्रंथालय हा क्रांतीकारक बदल घडून आला आहे.

डिजिटल लायब्ररी सर्व्हिसेस-

डिजिटल ग्रंथालय म्हणजे चोवीस तास सेवा देणारी यंत्रणा बनली आहे. डिजिटल ग्रंथालयीन सेवांचा उपयोग उच्च शिक्षण व संशोधन क्षेत्रात फार मोठ्या प्रमाणात होत आहे. अशा ग्रंथालयातील एखादा डिजिटल स्वरुपातील ग्रंथ किंवा कोणत्याही साहित्य प्रकाराचा उपयोग एकाचवेळी अनेक उपभोक्ता निरनिराळ्या स्थानावरून करू शकतात. अशाप्रकारे वाचकांना दूरस्थ स्त्रोतापासून माहिती त्वरीत व सहजतेने मिळविता येते. हा या तंत्रज्ञानाचा फार मोठा फायदा असल्याचे आढळून येते. त्याचप्रमाणे काही विशिष्ट प्रकारच्या माहितीसाठी अचानक फार मोठ्या प्रमाणात मागणी झाल्यास सुद्धा त्या मागणीची पूर्तता करण्याची क्षमता या डिजिटल ग्रंथालयांमध्ये आहे. पारंपारिक ग्रंथालयाप्रमाणे एखादया ग्रंथांची किंवा साहित्याची प्रत्यक्ष देवाण घेवाण केल्या जात नसल्यामुळे वेळ व खर्च यामध्ये फार मोठी बचत होते. डिजिटल स्वरुपातील साहित्य साठविणे व त्याचे जतन करणे तुलनात्मक खूप स्वस्त व सोईचे आहे. डिजिटल स्वरुपातील साहित्याचे वाचन करतांना त्याचा आकार आवश्यकतेनुसार लहान किंवा मोठा केल्या जाऊ शकतो. अभ्यासक, संशोधक यांना आवश्यक असलेली अचुक व अद्यावत माहिती त्वरीत उपलब्ध झाल्याने शोध घेण्यास लागणारा वेळ वाचून त्यांना त्यांच्या प्रत्यक्ष शोधकार्यात जास्त वेळ देता येतो. डिजिटल ग्रंथालयात काही माहिती उपलब्ध नसल्यास ग्रंथालयांच्या वेबसाईटवर त्या माहितीच्या स्त्रोताची लिंक उपलब्ध केल्या जाऊ शकते. डिजिटल ग्रंथालयांद्वारे खालील सेवा पुरविल्या जातात -

१. संघ तालिका सेवा
२. ओपॅक सेवा
३. इंटर लायब्ररी लोन सेवा
४. शेअर कॅटलॉगिंग
५. इंटरनेट सेवा
६. ई-मेल सेवा
७. प्रचलित जागरुकता सेवा
८. न्युज पेपर क्लिपिंग सेवा
९. ई-पब्लिशिंग
१०. निवडक माहिती सेवा
११. ईलेक्ट्रॉनिक संदर्भ सेवा
१२. बुलेटीन बोर्ड सेवा.

ग्रंथालयीन सेवा देत असतांना ग्रंथालयीन सेवाकांना वाचकांच्या मागणीची पूर्तता करावी लागते. ज्ञान साधनांचे अनेकविध स्त्रोत उपलब्ध आहेत, प्रत्येक स्त्रोतामधून हवी ती माहिती संकलीत करून वाचकांना त्यांच्या मागणीनुसार वितरीत केली जाते. अशावेळी ग्रंथालय सेवाकांना डिजिटायझेशनचे सखोल ज्ञान असणे आवश्यक आहे व यासाठीच वेळोवेळी प्रशिक्षण पूर्ण केलेले असणे गरजेचे आहे. वाचकांच्या मागणी व गरजेनुसार नवनवीन ग्रंथालयीन सेवांची

मागणी होत आहे व ही एक निरंतर घडत राहणारी प्रक्रिया आहे. डिजिटल ग्रंथालये व माहिती तंत्रज्ञान अशा प्रकारची आव्हाने पेलण्यास सक्षम आहे.

डिजिटल ग्रंथालयांचा जास्तीत जास्त प्रसार होऊन आपल्या देशातील सर्व ग्रंथालयातील विशाल ज्ञानसाठा याचा योग्य रीतीने उपयोग करून आपल्या देशाचा विकास घडून येण्यास फार मोठी मदत होईल. अशा डिजिटल ग्रंथालयांची वाढ होण्यासाठी ग्रंथालयांमध्ये माहिती संप्रेषण तंत्रज्ञान, संगणके, स्कॅनर, वेगवान इंटरनेट, ग्रंथालयीन सॉफ्टवेअर, प्रशिक्षित ग्रंथालय सेवक इत्यादी व्यवस्थांची निर्मिती अत्यावश्यक आहे यासाठी शासकीय व संस्थांतर्गत प्रयत्न त्या दिशेने सुरु असल्याचे आढळून येते.

समारोप-

आज विज्ञान व तंत्रज्ञानाने केलेल्या प्रगतीनुसार ग्रंथालयातही आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर मोठ्या प्रमाणात केला जात आहे. सर्व ग्रंथालये व ग्रंथालयीन सेवा यांचे संगणकीकरण होत आहे. ग्रंथालयीन सेवा पुरविण्यासाठी नवनवीन अद्यावत सॉफ्टवेअर वापरली जात आहेत. व त्यांचा मोठ्या प्रमाणात वापर होण्यासाठी ग्रंथालयात सर्व सोयी व सुविधांची व्यवस्था असणे आवश्यक आहे. त्यांच्या मदतीनेच योग्य त्या प्रमाणतेसह सेवा देता येणे शक्य होणार नाही. याकरिता ग्रंथालयातील साहित्याचे संगणकीकरण करून त्या संबंधीची माहिती अद्यावत संहितावलीनुसार तयार केल्यास सर्व सोयी सुविधा पुरविता येणे शक्य होणार आहे. त्यासाठी कर्मचारी वर्ग प्रशिक्षित असावा. सर्व ग्रंथालय प्रशासन सुध्दा स्वतःला अद्यावत ठेवण्याचा प्रयत्न करीत आहे. अर्थातच याची पूर्ण यशस्वीताता ग्रंथालय सेवकांच्या सेवांवर अवलंबून आहे व त्यासाठी ग्रंथालय सेवक स्वतःला संगणक साक्षर बनवून वाचकांना सेवा देत असतांना डिजिटायझेशनचा पुरेपूर उपयोग होत असल्याचे दिसून येत आहे.

संदर्भ ग्रंथ-

१. निकोसे, सत्यप्रकाश. आधुनिक ग्रंथालयाचे व्यावस्थापन. नागपूर : प्रज्ञा प्रकाशन, २०००.
२. कोण्णूर, सुजाता, कोण्णूर, अनुप. माहिती तंत्रज्ञान संपूर्ण ओळख. पुणे : डायमंड पब्लिकेशन, २००६.
३. जैन, प्रकाश, डाखोळे, प्रमोद, देशपांडे, दत्तात्रय आणि खेडकर, अशोक. सुलभ ग्रंथालयशास्त्र.नागपूर : विश्व पब्लिशर्स अँड डिस्ट्रिब्यूटर्स, २००६-२००७. रु.१७५.
४. पवार, एस. पी., बडकते, सविता, पवार, आर. जी., जाधव, सुनंदा आणि कुलकर्णी, एम. व्ही. ग्रंथालय व माहितीशास्त्र. सु.३री आ. कोल्हापूर : फडके प्रकाशन, सप्टेंबर २००६. पृ.६११.
५. देवधर, विजय. अंकीय ग्रंथालय सेवा : लेखा परिक्षण आणि नियंत्रण, ज्ञानगंगोत्री, जुन. ऑगस्ट २००६.
६. दैनिक वृत्तपत्र.
७. इंटरनेट सेवा
८. सोशल मिडिया

QR Code या तंत्रज्ञानाचे ग्रंथालयांमध्ये उपयोजन
(Digital Library of India)

मयुर सुकराम पडोळे

विद्यार्थी, ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र विभाग,

कमला नेहरू महाविद्यालय, नागपूर-440009,

मो.: -9405668884, Mail:-mpadole5@gmail.com

सारांश:

क्विक रिस्पॉन्स कोड (QR Code) असे एक प्रगत तंत्रज्ञान आहे जे ग्रंथ वापरकर्त्यांस मोबाईल व अन्य साधनांद्वारे त्वरीत त्याबद्दलची माहिती उपलब्ध करून देते. ग्रंथालयासाठी ताबडतोब प्रतिसाद कोडच्या संकल्पनेचे पुनरावलोकन करणे हे या लेखाचे मुख्य उद्दिष्ट आहे. सोबतच QR Code कसे तयार केले जाते व त्याचा वापर कसा केला जातो हा शोध निबंध घेतला आहे. या शोध निबंधात इ-रिसोर्स मॅनेजमेंट, लायब्ररी ओरिएंटेशन, ओपॅक, लिंक करणे यासारखे लायब्ररी प्रॅक्टिसमधील रिस्पॉन्स (QR Code) ग्रंथालयातील इलेक्ट्रॉनिक स्रोत, ग्रंथालयाचे कॅटलॉग इत्यादी माहिती याचा अभ्यास करण्यात आला आहे. एक विस्तृत साधन म्हणून QR Code या यशस्वी वापर म्हणून भिन्न लायब्ररी द्वारे स्थापित केलेले उदाहरण देण्याच्या प्रयत्न प्रस्तुत शोधनिबंधात करण्यात आला आहे.

किवर्ड्स :- QR Code, QR Code जनरेटर, प्रक्रिया, ग्रंथालय माहिती सेवा, बाधक आणि साधक, ग्रंथालय, तंत्रज्ञान, उपयोजन, मोबाइल.

प्रस्तावना:

नवनव्या शोध संशोधनामुळे सध्याची ग्रंथालय संक्रमणावस्थेतून जात आहे. इंटरनेट तंत्रज्ञानाचा विकास डिजिटल माध्यमाद्वारे विविध स्वरूपात उपलब्ध होणारी माहिती, ई-स्रोत, ई-जर्नल्स तसेच डिजिटल ग्रंथालयाचा विकास हे सर्व लक्षात घेतले डिजिटल स्वरूपातील माहिती पूर्ण आल्यासारखी परिस्थिती निर्माण झाली आहे. संशोधक योग्य माहिती मिळविण्यासाठी इंटरनेट पायाभूत तंत्रज्ञान उपलब्ध होणाऱ्या ई-स्रोतातील माहिती वर अवलंबून राहण्याचे प्रमाण दिवसेंदिवस वाढत आहे. नेहमीच्या सर्च इंजिनच्या मर्यादा उघड्या पडल्या आहेत. अशा परिस्थितीत संशोधक माहिती वापरणार माहिती मिळण्याबाबत संभ्रमावस्थेत आहे असे लक्षात येते. अद्यापही जगातील बहुतेक ज्ञान ही मुद्रित स्वरूपातील पुस्तकांमध्ये संग्रहित आहे. ग्रंथालयांमध्ये सर्व पुस्तके डिजिटल स्वरूपात ठेवणे शक्य नाही, कारण कॉपीराइट्स आणि इतर समस्या यासारख्या विविध तांत्रिक समस्या सामना करावा लागतो. आजची तरुण पिढी मोबाईल बेस उपकरणांचा वापर करून इंटरनेट द्वारे माहिती मिळविण्यात जास्त वेळ घालवू लागला आहे. भौतिक पुस्तके आणि वापरकर्त्यांच्या माहिती गरज पूर्ण करण्याच्या दृष्टीने QR Code या तंत्रज्ञानाच्या वापराने संशोधकास आवश्यक ती माहिती उपलब्ध होऊ शकते.

QR Code तंत्रज्ञानाच्या परिचय:

सर्वप्रथम 1994 मध्ये शोध Masahiro Hara या जापानी कंपनी मधल्या Denso Wave यांनी QR Code ही तंत्रज्ञान प्रणाली विकसित केली. जपानमधील टोयोटा कंपनीच्या शाखांपैकी एक (वॉल 200) मुळात ही कोडींग सिस्टम शिपिंगच्या ट्रेकिंगसाठी विकसित केली गेली. QR Code हा अतिरिक्त माहिती ठेवण्यासाठी

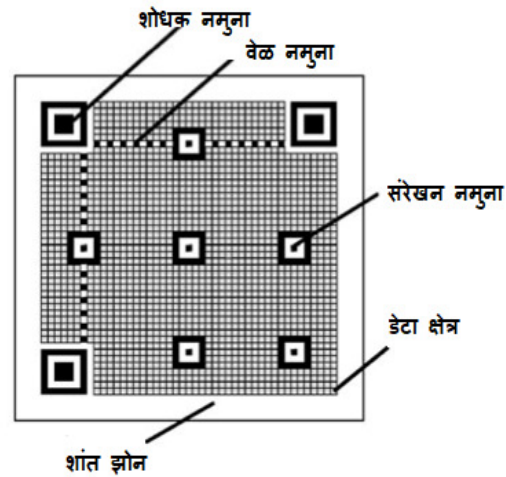
आणि माहिती देण्यासाठी वापरलेल्या बारकोडचा प्रकार आहे. इतर बारकोड पद्धती पेक्षा QR Code ही अतिशय वेगवान अशी पद्धत आहे. जपान, कोरिया, मध्य-पूर्व या सारख्या देशांमध्ये औद्योगिक असोसिएशन लाइन्स आणि इतर प्रस्थापित व्यावसायिक संस्था लेबल, प्रदर्शन, व्यवसाय काडी यासारख्या विपणनकार्यात QR Code चा वापर करीत होते. सुरुवातीला बातम्या, मीडिया, सार्वजनिक घोषणा या माध्यमातून QR Code बदल माहिती प्रसारित होत गेली त्यामुळे पाश्चात्य आणि युरोपियन देशांनी QR Code च्या स्वीकार केला यानंतर ग्रंथालयात सुद्धा QR Code उपयोग करण्यास सुरुवात झाली. जाहिरात, सेमिनार, कार्यशाळा, सभा या माध्यमातून ग्रंथालयामध्ये QR Code महत्त्व पटवून दिली. आजची माहिती तंत्रज्ञानच्या काळात माहिती सेवा आणि शैक्षणिक ग्रंथालयासाठी QR Code या तंत्रज्ञानाची अंमलबजावणी करणे गरजेचे आहे. त्याचे कारण संपूर्ण जगात स्मार्ट फोन आणि इंटरनेट वापरकर्त्यांच्या वेळ वाढत आहे. अशा परिस्थितीत QR Code तंत्रज्ञान भौतिक व आभासी वातावरण जोडण्यास सोयीचा मार्ग बनला आहे. भारतात अनेक क्षेत्रासोबतची ग्रंथालयात देखील QR Code तंत्रज्ञान वापरण्यास सुरुवात केली आहे.

उदा.

1. सेंट्रल ग्रंथालय, आय. आय. एस. इ. आय. भोपाल (मध्य प्रदेश)
2. बिजू पटनाईक सेंटर ग्रंथालय, एन. आय. टी. राहूलकेला (उडीसा)
3. नेहरू पुस्तकालय, इंदिरा गांधी कृषि विश्व विद्यालय, रायपुर (मध्य प्रदेश)

आकृती 1 क्यूआर कोड. कमला नेहरू महाविद्यालय पाहण्यासाठी URL स्कॅन किंवा इनपुट करा (<http://www.kamlanehrucollege.ac.in/>)

आकृती:1 महाविद्यालय मुख्यपृष्ठ :

QR Code चे संकल्प

QR Code म्हणजे दूत प्रतिसाद कोडसाठी संक्षेप आहे. जे मशीनसह वाचनीय ऑप्टिकल लेबल आहे. संबंधित वस्तू किंवा उत्पादनावर बारकोड मध्ये माहिती एक दिशेने किंवा केवळ एका आयामात घातली जाते. दुसरीकडे द्विमितीय कोड मध्ये जे क्यूआर कोड आहे माहिती दोन दिवस दिली जाते: उभ्या व आडव्या रेषाद्वारे हे सहजपणे वाचले जाऊ शकते आणि मोठ्या प्रमाणात माहिती ठेवण्यास सक्षम आहे. QR Code विपणन आणि माहिती-तरतुदी साधन म्हणून सर्वव्यापी आहे तेव्हा पासून उत्पादनवाढ दिसतात. बिस्कटाच्या पुड्या वरील

आणि चॉकलेट च्या पुड्यावर सुद्धा आहे QR Code दिसतात आजकाल उत्पादनाच्या बाबतीत हि बाब सर्च सामान्य झाली आहे. ग्रंथालय आणि शैक्षणिक संस्थांनी वेबसाईटवर मुद्रित साहित्यत आणि मध्ये ही छोटी कोड ठेवण्यास सुरुवात केली आहे इतर भौतिक स्थाने जिथे ते संरक्षक आणि अभ्यासगाताना प्रोग्राम बद्दल अतिरिक्त माहिती मिळण्यास माहिती करतात किंवा सेवा देतात. ज्या कोर्सची सामग्री कनेक्ट करण्याची साधने म्हणून QR Codeच्या अंमलबजावणीच्या पहिली ऑब्जेक्ट ग्रंथालय क्षेत्रासह ससाधने उपलब्ध आहेत.

ग्रंथालयात QR Code चे उदाहरण

ग्रंथालयात मुख्य प्रवाहात आणण्यासाठी QR Code वापरण्याची गरज निर्माण झाली आहे. यावर विश्वास ठेवण्याची अनेक कारणे आहेत या तंत्रज्ञानाची अमलबजावणी अनेक संस्थांनी सुरु केली आहे. या देशात स्मार्ट फोन आणि इंटरनेट-सक्षम सेल फोन वापरकर्त्यांचा वेग वाढत आहे. विपणन डेटा म्हणजे कि स्मार्टफोन काही वर्षात संपूर्ण भारतातील निम्मे लोकांच्या हातात येण्याची अपेक्षा आहे. QR Code हा भौतिक व आभासी यांना जोडण्याच्या मार्ग आहे. उपयुक्त सामग्री प्रदान करण्यासाठी बऱ्याचदा आवश्यक असणारे गरज QR Code ची बऱ्याच प्रमाणात भारतात मिळू लागले आहेत. QR Code एक कमी खर्च अमलात आणणे सोपी आणि वापरण्यास सुलभ तंत्रज्ञान आहे.

QR Code ची स्ट्रक्चर

QR कोडे खरं तर पांढऱ्या पार्श्वभूमीवर चौरस नमुन्या मधील काळ्या मॉड्यूल आहेत. QR Code मध्ये बऱ्याच क्षेत्रात समावेश आहे, ज्याच्या विशिष्ट महत्त्व आहे.

1. शोधक नमुना, 2. सरेखन नमुना, 3. वेळा नमुना, 4. शांत जून, 5. डेटा शेवट.

आकृती 1 मध्ये QR Code ची रचना दर्शवली दिली आहे प्रत्येक क्षेत्राचे महत्त्व खालील प्रमाणे वर्णन केले आहे. आकृती: 2 QR Code रचना

प्रत्येक QR Code ची नावे प्रामुख्याने दोन विभाग असतात: Encoding region & function Patterns कार्य पद्धती फाईंडर टाइमिंग आणि सरखन नमुने असतात जे कोणतेही डेटा कोड करत नाहीत. शांत झोन हे तरी बाजूला जोडलेले आहे. QR Code वाकलेला किंवा विकृत झाला तरीही वाचला जाऊ शकतो. QR Code च्या आकाराची दिशा आडव्या आणि उभ्या अशा दोन्ही सेलच्या वाढीनुसार कोड 21 X 21 सेल्समध्ये 177 X 177 सेल्समध्ये बदलू शकते.

1. शोधक नमुना

हा नमुना QR Code ची स्थिती शोधण्यासाठी वापरला जाऊ शकतो. QR Code शिस्तीची आकार आणि कोण करू शकते वर आयोजित केलेल्या तीन स्थान शोधण्याच्या नमुन्याची फाईंडर पॅटर्न मदतीने निश्चित करते. चिन्हाच्या वरच्या डाव्या वरच्या उजव्या आणि खालच्या डाव्या कोपऱ्यात नमुने सहजपणे सर्व दिशानिर्देशांमध्ये शोधले जाऊ शकतात.

2. सरेखन नमुना

सरेखन मध्ये गडद मॉड्यूल, लाईट मॉड्यूल आणि एकच मध्यवर्ती गडद मॉड्यूल असते. हा नमुना प्रत्यक्षात प्रत्येकाची विकृती दुरुस्त करण्यासाठी वापरला जातो. सरेखन केंद्रीय समन्वय चिन्हाच्या विकृती सुधारण्यासाठी नमुना ओळखला जातो.

3. वेळ नमुना:

वेडीची नमुने दोन्ही आडव्या आणि उभ्या दिशानिर्देशांमध्ये व्यवस्थित केले जाते. हे प्रत्यक्षात आकार समान आहेत. QR Code चिन्हाच्या एक मॉडेलवर हा नमुना प्रत्यक्षात प्रत्येकाच्या केंद्रीय समन्वय ओळखण्यासाठी वापरला जातो. काळा आणि पांढरा नमुन्याचा सेल वैकल्पिकरित्या व्यवस्था केली जाते.

4. शांत झोन:

हे मार्क प्रत्यक्षात सर्व खून नी मुक्त आहे. बारकोड अचूकपणे वाचण्यासाठी मार्जिन स्पेस आवश्यक आहे. प्रामुख्याने QR Code चिन्ह बाह्य क्षेत्रा पासून विभक्त ठेवण्यासाठी आहे हे सहसा 4 मॉड्युल्स रुंद क्षेत्र आहे.

5. डेटा क्षेत्र:

डेटा क्षेत्रामध्ये डेटा आणि त्रुटी कोड सुधार कोड दोन्ही असतात. कोडींग नियमानुसार डेट ० आणि 1 मध्ये रुपांतरीत करून मिळते. या नंबर नंतर काळ्या आणि पांढऱ्या पेशी मध्ये रुपांतरीत केले जातील आणि व्यवस्थित रीड-सॉलोमन त्रुटी सुधारण्यासाठी येथे कार्यरत आहे.

लायब्ररी मध्ये क्यूआर कोड कसे वापरू शकता ?

- QR Code द्वारे इ-सामग्रीचा वापर करणे.
- ऑनलाईन सर्वेक्षणासाठी QR Code ची वापर करणे.
- लायब्ररी स्ट्राइक, जनरल क्षेत्र, ऑनलाईन इलेक्ट्रॉनिक चा वापर करू शकतो.
- लायब्ररी ब्लॉक वेबसाईटचा वापर करणे किंवा कोडद्वारी डिजिटल लायब्ररी मध्ये वापर करणे.
- लायब्ररीमध्ये नकाशाचा वापर करणे.
- लायब्ररी वाय-फाय नेटवर्क जोडण्यासाठी वापर करणे.
- विद्यार्थ्यांची प्रेझेंट्सी लावण्यासाठी QR Code वापर करणे.

निष्कर्ष

ग्रंथालय साठी QR Code एक नावीन्यपूर्ण तंत्रज्ञान आहे जे द्विभाषिक समकालीन करण्यासाठी व्यवसायिकांना माहितीस मदत करते. काळा आणि पांढरा पिक्सल बनलेल्या कोड स्क्वेअर मॅट्रिक्समध्ये बनविला गेला आहे. ज्यामध्ये आनंद घ्यावा अशी माहिती आहे. स्मार्टफोन किंवा तत्सम उपकरणाच्या मदतीने संबंधित माहिती प्राप्त करता येते. हे संशोधन पेपर QR Code आणि प्रक्रियेच्या सर्व योजनांचे विश्लेषण करते. हे काम कसे आहे हे ग्रंथालय वापरकर्त्याला संग्रह विस्तृत, लायब्ररी वेबसाईट वापरकर्ता अनुकूल वातावरणात वेब-ओप्याक, ग्रंथालयाचा प्रसार करण्यासाठी हा तांत्रिक तडजोड कोड स्वीकारला जाऊ शकतो. जगभरातील माहिती यामुळे पुरवली जाऊ शकते.

संदर्भ सुची:

1. <https://www.the-qrcode-generator.com/>
2. <http://www.kamlanehrucollege.ac.in/>
3. <https://www.researchgate.net/publication/318259063> Use of QR Code in Library
4. www.jetir.org

मराठी रंगभूमीच्या विकासात लोकरंगभूमीच्या कलात्मक अविष्काराचे योगदान

ज्योती अशोकराव काळे

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, औरंगाबाद

मो. ९९७०९९६५९० /७३८५८९८६३५

प्रस्तावना :

भारतीय कला परंपरेत नाटक ही महत्वपूर्ण कला मानली जाते. कारण नाटक हे मानवाच्या भाव-भावनांचे प्रतिक असते. परंतु या नाटकाची उत्पत्ती झाली कुठून यामध्ये अनेक मतमतांतरे आहेत परंतु अनेक संशोधकानुसार नाटक या कलाप्रकाराची निर्मिती ही भारतीय लोकसंस्कृतीतून झाली असे त्यांचे म्हणणे आहे आणि ते सार्थ बरोबर ही आहे असे मला वाटते, कारण लोकरंगभूमी म्हणजे “लोकांनी लोकांसाठी केलेले मनोरंजन होय.” पूर्वी लोकरंगभूमीद्वारेच लोकांचे मनोरंजन होत असे व हाच वारसा पुढे जाऊन आधुनिक झाला म्हणजेच नाटक, चित्रपट इथपर्यंत येऊन पोहोचला.

इथे आपण संशोधन लेखाची व्याप्ती बघता मराठी या प्रादेशिक रंगभूमीचा विचार करणार आहोत. भारतीय रंगभूमी ही अनेक प्रादेशिक रंगभूमीच्या संगमातून निर्माण झाली आहे. पण त्यातील मराठी रंगभूमी ही अत्यंत प्रगत आहे. आशय व विषयाधिष्ठीत आहे. मराठी रंगभूमीचा पाया देखील लोकरंगभूमीच आहे, मराठी लोकरंगभूमी किती समृद्ध आहे व मराठी कलावंतांनी लोककलांचा उपयोग करून मराठी रंगभूमी कश्याप्रकारे समृद्ध केली आहे हे पाहण्यासाठी ह्या विषयाची प्रबंध लेखनासाठी निवड केली आहे.

उद्दिष्टे :

- लोकरंगभूमी म्हणजे काय हे स्पष्ट करणे.
- मराठी रंगभूमी ही लोकरंगभूमीवर आधारित आहे.
- लोकरंगभूमीवर नाट्य प्रस्तुतीकरणाची सर्व वैशिष्ट्ये आहेत.
- लोकरंगभूमीचा मराठी रंगभूमीवरील नाटककार व दिग्दर्शकांनी कसा कौशल्यपूर्ण उपयोग करून मराठी रंगभूमी सातासमुद्रा पार नेली हे तपासणे.

भारतीय कला परंपरेत नाटक ही महत्वपूर्ण कला मानली जाते. भारतीय रंगभूमी ही प्रादेशिक रंगभूमीच्या समन्वयातून निर्माण झालेली संकल्पना आहे. सर्व प्रादेशिक रंगभूमीपैकी मराठी रंगभूमी ही अत्यंत प्रगत स्वरूपाची आहे. आशय आणि प्रयोगदृष्ट्या भारतीय रंगभूमीची मान उंचावणारी आहे. अशी अनेक नाटके प्रादेशिक मराठी रंगभूमीने भारतीय रंगभूमीला दिली आहेत. मराठी रंगभूमी ही संस्कृत रंगभूमी, लोकरंगभूमी आणि पाश्चात्य रंगभूमीच्या संस्कारातून समृद्ध झालेली आहे.

या वरील तिन्ही प्रवाहांपैकी “लोकरंगभूमी” हा प्रवाह फार महत्वाचा, महाराष्ट्राची लोकसंस्कृती अतिप्राचीन असून तिची पाळेमुळे अगदी खोलवर रुजलेली आहेत. लोकांनी लोकांसाठी केलेले मनोरंजन म्हणजे लोकरंगभूमी अशी साधी सोपी व्याख्या मी लोकरंगभूमीची करेल. प्राचीन काळापासून मानवाला आनंद दुःख व्यक्त करण्यासाठी कलेचा आधार घ्यावा लागला आहे. त्यामुळे तो नाट्यत्म अविष्कार, नृत्य, संगीत-गायन अशा कलात्मक अविष्काराचे समूहनिष्ठ सादरीकरण करून मनोरंजन करत असे यातूनच लोकरंगभूमीची परंपरा जपल्या गेली.

महाराष्ट्रामध्ये आदिवासींचे दंडार, कोकणातील दशावतार, लळीत, गोंधळ, भारुड, जागरण, तमाशा, किर्तन, बोहाडा पंचमी, सोंगीभजन, वासुदेव, बहुरूपी इ. यावरील कलाविष्कारांनी लोकमाणसाचे पारंपारिक जिवन समृद्ध केले आहे. या कलाविष्कारांनाच मिळून लोकरंगभूमी तसेच प्रयोगरूपी लोककला असेही नवीन नाव दिले आहे.

लोकरंगभूमीवरील कलाविष्कारांनी मराठी रंगभूमी समृद्ध केली आहे. मराठी रंगभूमीचा उदय हा पाश्चात्य रंगभूमी व हिंदी रंगभूमी, पार्शी रंगभूमी यांच्या नंतर झाला असला तरी प्रयोगजीवी सादरीकरणाची बीजे मात्र कथा-किर्तन, भारुडे, पोवाडे, दशावतारी खेळे, कळसूत्री बाहुल्यांचे नृत्य यातून दिसून येतात.

दारावर येणारा बहुरूपी हा आपल्या सोंगाने म्हणजे अभिनयातून लोकांना फसवतो. तर वासुदेव, मसणजोगी, पोतराज हे त्यांच्या वैशिष्ट्यपूर्ण वेशभूषेमुळे ओळखले जातात. म्हणूनच लोकरंगभूमी हा मराठी नाटकांच्या निर्मितीला चालना देणारा घटक मानल्या जातो. "संत एकनाथ हे महाराष्ट्रातले पहिले नट, नाटककार आणि दिग्दर्शक आहेत" असे म्हटले तर वावगे ठरणार नाही. कारण नाट्यतत्वे असणारी ३५० प्रकारच्या भारूडांची रचना नाथांनी केली आहे. असे मत लेखक दिवंगत प्रा.डॉ. रस्तुम अचलखांब सरांनी त्यांच्या एका लेखात मांडले आहे. तसेच वि.कृ. जोशी यांनी त्यांच्या लोकनाट्याची परंपरा या ग्रंथात "मराठी रंगभूमीच्या उदयाच्या काळात लोकरंगभूमीवरील अस्सल मराठी नाटक म्हणजे तमाशा होय." असे स्पष्ट मत मांडले आहे. यावरून मराठी रंगभूमीला पाच सहाशे वर्षांचा इतिहास आहे असा तर्क लावण्यात येईल.

१८४३ मध्ये खऱ्या अर्थाने विष्णुदास भावे यांनी "सिता स्वयंवर" या आख्यानाद्वारे मराठी रंगभूमीची मुद्दूर्तमेढ रोवली ती पूर्णतः लोकरंगभूमीच्या जीवावर कारण भावे स्वतः या नाटकास आख्यान असे म्हणतात. हे नाटक विष्णुदास भावे यांनी कर्नाटकातील यक्षगान व कोकणातील दशावतार या दोन लोककलांच्या संमिश्रणातून सादर केले होते. नाटकात वापरलेले नृत्य आणि संगीत हे विधीनाट्याचे अविभाज्य घटक होत. तसेच लोकनाट्यातील कथनसूत्रे, पदगायन, निरुपण, संगीत या घटकाचा देखील प्रभाव दिसून येतो. म्हणून संगीत स्वयंवर हे नाटक नसून दशावतारी खेळाचे अखेरचे सफाईदार रूप होय असे अनेक संशोधकांनी म्हटले आहे.

इथून पुढे सतत व जेव्हा जेव्हा मराठी रंगभूमीला मरगळ आली तेव्हा तेव्हा नाटककार व दिग्दर्शकांनी लोकरंगभूमीचा कौशल्यपूर्ण वापर केला आहे तो कसा ते आपण पुढे पाहणार आहोत.

लोकरंगभूमीवरील नृत्य, गायन शैली, संवादशैली ही बहुजनांच्या मनापर्यंत सहज पोहोचत असे यावरूनच संगीत नाटकात लोकसंगीताचा उपयोग केल्या जात असे. भावे, किलोस्कर, देवल, गडकरी, खाडीलकर यांची नाटके सामाजिक असली तरी त्यातील संगीत तमाशाच्या चालीवर आधारित होते.

युरोपियन रंगभूमीच्या प्रभावामुळे तमाशा लोप पावत गेला असला तरीही पुढे पेशकांच्या मनोरंजनासाठी, तमाशाची लोककला आणि युरोपियन रंगभूमीच्या प्रभावाने सिद्ध झालेले मराठी नाटक यामधून "लोकनाट्य" निर्माण झाले व पुन्हा एकदा मराठी रंगभूमीला उर्जा मिळाली. सेवादलाच्या माध्यमातून शाहीर दादा कोंडके, राम नगरकर, निळू फुले, पु.ल. देशपांडे, ग.दि. माडगुळकर, वसंत सबनीस, इंदुरीकर, काळू-बाळू यांनी लोकनाट्याचा बाज उचलला व तत्कालीन सामाजिक, राजकीय, परिस्थितीवर भाष्य केले. इंद्राच्या दरबारात दारुड्या, घोड्याची करामत, पुढारी पाहिजे, आंधळ दळतयं, कशी काय वाट चुकला, विच्छा माझी पुरी करा, गाढवाचं लग्न, वगसम्राट, जहरी प्याला, जांबूळ आख्यान इ. लोकनाट्यांनी आधुनिक मराठी रंगभूमीला समृद्ध केले.

१९६० नंतर प्रायोगिक रंगभूमी ही नवीन संकल्पना अस्तित्वात आली. या प्रायोगिक रंगभूमीवर लोकरंगभूमीचा शैली सारखा वापर करण्यात येऊ लागला. घाशीराम कोतवाल, अजब न्याय वर्तुळाचा, हयवदन, महानिर्वाण, झुलवा या सर्व नाटकांमधून नाटककारांनी सत्तरच्या दशकात लोकविष्कारांचे उपयोजन झाले.

१९७८ पासून इंडियन नॅशनल थिएटर लोक प्रयोज्य कला संशोधन केंद्रातर्फे, पारंपारिक लोकविष्कार मूळ लोककलावंतासह आणि व्यावसायिक कलावंतासह एकत्रितपणे सादर झाले. 'अबक दुबक तिबक', खंडोबाचं लगीन, दशावतारी राजा, वासुदेव सांगती, लोकमहाभारत अर्थात जांबूळ आख्यान, आदीलीला अनेक नाट्यप्रयोग रंगभूमीवर सादर झाले.

ज्याप्रमाणे नट व नाटककारांनी लोकविष्कारांचा संहितेत उपयोग केला त्याचप्रमाणे दिग्दर्शकांनी देखील लोकशैली म्हणून लोकरंगभूमीचा उपयोग आधुनिक मराठी रंगभूमीवर केला. विजय तेंडूलकरांचे घशीराम कोतवाल हे नाटक दिग्दर्शक डॉ. जब्बार पटेल यांनी लोकशैलीमध्ये रंगभूमीवर आणले. या नाटकात कीर्तन व लावणी, नमन खेळे या धरतीवर ह्या नाटकाने साता समुद्रापार मराठी रंगभूमी नेऊन ठेवली. नमन गीत एका रांगेत झांजा घेऊन लोककलावंत गात, खेळातील नमन सादर करताना उजवीकडून डावीकडे कमरेला झटका देत कलाकृती सादर करत तसेच माणसांची भिंत केलेली दिसते. तसेच अजब न्याय वर्तुळाचा हे चि.त्र. खानोलकरांचे नाटक दिग्दर्शिका विजया मेहता यांनी लोकरंगभूमीवरील पात्र, संगीत, हालचाली, अभिनय

यातून सादर केले. या नाटकामध्ये शाहीर, गोंधळी, कीर्तनकार अशा भूमिका नाटकात होत्या. तसेच लोकसंगीताच्या विविध चाली वापरल्या होत्या. तसेच विजयाबाईंचे हयवदन या नाटकात लोकरंगभूमीवरील दशावताराच्या पारंपारिक शैलीचा वापर केला. तरंग, झांजा, परववाज, मंगलाष्टके गाऊन हयवदन नाटकाची बांधणी दशावतारात विजयाबाईंनी केली. अबक, दुबक, तिबक सारखे नाटक भारुड भक्तीनाट्यावर आधारित आहे, याचे दिग्दर्शक अरुण हरणे व लेखक अशोक परांजपे आहेत. अतुल पेठे यांनी दिग्दर्शित केले सत्यशोधक नाटक या नाटकात सत्यशोधकी जलसे, भारुड, पोवाडा इ. लोकविष्कारांचा उपयोग करून महात्मा फुलेंचे विचार किती समकालीन आहेत हे दाखविले सध्या रंगभूमीवर गाजत असलेले शिवाजी अंडरग्राउंड इन भिमानगर मोहोळ्ला या नाटकात पोवाडा, भारुड या लोककलांचा उपयोग केला आहे. ही नाटके मराठी रसिक प्रेक्षकांनी उचलून धरली आहेत.

अशाप्रकारे मराठी रंगभूमीच्या प्रारंभापासून ते आजतागायत मराठी लोकरंगभूमीने ताकदीने खऱ्या अर्थाने मराठी रंगभूमीला साथ दिली आहे. लोकरंगभूमी ही टोटल थिएटर आहे. लवचिकता, आभास, निर्मिती तत्वे, सादरीकरण तत्वे, मनोरंजन तत्वे या सर्वांचा उपयोग करून मराठी नागर रंगभूमी आज ताठ मानेने उभी आहे असे मी मानेन. लोकशैलीचा उपयोग करून आज मराठी नाटक भारतातच नव्हे तर विदेशातही लोकप्रियता मिळवत आहे. म्हणून शेवटी एवढेच म्हणेन, मराठी रंगभूमीने लोकरंगभूमीची ताकद ओळखली नाही आणि तिला तुच्छ मानले. म्हणून मराठी रंगभूमी जागतिक पातळीपर्यंत पोहोचली नाही. यावर उपाय एकच लोकरंगभूमीचे सामर्थ्य ओळखून ती जतन करणे व नाटककार व दिग्दर्शकांनी तिचा अभ्यास पूर्ण मराठी रंगभूमीवर उपयोग करणे होय, व लोकरंगभूमीचे जतन करण्यासाठी प्रयत्न करणे. कारण मराठी रंगभूमीचा पाया हा लोकरंगभूमीच आहे हे कोणीही नाकारू शकत नाही.

निष्कर्ष :

- नाटक या कलाप्रकाराची निर्मिती भारतीय लोकसंस्कृतीतून झाली.
- मराठी लोकरंगभूमीने मानवी जीवनच नव्हे तर मराठी रंगभूमीही समृद्ध केली.
- अभिजात मराठी रंगभूमीची सुरुवात ही लोकरंगभूमीच्या प्रभावामुळे झाली आहे.
- मराठी रंगभूमीच्या प्रारंभापासून ते आजपर्यंत मराठी रंगभूमीला लोकरंगभूमीचा आधार घ्यावा लागला आहे.
- मराठी रंगभूमीने लोकरंगभूमीची ताकद ओळखायला पाहिजे व तिचे जतन करायला हवे.
- जेव्हा जेव्हा मराठी रंगभूमीवर आशय व विषयाचा तुटवडा भासलाय तेव्हा तेव्हा लोकविष्कारांचा कलात्मक उपयोग करून मराठी रंगभूमी साता समुद्रापार नेली आहे.

संदर्भ ग्रंथसूची :

- १) वाङ्मयप्रकार (काव्य व नाटक) YCMOU नाशिक
- २) नाट्यदर्शन - पराग घोंगे
- ३) जागतिक रंगभूमी पूर्वरंग - माणिक कानडे
- ४) सप्तरंग - प्रा.डॉ. शिल्पा काकडे
- ५) लोकनाट्याची परंपरा - वि.कृ. जोशी
- ६) इंटरनेट, वर्तमानपत्रातील लेख.

आत्मनिर्भर भारत अभियान आणि डिजिटल परिवर्तन

प्रा. डॉ. शर्वरी कुलकर्णी

सहाय्यक प्राध्यापिका,

अर्थशास्त्र विभाग,

राजर्षी छत्रपती शाहू कॉलेज, कोल्हापूर

प्रस्तावना:

अलिकडील काळात माहिती संकलनाच्या विविध माध्यमांचा वापर करून नागरिकांना अद्ययावत माहिती उपलब्ध करून देणे अत्यंत आवश्यक झाले आहे. कोविड-१९ या महामारीच्या काळात भारत सरकारने डिजिटल तंत्रज्ञानाचा उपयोग करून विविध मोबाईल ॲपचा वापर करून जनतेला माहिती प्रसारित केली. शासनामार्फत अशा आधुनिक तंत्रज्ञानाच्या वापरामुळे जनतेला विविध प्रकारचे फायदे झालेले दिसून येतात. कोविड-१९ च्या काळात सरकारमार्फत राबविण्यात येणाऱ्या विविध ॲपची महत्वपूर्ण योगदान दिले आहे. प्रस्तुत लेखामध्ये आत्मनिर्भर भारत योजना आणि शासनामार्फत विकसित विविध ॲपची माहिती इ.चा समावेश केला आहे.

महत्त्व:

इंटरनेट हे सरकारी कार्यालयातील कामकाजाचा अविभाज्य घटक बनले आहे. भारत सरकारच्या 'डिजिटल इंडिया' अभियानाचा मुख्य हेतू भारतात डिजिटल परिवर्तन घडवून आणणे हा आहे. शासनामार्फत नागरिकांना विविध सेवा पुरविण्यासाठी विविध ॲप सुरु केले आहेत. या विविध ॲपची उपयुक्तता व प्रसार करण्यात समाज माध्यमे महत्त्वाची भूमिका बजावत असतात. या ॲपचा प्रमुख उद्देश अधिकाधिक प्रसार होणे आवश्यक असते. भारत सरकारने अत्याधुनिक डिजिटल तंत्रज्ञानाचा वेगाने स्वीकार केला असून सरकारी निर्णय, प्रशासकीय कामे करताना समाज माध्यमांचा नागरिकांशी संवाद साधण्याची नवीन पद्धत स्वीकारली आहे. भारत सरकारच्या महत्त्वाकांक्षी 'डिजिटल इंडिया' अभियानाचा मुख्य हेतू भारताला डिजिटली सक्षम राष्ट्रात आणि अद्ययावत ज्ञानयुक्त अर्थव्यवस्था परिवर्तित करणे हा आहे. केंद्रीय माहिती तंत्रज्ञान आणि इलेक्ट्रॉनिक्स मंत्रालयाच्या अंतर्गत याची अंमलबजावणी होत आहे.

उद्दिष्टे:

प्रस्तुत अभ्यास विषय हा खालील उद्दिष्टावर आधारलेला आहे.

१) आत्मनिर्भर भारत अभियानाची माहिती जाणून घेणे.

२) कोविड-१९ काळातील शासननिर्मित विविध ॲपची उपयुक्तता अभ्यासणे.

संशोधन पद्धती:

प्रस्तुत अभ्यास विषयासाठी प्रामुख्याने दुय्यम सामग्रीचा वापर केला आहे. त्यासाठी विविध पुस्तके, मासिके, वृत्तपत्रे इंटरनेट इ.चा वापर केला आहे.

विषय विवेचन:

आत्मनिर्भर भारत योजना:

भारताचे पंतप्रधान मा. नरेंद्र मोदी यांनी 'आत्मनिर्भर भारत' या अभियानाची घोषणा दि. १२ मे २०२० रोजी केली आहे. ही एक आर्थिक योजना आहे. या योजनेचा मुख्य उद्देश समृद्ध आणि संपन्न भारत निर्माण करणे हा आहे. या योजनेसाठी एकूण २० लाख कोटीची घोषणा केली आहे. आत्मनिर्भर भारत योजनेचे पाच आधारस्तंभ आहेत. या योजनेत चार एल वर भर देण्यात आला आहे. कष्टकरी, नियमित कर भरणारे, कुटीरोद्योग गृह उद्योग MSME प्रकारचे उद्योग यांना लाभ होणार आहे.

आधारस्तंभ:

या अभियानाचे पाच आधारस्तंभ खालील प्रमाणे

१) अर्थव्यवस्था- संख्यात्मक वाढीवर भर

- २) पायाभूत सुविधा- आधुनिक भारताची ओळख
- ३) सरकारी यंत्रणा – तंत्रज्ञानाधिष्ठीत
- ४) तरुण पिढी- मनुष्यबळ विकास, कौशल्य विकास
- ५) मागणी क्षमतेचा पुरेपूर वापर

चार एल:

या अभियानामध्ये चार एल वर भर देण्यात आला आहे.

- १) Land- जमीन
- २) Labour- कामगार
- ३) Liquidity- रोखता
- ४) Laws- कायदे

कोरोनामुळे देशाची अर्थव्यवस्था संकटात आल्याने अर्थव्यवस्थेला पूर्वपदावर आणण्यासाठी शासनामार्फत रोजगाराला प्रोत्साहन देण्यासाठी आत्मनिर्भर भारत अभियान सुरु केले आहे. या योजनेचा उद्देश नवीन रोजगारासाठी प्रोत्साहन देणे आहे. या योजनेत कर्मचारी भविष्य निर्वाह निधीमध्ये नोंदणी नसलेल्या आणि 15 हजारापेक्षा कमी मासिक वेतनवाले जे कर्मचारी आहेत त्यांना लाभ मिळणार आहे. ज्या कंपन्या भविष्य निर्वाह निधी संघटनेशी जोडलेल्या आहेत अशा कंपन्यांना नवीन कर्मचारी भरती केल्यास या योजनेचा लाभ घेता येईल.

या योजनेत पात्र झालेल्या कंपन्यांना सरकार कडून दोन वर्षे पीएफ अनुदान देण्यात येईल. १०० कोटीपेक्षा कमी उलाढाल असलेल्या छोट्या आणि मध्यम व्यवसायांना आत्मनिर्भर योजनेतून कर्ज देण्यात येईल. २५ कोटी पर्यंत कर्ज मिळण्याची सोय या योजनेत आहे. या कर्जासाठी गॅरंटीची आवश्यकता भासणार नाही. या योजनेनुसार पुढील दोन वर्षे केंद्र सरकार कडून पात्र कंपन्यांना २४ टक्के पीएफ अनुदान दिले जाणार आहे.

शासनामार्फत विकसित ॲप:

कोविड-१९ या महामारी दरम्यान भारत सरकार मार्फत डिजिटल तंत्रज्ञानाचा वापर करून विविध ॲपच्या माध्यमातून जनतेसाठी माहिती प्रसारित केली.

१) आरोग्य सेतू ॲप:

कोरोना व्हायरस चा धोका टाळण्यासाठी केंद्र शासनामार्फत हे ॲप निर्माण केलेले आहे. हे ॲप मोबाईलच्या माध्यमातून कोरोना व्हायरस बाबतच्या धोक्या पासून अलर्ट करून तुम्ही कोरोना सुरक्षित आहात की नाही याची माहिती सांगते. या ॲपमुळे कोरोनाची बाधा होण्याचा धोका किती आहे याचा अंदाज घेता येतो. यामध्ये ब्ल्यू टुथ अलार्मीदम आणि कृत्रिम बुद्धिमत्ता या सारख्या अत्याधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर केल्यामुळे लोकांचा एकमेकाशी होत असलेल्या संपर्काचा अंदाज येतो आणि त्यावर आधारित मूल्यमापन केले जाते. ही माहिती ११ भाषा मध्ये उपलब्ध आहे.

२) चॅटबोट:

केंद्र शासनामार्फत व्हाॅट्स ॲप चॅटबोट सुरु केले आहे. यातून नागरिकांना कोरोना साथीबद्दल आवश्यक असणारी माहिती उपलब्ध होते.

३) कोरोना कवच:

हे एक कोविड-१९ ट्रॅकर अप्लिकेशन असून इलेक्ट्रॉनिक आणि माहिती तंत्रज्ञान मंत्रालयाने आरोग्य आणि कुटुंब कल्याण मंत्रालया सोबत एकत्रितपणे हे ॲप निर्माण केले आहे.

४) कोविड -१९ फीड बॅक:

देशातील ज्या नागरिकांनी कोरोना व्हायरसवर उपचार घेतला आहे त्याचा थेट प्रतिसाद घेण्यासाठी हे ॲप निर्माण केले आहे.

५)संपर्क:

हे संरक्षण, संशोधन आणि विकास संस्था (डीआरडीओ) द्वारा विकसित केलेले अँप आहे. विलगीकरणात असलेल्या लोकांची अद्ययावत माहिती ठेवण्यासाठी या अँपचा उपयोग होतो.

६)लाभाचे थेट हस्तांतरण (डायरेक्ट बेनिफिट ट्रान्सफर डीबीटी)

ही केंद्र शासनाची योजना आहे. यामुळे एलपीजी सवलत, मनरेगा देयके, निवृत्ती वेतन, शिष्यवृत्ती अशा विविध समाज कल्याणकारी योजना मधील लाभ आणि सवलतीचे थेट लाभार्थीच्या बँक खात्यात हस्तांतरण होते. तंत्रज्ञानावर आधारित असलेल्या या सरकारी सेवेमुळे कोविड- १९ च्या साथीत गरीब लोकांना प्रधानमंत्री गरीब कल्याण योजने मधून मदत पुरविण्यासाठी उपयोग होत आहे.

निष्कर्ष:

देशातील लघु आणि मध्यम उद्योगांना चालना देण्यासाठी हे अभियान सुरु केले आहे. तसेच शेती, शिक्षण आणि मोठे उद्योग यांनाही चालना मिळू शकेल. कोरोना काळात कामगार, मजूर आणि शेतकरी या सर्व घटकांना या अभियानाच्या माध्यमातून रोजगार मिळेल. सध्याच्या कोविड- १९ महामारीकाळात शासन विकसित अँपमुळे नागरिकांना व्यवस्थित माहिती उपलब्ध होऊन वेळेची बचत होते.

समारोप:

सरकारने नागरिकांना विविध सेवा देण्यासाठी अनेक अँप सुरु केले आहेत. या अँपचा प्रसार आणि जागृती करण्यात समाज माध्यमे महत्वाची भूमिका बजावत असतात. या अँपचा उद्देशच मोठ्या समुदाय पर्यंत पोहोचणे असल्याने त्याचा अधिकाधिक प्रसार होणे आवश्यक आहे. आत्मनिर्भर भारत अभियानाच्या माध्यमातून रोजगार संधीही निर्माण होत आहेत.

संदर्भ सूची:

- १) योजना मासिक, माहिती व प्रसारण मंत्रालय, मुंबई, जून २०२०.
- २) www.timesnowmarathi.com
- ३) <https://www.pmindia.gov.in>
- ४) <https://maharashtratimes.com>
- ५) <https://pmmodijijoyojana.in>
- ६) <https://www.timesnowmarathi.com>

सर जॉन मार्शल : जीवन आणि कार्य

प्रा. सुरेश नारायण पाटील

इतिहास विभागप्रमुख

आनंदीबाई रावराणे कला, वाणिज्य आणि विज्ञान महाविद्यालय,

वैभववाडी, जी. सिंधुदुर्ग ४१६ ८१०

E Mail-snpshistory92@gmail.com

Mob.No. 9834984411.

प्रस्तावना-

भारतातील पुराण वस्तू आणि वास्तू यांचा शोध, संशोधन, दुरुस्ती, जीर्णोद्धार, देखभाल व जतन करण्यासाठी शास्त्रोक्त पद्धतीचा वापर करण्याचा महत्वपूर्ण पाया घालण्याचे काम सर जॉन मार्शल यांनी केले. सन १९०२ ते १९२८ असे सुमारे २६ वर्षे सलग भारतीय पुरातत्व सर्वेक्षण खात्याची सक्रिय जबाबदारी यशस्वीपणे सांभाळली. पुरातन वस्तू आणि वास्तू यांचे उत्तमोत्तम चित्रीकरण स्वतः केले आणि इतरांकडून करून घेतले. त्यांच्या निवृत्तीपर्यंत भारताच्या पुरातत्व खात्याने त्यांच्या उदंड कामगिरीबद्दल व कामाच्या गुणवत्तेवर बद्दल जगमान्यता मिळविली होती. विशेष म्हणजे त्यांच्या कार्याच्या गुणवत्तेचा दर्जा आजही टिकून आहे. पुरातत्व या क्षेत्रात जॉन मार्शलचे नाव सर्वतोमुखी झाले होते. त्याकाळी भारतीय पुरातत्व सर्वेक्षण खाते म्हणजे जॉन मार्शल आणि जॉन मार्शल म्हणजे भारतीय पुरातत्व सर्वेक्षण खाते असे समीकरण बनले होते. भारतीय पुरातत्व विद्येच्या विकासामध्ये आणि ऐतिहासिक ग्रंथ लिखाणामध्ये सर जॉन मार्शल यांचा सिंहाचा वाटा होता अशा ह्या जॉन मार्शल यांच्या जीवन कार्याचा थोडक्यात आढावा घेण्याचा प्रयत्न या शोधनिबंधामध्ये केला आहे.

पुराणवस्तुशास्त्र आणि इतिहास:

पुरातत्व ही अगदी अलीकडे रूढ झालेली संज्ञा आहे. पुरातत्वविद्या याला समानार्थी आणखी एक शब्द म्हणजे 'पुराणवस्तू संशोधनशास्त्र' होय. पुरातत्व या संज्ञेला इंग्रजी भाषेतील समानार्थी शब्द म्हणजे आर्किऑलॉजी (Archaeology) हा इंग्रजी शब्द मूळ ग्रीक भाषेतून आलेला असून त्याची उत्पत्ती ही 'आर्किऑस' (Archaos) म्हणजे 'प्राचीन' (Ancient) अथवा 'सुरुवात' आणि लॉगोस (Logos) म्हणजे 'विवेचन' या शब्दापासून झालेली आहे. प्रो.के.एस. श्रीवास्तव यांनी पुढीलप्रमाणे पुराणवस्तुशास्त्राची व्याख्या केली आहे. "Archaeology is a science to study and reconstruct the various stage of the development of man is the past with the help of those tools, weapons & other equipments left behind by him. which have survived the onslaughts of time, nature of climate." काळाच्या ओघात नष्ट झालेल्या संस्कृतीचा शोध घेण्याचे कार्य पुराणवस्तु शास्त्रज्ञ करीत असतात. पुराणवस्तूचा शोध घेण्याचे कार्य करणारी विद्याशाखा म्हणजे पुराणवस्तुशास्त्र होय.

इतिहास म्हणजे गतकालीन मानवी जीवनातील घडामोडींविषयी जिज्ञासू वृत्तीने मिळवलेली माहिती होय. मानवाच्या विकासाबद्दलची नोंद म्हणजे इतिहास होय. प्रत्येक घडलेली घटना ज्याच्याशी माणूस संबंधित असतो अशा सर्व गोष्टींचा अभ्यास म्हणजे इतिहास होय. मानव्यविद्या व सामाजिक शास्त्रे या दोन्ही शास्त्रांच्या सीमेवर मधोमध पुरातत्वविद्येचे स्थान आहे. मानवी संस्कृतीचा अभ्यास करणे हे इतिहासाचे प्रमुख उद्दिष्ट आहे. इतिहासाप्रमाणेच पुरातत्वविद्या ही वस्तुरूप पुराव्यांच्या आधारे मानवी संस्कृतीचा अभ्यास करीत

असते. ऐतिहासिक काळातील मानवी इतिहास हा वाडःमयीन साधनांद्वारे जाणून घेता येतो. मात्र इतिहासपूर्व आणि प्रागैतिहासिक काळातील साहित्यिक पुरावे अजिबात उपलब्ध नाहीत. अशा अर्थाने विचार केला तर इतिहासाची व्याप्ती फक्त ऐतिहासिक काळापुरतीच मर्यादित ठरते. त्या त्यादृष्टीने पाहिल्यास पुरातत्त्वविद्येची व्याप्ती अधिक विस्तृत आहे. याचे कारण म्हणजे हजारो वर्षापूर्वीही मानवी संस्कृती जगाच्या निरनिराळ्या भागात नांदत होती. तिच्या अभ्यासासाठी कोणतेही वाडःमयीन पुरावे उपलब्ध नाहीत. तर तिच्या अभ्यासाचे एकमात्र साधन म्हणजे पुरातत्त्वविद्या होय. अशातः हेने इतिहासापेक्षा पुरातत्त्वविद्या या विषयाची व्याप्ती अधिक विस्तृत आहे.

मानव निर्मित प्रत्येक वस्तू म्हणजे मानवी संस्कृतीचे निदर्शक असते. उत्खननाद्वारे या वस्तू आपल्या हाती येतात. त्यात भांडीकुंडी, हत्यारे, आयुधे, दागदागिने, वास्तूंचे अवशेष, धार्मिक व इतर स्वरूपाच्या इमारती या सर्व वस्तूंना Artefact असे म्हणतात.

भारतीय पुरातत्त्वविद्या-

१५ जानेवारी १७८४ या दिवशी सर विल्यम जोन्स यांच्या पुढाकाराने कलकत्ता येथे 'एशियाटिक सोसायटी' झालेली स्थापना ही भारतीय पुरातत्त्वशास्त्राचा शुभारंभ करणारी घटना होती. आशियातील विविध देशांच्या इतिहासाचा, प्राचीन अवशेषांचा, कलांचा, वाडःमय व शास्त्रांचा अभ्यास व संशोधन करणे या सोसायटीचा मुख्य उद्देश होता. यातूनच पुढे भारतात विविध ठिकाणी पुरातत्त्विक अवशेषांचा शोध आणि अभ्यास सुरू झाला. पुरातत्त्व संशोधनाचे कार्य हे मर्यादित स्वरूपाचे नसून ते योजनापूर्वक अनेक वर्षे चालणारे प्रकल्परूपी कार्य आहे. अनेकांनी एकत्र येऊन करावयाचे काम आहे, तसेच त्याला योजनाबद्ध शासकीय प्रयत्नांची व मदतीची गरज आवश्यक आहे याची तीव्र जाणीव झाली. यातूनच ब्रिटिश सरकारने सन १८६० साली 'भारतीय पुरातत्त्व सर्वेक्षण खाते' (Archaeological Survey Of India) याची स्थापना करून अलेक्झांडर कनिंगहॅम (१८६१-१८६५) यांची महानिदेशक (Director General) म्हणून नेमणूक केली. त्यानंतर श्री.जेम्स बर्गस आणि तिसरे महानिदेशक म्हणून सर जॉन मार्शल यांची नेमणूक केली.

२० व्या शतकाच्या पूर्वार्धात म्हणजेच भारताच्या स्वातंत्र्यपूर्व काळात भारतीय पुरातत्त्वविद्येने एक उत्कृष्ट वळण घेतले. व्हाईसराय कर्झन यांनी या संदर्भात घेतलेला पुढाकार व स्वीकारलेले धोरण अत्यंत अनुकूल ठरले. "संशोधन आणि संरक्षण ही पुरातत्त्वशास्त्राची प्रमुख आणि अविभाज्य अंगे आहेत. उत्खनन, समन्वेषण, वर्गीकरण, चित्रीकरण, वर्णन, प्रतिकृतीकरण, वाचन, जतन आणि स्मृतीकरण ही आपली कर्तव्ये ठरतात." लॉर्ड कर्झनचे कर्तव्यनिष्ठतेचे हे धोरण भारतीय पुरातत्त्वशास्त्राच्या विकासाला बरेच बळ देणारे ठरले आहे.

सर जॉन मार्शल- (१९ मार्च १८७६ -१७ ऑगस्ट १९५८)

सर जॉन मार्शल यांचे मूळ नाव जॉन ह्युबर्ट मार्शल असे होते. १९ मार्च १८७६ रोजी इंग्लंडमधल्या चेस्टर या गावी एका सधन कुटुंबात मार्शल यांचा जन्म झाला. प्राचीन इतिहास आणि पुरातत्त्वशास्त्राविषयी त्यांना विशेष आकर्षण होते. इजिप्त, ग्रीस, रोम सारख्या प्राचीन संस्कृती केंद्रांचा पुरातत्त्विक शोध घेण्याचे कार्य या काळात सुरू होते. मार्शल यांचा संबंध या शोधकार्याशी आला. त्यांनी उत्खननाचा शास्त्रशुद्ध अभ्यास केलेला होताच, प्रत्यक्ष उत्खननाचाही अनुभव आला. २० व्या शतकाच्या प्रारंभी भारतातील पुरातत्त्व सर्वेक्षण

कार्यालयाही गती आली होती. लॉर्ड कर्जनने भारतातल्या पुरातत्वीय क्षेत्रांच्या अभ्यासाचा आणि पुरातत्वीय सर्वेक्षण खात्याच्या विस्ताराचा विशेष प्रयत्न केला. या क्षेत्रासाठी अनुभवसिद्ध आणि तज्ञ पुरातत्ववादी म्हणून मार्शल यांची १९०२ निवड झाली.

पुरातत्वीय क्षेत्रातील कार्य-

सर जॉन मार्शल यांच्या उल्लेखाशिवाय भारतीय पुरातत्त्वाचा इतिहास पूर्ण होत नाही. पुरातत्व सर्वेक्षण विभागाच्या विस्ताराबरोबरच मार्शल यांनी भारतातल्या निरनिराळ्या राजांना, त्यांच्या राज्यातही पुरातत्व सर्वेक्षण खाती सुरू करण्याला प्रोत्साहित केले. अजिंठा, वेरूळ, पितळखोरा, खरोसा, धाराशिव, अंबाजोगाई या ठिकाणांच्या लेण्यांचे संरक्षण व संशोधन केले. या लेण्या व त्यातील मूर्ती इतिहासाचे महत्त्वपूर्ण साधन आहे, हा विचार प्रशासनाच्या आणि सामान्य जनतेच्या मनात रुजवण्याचे काम केले. मार्शल यांच्या प्रयत्नांमुळेच पुराणवस्तु संरक्षण कायदा अस्तित्वात आला. तसेच पुरातत्वीय प्रशिक्षणाची गरज लक्षात घेऊन तशी तरतूद करण्यात आली. नवी दिल्लीतील 'स्कूल ऑफ आर्किऑलॉजी' या संस्थेत झालेले आहे. दिल्लीतील राष्ट्रीय वस्तुसंग्रहालयाच्या रूपाने योगदान अजरामर झाले आहे. पाश्चिमात्य धर्तीवर पुरावशेषांची रासायनिक प्रक्रिया करणाऱ्या प्रयोगशाळा भारतात सुरू करण्याची योजना केली. आज अनेक आर्किऑलॉजिकल केमिस्ट्री पदे आहेत अशा अभ्यासाची तरतूद करण्याचे श्रेय मार्शल याना जाते. जॉन मार्शल यांची उल्लेखनीय योगदान भारतातील उत्खननासंदर्भात आहे. तक्षशिला, सांची, सारनाथ, श्रावस्ती त्या बौद्ध स्थळांची उत्खनन मार्शल यांच्या मार्गदर्शनाखाली झाली. १९०२ पासून ते १९३१ पर्यंत झालेल्या सर्व उत्खननात कार्यात मार्शल यांचा सक्रिय सहभाग होता.

पुरातत्वीयसर्वेक्षणे-

पुरातत्वीय सर्वेक्षणाच्या कार्याला गती देण्याचे कार्य जॉन मार्शल यांनी केले असले तरी त्याअगोदर चाळीस वर्षांपासून भारतात पुरातत्वीय अभ्यासाचे प्रयत्न होत होते. १८६१ मध्ये ब्रिटिश सरकारने जनरल अलेक्झांडर कनिंगहॅम यांची पुरातत्वीय सर्वेक्षक म्हणून नेमणूक केली त्याला ग.ज. लॉर्ड कॅनिंग कारणीभूत होता. भारताच्या वैभवशाली भूतकाळाच्या पाऊलखुणा शोधण्याचे उत्तरदायित्व शासक या नात्याने आपण स्वीकारले पाहिजे असे त्याला वाटले. येथूनच खऱ्या अर्थाने आधुनिक पद्धतीने प्राचीन इतिहासाचा शोध घेणे सुरू झाले. लॉर्ड कर्जनच्या काळात भारतीय पुरातत्व सर्वेक्षण विभाग कायमस्वरूपी झाला. यातून प्राचीन भारतीय इतिहास, संस्कृत साहित्याचा अभ्यास करणारे अनेक संशोधक पुरातत्त्वाचाही अभ्यास करू लागले. मार्शल यांना जसा प्रत्यक्ष उत्खननकार्याचा अनुभव मिळाला तसा इतर कोणाला मिळालेला दिसत नाही.

पुरातत्वविभागाचे पहिले डायरेक्टर जनरल-

सर जॉन मार्शल यांनी २० व्या शतकाच्या प्रारंभी ग्रीसमधील उत्खननात सक्रिय भाग घेतला होता. तो अनुभव लक्षात घेऊनच त्यांना भारतात पाठवण्यात आले आणि भारतातल्या पुरातत्व सर्वेक्षण विभागाचे पहिले डायरेक्टर जनरल म्हणून त्यांची नेमणूक झाली. पहिल्या दहा वर्षांत काशी, पुष्कलावती, वैशाली, राजगीर कुशीनगर, सारनाथ, श्रावस्ती येथील उत्खनने हाती घेतली. तक्षशिला उत्खनन तर जवळपास दोन दशके चालू होते. १९१३ साली डॉ. स्पुनर याने मगध साम्राज्याची राजधानी पाटलीपुत्र शोधण्याचा प्रयत्न सुरू केला. अनेक वर्षे चाललेल्या उत्खननासाठी भारतीय उद्योगपती रतन टाटा यांनी पैसा उपलब्ध करून दिला होता.

सर जॉन मार्शल यांच्या मार्गदर्शनाखालील प्रमुख उत्खनने-

सर जॉन मार्शल यांच्या मार्गदर्शनाखाली नालंदा येथील उत्खनन प.जा.महायुद्ध सुरु असताना झाले. रॉयल एशियाटिक सोसायटी ऑफ लंडनने या उत्खननासाठी प्रारंभी काही आर्थिक तरतूद केली होती. त्या आधारे १९१७ ला सुरु झालेले नालंदा उत्खनन हे पुढे ३० वर्षे सुरु होते, ते बिहारमधील सर्वात उल्लेखनीय उत्खनन ठरले. तसेच राजगीर म्हणजे पूर्वीचे राजगृह येथील उत्खननातूनही महत्वाचे पुरातत्वीय पुरावे हाती आले. त्यामुळे मार्शल यांचे हे कार्य प्राचीन भारतीय इतिहास लेखनाच्या संबंधातले उल्लेखनीय योगदान आहे. तसेच सांची येथील उत्खनन जॉन मार्शल यांनी स्वतः केलेले उत्खनन आहे.

हडप्पा-मोहंजोदाडोचे उत्खनन-

प्राचीन भारतीय इतिहास लेखनात प्रवर्तक असे ठरलेले उत्खनन म्हणजे हडप्पा मोहंजोदाडो येथील उत्खनन होय. प्रत्यक्षात हे उत्खनन आर.डी.बॅनर्जी आणि दयाराम सहानी या पुरातत्त्ववेत्त्यांनी केले. सर जॉन मार्शल यांनी या उत्खननात सापडलेल्या पुरातत्त्व अवशेषांचे केलेले विश्लेषणही महत्वपूर्ण आहे. शिवाय या उत्खननाचे अंतिम नियंत्रण सर जॉन मार्शल यांचेच होते. हडप्पा येथील उत्खननात चित्रलिपी असलेले काही शिक्रे सापडले होते. १९२२-२३ मध्ये बॅनर्जींना अशाच प्रकारचे आणखी काही शिक्रे मोहंजोदाडो उत्खननात सापडले. सर जॉन मार्शल यांनी या दोन्ही ठिकाणच्या शिक्र्यांचा तुलनात्मक अभ्यास करून हडप्पा-मोहंजोदाडो उत्खननातून प्रकाशात येणारी संस्कृती ही आतापर्यंत अज्ञात असलेली आणि भारतातील प्राचीनतम अशी संस्कृती ठरली आहे. सर जॉन मार्शल यांनी हडप्पा-मोहंजोदाडो संस्कृतीचे नामकरण 'सिंधू संस्कृती' असे केले.

सिंधू संस्कृतीचा शोध-

सर जॉन मार्शल यांनी हे निःसंदिग्धपणे मानले की, सिंधू संस्कृती ही जगातील इतर प्राचीन संस्कृतीच्या समकालीन असून प्रागैतिहासिक जीवनातला एक प्रगत टप्पा त्यातून ध्वनित होतो. या उत्खननामुळे जगात खळबळ माजून पुरातत्वीय उत्खननाबद्दल उत्सुकता शिगेला पोहोचली. प्राचीन भारतीय इतिहासाचा प्रारंभ हा ऋग्वेदकाळापासून म्हणजे इ.स.पू.१५०० ते १२०० मानला जायचा तो आता इ.स.पू.३००० मानला जाऊ लागला. प्राचीन भारतीय इतिहासाची मांडणी बदलावी लागली. ब्रिटिश प्रशासनास पुरातत्व खात्याचे महत्त्व पटले, उत्खननाविषयी कुतूहल वाढले आणि परिणामी पुरातत्वीय सर्वेक्षणासाठी पैशांची तरतूद पुढील पाच दहा वर्षात सतत वाढत गेली. १९३० च्या दरम्यान या खात्यासाठी अडीच लाख रुपयांची झालेली आर्थिक तरतूद लक्षणीय होती.

सर जॉन मार्शल यांचे इतिहासलेखन-

सर जॉन मार्शल हे मूलतः पुरातत्त्वशास्त्रज्ञ असल्यामुळे त्यांचे योगदान इतिहास लेखनाला आवश्यक ती साधने शोधण्याच्या स्वरूपातले आहे. तरीही उपलब्ध साधनांच्या व विश्लेषणाच्या आधारे जे एक सामाजिक, सांस्कृतिक जीवन नजरेसमोर येते त्याला शब्दबद्ध करण्याचे काम मार्शल यांनी केले. त्यांनी संपूर्ण प्राचीन भारतीय इतिहासाच्या वाटचालीतला एक महत्त्वपूर्ण टप्पा मोहंजोदाडो आणि सिंधू संस्कृतीच्या स्वरूपातला यावर यावर मात्र मार्शल यांनी अत्यंत विस्तृत असे लिखाण केले. १९३१ साली लंडन येथून "मोहंजोदाडो अँड दि इंडस सिव्हिलायझेशन" या नावाचा त्यांचा ग्रंथ प्रकाशित झाला. सिंधू संस्कृती विषयी अधिकृत आणि विश्वसनीय अशी मांडणी करणारा हा ग्रंथ म्हणून या ग्रंथाचे उल्लेख केला जातो. या

ग्रंथाची मांडणी तीन खंडात करण्यात आली असून तीनही खंड दुर्मिळ अशा ग्रंथात समाविष्ट होतात.सिंधू संस्कृतीच्या अभ्यासाचे एक महत्त्वपूर्ण साधन म्हणून हा ग्रंथ आज जगभर अभ्यासला जातोय.

मार्शल यांनी १९३९ साली लिहिलेला व प्रकाशित झालेला दुसरा ग्रंथ सांची येथील पुरातत्त्व अवशेषांची माहिती देणारा आणि सांचीच्या इतिहासाचा मागोवा घेणारा 'मानुमेन्ट्स ऑफ सांची' हा होय. त्यांनी १९१२ साली सांचीवर लिहिलेली मार्गदर्शिका आणि त्याची सुधारित, विस्तारित आवृत्ती म्हणजे हा ग्रंथ होय. या ग्रंथात सांचीच्या स्तूपाची रेखाटने, उभे-आडवे छेद, छायाचित्रे, ग्राउंड प्लॅन्स या सर्वांचा समावेश आहे. अशाच प्रकारे त्यांनी तक्षशिलेवर लिहिलेला ग्रंथ १९५१ च्या सुमारास केंब्रिजहून प्रकाशित झाला. थोडक्यात सर जॉन मार्शल यांचे इतिहासलेखन प्राचीन भारतीय पुरा अवशेषांची माहिती देणारे व अवशेषांची चिकित्सा करणारे आहे.

समारोप-

सर जॉन मार्शल यांनी स्वातंत्र्यपूर्व काळात भारतात पुराणवस्तू संशोधनाला, उत्खननाला अर्थात पुरातत्त्वविद्येला महत्त्व मिळवून दिले. मार्शल यांनी सन १९०२ मध्ये म्हणजे वयाच्या २६ व्या वर्षी भारतीय पुरातत्व सर्वेक्षण खात्याचे महानिदेशक म्हणून सूत्रे हाती घेतली. त्यांनी आपल्या २६ वर्षांच्या कारकिर्दीत भारताच्या विविध भागातील प्राचीन स्थळांचे उत्खनन करून देशाचा सांस्कृतिक वारसा ठरेल अशा अवशेषांचा आणि त्यांचे जतन करण्याचा मोठा कार्यक्रम अंमलात आणला. सर्वात महत्त्वाचे म्हणजे त्यांनी नालंदा तसेच हडप्पा- मोहंजोदाडो येथील उत्खनन करून सिंधू संस्कृतीची जगाला ओळख करून दिली. तसेच त्याने केलेल्या उत्खनन व संशोधनावर महत्त्वाचे ग्रंथ लिहून इतिहास लिखाणाचे साधन उपलब्ध करून ठेवले आहे. जॉन मार्शल यांचे भारतीय इतिहास आणि पुराणवस्तू संशोधन शास्त्रातील योगदान महत्त्वपूर्ण असेच आहे, म्हणून त्यांना एक असामान्य पुरातत्त्वज्ञ व इतिहासकार असे संबोधले तर वावगे ठरणार नाही.

संदर्भ ग्रंथसूची-

- 'इतिहास एक शास्त्र', प्रभाकर देव, कल्पना प्रकाशन नांदेड- ०२, आवृत्ती १ जानेवारी २००२.
- पुरातत्व विद्या, शांताराम भालचंद्र देव, कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन पुणे- ३०, प्रथमावृत्ती १९७६.
- इतिहासलेखनपद्धती, डॉ. बी. एन. सरदेसाई, फडके प्रकाशन कोल्हापूर-१२, पहिली आवृत्ती फेब्रुवारी २००४.
- पुरातत्वशास्त्र वस्तुसंग्रहालयशास्त्र आणि ग्रंथालयशास्त्राचे घटक, समेळ, रानडे, नाबर, मनन प्रकाशन मुंबई-५७.
- इतिहास लेखनशास्त्र, एस. एस. गाठाळ, कैलास पब्लिकेशन्स औरंगाबाद- आवृत्ती २०१५.
- पुरातत्वविद्या, वस्तुसंग्रहालय आणि पर्यटन, डॉ. कठारे, डॉ. पाटील, डॉ. साखरे, विद्या बुक पब्लिशर्स औरंगाबाद, दुसरी आवृत्ती २०१५.
- इतिहास लेखनाची परंपरा, प्रभाकर गद्रे, श्री.मंगेश प्रकाशन नागपूर- १०, प्रथमावृत्ती २०१०.
- जॉन मार्शल (एक असामान्य पुरातत्त्वज्ञ) जयंत खेर.
- Archaeological Survey of India, Ancient India, No 9, New Delhi, 1953.

कोरोना काळातील शिक्षण प्रणाली

प्रा. श्रीमती एस. एस. पाटील

मराठी विभाग

आनंदीबाई रावराणे कला, वाणिज्य आणि विज्ञान महाविद्यालय,

वैभववाडी, जी. सिंधुदुर्ग ४१६ ८१०

Mob.No.- 9421148047

Email Patilsanjivani07@gmail.com

प्रस्तावना :

सगळं जग मुठीत घेऊन वावरत असतानाचा एक आत्मविश्वास आम्हा भारतीयंच्या मनात आत्ताच कुठेतरी पूर्ण जाणीवेपर्यंत येत होता . इथेच राहून आपण कोणाशीही संवाद साधू शकतो याचा आनंद , कोणत्याही भाषेतील हवं ते साहित्य मिळवू शकतो , हा विश्वास आणि त्याचबरोबर नव्या तंत्रज्ञानाचं कुतूहल अशा तिहेरी आनंदात असतानाच अचानक पणे या सगळ्याच गोष्टींमध्ये भयंकर उलथापालथ व्हावी असाच हा कालखंड आहे. जे जग मुठीत घेऊन वावरत होतो त्या अख्ख्या जगावरच कोरोना व्हायरसचे सावट पडले आणि सगळेच काळवंडून गेले . अचानकपणे आलेल्या या अपघाताला कसं सामोरं जायचं हे समजायला वेळ ही मिळू नये इतकी दुर्दैवी अवस्था झाली . त्या दुर्दैवी अवस्थेचे अनेक परिणाम काही काळातच आपल्या समोर उभे ठाकले. कोणताही बदल जेव्हा अचानक पण होतो तेव्हा गोंधळ आणि भीती या दोनच भावना जास्त प्रभावित होतात . या भावनांच्या प्रभावपुढे सद्सद्विवेक बुद्धी , विवेक-

शीलता , मनोबल हे सगळे फिके पडते . त्याचा परिणाम आपल्या कृती - ऊक्तीवर होतो .कोरोना काळातील या अशा कृती - ऊक्तींत झालेला बदल अनेक क्षेत्रांच्या मध्ये दिसून आलेला आहे.

कोरोना व्हायरसचा प्रारंभ :

२०२० मधील मार्च महिन्याच्या तिसरा आठवडा म्हणजे शाळा-महाविद्यालयांमध्ये एकूणच परीक्षेचा कालखंड म्हणून ओळखला जातो . या काळात अभ्यासक्रम बऱ्यापैकी संपत आलेला असतो . विद्यार्थ्यांना परीक्षेचे वेध लागलेले असतात तर शिक्षकांची परीक्षेची तयारी सुरू असते . तोंडी , लेखी परीक्षा , प्रोजेक्ट , इतर काही प्रकल्प अहवाल या सगळ्यांचे नियोजन सुरू असते . मार्चच्या तिसऱ्या आठवड्यात हे सुरू असतानाच या व्हायरसचा शिरकाव भारतामध्ये झाला . २५ मार्च पासून शाळा महाविद्यालये जवळजवळ बंद झालीत आणि सगळी कामं जिथल्या तिथे थांबली. परीक्षेसंबंधी विचार करायलाही वेळ मिळाला नाही. विद्यार्थ्यांच्या मनात एक भीती तर शिक्षक वर्गाच्या मनात अनेक प्रश्न घेऊनच मार्च-एप्रिल संपले . मे महिन्यात असणारी उन्हाळी सुट्टी कुठल्या कुठे गेली आणि दरवर्षी प्रमाणे जून उजाडला. दरवर्षीच जून महिन्यात शैक्षणिक वर्षाची सुरुवात होते. त्यामुळे शालेय विद्यार्थ्यांसाठी नवीन गणवेश, तर इतरांसाठी वह्या, पुस्तके, इतर शैक्षणिक साहित्य खरेदी आणि विक्रीसाठी बाजारपेठा सज्ज असतात. साहित्य खरेदीसाठी होणारी पालकांची, विद्यार्थ्यांची धावपळ हे चित्र आपण आजपर्यंत जूनमध्ये बघत आलो आहोत. परंतु मागील वर्षी मात्र कोरोनाने याला पूर्णविराम दिला. हे वास्तव चित्र आपण याही वर्षी अनुभवत आहोत . मध्यंतरीच्या एक-दोन महिन्यांमध्ये शाळा - महाविद्यालय काही अंशी सुरू झालीत पण त्यामध्ये फारसं

चैतन्य नव्हतं . उत्साहानं शाळा-महाविद्यालयांमध्ये जाण्यापेक्षा एक भितीचं आवरण घेऊनच विद्यार्थी घराबाहेर पडत होते. तर शिक्षक वर्गही घाबरलेला होता आणि त्याहीपेक्षा पालक घाबरलेले होते . अशा चहूबाजूने दाटलेला भीतीने हे काही दिवस सुरू राहिलं .पण उत्साहाने दप्तर पाटीसह शाळेत जाणाऱ्या, महाविद्यालयात जाणाऱ्या मुलांना घरातच मोबाईल, संगणकासमोर बसून शिक्षण घ्यायची सक्तीची वेळ आली.

टाळेबंदीचा कालखंड आणि शिक्षण -

कोरोना संसर्ग वाढू नये यासाठी केंद्र सरकारने देशात चार वेळा लॉकडाऊन घोषित केले. त्याचा परिणाम उद्योग, व्यवसाय, शेती, रोजगार, क्रीडा, शिक्षण यासह अनेक क्षेत्रांवर झाला. याचा खूप मोठा फटका पुढील अनेकवर्षे जागतिक अर्थव्यवस्थेला बसणार हे स्पष्ट आहे . शिवाय या जागतिक महामारी संकटाचा सर्वांनाच सामना करावा लागणार यात शंका नाही.

त्यातच चिंतेची बाब म्हणजे शिक्षण क्षेत्रात दररोज शिक्षक, पालक आणि विद्यार्थ्यांना गोंधळात टाकणाऱ्या नवनवीन बातम्या पसरतांना दिसत आहेत. शाळा - महाविद्यालये नियमितपणे कधी सुरू होणार याचं चित्र अस्पष्ट आहे .मागील वर्षी आणि याहीवर्षी मुलं शाळेत , महाविद्यालयात न जाताच परीक्षा देत आहेत . छोट्या मुलांसाठी ही गोष्ट जशी गंभीर आहे तशी विनोदाचीही आहे . शिक्षक व शाळेपासून लांब रहातच ही मुले पुढच्या वर्गात जात आहेत . तर दहावी-बारावीच्या मुलांसाठी ही चिंतेची बाब आहे . दहावीच्या मुलांची परीक्षा रद्द केली तर बारावीच्या मुलांचा अद्यापही रिझल्ट किंवा परीक्षेविषयीचा निर्णय व्हायचा आहे . परीक्षेचा कालावधी तीन तासाऐवजी दीड तासाचा कालखंड देण्याचाही विचार आहे . अशा बातम्याही आहेत .

अशा अनेक बातम्यांमुळे पालक व विद्यार्थ्यांमध्ये संभ्रमाचे वातावरण निर्माण झालेले दिसते. अगदी सुरुवातीला या संभ्रमावस्थेतला उत्तर म्हणून आधुनिक तंत्रज्ञानाचा पर्याय शोधला गेला . खरंतर हे आधुनिक तंत्रज्ञान एका विशिष्ट मर्यादेपर्यंत शिक्षण व्यवस्थेमध्ये होतेच , पण विद्यार्थ्यांसाठी अश्याप्रकारे प्रत्यक्ष राबविण्याचा अनुभव नव्हता . त्यामुळे या नव्या अनुभवाला सामोरं जाताना शिक्षकांना जसे ते आव्हान वाटले तसे विद्यार्थ्यांनाही हे आव्हान पेलावे लागले . नवे आव्हान पेलत शिक्षकांनी ऑनलाइन शिक्षणाचे धडे घेतले

काही शाळांनी म्हणजे बहुतांश इंग्रजी माध्यमांतील शाळांनी व्हिडिओ मिटिंग्जद्वारे शिकवायला सुरुवात केली . हे शिकवणे ठराविक वेळेतच होते , त्यामुळे संवादावर मर्यादा येऊ लागल्या . लहान स्क्रीनवर सगळे चेहरे येऊ शकत नव्हते त्यामुळे किती विद्यार्थी हजर आहेत हे निश्चितपणे कळत नव्हते. पण ज्या शाळांना हे शक्य नव्हते, त्या शाळांनी काय करावं, या प्रश्नाचं उत्तर त्या त्या शिक्षकांनाच शोधावं लागलं. अंधारात चाचपडत काही शिक्षकांनी आपली आपणच वाट शोधून काढली.

भारतीय शिक्षण पद्धत आणि ऑनलाइन शिक्षण-

भारतीय शिक्षण पद्धतीचा विचार करताना हे शिक्षण कालखंडानुरूप बदललेले आहे , हे स्पष्ट होते. प्रागैतिहासिक काळात अध्ययन आणि अध्यापनाचा उदय झाला. वैदिक काळातील शिक्षण, बौद्ध काळातील शिक्षण, इंग्रज राजवटीतील शिक्षण, स्वातंत्र्योत्तर काळातील शिक्षण आणि आतापर्यंतचे विविध आयोग

याप्रमाणे काळानुसार व समाजाच्या गरजेनुसार शिक्षण पद्धतीत वेळोवेळी बदल होत गेले. सध्या कोरोना संकटात ऑनलाईन शिक्षण प्रकियेचा वेगाने प्रसार होतांना दिसतो. शिक्षण प्रकियेतील हा नवा प्रवाह जितका नवीन आहे तितकाच तो काही प्रश्नचिन्ह निर्माण करणार आहे . कारण शैक्षणिक बदल हे जरी खरं असले तरी काही गोष्टी भौगोलिक , सामाजिक दृष्टीने बदलांना अनुकूल नसतात , हे सत्य आपल्याला मान्य करावे लागते मागील वर्षापासून सर्वच शाळा - महाविद्यालये बंद असल्याने विद्यार्थ्यांचे शिक्षण असे किती दिवस थांबणार ? त्यांचे शैक्षणिक नुकसान किती करणार ? हे महत्त्वाचे प्रश्न असल्याने प्राप्त परिस्थितीनुसार अनेक संस्था, शाळा, महाविद्यालये, कोचिंग क्लासेस यांनी ऑनलाईन शिक्षणाचा पर्याय शोधून विविध अॅप, व्हिडिओ, मार्फत ऑनलाईन शिक्षण सुरू केलेले दिसत आहे.

जागतिक संकटाच्या या काळात पर्याय म्हणून स्वीकारलेल्या ऑनलाईन शिक्षण संधीचा सकारात्मक विचार केल्यास, विद्यार्थी एका क्लिकवर हवी ती माहिती हव्या त्या वेळेस पुन्हा पुन्हा मिळवू शकतो. आपल्या गरजेनुसार इंटरनेटच्या माध्यमातून वेगवेगळे अॅप, संकेतस्थळे, यू-ट्यूब चॅनल या माध्यमांद्वारे अमर्याद शैक्षणिक माहिती मिळवून आपले ज्ञान व कौशल्य विकसित करू शकतो. खरं तर मोबाईल व संगणकाचा वापर या आधी विद्यार्थी करत होतेच, पण त्याचे प्रमाण कमी व स्वरूप वेगळे होते .

ज्या नवीन ऑनलाईन शिक्षण पद्धतीचा वापर करत आहोत, त्यात विद्यार्थी शिक्षक आणि पालक या तिघांचाही फार मोठा सहभाग असायला हवा. कारण अशा प्रकारच्या शिक्षण पद्धतीत पालकांनाही खूप सतर्क राहावे लागते. शालेय मुलांना स्क्रीनसमोर परिपूर्ण पोशाख किंवा शाळेच्या गणवेशातच बसवणे , मुले लक्षपूर्वक प्रत्यक्षपणे लेक्चर अटेंड करत आहे की, नुसतीच स्क्रीन सुरू ठेऊन दुसरेच काही उद्योग करत आहेत, याकडे पालकांनाच काटेकोरपणे लक्ष द्यावे लागते . शिक्षकही ऑनलाईन शिक्षण प्रभावी होण्यासाठी प्रचलित शिक्षण पद्धत व ऑनलाईन शिक्षण याची सांगड घालत अध्यापन करातात . घरात मोबाईल, लॅपटॉप किंवा संगणकासमोर बसून अध्ययन करणाऱ्या विद्यार्थ्यांना व्यक्तिशः संबोधत त्यांच्या सहभागातील गतकालीन स्पर्धा, काही सामूहिक प्रसंग, स्नेहसंमेलन यातील आठवणींचा उजाळा करून देत , वेगवेगळे दाखले देत त्यांना ऑनलाईन तासिकेत मनाने एकत्र आणण्याचा प्रयत्न करतात . विद्यार्थ्यांचे छोटे छोटे गट करून त्यांना आपापल्या विषयानुसार छोटे प्रकल्प देऊन ते प्रकल्प सर्वासमोर स्क्रीनच्या माध्यमातून शेयर करायला सांगून त्यांचे कौतुकही करतात.

विद्यार्थ्यांच्या वाढदिवसानिमित्त स्क्रीनद्वारे केक, फुले या इमेज पाठवून शुभेच्छा देणे , यामुळे ऑनलाईन शिक्षण एकतर्फी न राहता आनंददायी होते. शिक्षण घेताना विद्यार्थ्यांच्या मनावर कोणत्याही प्रकारचे दडपण, ताण राहात नाही. विद्यार्थ्यांना विशिष्ट वेळ देऊन चॅट पध्दतीने किंवा अॅपमधील माईक सुविधेद्वारे प्रश्न विचारण्याची संधीही असते . शिक्षण प्रकियेत शिक्षक व विद्यार्थी यांच्यातील सुसंवाद खूप महत्त्वाचा असल्याने , बोलताना शिक्षकांनाही याचे भान ठेवावे लागते . काहीवेळा नुसतेच व्हिडिओ तयार करून पाठवणे म्हणजे एकतर्फी शिक्षण असाच काहीसा प्रकार होतो .त्यामध्ये शिक्षक व विद्यार्थी एकमेकांसमोर दिसत नाहीत . कोणताही संवाद घडून येत नाही. त्यालाही पर्याय काढत व्हाट्सअप ग्रुप तयार केले गेले . त्यावर शंका , प्रश्नोत्तरे , आणखीन काही अडचण असल्यास त्याबाबतही विचार विनिमय होत गेला . एकूण

काय कोणत्याही माध्यमातून विद्यार्थी आपल्या संपर्कात राहिले पाहिजेत . शिक्षण त्यांच्यापर्यंत पोहोचले पाहिजे , हाच हेतू या ठिकाणी मुख्य होता .

ऑनलाईन शिक्षण पद्धतीची दुसरी बाजू –

एक आव्हान म्हणून या कालखंडात ऑनलाईन शिक्षण पद्धती स्वीकारली गेली . त्यामध्ये शक्य तेवढे प्रयत्न करत मुलांना अध्यापनात ठेवण्याचा प्रयत्न केला गेला ; तरीही याची एक दुसरी बाजू आहे . त्या बाजूचा विचार करता ऑनलाईन शिक्षण पद्धतीस विरोध दर्शविणारे शिक्षक, शिक्षणतज्ज्ञ, पालक, विविध संघटना यांच्याही यांचीही काही मतं पुढे येत आहेत . जी विचार करण्यासारखी आहेत.

ऑनलाईन शिक्षण घेण्यासाठी स्मार्टफोन, लॅपटॉप किंवा संगणक तसेच वेगवान इंटरनेट प्रणाली आवश्यक आहे. आपल्या समाजाचा विचार करता बहुतांश पालकांकडे ही साधन नाहीत . त्यामुळे शहरापासून ते ग्रामीण खेड्यापाड्यातील सर्व स्तरातील विद्यार्थ्यांना ही साधने, सुविधा उपलब्ध असतीलच असे नाही . शहरी असो वा ग्रामीण भाग त्यातील बहुतेक पालक वर्ग हा हातमजुरी करून आपला उदरनिर्वाह करणारा आहे. लॉकडाऊनमुळे तर आज अशा कष्टकरी, कामगार वर्गाच्या पालकांची परिस्थिती अतिशय बिकट आहे. अशा वेळी ते ऑनलाईन शिक्षणाचे साहित्य घेऊ शकणार नाही. यामुळे साहजिकच त्याची मुले शिक्षणापासून वंचित राहतील.

ज्या पालकांकडे एकापेक्षा अधिक स्मार्टफोन होते, त्यांचा प्रश्न नव्हता . ज्यांच्याकडे एकच स्मार्टफोन होता, त्यांनी तोही स्वतःच्या कामासाठीच घेतलेला होता. अशा घरांमध्ये अक्षरशः कटकटी सुरू झाल्या. दमले-भागलेले पालक आधीच वैतागलेले होते. त्यात पुन्हा मुलांचा फोनसाठी हट्ट म्हणजे त्यांच्या संयमाची कसोटी होती. मुलांनी अभ्यासासाठी म्हणून फोन हातात घेतल्यानंतर , बराच वेळ स्वतःजवळ ठेवल्यावर पालकांची चिडचिड होणे स्वाभाविक होते.

यामागील कारणेही तशीच होती. अलीकडच्या काळात बरीच मुलं मोबाईल गेमच्या आहारी जाऊन स्वतःचे नुकसान करून घेत असल्याचे आपल्याला समाजात आढळून येत आहे. अशा परिस्थितीत पालकांची चिडचिड होणे चूक म्हणता येणार नाही. काही पालक रात्री उशिरा कामावरून घरी येतात आणि सकाळी लवकर जातात. अशा काळात मुले झोपलेली असण्याची शक्यता असते. त्या मुलांना मोबाईलवर आलेला अभ्यास पाहता येत नाही . एकच मोबाईल आणि तोही पालकांकडे असल्यास मुलांना ऑनलाईन लेक्चर पाहता येत नाहीत. कारण त्या वेळी त्यांचे पालक नोकरीवर , कामावर गेलेले असतात. ऑनलाईन पाठवलेला गृहपाठ पालक घरी आल्याशिवाय पाहता येत नाही. असे अनेक प्रश्न शहरी-निमशहरी भागात निर्माण होत आहेत. घरातच शिक्षण सुरू असल्याने प्रत्येक मुलाच्या घरात म्हणावा तसा निवांतपणा असेलच असे नाही . त्यामुळे एकाग्रता राहण्याची शक्यताही कमी असणार. याचा खरा फटका पालकांना बसतो . एक तर मुलांचा ऑनलाईन अभ्यास सुरू असेपर्यंत त्यांना स्वतःला काही कामे बाजूला ठेवत वावरावे लागते .विशेषतः या ऑनलाईन शिक्षण पद्धतीच्या एकूणच वापरामुळे महिलावर्ग अधिक व्यस्त झालेला आहे . कारण मुलांच्या या अभ्यास प्रक्रियेत त्यांचा सहभाग महत्त्वाचा दिसतो.

या ऑनलाईन शिक्षण पद्धतीमुळे मुलांच्या आरोग्याचाही प्रश्न समोर येतो .नेत्रतज्ज्ञांच्यामते मोबाईल, संगणक, आयपॅड स्क्रीनचा सतत वापर केल्यास दृष्टिदोषांची समस्या विद्यार्थ्यांमध्ये निर्माण होते. मोबाईल

संगणक आयपॅड समोर बसतानाही त्यांना सहजपणे वावरता येत नाही . एकप्रकारे अवघडून बसावे लागते . या बसण्यात सतत हालचाली होत राहतात . एकाग्रता फार कमी वेळ टिकते . त्यात पुन्हा कनेक्ट - डिस्कनेक्ट हे होत राहते .त्यामुळे सुसूत्रता राहिलच याची खात्री नसते.

कित्येक मुलांना चार भिंतींचे घरही नसते. गाव, घर-दार सोडून रोजगाराच्या शोधार्थ शहराकडे धाव घेणा-या स्थलांतरित मजुरांच्या मुलांना तर त्यांचे आई-वडील गावीच सोडून जातात. अशा मुलांच्या संगोपनाची जबाबदारी त्यांच्या आजी-आजईबांवर येते. सामान्यतः आजी-आजोबा फार शिकलेले नसतात. त्यामुळे मुलांच्या या नव्या शिक्षण प्रणाली मध्ये त्यांचा काहीच सहभाग असू शकत नाही. त्यामुळे अशा कुटुंबांतील मुलांना कौटुंबिक परिस्थितीमुळे त्यांचा अभ्यास आणि अभ्यासक्रम पूर्ण करण्यात अनंत अडचणी येतात. परिणामी ते अभ्यासात मागे पडतात.

कोरोना संकटामुळे अभूतपूर्व अशी आर्थिक मंदी येणे अपरिहार्य आहे. याचा परिणाम म्हणून बेरोजगारी वाढणार शिवाय अन्नाची भ्रांत जाणवणारच . यांमुळे विद्यार्थिदशेतील मुले कुपोषण, कौटुंबिक हिंसाचार, मुलांचा छळ आणि बालविवाह या अनिष्टतेच्या चक्रात अडकू शकतात. या कोरोना संकटाच्या काळात अनेक अल्पवयीन मुलांनी हेल्पलाइन क्रमांकावर दूरध्वनी करून मदत मागितली , हे आता स्पष्ट होत आहे .याचा अर्थ ही अल्पवयीन मुले , विद्यार्थी या अशा त्रासातून जात आहेत , हे वास्तव आहे . त्यामुळे मुलांना जरी इंटरनेट जोडणी आणि इतर आवश्यक गॅजेट्स दिली गेली तरी त्यांच्या घरातील वातावरण ऑनलाइन शिक्षणासाठी पोषक असेलच असे नाही.

या सामाजिक स्थिती बरोबरच आपल्या देशाची एकूणच भौगोलिक स्थिती बघता खूप मोठे प्रश्नचिन्ह समोर येते . आधुनिक काळातील तंत्रज्ञानाची एक बाजू देशात असताना दुसरी बाजू मात्र पूर्णपणे या नव्या जगाशी अनभिज्ञ आहे . जसे की काही वाड्या - वस्तींमध्ये अजूनही एसटी बस जात नाही . तिथे अजूनही लाईट पोहोचली नाही . कोणत्याही आरोग्याच्या सुविधा जवळपास नाहीत . अशावेळी तिथे इंटरनेट असेल अशी अपेक्षा करणे फोल ठरते . ऑनलाईन शिक्षण पद्धतीत अशा मुलांनी यावर उपाय म्हणून ज्या ठिकाणी रेंज येते , त्या - त्या ठिकाणी जाऊन ऑनलाईनचे धडे घेतल्याची उदाहरणे आपल्या आसपास आहेत . रेंज येत नाही म्हणून तासन्तास ताटकळत थांबत आहेत . त्यातच ऋतुमानाचे बदल अडथळा निर्माण करतात आणि असलेली रेंज ती नाहीशी होते . त्यामुळे इथल्या भौगोलिक त्याच्या दृष्टीने हे ऑनलाईन शिक्षण पद्धती प्रतिकूल ठरत आहे .

या सगळ्या बरोबर आणखीन एक गोष्ट लक्षात घ्यायला हवी . अनेक मुलांना कोरोना संकट ओसरल्यानंतर मजुरीच्या कामांना जुंपले जाण्याची शक्यताच अधिक आहे. त्यामुळे शाळा - महाविद्यालयांमधील विद्यार्थ्यांची संख्या घटू शकते. दीर्घकाळ सर्व व्यवहार , शैक्षणिक वातावरण बंद राहण्याचा मुलांच्या शारीरिक आणि मानसिक अवस्थेवर विपरित परिणाम होण्याची शक्यताही नाकारता येत नाही. या सगळ्या वातावरणाचा खूप मोठा फटका मुलींच्या शिक्षणाला बसू शकतो . एक तर अजूनही आपल्याकडे मुलींच्या शिक्षणाविषयी म्हणावी इतकी सजगता नाही . त्यात पडलेला हा मोठा खंड म्हणजे मुलींच्या शिक्षणाकडे पूर्णपणे दुर्लक्ष करण्याला कारणीभूत ठरू शकतो . परिणामी अल्पवयीन मुलींचे विवाह होण्याचे प्रमाण वाढणार हे स्पष्ट होते . एकंदरीत सगळ्या गोंधळाच्या परिस्थितीत मुलांना फक्त घरात डांबून ठेवणे एवढीच संपूर्ण समाजाची भूमिका आहे. त्यांच्याबाबत सारासार विचार होताना दिसत नाही.

कोरोनामुळे शिक्षणा समोरील प्रश्न –

कोव्हीडच्या या संकटामुळे आज एक नवा प्रश्न आपल्या शिक्षणासमोर उभा ठाकला आहे . ऑनलाईन शिक्षण हा पर्याय होऊ शकतो का ?

या प्रश्नाचे उत्तर शोधण्यासाठी आपल्याला ऑफलाईन शिक्षणाचाही विचार करावा लागतो . शाळा असो अगर महाविद्यालय जेव्हा विद्यार्थी तिथे येत असतात, तेव्हा ते निव्वळ पुस्तकी शिक्षण घेतात असे नाही. विद्यार्थ्यांचा आजूबाजूच्या परिसरातील मित्र-मैत्रिणींशी होणारे संवाद , शिक्षकांशी होणारे संवाद , वर्गात - वर्गाबाहेर सातत्याने घडणाऱ्या वेगवेगळ्या घटना, अभ्यासेतर विविध उपक्रम वेगवेगळ्या स्पर्धा , खेळ, गाणी, गोष्टी, गप्पा, त्यांची आवडती मधली सुट्टी. सहली, क्षेत्रभेटी या सगळ्यांचा अंतर्भाव शिक्षणात होतो. या वातावरणातून विद्यार्थ्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाची जडणघडण होत असते . शिकण्यातून आणि निरीक्षणातून त्यांच्या विचारांच्यामध्ये सुसूत्रीकरण होत असते .

लहान मुले तर शाळेत पाऊल टाकल्यापासून डोळ्यांनीच कितीतरी बोलत असतात. त्यांना खूप काही सांगायचं असतं, बोलायचं असतं. शिक्षक शिकवत असताना शिक्षकांनी सांगितलेले अनुभव लगेच ते आपल्या पूर्वानुभवाशी जोडून घेतात. हे सगळं त्यांच्या शारीरिक, मानसिक आणि भावनिक वाढीसाठी अत्यावश्यक असंच आहे. ऑनलाईन शिक्षणामुळे विद्यार्थी या सर्व अनुभवांना मुक्त आहेत. मग ऑनलाईन शिक्षण हा शिक्षणासाठी पर्याय होऊ शकतो , असे ठामपणे येत नाही.

टाळेबंदीच्या या धोरणामुळं आपल्या देशातील एक पिढी शिक्षणापासून वंचित राहण्याची भिती आहेच . ९ वी पास झालेले विद्यार्थी शाळेत न जाताच १० वी पास झाले. हे देशाच्या इतिहासात पहिल्यांदाच घडत असेल. ' The Free Press Journal ' च्या २४ नोव्हेंबर २०२० ला प्रसिद्ध झालेल्या एका रिपोर्टनुसार महाराष्ट्रात ९ वी ते १२ पर्यंतचे शिक्षण घेणारे ५९ लाख २७ हजार ४५६ विद्यार्थी आहेत. नोव्हेंबर मध्ये पुन्हा जेव्हा शाळा सुरु झाली तेव्हा फक्त ५ टक्के विद्यार्थी पहिल्या दिवशी शाळेत हजर होते. त्यामुळं सरकारने शाळेत हजेरी न लावलेल्या अनेक विद्यार्थ्यांना त्या विशिष्ट वर्गाचं अपेक्षित ज्ञान देताच उत्तीर्ण केलं.

विद्यार्थ्यांच्या मनात निर्माण झालेला गोंधळ हे आणखीन चिंतेची बाब आहे . सर्वच वर्गांची हीच परिस्थिती आहे. महाराष्ट्र सरकारने जवळ-जवळ १८ लाख विद्यार्थी कोरोनामुळे १० वीत उत्तीर्ण केले आहेत. तर साधारण १६ लाख विद्यार्थी १२ वीच्या परीक्षेची वाट पाहत आहेत. या १० वी पास झालेल्या मुलांना ११ वी प्रवेश कोणत्या गुणांच्या आधारे मिळणार ? १२ वीच्या विद्यार्थ्यांचे पेपर न झाल्याने पुढील प्रवेश प्रक्रिया थांबली आहे. पुढे काय , फार मोठा प्रश्न या मुलांच्या मनात आहे . मुलांसोबत पालकांची अवस्था अशीच भांबावलेली असल्याने , पाल्याच्या भवितव्याची चिंता त्यांना अस्वस्थ करत आहे आहे . करण हाच टप्पा मुलांच्या भविष्यासाठी महत्त्वाचा , असे आपण म्हणत आलेलो आहोत .

ऑनलाईन शिक्षणामुळे शाळा- महाविद्यालयातील सर्वच विद्यार्थी कागदोपत्री पास झाले आहेत . मात्र या कोव्हीडच्या कालखंडाने विद्यार्थ्यांचा शैक्षणिक , सामाजिक, बौद्धिक, भावनिक, शारीरिक विकास थांबला आहे . हे आपल्याला नाकारता येत नाही . हा कालखंड कधी संपणार ते अजूनही अनिश्चित नाही . नववी-दहावी किंवा दहावी-अकरावी हा शालेय जीवनातला मोठा आणि महत्त्वाचा कालखंड आहे. त्यामुळे विद्यार्थी आपला बेस्ट देण्याकरिता भरपूर अभ्यास करत असतात. परंतु एवढा अभ्यास केल्यानंतर जर परीक्षाच होणार

नसतील तर त्यांच्यातील उस्फूर्तता , अभ्यास करण्याची प्रेरणा आणि करिअर बदलचा आत्मविश्वास कमी होणार .हा आत्मविश्वास कमावण्याचा दुसरा कोणताही मार्ग सध्यातरी अस्पष्ट आहे .

निष्कर्ष -

- १) कोव्हिड काळ कधी संपेल हे अनिश्चित आहे. त्यामुळे कोव्हिड काळात सर्वच मुलांच्या शिक्षणासाठी योग्य अभ्यासक्रम तयार करणं गरजेचं आहे.
- २) कोव्हिड काळानंतर विद्यार्थी जेव्हा शैक्षणिक संस्थांमध्ये दाखल होतील , तेव्हा त्यांच्या मानसिकतेचा आणि एकूणच या बदलाचा विचार करून अभ्यासक्रमाला सुरुवात करता यायला हवी.
- ३) ज्या मुलांपर्यंत ऑनलाईन शिक्षण पोहोचलेलं नाही. त्यांच्यासाठी काही ठोस पावले उचलत त्यांना या प्रवाहामध्ये आणलं पाहिजे .
- ४) ऑनलाईन शिक्षणाचा मुलांच्या आरोग्यावर विपरीत परिणाम होऊ नये , त्यादृष्टीने योग्य ती काळजी घ्यावी. शक्यतो विद्यार्थ्यांच्या वयोगटानुसार कमीतकमी स्क्रीन टाईम निश्चित करावा.
- ५) आपल्याकडे स्मार्टफोन नाही या विचारामुळे काही मुलांच्या मध्ये न्यूनगंड येऊ शकतो. त्याचा परिणाम त्यांच्या पुढील एकूणच अभ्यासक्रमावर आणि भविष्यावरही होऊ शकतो.
- ६) भारतीय एकूणच व्यवस्थेत ' शिक्षण ही एक गुंतवणूक आहे ' हे कधीच मान्य केलं गेलं नाही. त्यामुळे ऑनलाईन शिक्षण पद्धती दुरापास्त वाटते.
- ७) सध्याच्या कोव्हिड कालखंडातील शिक्षण प्रणालीमुळे विद्यार्थी आणि पालक या दोघांचाही शिक्षण व्यवस्थेवरील विश्वास उडालेल्या स्थितीमध्ये आहे . ही जर स्थिती अशीच राहिली तर एकूणच ऑनलाईन शिक्षण पद्धती आणि शिक्षण व्यवस्था यांच्यावर अनेक प्रश्नचिन्ह निर्माण होतील.
- ८) ऑनलाईन शिक्षण पद्धतीमुळे अनेक विद्यार्थी बालमजूरीकडे वळतील .अनेक अल्पवयीन मुलींना लग्न करून कमी वयात अनेक जबाबदाऱ्यांना सामोरे जावं लागेल.
- ९) लॉकडाऊनचा हा कालखंड आणखीन वाढला तर पुन्हा एकदा शाळाबाह्य मुलांची संख्या वाढेल .जी नुकतीच कमी झालेली होती .शिक्षणाच्या हक्कापासून ही मुले वंचित राहतील.
- १०) ऑनलाईन शिक्षणाच्या मर्यादा लक्षात घेऊन तशा प्रकारचा पुनर्रचित अभ्यासक्रम एकूणच शिक्षण व्यवस्थेला तयार करावा लागेल .

समारोप-

सध्यातरी गजबजलेल्या शाळा - महाविद्यालय बंद आहेत .रिक्षा, व्हॅन , बसमधून दाटीवाटीने बसून येणारे विद्यार्थी , हे चित्र पूर्णपणे थांबलेलं आहे . कोरोनाने भयभीत झालेले पालक आपल्या मुलांना शाळेत पाठवणार नसल्याने अनेक शिक्षक -पालक संघटना, लोक-प्रतिनिधींनी यांचा शाळा सुरू करण्याला तीव्र आहे . शासनाकडे सुरक्षितपणे शिक्षण घेण्याची मागणीही होत आहे .जर शाळा - महाविद्यालये सुरू केलीत तर एकूणच गर्दी , बैठक व्यवस्था , विद्यार्थी संख्येच्या तुलनेने कमी असलेली शौचालय आणि सुरक्षितता या सगळ्याविषयी पालकांच्या मध्ये कमालीची भीती आहे . त्यामुळे हे ऑनलाईन शिक्षण सुरूच ठेवावे, असे विचार लोकांकडून मांडले गेलेत. ऑनलाईन शिक्षणाची ही नवीन पद्धत मुलांच्या दृष्टीने साधक की बाधक

याविषयी निश्चित चित्र स्पष्ट नाही . त्यामुळे जी शिक्षण प्रणाली सुरू आहे त्यामध्ये जास्तीत जास्त सकारात्मकता आणणे हे आपले कर्तव्य ठरते .

संदर्भ: -

- १) ऑनलाईन शिक्षण सर्वांना कसे झेपणार ? - देवयानी रे , बीबीसी न्यूज मराठी , ५ मे २०२०
- २) कोरोना आणि मुले - डॉ . सचिन नुत्रेवार ,महाराष्ट्र टाइम्स.कॉम , १९ मे २०२०
- ३) कोरोना : मुलांचा स्क्रीनटाईम किती असावा ?- कमलेश , हिंदी प्रतिनिधी -बीबीसी मराठी न्यूज ,१९ जुलै २०२०
- ४) कोरोना, शाळा आणि भीषण वास्तव -शितल मुंडे, टीव्ही ९ मराठी, मुंबई , ९ जानेवारी २०२१
- ५) कोरोना आणि ऑनलाईन अध्यापनाची विवेकशून्यता - अविजित पाठक , द वायर ,मराठी न्यूज मे २०२१
- ६) कोरोना शिक्षण : तुमच्या मुलांच्या शिक्षण पद्धतीत होणार ' हे ' मोठे बदल - प्रियंका दुबे , प्रतिनिधी , बीबीसी मराठी न्यूज , २७ जून २०२०
- ७) कोरोना , शिक्षण आणि सामूहिक प्रयत्नांची गरज- डॉ. गजानन नारे , महाराष्ट्र टाइम्स.कॉम ८ मार्च २०२१
- ८) ऑनलाईन शिक्षण आणि आपण - स्नेहलता जाधव , कर्तव्य साधना ,२१ जून २०२०
- ९) ऑनलाईन शिक्षण पद्धत काही फायदे तोटे - मिनल सतीश सरकाळे , दैनिक सामना , २९ ऑक्टोबर २०२०
- १०) कोरोना काळातील ऑनलाईन शिक्षणातून आपण काय शिकलो - संतोष सोनवणे , दैनिक लोकमत , २५ मे २०२०
- ११) ऑनलाईन शिक्षणात बरेच ऑफलाईन - प्रा . सुभाष बागल , ऍग्रोवन, २६ सप्टेंबर २०२०
- १२) तंत्रनामा - प्रिया काळे , अक्षरनामा , २५ मे २०२०
- १३) लोक जागर कोरोना आणि शिक्षण - सचिन जोशी लोकजागर, २८ जून २०२०
- १४) ग्रामीण भागात ऑनलाईन शिक्षण पर्याय की अडथळा ? - विनया पिंपळे , विवेक ,२४ जून २०२०
- १५) कोरोनाचा शिक्षणाला फटका - हर्षदा शिनकर , दैनिक महानगर , २५ मे २०२१
- १६) गोरगरिबांचे शिक्षण - मयूर मधुकर जोशी , परभणी , जागृत महान राज्य , ४ जून २०२०
- १७) ऑनलाईन शिक्षण स्वरूप व संधी - प्रा . गजेंद्र देवडा , ३० मे २०२०
- १८) शिक्षण आणि शिक्षण क्षेत्र वाचवा - राजू सहस्रबुद्धे , महाराष्ट्र एज्युकेशन सोसायटी
- १९) आंतरजाल

उच्च शिक्षणामध्ये ग्रंथालयीन सेवेत माहिती आणि कम्युनिकेशन तंत्रज्ञानाचा प्रभाव

माधव गोरख घोडके

ग्रंथपाल, शारीरिक शिक्षण महाविद्यालय, बीड

ghodake.madhavg@gmail.com

मो. 9511989898

गोषवारा:

आयुष्याच्या सर्व पैलूंमध्ये माहिती आणि संप्रेषण तंत्रे सामान्य स्थानी संस्था बनली आहेत. वीस वर्षांपासून माहिती तंत्रज्ञानाचा वापर मूलभूतपणे व्यवसायातील आणि शासनाच्या जवळजवळ सर्व प्रकारच्या सराव आणि प्रक्रियांमध्ये बदलला आहे. शिक्षण ही अतिशय सामाजिक दृष्ट्या सक्रिय आहे आणि गुणवत्तेची शिक्षण परंपरागतपणे विद्यार्थ्यांशी उच्च प्रमाणात वैयक्तिक संदर्भ असलेल्या मजबूत शिक्षकांशी संबंधित आहे. शिक्षण क्षेत्रातील विकास आणि मानवी क्रियाकलापांच्या प्रत्येक क्षेत्रात त्याचा अनुप्रयोग वेगाने वाढत आहे. जग वेगाने डिजिटल मीडियामध्ये जात आहे आणि माहितीमध्ये माहिती तंत्रज्ञानाचा प्रभाव अधिकाधिक महत्वाचा होत आहे आणि 21 व्या शतकात माहिती तंत्रज्ञानाचा महत्व वाढतच राहिल आणि विकास चालू राहिल. माहिती, विशेषतः माहिती हाताळणीच्या क्षेत्रामध्ये, माहिती तंत्रज्ञानाचा अर्थ, संगणक, आणि संप्रेषण आणि स्टोरेज तंत्रज्ञानामुळे माहिती संग्रह, संग्रह संस्था, प्रक्रिया, विश्लेषण, सादरीकरण आणि माहिती प्रसारित करण्यात मदत होते. ग्रंथालये आणि माहिती केंद्रे त्यांच्या अंतिम वापरकर्त्यांना माहिती पाठविणे, आयोजन करणे आणि प्रसार करणे या प्रक्रियेशी संबंधित आहेत ज्याने अत्याधुनिक माहिती तंत्रज्ञानाचा उत्तम वापर करण्यासाठी उपयुक्त बनविले आहे. अलीकडेच आम्ही रीप्रोग्राफिक आधुनिक संगणक आणि ऑडिओ आणि व्हिडिओ तंत्रज्ञानासारख्या संप्रेषण तंत्रज्ञानाचा उपयोग करून अधिक अधिक ग्रंथालय पहात आहोत, डेटाबेस, सीडी-रोम इत्यादींवर प्रवेश करण्यावर. या पेपरमध्ये उच्च शिक्षणातील ग्रंथालयांवरील माहिती आणि संप्रेषण तंत्राचा प्रभाव दिसून येतो.

परिचय:

21 व्या शतकातील ज्ञान आधारित समाज तयार करण्याचा एक शक्तिशाली साधन आहे. म्हणून देशाला राष्ट्रीय विकासाच्या महत्वपूर्ण घटकांपैकी एक म्हणून ओळखले जाते आणि उच्च शिक्षणासाठी देशासाठी महत्वपूर्ण आहे. देशाच्या सामाजिक व आर्थिक विकासात उच्च शिक्षण प्रणाली महत्वपूर्ण भूमिका बजावते. उच्च शिक्षणाने निरंतर आणि मानव समाजाच्या प्रगतीसाठी आधार बनविला आहे. माहिती तंत्रज्ञानाचा प्रभाव त्याच्या परिमाणात प्रचंड आणि वैश्विक आहे. ते ग्रंथालयाच्या सर्व पैलूंचा अविभाज्य भाग बनतो आहे. यामुळे माहिती स्रोत सेवा आणि कर्मचारी कौशल्य आवश्यकता आणि वापरकर्त्यांची अपेक्षा यावर गंभीर परिणाम झाला आहे. आज आधुनिक ग्रंथालयाची यशस्वीता ही ग्रंथालयामधील नव नवीन तंत्रज्ञानाचा सर्वात प्रभावी उपयोग आणि रणनीतिक व्यवस्थापन यावर अवलंबून आहे. तंत्रज्ञानाच्या वापरासह वापरकर्ता डेस्कटॉपपर्यंत ग्रंथालयामधील सेवांपर्यंत पोहोचण्याची आवश्यकता आहे. त्यांच्या ग्रंथालयातील तंत्रज्ञानाचा वापर करणारे काही विद्यापीठ आणि महाविद्यालयीन ग्रंथालये त्यांच्या ध्येयांचा विशिष्ट उद्देश व उद्दीष्टांसह स्पष्टीकरण देतात, त्या प्रक्रियेत त्यांनी अंतिम वापरकर्ता आणि संसाधनांवर सराव प्रभावाचा अवलंब केला आहे आणि तंत्रज्ञानाद्वारे आवश्यक असलेल्या कौशल्यांचा अभ्यास केला आहे. माहिती तंत्रज्ञानाच्या अनुप्रयोगांमध्ये होणार्या बदलांसह माहिती तंत्रज्ञान साधने ग्रंथालयामध्ये वापरल्या जातात तेव्हा या सर्वोत्तम पद्धतींना सतत अद्ययावत करण्याची आवश्यकता असते. नवीन आणि सुधारित सेवा सिद्ध करण्यासाठी अंतिम पद्धतींमध्ये मूल्य जोडण्यात मदत करण्यासाठी किंवा नवीन पद्धतींचा वापर करणार्या अंतिम पद्धतींचा फायदा घेण्यासाठी

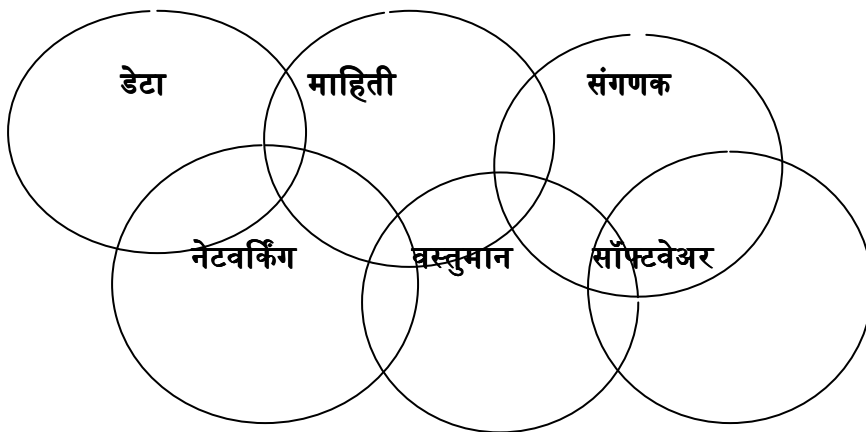
ग्रंथालयांना प्रोत्साहित केले जाते. माहिती तंत्रज्ञानाचा वापर विविध तंत्रज्ञानामध्ये आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर करणे आहे, ज्यामुळे निर्मिती, हस्तांतरण, संप्रेषण, प्रसार आणि माहिती पुनर्प्राप्त करण्याच्या आधुनिक तंत्रज्ञानात झालेल्या नवीन विकासाचा वापर करून माहिती अधिक उपयुक्त आणि महत्त्वपूर्ण बनते. सोप्या शब्दात, त्याच शब्दाचा अर्थ अलीकडील विविध प्रकारचे वस्तुमान आणि विकसित तंत्रांचा वापर करणे आणि ग्रंथालयांमध्ये माहिती सेवा प्रदान करण्याच्या पद्धती तसेच माहिती केंद्रे आज संगणकाद्वारे प्रदान केली जात आहे. माहिती स्रोत आणि डेटाबेस भारतातील अनेक सॉफ्टवेअर उद्योग ग्रंथालयांमध्ये डिजिटल स्वरूपात तयार केले जातात. माहिती तंत्रज्ञान शिक्षण आणि शिकण्याच्या मूलभूत तंत्रज्ञानात मूलभूत बदल दर्शवते. उच्च शिक्षणामध्ये शिक्षण उत्पादकता वाढवण्याची त्याची क्षमता मजबूत आहे. देशाच्या एकूण विकासासाठी उच्च शिक्षण महत्वाची भूमिका बजावते. शिक्षण, प्रबुद्धीची कधीही न संपणारी प्रक्रिया, एका व्यक्तीला केवळ एक जबाबदार नागरिक होण्यासाठी अधिकार नाही, अर्थपूर्ण जीवन जगणे; दारिद्र्य, अज्ञान आणि असमानता कमी करण्यासाठी हे सर्वात शक्तिशाली साधन आहे. म्हणूनच भारताच्या आर्थिक आणि सामाजिक विकासासाठी, खासकरून गरीब आणि ग्रामीण जनतेसाठी दर्जेदार शिक्षणात प्रवेश सुनिश्चित करावा लागेल.

व्याख्या:

- १) ए.एल.ए. शब्दकोष व ग्रंथालय आणि माहिती विज्ञान (१९८३) प्रमाणे, "माहिती तंत्रज्ञान हा संगणक आणि इतर तंत्रज्ञानाचा विनियोग संपादन आणि संघटनेसाठी उपयोग आहे."
- २) यूनेस्को "आयटी वैज्ञानिक आणि अभियांत्रिकी विषयक व माहिती हाताळणी व प्रक्रियांमध्ये वापरल्या जाणार्या व्यवस्थापन तंत्रज्ञानाचा, त्यांचे अनुप्रयोग, संगणक आणि पुरुष व मशीन्स यांच्याशी संवाद, आणि संबंधित सामाजिक, आर्थिक आणि सांस्कृतिक बाबी म्हणून परिभाषित करते".

माहिती तंत्रज्ञानाचे घटक:

तंत्रज्ञानातील बदल आमच्या समाजात एक चालक शक्ती बनत आहे, माहिती तंत्रज्ञानाचा वापर तंत्रज्ञानाच्या गटासाठी केला जाणारा एक सामान्य शब्द आहे जो आधुनिक तंत्रज्ञानातील मुख्य घटक असून आधुनिक ग्रंथालय आणि माहिती प्रणालीमध्ये सर्वाधिक संबंधित आहे.

माहिती तंत्रज्ञान आधारित सेवांचे वर्गीकरण:

माहिती तंत्रज्ञान सेवा तीन मुख्य निकषांच्या आधारावर आयोजित केली जाऊ शकते.

- I) उपकरणे आणि सुविधा.
- II) ग्राहक सेवा

III) इलेक्ट्रॉनिक स्रोत.

I) उपकरणे आणि सुविधा:

१) **संगणक:** ग्रंथालयातील माहिती तंत्रज्ञान सक्षम सेवांची यशस्वीता म्हणजे आधुनिक तंत्रज्ञानामध्ये प्रदान केलेल्या उपकरणाच्या कार्यक्षमतेवर आधारित आहे.

२) **ओपेक:** एक ऑनलाइन सार्वजनिक कॅटलॉग (ओपीएसी) लायब्ररी किंवा ग्रंथालयांच्या गटाद्वारे ठेवलेल्या सामग्रीचे ऑनलाइन डेटाबेस आहे. लायब्ररीमध्ये शोधण्यासाठी वापरकर्त्यांना लायब्ररी कॅटलॉग शोधा.

३) **युनियन कॅटलॉग:** युनियन कॅटलॉग हे अनेक ग्रंथालयांच्या संग्रहाचे वर्णन करणारे एकत्रित लायब्ररी कॅटलॉग आहे. पुस्तक स्वरूप, मायक्रोफॉर्म नेटवर्क केलेल्या इलेक्ट्रॉनिक डेटाबेससह मीडिया श्रेणीमध्ये तयार केले गेले आहे. युनियन कॅटलॉग ग्रंथालयेसाठी उपयुक्त आहेत, कारण ते इतर ग्रंथालयांमधील आंतर-लायब्ररी सेवांद्वारे सामग्री शोधण्यासाठी आणि विनंती करण्यास मदत करतात.

४) **आरएफआयडी:** रेडिओ वारंवारता ओळख शब्दकोषांच्या वापरासाठी रेडिओ लाईव्ह वापरणार्या शब्दांसाठी वापरली जाते वैयक्तिक आयटम स्वयंचलितपणे आरएफआयडी बारकोड सारख्याच वापरले जातात.

५) **सीडीरॉम:** सीडी रोममध्ये शैक्षणिक ग्रंथालयातील कार्य आणि सेवांच्या मार्गावर जास्त इनपुट आहे ते त्यांच्या वापरकर्त्यांना देतात.

६) **स्कॅनर:** संगणनात, एक प्रतिमा स्कॅनर बर्याच वेळा केवळ स्कॅनरकडे संक्षेप केले जाते जी प्रतिमा, मुद्रित मजकूर, हस्तलेखन किंवा वस्तू स्कॅन करते आणि डिजिटल प्रतिमामध्ये रूपांतरित करते.

७) **टेल टेक्स्ट:** टेल टेक्स्ट ही १९७० च्या दशकाच्या सुरुवातीस युनायटेड किंगडममध्ये विकसित केलेली एक टेलिव्हिजन माहिती पुनर्प्राप्ती सेवा आहे. टेलि टेक्स्ट माहिती प्रसारित टेलिव्हिजन सिग्नलमधील प्रतिमा फ्रेम दरम्यान उभ्या रिक्त अंतरावर प्रसारित केली जाते.

८) **फॅक्सिमिल:** एक प्रतिकृति जुन्या पुस्तक, हस्तलिखित, नकाशा कला, किंवा ऐतिहासिक मूल्याच्या इतर आयटमचे पुनरुत्पादन आहे जे शक्य तितके मूळ स्रोताशी सत्य आहे.

९) **छायाचित्र:** एक छायाचित्रकार ही अशी मशीन आहे जी कागदपत्रांची कॉपी आणि इतर व्हिज्युअल प्रतिमांची द्रुतगतीने आणि स्वस्त छायाचित्रण मोठ्या प्रमाणावर वापरली जाते.

१०) **बारकोड:** मुद्रित बारकोड वाचण्यासाठी बारकोड वाचक इलेक्ट्रॉनिक डिव्हाइस आहे.

II) ग्राहक सेवा:

१) दस्तऐवज वितरण सेवा. २) इंटर लायब्ररी कर्ज सेवा.

३) इंडेक्सिंग आणि अॅम्परिस्टिंग सेवा. ४) चॅट सेवा.

५) वर्तमान जागरूकता सेवा. ६) माहितीचे निवडक प्रसार.

७) स्कॅन केलेल्या प्रती. ८) बुलेटिन बोर्ड सेवा.

९) इलेक्ट्रॉनिक सेवा आणि ई-स्रोत. १०) डिजिटल ग्रंथालय.

III) इलेक्ट्रॉनिक स्रोतः

- १) ऑडिओ व्हिड्युअल साहित्य. २) इंटरनेट.
- ३) ग्रंथालय वेबसाइट ४) डेटा बेस.

निष्कर्षः

देशाच्या एकूण विकासासाठी उच्च शिक्षण महत्वाची भूमिका बजावते म्हणून अत्याधुनिक माहिती तंत्रज्ञानाचा उत्तम वापर करण्यासाठी उपयुक्त बनविले आहे. तंत्रज्ञानाने ग्रंथालयासाठी अनेक साधने आणि तंत्रे तयार केली आहेत आणि भविष्यात देखील असे करणे सुरू ठेवेल. आज ग्रंथालयांचे वातावरण वेगाने बदलत आहे. नवीनतम माहितीमध्ये प्रवेश करण्यासाठी माहिती तंत्रज्ञानाचा नवीन ट्रेडमध्ये एक उत्कृष्ट आधारभूत संरचना आहे. सध्याच्या ग्रंथालयातील माहिती तंत्रज्ञानाचा वापर योग्य मिळविण्यासाठी आशावादी आहेत योग्य वेळी योग्य ठिकाणी आणि योग्य किंमतीत माहिती. हे ग्रंथालयाची प्रगती करण्यास मदत करते. ग्रंथालयाच्या ग्राहकांना चांगल्या सेवा प्रदान करण्यासाठी माहिती तंत्रज्ञानाने जागतिक सीमा, नवीन उपकरणे आणि पद्धती आपल्या ग्राहकांना उत्तम सेवा प्रदान करण्यास मदत करतात.

References:

- 1) Kumar S. G.(2003) Information Technology Basic Concepts,New Delhi, B.R. Publication
- 2) Amjad, Ali.(2004) Information Technology and Libraries, New Delhi, Ess Publication.
- 3) Devarajan, G.(1999) Information Technology in Libraries, New Delhi, Ess Publication.
- 4) Singh, M .P.(2004) Use of Information Technology in Library and Information Science,
- 5) PujarS.M.(2007) Information Technology use by Economist:A study Annals of Library Information Studies, Vol.54, Dec, 2007.
- 6) Dabas C.(2008)Information Technology Applications for TQM and Library Marketing, Delhi

ग्रंथपालन व्यवसाय व भावीकाळातील संशोधन

प्रा. अनिल आनंदराव जेवळीकर

श्रीमान भाऊसाहेब झाडबुके

महाविद्यालय, बार्शी

सार:

माहिती युगात वाचकांच्या माहितीच्या गरजा यामध्ये विविधता आली आहे तंत्रज्ञानाच्या उपयायोजना मुळे ग्रंथालय आधुनिक रूप धारण करू लागली आहे बदलत असलेल्या परिस्थितीत यांचा सर्वांगीण विचार करून भविष्यकालीन परिस्थितीचा अंदाज बांधणे गरजेचे आहे त्यामुळे ग्रंथपालन व्यवसायावर फार मोठी जबाबदारी येऊन पडली आहे सदरील शोधनिबंधात ग्रंथपालन व्यवसायावर भावी काळातील बदलास सामोरे जाण्यासाठी भावी काळातील संशोधन याचा आढावा घेण्यात आला आहे.

शोधसंज्ञा : फ्युचर्स रिसर्च, सिनेरिओरायटिंग, डेलफी टेक्निक, ट्रेण्डएक्स्ट्रपोलेशन

प्रस्तावना:

माहितीच्या परिस पोटाळा यशस्वीपणे तोंड देण्यासाठी ग्रंथालय महत्त्वाची भूमिका बजावत असतात त्यासाठी पारंपारिक ग्रंथालये ही आधुनिक स्वरूप घेऊ लागली आहे ग्रंथालय नवीन तंत्राचा वापर दैनंदिन व्यवहारात करू लागली आहे त्यांच्या ज्ञानाच्या उपाययोजना आणि ग्रंथालयाचे स्वरूप बदलू लागली आहे कालांतरानी स्वरूप कसे असेल वाचकांचा ग्रंथालयाकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन कसा असेल वाचकांच्या भविष्यकाळातील गरजा काय असते सर्व भविष्यकालीन परिस्थितीचा सर्वांगीण विचार करण्याची वेळ आली आहे इतर सामाजिक शास्त्रांमध्ये सुद्धा अशा प्रकारचे संशोधन सुरू आहे सतत बदलत असलेल्या परिस्थितीचा काही काळानंतर च्या स्वरूपात अत्यंत शास्त्रशुद्ध रीतीने अंदाज बांधून परिस्थितीत नियंत्रित ठेवण्याचे मार्ग हे फ्युचर्सर्विस चे भावी काळासंबंधी च्या या संशोधनात संभाव्य गोष्टी सूचित करतो काय घडू शकेल यासंबंधीचे संशोधकांनी केलेले ते भाष्य होते झालेल्या परिस्थिती च्या आधारे वस्तुनिष्ठपणे आणि तर्कशुद्ध रित्या संशोधकांनी निश्चित केलेली प्रतिमा भावी काळासंबंधी संशोधन संभाव्य गोष्टी सूचित करतो काय घडू शकेल यासंबंधीचे भाष्य असते अलिहून टॉफलर यांच्या मते संशोधन किंवा भविष्यवेते भविष्य काळाबद्दल ठाम विधाने न करता परिस्थितीत स्थिर नसून प्रवाही असल्याने उपलब्ध होणाऱ्या वेगवेगळ्या पर्याय कडे लक्ष वेधतात . ई. मरिसनयांच्या Future Research In Librarianship या लेखात असे लिहिले आहे की भावी काळात संबंधित संशोधन म्हणजेपुढे घडणाऱ्या संभाव्य गोष्टी किंवा घटना यांच्या आतापर्यंत झालेल्या परिस्थितीचा आधारे वस्तुनिष्ठपणे आणि तर्कशुद्ध रित्या संशोधकाने निश्चित केलेली प्रतिमा व त्याबद्दल त्यांनी व्यक्त केलेली त्याची मनोधारणा. भावीकाळासंबंधी किंवा संभाव्य घटना संबंधी अभ्यास करण्याचे एकूण तीन तंत्रे आहेत त्यामध्ये 1. सिनेरिओरायटिंग 2. डेलफी 3 ट्रेण्डएक्स्ट्रपोलेशन भावीकाळातील संशोधन आणि त्यातील तंत्रे जाणीव ग्रंथालयाच्या क्षेत्रात पन्नास वर्षांपूर्वी झाली फ्रेमंट रायटर यांनी 1994 मध्ये The Scholar &The Future of Research Libraries या ग्रंथालयात सिनेरिया रायटिंग आणि फोरकास्टिंग या तंत्राचा वापर केला फोरकास्टिंग म्हणजे ट्रेण्डएक्स्ट्रपोलेशन. सिनेरिओरायटिंग आणि डेलफी तंत्राचा अवलंब करताना संशोधकाचा दृष्टिकोन तुलनात्मक असतो व फोरकास्टिंग व मध्ये संख्यात्मक असतो. ग्रंथालयाच्या व्यवस्थापन किंवा ग्रंथपालन व्यवसायाच्या दृष्टीकोनातून भावी काळातील संशोधन या विषयाला अत्यंत महत्त्व प्राप्त झाले आहे ग्रंथालय ही एक वृद्धिष्णू संस्था असल्यामुळे तिच्यात होणारी सततची प्राकृतिक वाढ आणि जागा, इमारत , फर्निचर यांची भासणारी गरज आणि त्याच बरोबर अनुदानात होत असलेली कपात यामुळे भावी काळात संशोधन याला महत्त्व प्राप्त झाले आहे.

सिनेरिओरायटिंग

सिनेरिओरायटिंग म्हणजे आतापर्यंत घडत आलेल्या परिस्थितीच्या आधारे पुढे घडणाऱ्या गोष्टी कमान घटना यांचे वस्तुनिष्ठपणे आणि तर्कशुद्ध रित्या केलेले चित्रण या तंत्राची सुरुवात प्रथम फ्रेंचसाहित्य. Around the world in Eighty Days कादंबरी सन 1850 मध्ये चे लेखक लेखक इयूल व्हेर्न यांनी केली. ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र या तंत्राचा अवलंब अनेक बाबतीत केला हे सांगता येते १९६४ मध्य व्हेर्नर क्लॅप यांच्या The Future o Research Libraries या ग्रंथात करण्यात आला. त्यानंतर जेसी आर. लिकलाडर यांनी लिहिलेल्या Libraries of the Future मधील डिजिटल ग्रंथालय आणि व्हर्च्युअल ग्रंथालय आता सर्वत्र दिसू लागले आहे.

डेल्फीतंत्र:

डेल्फीतंत्रहे पॅनल तंत्र म्हणून ओळखले जाते एखाद्या गुंतागुंतीच्या समस्येवर चर्चा करण्यासाठी एका तज्ञांचा गट एकत्र येतो आणि समस्येवर तोडगा निघू शकेल असा पर्यायी मार्ग काढतोय या गटातील तज्ञ एकमेकांसमोर चर्चा करत नाही त्यांना या पॅनलच्या एकमेकांच्या सदासत्वा विषयी कल्पना नसते एक मत होण्यासाठी या पॅनल अनेक चर्चा होत असतात बूशा आणि हर्टर यांच्या मते अत्यंत काळजीपूर्वक नियुक्त केलेल्या आणि एकमेकांची ओळख न पटलेल्या तरुणांच्या एका गटाचे एखाद्या प्रश्नाबद्दल एक मत घडवून आणण्याचा डेल्फी तंत्र हा उत्तम मार्ग आहे 1953 मध्ये प्रथम अमेरिकेतील ग्रँड कॉर्पोरेशन हे तंत्र आपल्या संशोधनासाठी निवडले.

ट्रेण्डएक्स्ट्रपोलेशन

याद्वारे संख्यात्मक विश्लेषण हा द्वारे आणि आरे की सादरीकरणाच्या सहाय्याने नजीकच्या भविष्यकाळात आतील संभाव्य गोष्टी किंवा घटना यांच्याकडे या तंत्राद्वारे लक्ष वेधले जाते या मधील आरे की सादरीकरण नेहमी रेखा लेखाच्या सहाय्याने करण्यात येते. या आलेखात अस्थिर घटक नेहमी आडवे रेषेवर दाखविण्यात येतो आलेखाची उभ्या रेषेवर आकडेवारी दिली जाते या तंत्राचा वापर ए एन रसाळ यांनी आपल्या Space management to Jaykar Library in Year 2001 या पुणे विद्यापीठाच्या m.lib शिक्षणक्रमासाठी सादर केलेल्या प्रबंधासाठी केला यामध्ये त्यांनी ग्रंथालयातील संभाव्य वाढीचा शोध घेतला ग्रंथसंग्रह विद्यार्थी संख्या पीएचडी चे विद्यार्थी अस्तित्वात असलेल्या इमारती संबंधित सर्वसामान्य परिणाम या सर्व गोष्टींच्या संदर्भात हा शोध घेण्यात आला

ग्रंथपालन व्यवसाय आणि भावी काळातील संशोधन

डॉक्टर डी एन मार्शल यांच्या मते ग्रंथालय शास्त्र हे सर्व शास्त्राचे शास्त्र आहे या विधाना वरून माणसाला ज्ञान प्रवृत्त करण्याचा वसा घेतलेले माध्यम म्हणून ग्रंथालयांचा परिचय होतो सध्याच्या माहिती परिस्फोटातील युगात ग्रंथालय ज्ञानपिपासू बौद्धिक देवाणघेवाण मधील एक महत्त्वाचा घटक बनला आहे. थोडक्यात सध्याच्या काळात या व्यवसायाला अनन्य साधारण महत्त्व प्राप्त झाले आहे.

विविध ज्ञानशाखातील वाढत्या संशोधनामुळे निर्माण होणारी माहिती संकलित केलेले ग्रंथ, नियतकालिके माहितीच्या देवाणघेवाणीचे आलेली शीघ्रता या सर्व बाबींमुळे या क्षेत्रात कमालीचे महत्त्व प्राप्त झाले आहे विसाव्या शतकात माहिती-तंत्रज्ञान प्रचंड प्रगतीमुळे प्रत्येक क्षेत्रात संगणकीकरणाच्या महत्त्व वाढले आहे ग्रंथालय क्षेत्रालाही वाचकांना त्यांच्या विषयातील जुनी व अध्यावत माहिती त्वरित उपलब्ध करून देण्यासाठी माहितीशास्त्र विशाखा विकसित झाली व माहिती शास्त्राच्या प्रसाराने ग्रंथालय व्यवस्थापन यांच्या पारंपारिक कल्पना ढासळून पडल्या आहेत.

भारतात आजही अनेक ग्रंथालयात पारंपारिक पद्धतीने ग्रंथालय व्यवस्थापन केले जाते आधुनिकतेचे वारे स्पर्श करायला ही ग्रंथालय घाबरतात आहेत का अशी शंका समोर येते ग्रंथालय देखील एक समाज व्यवस्था आहे असे मानून त्यांना आधुनिक ते रूप देणे आवश्यक आहे याची सर्व जबाबदारी ग्रंथपालन

व्यवसायावर येऊन पडत आहे. ग्रंथालयाच्या योगदानाचा पारंपारिक पद्धतीकडे पाहून बदलत्या समाज करायचे आहे हे या युगातील ग्रंथपालांनी शिकणे गरजेचे आहे समाजव्यवस्थेच्या बदलत्या स्वरूपास अर्थातच आधुनिक तंत्रज्ञान कारणीभूत आहे आणि ग्रंथालयाच्या संदर्भात माहिती तंत्र ज्ञान कारणीभूत आहे ग्रंथालयाचे योगदान माहिती तंत्रज्ञानाच्या सहाय्याने कसे प्रस्थापित करावयाचे आहे हे ग्रंथपालांना जाणून घेतले पाहिजे तंत्रज्ञान व विशेषतः माहिती तंत्रज्ञान हे नीट पणे म्हणजे त्यामध्ये संपूर्ण करून जाणून घेऊन वापरल्यास ते एक साधन म्हणून वापरता येते अशा अत्याधुनिक तंत्रज्ञानामुळे पालन व्यवसायाला एक नवीन दृष्टी मिळेल भावी काळातील संशोधन दिशा मिळेल त्यासाठी ग्रंथपालांनी काही विशेष प्रयत्न करणे आवश्यक आहे

- त्यामध्ये प्रथम ग्रंथपालांनी स्वतः पुढाकार घेऊन माहिती तंत्रज्ञानाची जास्तीत जास्त माहिती करून घेतली पाहिजे त्यासाठी संगणक तंत्रज्ञान शिकले पाहिजे व त्यात प्राविण्य मिळवले पाहिजे
- त्यामध्ये दुसरी पायरी म्हणजे ग्रंथालयाच्या संगणकीकरणासाठी विशेष प्रयत्न केले पाहिजे .अद्यावत ग्रंथालय प्रणालीचा वापर ग्रंथालयीन दैनंदिन व्यवस्थापनात करावा
- तिसरी पायरी म्हणजे ग्रंथखरेदी बरोबर अत्याधुनिक ग्रंथत्तर साहित्यसीडी डीव्हीडी यासारखे इलेक्ट्रॉनिक माध्यम खरेदी करणे व त्याहाताळून त्यातील माहितीचा स्वतःचा परिचय करून घेतला पाहिजे
- त्यानंतर ची पुढची चौथी पायरी म्हणजे सदैव प्रगल्भ होत जाणारी इंटरनेटच्या संगणकीय जाळ्याचा परिचय करून घेणे त्यावर प्रभुत्व मिळवणे व त्याचा वापर ग्रंथपालन व्यवसाया साठी करणे तसेच इंटरनेटद्वारे अत्यंत मौलिक माहिती मिळवणे. वेगवेगळ्या डेटाबेसेस, ई-संसाधनेयांचा वापर वाचकांच्या माहितीच्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी जास्तीत जास्त प्रयत्न केले पाहिजे.
- वाचकांच्या बदलत्या गरजा आणि त्यापूर्ण करण्यासाठी ग्रंथालयांनी आधुनिकतेची कास धरली पाहिजे.
- ग्रंथालया प्रत्यक्ष येऊ न शकणाऱ्या वाचकांशी संप्रेषण करणे अशा विविध बाबींवरून आपणास लक्षात येते की ग्रंथपालन हा केवळ ग्रंथाचे संग्रहण करणारा नसून तो माहिती व्यवस्थापक किंवा माहिती अधिकारी यासारख्या भूमिका बजावत आहे. "Present is the child of past and Father of Future याउक्ती प्रमाणे ग्रंथालयशास्त्र हे संप्रेषण अवस्थेतून जात आहे. त्यामुळे ग्रंथपालन व्यवसायावर मोठी जबाबदारी येऊन पडली आहे नवीन नवीन तंत्रज्ञानाचा वापर व्यावसायिक नितीन नवीन तंत्रज्ञान आत्मसात करण्याची उर्मी यावर ग्रंथालयाचा विकास अवलंबून आहे त्यासाठी ग्रंथपालांनी विशेष तयारी करणे आवश्यक आहे.

भविष्यकाळाचा हाच आधार:

कोणत्याही देशाचा विकास हा त्या देशात होणाऱ्या संशोधन नवनवीन शोध तंत्रज्ञान यावर अवलंबून असतो ग्रंथालय शास्त्र हे शास्त्राचे शास्त्र असल्यामुळे कोणत्याही संशोधन प्रक्रियेत महत्त्वाची भूमिका बजावत असते यासाठी ग्रंथालयाचा केंद्रबिंदू म्हणून ग्रंथपाल आवर मोठी जबाबदारी असते विकासाच्या दृष्टीने कोणत्याही देशाला अद्यावत माहिती प्रणाली आवश्यक असते बदलत्या परिस्थितीत ग्रंथालयात बदल घडवून आणणे गरजेचे आहे थोडक्यात असे म्हणता येईल की माहिती तंत्रज्ञानामुळे शैक्षणिक, वैज्ञानिक क्षेत्रात बरेच बदल होत आहेत त्यास सामोरे जाण्यासाठी पारंपरिक ग्रंथपालन अपुरे पडणार नाही ग्रंथपालास त्यासाठी तयारी करावी लागेल. त्यामध्ये मुख्य म्हणजे स्वतःच्या बदलासाठी स्वतःची मानसिक तयारी करावी लागेल ती तयार कार्यप्रवृत्त होण्यासाठी टाकलेली पावले असेल दुसरा भाग म्हणजे स्वतः तंत्रज्ञान प्रवीण व तिसरा भाग म्हणजे आपल्या सहकार्या कार्यप्रवृत्त करणे व चौथा भाग म्हणजे आपल्या ग्रंथालयाच्या कोशातून बाहेर पडून सर्व घटकांची संपर्क वाढवणे व शेवटचा भाग म्हणजे आपली व्यावसायिक संघटना मजबूत करणे या बाबींवर भावी काळातील विकास संशोधन अवलंबून आहे.

थोडक्यात असे म्हणता येईल की ग्रंथपालन व्यवसायातील व्यक्तींनी आपली मानसिकता बदलून नवीन तंत्रज्ञानाचा अभ्यास व वापर करून भविष्यकालीन परिस्थितीस सामोरे जावे लागेल

संदर्भग्रंथसूची :

1. गुरव अनंत., विश्व ग्रंथालयाचे; डोंबिवली: आरती प्रकाशन, 1998. पृ .141, 151.
2. रिसवडकर, म. रा., माहितीसंकलन, विश्लेषण सादरीकरण, नाशिक:यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ, पृ. 28-30.
3. दळवी, महेश, ज्ञानगंगोत्री, नाशिक. य. च. म. मु. विद्यापीठ, पृ. -42-28
4. संशोधन मार्गदर्शक मालिका 1-11, यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ, नाशिक
5. Busha G.H & Harter S.P.1980 Research Methods in Librarianship ,London: Academic press
6. <https://www.journals.elsevier.com/library-and-information-science-research>

दौलतमंगल किल्ला

कु. निता अंकुश टेंगले

संशोधक विद्यार्थिनी (पीएच.डी)

इतिहास विभाग,

सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ,

पुणे - ४११००७

मो. नं. ८३०८३५२५२०, ७४९८७३११०१

ईमेल - nitatengle123@gmail.com

व्यक्ती, समाज, स्थल आणि काल या अनुबंध चतुसृष्टीतील मानवाची सर्वांगी कहाणी म्हणजे इतिहास होय. कालचक्राबरोबर इतिहास घडत राहतो, परंतु घडणाऱ्या इतिहासातील जो लिहिला जातो त्यास आपण 'इतिहास' म्हणून ओळखतो. इतिहास अभ्यासामध्ये आधुनिक काळात विविध प्रकार निर्माण झाले आहेत. राजकीय, घटनात्मक, सामाजिक, आर्थिक, कायद्याचा, राजनैतिक, लष्करी, वैचारिक आणि धार्मिक इतिहास इ. प्रकार होय. आपण ज्या परिसरात वास्तव्य करतो त्या परिसराविषयीच्या इतिहासाची माहिती असणे आवश्यक आहे. या प्रवाहातूनच इतिहास अभ्यासाची जी शाखा उदयास आली ती म्हणजे 'स्थानिक इतिहास' होय^१.

स्थानिक इतिहास या आधुनिक इतिहासलेखनप्रवाहाच्या माध्यमातून आपल्या परिसरातील सूक्ष्म इतिहासलेखनास प्रोत्साहन मिळाले आहे. स्थानिक इतिहासलेखनाच्या कक्षात गाव, खेडे, तालुका, शहर, प्राचीन मंदिरे, वास्तू, किल्ले, घाटमार्ग यांसारख्या विषयांवर संशोधन केले जाते. याच पार्श्वभूमीवर पुणे जिल्ह्यातील दौंड तालुक्याच्या भौगोलिक दृष्ट्या पश्चिम सीमेवर असणारा दौलत मंगल किल्ला हा प्रस्तुत शोधनिबंधाचा विषय म्हणून निवडला आहे.

दौलत मंगल किल्ला:-

मानवाच्या काही मूलभूत संकल्पनांपैकी किल्ला अथवा दुर्ग ही एक संकल्पना आहे. "संपूर्ण राज्याचे सार ते दुर्ग. दुर्ग नसता मोकळा देश परचक्र येताच निराश्रय प्रजा भग्न होऊन देश उध्वस्त होता.... हे राज्य तरी तिर्थरूप थोरले कैलासवासी स्वामींनी गडांवरूनच निर्माण केले..... गडकोट विरहित जे राज्य त्या राज्याची स्थिती म्हणजे अभ्रपटल न्याय आहे. याकरिता ज्यास राज्य पाहिजे त्याणे गडकोट हेच राज्य, गडकोट म्हणजे राज्याचे मूळ, गडकोट म्हणजे खजीना, गडकोट म्हणजे सैन्याचे बळ, गडकोट म्हणजे राज्यलक्ष्मी..... गडकोट म्हणजे सुखनिद्रागार किंबहुना गडकोट म्हणजे आपले प्राणरक्षक, यैसे चित्तास आणीन कोव्हाचे भरवशावर न जाता, आहे त्याचे संरक्षण करणे व नूतन बांधणे याचा हव्यास स्वतःच करावा."^२ रामचंद्रकांत अमात्य यांच्या 'आज्ञापत्रा'तील या उल्लेखावरून भारतीय इतिहासातील किल्ल्यांचे महत्त्व लक्षात येते.

प्राचीन काळापासून 'दुर्ग' या संकल्पनेचा एकच अर्थ घेतला गेला आहे. 'गमनायदुष्कर इति दुर्गः किंवा दुःखेन गच्छत्यत्ररिफः सः दुर्गः' अर्थ असा की जिथे जाणे, ज्यावर चढून जाणे, ज्यात प्रवेश करणे कठीण अशी डोंगर-उंची म्हणजे दुर्ग किंवा जिथे शत्रूला राज्यद्रोही तसेच आतंकवाद्यांना प्रवेश करणे दुष्कर असे सुरक्षित स्थान म्हणजे दुर्ग. 'किल्ला' हा मूळचा अरबी शब्द आहे. 'गड' किंवा 'गढ' हा हिंदुस्थानी शब्द. दुर्ग हा संस्कृत शब्द आहे. लहान आकाराच्या किल्ल्यांना कोट, गढी असे संबोधतात. भारतामध्ये प्राचीन काळापासून संरक्षणासाठी किल्ले बांधण्याची कला अस्तित्वात होती. मध्ययुगामध्ये भारतावर वर्चस्व मिळवण्यासाठी प्रयत्न करणाऱ्या इस्लामी राज्यकर्त्यांनाही किल्ल्यांचे महत्त्व माहित होते.^३

प्राचीन भारतीय वाङ्मयामध्ये विविध ठिकाणी किल्ल्यांचा उल्लेख आला आहे. ऋग्वेदामध्ये किल्ल्याचा उल्लेख 'पूर' असा केला आहे. ऐतरेय ब्राह्मण ग्रंथामध्ये असुरांपासून यज्ञाचे संरक्षण करण्यासाठी किल्ल्यांचा उपयोग होतो असा उल्लेख आला आहे. मत्स्यपुराणामध्ये किल्ल्यांचे प्रकार सांगितले असून त्यापैकी डोंगरी किल्ला सर्वोत्तम आहे असे प्रतिपादन केले आहे.^४

दुर्गव्यवस्थेत सपाट भूमीवरील भूईकोट, डोंगरदऱ्यांच्या प्रदेशातील डोंगरी किल्ले आणि सागरी किनारपट्टीवरील जलदुर्ग अथवा जंजिरे यांचा समावेश होतो. महाराष्ट्राचे कोकण व देश असे दोन प्रमुख भूभाग करणाऱ्या सह्याद्रीच्या परिसरात आपणास शेकडो डोंगरी किल्ले पहावयास मिळतात.^५ याच सह्याद्रीच्या परिसरातील एक डोंगरी किल्ला म्हणजे दौलतमंगल हा डोंगरी किल्ला आहे.

मराठा कालखंडामध्ये महत्त्वपूर्ण ठरलेल्या किल्ल्यांपैकी एक किल्ला म्हणजे पूर्वी पुणे व सुपे परगण्याचा एक भाग असणारा किल्ला दौलतमंगल किल्ला होय. इ.स. १६२९ च्या अखेरीस मुरार जगदेव या आदिलशाही सरदाराला एका मोठा सैन्यासह निजामशाहीवर आक्रमण करण्याकरिता रवाना करण्यात आले. त्याने पुणे शिरवळ व इंदापूर हे परगणे लुटले आणि पुण्याचा कसबा लुटून व जाळून त्याचा तट पाडून टाकला. त्यानंतर त्याने भुलेश्वर येथे दौलतमंगल नावाचा किल्ला बांधला आणि तिथे रायाराव नावाच्या सरदारास दोन हजार स्वारांसह ठेवून तो विजापुरला परत गेला.^६

दौलतमंगल मामल्याच्या कचेरीतुन ("अज दिवान मामले दौलतमंगल"). कऱ्हेपठार, तरफेतील एका गावाच्या हुद्देदारांना मोकदमांना व रयतेला पाठविण्यात आलेले १३ जून १६३० या तारखेचे एक पत्र उपलब्ध आहे. या नकलेत गावाचे नाव नमूद केलेले नाही. जिथे ते नाव लिहावयास हवे होते ती जागा मोकळी सोडली आहे. परंतु नक्कल विश्वसनीय आहे असे वाटते. पत्राच्या मायन्यात दिलेला शुहर सन व अखेरीस दिलेला सन परस्परांशी जुळते आहे. दौलतमंगलचा उल्लेख २५ जानेवारी १६३१ या तारखेच्या एका महजरातही आलेला आहे. हा महजर दौलतमंगल येथे झालेला असून त्याच्या सुरुवातीस महजराकरता भरलेल्या गोतसभेत उपस्थित असलेल्यांची जी यादी दिली आहे. तिच्यात दौलतमंगलचा हवलदार रायाराव याचे नाव सर्वात वर आहे. मूळ महजर उपलब्ध नाही. परंतु एका उत्तरकालीन महजर सतराव्या शतकातलाच आहे असे दिसते. दौलतमंगल चा उल्लेख असलेली जी थोडी कागदपत्रे उपलब्ध आहेत त्यापैकी एका पत्राची तारीख इ.स. १६२२ मध्ये आणि एका पत्राची तारीख इ.स. १६२८ मध्ये पडते. परंतु ती दोन्ही पत्रे बनावट आहेत.^७

दौलतमंगल हे आदिलशाहीतील एका नव्या मामल्याचे मुख्य ठिकाण करण्यात आले आणि त्या मामल्यात पुणे व सुपे या परगण्यांचा काही भाग समाविष्ट करण्यात आला. या नव्या मामल्यात पुणे परगण्याची कऱ्हेपठार तरफ आणि सुपे परगण्यातील काही गावे समाविष्ट केलेली होती. संपूर्ण पुणे परगणा मात्र दौलतमंगल मामल्यात समाविष्ट केलेला नव्हता. संपूर्ण सुपे परगणा देखील दौलत मंगल मामल्यात समाविष्ट केलेला नसावा. दौलतमंगल मामल्याच्या कचेरीतुन ("अज दिवान मामले दौलतमंगल") कऱ्हेपठार तरफेतील मोरगाव या गावाच्या हुद्देदारांना, मोकदमांना व रयतेला पाठविण्यात आलेले ३० एप्रिल १६६६ या तारखेचे एक पत्र उपलब्ध आहे. हा मामला अस्तित्वात असताना पाठविलेली जी पत्रे उपलब्ध आहेत त्यातले हेच सर्वात अलीकडच्या तारखेचे पत्र आहे. अर्थात निदान या तारखेपर्यंत तरी हा मामला अस्तित्वात होता. यानंतर लवकरच दौलतमंगल मामला विसर्जित करण्यात आला आणि त्यात असलेली पुणे व सुपे या परगण्यांमधील गावे पुन्हा त्या त्या परगण्यात सामाविष्ट करण्यात आली. असे एका महजरावरून दिसून येते.^८

सध्याची दौलतमंगल किल्ल्याची स्थिती पाहता भुलेश्वर टेकडीवर ते भग्न अवस्थेत शिल्लक आहे. दौलतमंगल किल्ल्याचे काही बुरुज आणि प्रवेशद्वार वगळता केवळ भग्नावशेष पाहण्यास मिळतात. मात्र या किल्ल्यातील भुलेश्वर मंदिर मात्र आजही आपले शिल्पसौंदर्य टिकून असल्याचे दिसते. परंतु या मंदिरातील अनेक सुंदर मूर्ती युद्धकाळात तोडल्या गेल्या आहेत. शिवपूर्व काळ व शिवकाळात दौलतमंगल किल्ल्याचे उल्लेख कागदपत्रातून आढळतात. पेशवेकाळात अनेक कागदपत्रातून दौलतमंगल किल्ल्यातील भुलेश्वर या मंदिराविषयी उल्लेख आढळतात.

दौलतमंगल किल्ल्याचे ठिकाण पूर्वी 'मंगलगड' म्हणून ओळखले जात होते. यादव कालखंडात हेमाडपंथी मंदिरे मोठ्या संख्येने बांधण्यात आली होती. या काळात भुलेश्वर चे मंदिर हेमाडपंथी शैलीत बांधण्यात आले असावे असे मानले जाते. पुढे मराठा कालखंडात मराठ्यांच्या हालचालीवर लक्ष ठेवण्यासाठी या ठिकाणी दौलतमंगल किल्ल्याची निर्मिती आदिलशाही सरदार मुरार जगदेव यांच्याकडून झाली.

म.के. ढवळीकर यांच्या 'मराठीशाहीतील शिल्पकला' ह्या लेखात भुलेश्वर मंदिराविषयी उल्लेख आढळतो. यवत (ता. दौंड) जि. पुणे येथील भुलेश्वर मंदिर तेराव्या शतकात यादवांच्या कारकीर्दीत बांधले गेले, ते हेमाडपंथी धाटणीचे आहे. या मंदिराच्या शिखरावरील मनोरे आणि कोनाडे हे नक्षीकामाने सुशोभित केले

गेले आहेत. ही नक्षी चुने गच्चीची असून ती वेलबुट्टीची आणि भूमितीजन्य आहे. देवळाच्या बाहेरील बाजूवर मोर आणि फुलांची सुबक नक्षी आहे, ती देखील चुने व गच्चीची आहे.^९

दत्तात्रय बळवंत पारसनीस यांच्या 'ब्रम्हेंद्रस्वामी धावडशीकर' (चरित्र व पत्रव्यवहार) या ग्रंथात भुलेश्वरविषयी उल्लेख मिळतात. त्या माहितीनुसार, स्वामींनी भिक्षाद्रव्य गोळा करून लोकोपयोगार्थ अनेक देवालये, तलाव, विहिरी वगैरे बांधल्या त्यापैकी मुख्य कामाची यादी सापडली आहे. या यादीत भुलेश्वर मंदिराच्या जीर्णोद्धारसाठी केलेल्या खर्चाची नोंद आहे.^{१०}

ब्रम्हेंद्रस्वामींच्या भुलेश्वरसंबंधीच्या पत्रव्यवहारावरून तत्कालीन समाजस्थितीचा व देवभोळेपणाच्या कल्पनांचा बराच प्रकाश पडतो. त्यावेळी निस्सीम धर्मश्रद्धा व दृढतम ईश्वरावलंबन हे दोन गुण सर्वत्र वसत होते. परंतु यांबरोबर भूत पिशाच वगैरे संबन्धाचे कित्येक लोकभ्रम आणि अज्ञानजन्य विचार अस्तित्वात होते. खुद्द स्वामीचा भुताखेतांवर विश्वास होता व त्यांची काही मते अत्यंत देवभोळेपणाची होती. असे काही गोष्टीवरून दिसून येते. त्यात एक दोन तीन मासले येथे नमूद करित आहे.^{११}

देवास नवस करून लोकांची कार्यसिद्धी करून देण्याचा स्वामींचा क्रम प्रसिद्धच आहे. त्याबद्दलचे उल्लेख स्वामींच्या व पेशव्यांच्या भुलेश्वरास पुतळ्या व रुपये पाठवून दिल्याचा उल्लेख चिमाजी आप्पांच्या लेखात ५३-५४ या पत्रात आहे. ही सर्व पत्रे पाहिली म्हणजे स्वामींची आपल्या उपास्य दैवतावर व लोकांची स्वामींवर अत्यंत दृढ निष्ठा होती एवढे सिद्ध होते.^{१२}

वर सांगितलेली देवभोळेपणा अथवा लोकभ्रम यांची उदाहरणे सर्व राष्ट्रांच्या जुन्या इतिहासात दिसून येतात. त्याअर्थी कोणत्याही राष्ट्राच्या असंस्कृत दशेमध्ये हे प्रकार असावयाचे व त्याप्रमाणे ते महाराष्ट्रामध्ये ही होते इतकेच मानले पाहिजे.

इतिहास या अभ्यासशाखेच्या व्याप्तीमध्ये दिवसेंदिवस वाढ होत जाऊन इतिहासलेखनाचे वेगवेगळे प्रवाह पुढे आले. यातच अलीकडे अनेक अभ्यासकांच्या अभ्यासाचा विषय बनलेला स्थानिक इतिहासलेखनप्रवाह यामुळे इतिहास या ज्ञानशाखेत अनेक नव्या ऐतिहासिक महत्त्व ठेवणाऱ्या विषयांवर संशोधन होऊन राष्ट्रीय तसेच प्रादेशिक इतिहासलेखनशास्त्रातील अनेक दुर्लक्षित घटकांवर प्रकाश टाकला जाऊन परिपूर्ण इतिहास अभ्यासकांच्या पुढे येण्यास मदत झाली.

मध्ययुगीन कालखंडात राजकीयदृष्ट्या संरक्षणाच्या हेतूने अनेक किल्ल्यांची निर्मिती झाली. त्यातील एक किल्ला म्हणजे भुलेश्वर डोंगरावरील दौलतमंगल किल्ला होय. आदिलशाहीच्या मार्फत संरक्षणाच्या हेतूने व मराठा सरदारांच्या हालचालींवर लक्ष ठेवण्याच्या हेतूने सतराव्या शतकात निर्माण झालेला दौलतमंगल किल्ला आदिलशाहीत नव्या मामल्याचे मुख्य ठिकाण असल्याचे उपलब्ध कागदपत्रांवरून लक्षात येते. दौलतमंगल या किल्ल्यातून पुणे व सुपे या परगण्यांचा कारभार चालत असल्याने तत्कालीन दौलतमंगल किल्ल्याचे राजकीय महत्त्व लक्षात येते.

पेशवेकाळात पेशव्यांचे गुरु म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या ब्रम्हेंद्रस्वामींकडे दौलतमंगल किल्ल्यामधील भुलेश्वर देवालयाची वहिवाट आल्याने या परिसरात पेशव्यांचा वावर असल्याचे लक्षात होते. पेशवेकाळात दौलतमंगल किल्ल्याचे राजकीय महत्त्व उपलब्ध कागदपत्रांवरून फारसे न दिसता त्याठिकाणच्या भुलेश्वर मंदिराचे महत्त्व वाढून दौलतमंगल किल्ल्याच्या ठिकाणचे धार्मिक महत्त्व दिवसेंदिवस वाढत जाऊन आजतागायत ते टिकून आहे. सद्यस्थितीत हे ठिकाण एक प्रसिद्ध धार्मिक स्थळ झाले आहे. शंकर मंदिर म्हणून आज अनेक भक्त तेथे जात असतात. परंतु दौलतमंगल किल्ला तेथे मराठा कालखंडात राजकीय महत्त्व टिकवून होता हे फार कमी लोकांना माहीत आहे. तसेच दौलतमंगल किल्ल्याचे बुरुज, प्रवेशद्वार, एक अस्ताव्यस्त मशीद या व्यतिरिक्त फार काही पाहण्यास मिळत नाही. तसे पाहता महाराष्ट्रातील अनेक किल्ल्यांचे अवशेष नाहीसे झाले आहेत. परंतु पर्यटक त्या ठिकाणी ऐतिहासिक किल्ल्याचे स्थान म्हणूनच जाताना दिसतात. मात्र भुलेश्वर मंदिराची धार्मिक प्रसिद्धी अधिक होऊन त्या ठिकाणी शंकर भक्तांचे जाणे-येणे अधिक असल्याचे दिसते. दौलतमंगल किल्ल्यांचे अवशेष पाहण्यास जाणारे मोजके अभ्यास पाहण्यास मिळते.

एकंदरीत मध्ययुगीन दौलतमंगल किल्ल्याच्या उपलब्ध कागदपत्रांवरून तत्कालीन राजकीय, धार्मिक व सामाजिक स्थितीचा अंदाज येतो.

संदर्भ ग्रंथ सूची :-

१. गायकवाड ल. कचरू 'नारायणगाव स्थानिक इतिहास आणि संहिता-एक शोध', संशोधक इ. वि.का. राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे, २००४ पृ.२८.
२. अ.रा. कुलकर्णी (संपा.) 'रामचंद्रपंत अमात्याचे आज्ञापत्र मोडी-मराठी-इंग्रजी', पुणे २००७ पृ.१७५.
३. डॉ. लहू कचरू गायकवाड, 'सिंहगड किल्ल्याचा इतिहास' लघु संशोधन प्रकल्प, डिसेंबर २०१६ पृ.४६.
४. कित्ता, पृ.४७.
५. जी.बी. शहा 'महाराष्ट्रातील उपेक्षित दुर्गांचा इतिहास (भाग पहिला)', सुमेरू प्रकाशन, द्वितीय आवृत्ती २००७ मुंबई, पृ.१.
६. गजानन भास्कर मेहेंदळे, 'श्री राजा शिवछत्रपती', डायमंड पब्लिकेशन, पुणे, द्वितीय पुनर्मुद्रण २००८, पृ.४८२.
७. कित्ता पृ.४८३.
८. कित्ता पृ.४८४.
९. कुलकर्णी अ.रा. आणि ग.ह. खरे, 'मराठ्यांचा इतिहास', खंड २, पृ.४०४.
१०. दत्तात्रय बळवंत पारसनीस 'ब्रम्हेंद्रस्वामी धावडशीकर' (चरित्र व पत्रव्यवहार), निर्णयसागर छापखाना, मुंबई, प्रकाशक बाबाजी सखाराम आणि कंपनी, पृ.१०३-१०४.
११. कित्ता, पृ.११५.
१२. कित्ता, पृ.११६.

पंचायतराज व्यवस्था आणि महिला सबलीकरण

संशोधक

प्रा. मुंडे एस.एम.

साह्यक प्रध्यापक व राज्यशास्त्र विभाग

प्रमुख कला महाविद्यालय नांदुर(घाट)

ता.केज जि.बीड

मार्गदर्शक

डॉ.डी.एस.कळंबे

मोresh्वर महाविद्यालय भोकरधन

ता.भोकरधन जि.जालना

प्रस्तावना:

भारतामध्ये अगदी प्राचीन काळापासून महिलांना समाजात कनिष्ठ दर्जा असल्याचे उपलब्ध साहित्यावरून लक्षात येते. परंतु प्राचीन काळापासूनच त्यांच्या उन्नतीचे कार्यही झालेले आहे. ही वास्तविकता आपल्याला स्वीकारावी लागेल. पंचायत राज व्यवस्थेने महिलांच्या सहभागाची बरीच व्याप्ती आहे. त्याला दीर्घ ऐतिहासिक पार्श्वभूमी लाभलेली आहे. तसेच भारतात प्राचीन काळापासूनच लोककल्याणाची परंपरा असल्याचे दिसते, तसेच महिला राजकारणात अग्रेसर असल्याचे आपणाला आढळतात. उदा. विविध कालखंडात महिलांनी राजकारणात जबाबदारी प्रखरतेने निभावलेली आपणाला दिसून येते. उदा. नूर जहाँ चाँदक्षीबी, राणी लक्ष्मबाई, अहिल्याबाई होळकर इत्यादी तसेच शिवपूर्व काळातही महाराष्ट्रात महानुभव पंथ आणि भक्तीपंथात महिलांना मानाची वागणूक यावी असे सांगितले होते. तसेच पेशवे काळात राजघराण्याच्या महिलांचे बाबतीत शिक्षणाची तरतूद असल्याचे उदाहरणे आढळतात.

असे असले तरी महिलांना राजकीय, सामाजिक, सांस्कृतिक दर्जा मिळालेला आपणाला पाहायला मिळते. भारतीय स्त्री ही अनेक कालखंडात व वेगवेगळ्या धर्मात सुद्धा तिची अहवालना झालेली आहे.

उद्दिष्टे :-

- १) महिला विकासात पंचायत राज व्यवस्थेची भूमिका तपासणे
- २) महिला सबलीकरणाची संकल्पनेचा अभ्यास करणे
- ३) पंचायत राजव्यवस्थेत महिलांच्या राजकीय सहभागाचे विश्लेषण करणे
- ४) ७३ व ७४ वा घटना दुरुस्तीचा अभ्यास करणे

संशोधन पद्धती :

प्रस्तुत अध्ययनासाठी संशोधन साधनाचा द्वितीय तथ्य संकलन पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला आहे. यामध्ये संदर्भ ग्रंथ, मासिके, संशोधन पत्रिका इ.माध्यमातून माहिती संकलित करण्यात आली आहे.

महिला सबलीकरणाची संकल्पना :

- 1) महिला सबलीकरण ही महिलांच्या अधिकारीन्हा पुरस्कार करणारी आणि महिलांच्या विकासाठी संबंधित प्रक्रिया आहे.
- 2) महिलांना पुरुषांच्या बरोबरीने विकास आणि प्रगतीची समान संधी उपलब्ध करून देणे महिला सबलीकरणाच्या प्रक्रियेमध्ये आहे.
- 3) महिला सबलीकरण हा पुरुषांच्या बरोबरीने महिलाना राजकीय, सामाजिक, सांस्कृतिक हक्क मिळवण्यासाठी आंतरराष्ट्रीय पातळीवर संघर्ष आहे.

स्त्री सबलीकरणाचा अर्थ स्त्री हि स्वावलंबी असणे होय. किरण देवेंद्र यांच्या मते विपरीत परिस्थीला सामोरे जाता येईल. स्त्री विकास कार्यात सहभागी होऊ शकेल या करिता शिक्षण हा सबलीकरणासाठी एक महत्वपूर्ण भूमिका बजावणारा घटक आहे.

तसेच स्त्री सबलीकरणामध्ये आरोग्य, शिक्षण, माहिती स्वयं-विकासाकरिता आजन्म शिक्षण व्यवसायिक कौशल्य व्यवसाय व अर्थजनाची संधी, तांत्रिक सहकार्य इ. तसेच महिलांच्या मनात आत्मविश्वास, आपल्या अधिकाराच्या प्रती जागृती तसेच पारंपारिक भेदभावना ओळखून त्यांचा प्रतिकार करेल अशी महिला तयार करणे म्हणजे महिला सबलीकरण होय.

म्हणजेच महिला सबलीकरणाची प्रक्रिया होय गुणवत्तेचा आधार आत्मविश्वास संपादन करणे अंगभूत क्षमतेचा समाधानकारक वावर व सबलीकरणाची समूहवादी भूमिका या तीन पातळीवरून घडत असते.

स्वातंत्र्य पूर्व काळात समाज सुधारक, संघटनांच्या माध्यमातून स्त्री सुधारणा घडवून आणण्याचे विविध प्रयत्न झालेले परंतु स्त्रियांना पुरुषांच्या बरोबरीचे अधिकार मिळू शकले नाहीत. तसेच स्त्री व पुरुष समानतेला आतापर्यंत झालेल्या सुधारणे तून कायद्याचा आधार मिळाला नव्हता परंतु भारतीय राज्यघटना महिलांच्या जीवनात बदल घडवून आणले ते म्हणजे १६ कलम नुसार लिंग भेद करता येत नाही असे अनेक कायदे करण्यात आले स्वातंत्र्यानंतर राजकारणात महिलांचा काही प्रमाणात सहभाग होता परंतु 1993 ला 73 व 74 वी घटनादुरुस्ती मुळे स्थानिक स्वराज्य संस्था पंचायत राज मध्ये आरक्षणामुळे महिलांचे राजकीय नेतृत्व अधिकच दृढ होण्यास मदत झाली आणि आरक्षणामुळे का होईना पक्ष संघटनेत देखील मोठ्या प्रमाणात महिलांना सामावून घेतले गेले तसेच अनेक महिलांनी पक्षीय या पदावर स्थान मिळवून आपल्या राजकीय निर्णय क्षमता दाखवली आहे. त्यामुळे ते 30% आरक्षणावरून 50 % करण्यात आले आणि 14 एप्रिल 2011 मध्ये विधिमंडळात ठराव एकमताने पारित करून पंचायतराज व स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये आरक्षणाला पन्नास टक्के केले आहे केंद्र सरकारने 2009 मध्ये 110 वी घटनादुरुस्ती करून महिलांचे आरक्षण ते 30 वरून 4 फेब्रुवारी 2016 पासून 50 % करण्यात आले आहे.

73 व्या व 74 व्या घटना दुरुस्तीमुळे स्त्रियांना स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये 33 टक्के आरक्षण मिळाले अलीकडेच 50 टक्के झालेले आहे म्हणूनच सार्वजनिक क्षेत्रात तसेच राजकारणात स्त्रियांना वार्ता प्रवाह आपल्याला बघायला मिळतो महिला घरातील समस्या ज्याप्रकारे उत्तम प्रकारे पार पाडतात त्याचप्रमाणे पंचायत राजमध्ये 50 टक्के आरक्षण असल्यामुळे स्थानिक स्वराज्य संस्थेतील अधिकारी पदे भरण्याकरिता ग्रामीण आणि शहरी सुशिक्षित महिला पुढे येत असल्याचे दिसून येत आहे म्हणजे पंचायत राज व्यवस्थे मुळे स्त्रियांना पुरुषाबरोबर महत्त्व लाभलेले दिसत आहे स्त्रियांच्या नेतृत्वाच्या प्रश्नाला अनेक पैलू आहेत त्याच बदलीचे ठाम निष्कर्ष अशक्य बाब आहे परंतु किती महिला स्वयंप्रकाशित आहेत किंवा स्वकर्तृत्वावर राजकीय व सामाजिक जीवनात आल्या आहेत याचा शोध घेणे आवश्यक आहे तसेच ज्या महिलांना राजकीय पाठबळ व घराण्याचे पाठबळ त्याच महिला पाठ बळाच्या जोरावर उतरतात किंवा त्या राजकारणात यशस्वी होतात तसेच आरक्षणाच्या तरतुदींना मुळे पुरुष नेतृत्वाला निवडणूक लढविता येत नाही म्हणून नाईलाजाने का होईना आपल्या कुटुंबातील एखाद्या स्त्रीला पुढे केले जाते आणि राजकारणांच्या रिंगणात उतरतात व निवडणुक जिंकतात आणि महिलांचे सर्व सुत्र पुरुष पाहतात. आणि त्या महिलाला आपण कोणत्या कागदपत्रवर सही करत आहोत आणि भाऊ, वडील, पती किंवा जवळचे नातेवाईक सांगेल त्या सर्व गोष्टी त्या करत असतात जरी आरक्षणामुळे महीला पदावर पोहचले तरी त्याची अधिकार क्षमता त्यांच्या ठिकाणी आलेली दिसून येत नाही तसेच पंचायत राजव्यवस्थेमध्ये प्रतिनिधित्व मिळाले असले तरी या मध्ये कामकाजाचे स्वरूप खूप मर्यादित आहे. विशेषत ग्रामपंचायत स्तरावर ही गोष्ट प्रकर्षाने जाणवते ग्राम पंचायती बैठकीत महिला उपस्थिती खूप नगण्य स्वरूपाची दिसून येते. महिला बैठकीत असल्या तरी कामकाजात किंवा चर्चेत भाग घेत नाहीत तसेच पंचायत, जिल्हा नगर आणि महानगरपालिका या महिला आपल्या कार्याची छाप पाडलेल्या दिसत असल्या तरी जवळून महिलांचा विचार करताना त्या अगदी मोजक्याच आहे.

असे असले तरी पंचायत राज व्यवस्थेमध्ये महिला आरक्षण अनुकूल नाही असा निष्कर्ष काढणे चुकीचे आहे. चूल आणि मुलांच्यापलीकडे महिलांचे कार्यक्षेत्र असते इथल्या भारतीय व्यवस्थेने मान्यच केलेले नव्हते त्यामुळे आरक्षणामुळे त्यांना फार मोठी संधी मिळाली. लगेचच आपल्या कृत्वाची छाप पडावी अशी आशा

बाळगणे मुळात चुकीची ठरते. लोकशाही संस्थांच्या कामकाजाविषयी पुरुषानाही भारतीय राजकारणात आपली मजबूत पकड बसवता आली नाही. असे असतानाही ग्रामीण भागातील लोकांनी आपली जम बसवलेली आहे. तसेच महिलामध्ये स्थानिक स्तरावर पदावर राहून अनुभवामुळे नवा आत्मविश्वास निर्माण होऊ लागला आहे. तसे त्या राखीव जागावरच नव्हे तर खुल्या प्रवर्गातून निवडणूक लढवताना दिसत आहेत. एवढेच नव्हे तर अल्प वधीतच कर्तृत्व सिद्ध केल्यामुळे पुरुषी अहंकाराला धक्का बसने स्वाभाविकच आहे. ७३ व ७४ घटना दुरुस्तीमुळे मोठ्या प्रमाणात महिला राजकारणाकडे आकर्षित झाले आहे आणि त्याचबरोबर त्रिस्तरावर महिला पुरुष विकासाच्या अनुषंगाने महिला नेतृत्वाबरोबर अनेक सामाजिक विकासाची कामे ही महिला नेतृत्वामुळे घडून येऊ लागल्या. एवढेच नाही तर महील प्रतिनिधीचा विकास कामाचा अजेंडा पुरुषापेक्षा वेगळा आहे. तसेच शिक्षणावरील खर्च, सामाजिक कार्यक्रम राबवणे, महिलांच्या अधिकाराचे रक्षण करणे. नागरिकांच्या दैनंदिन गरजा यांना प्राधान्य देताना दिसतात काही ग्राम पंचायतीचा केलेल्या अभ्यासानुसार पुरुषी नेतृत्वापेक्षा महिला नेतृत्वाखाली खर्च ६% ने कमी आढळून आले.

निष्कर्ष :

७३ वी घटनादुरुस्ती पूर्वी महिला राजकारणात प्रमाण तुरळक होते. या घटना दुरुस्तीमुळे घटना दुरुस्ती मोठ्या प्रमाणात महिला प्रतिनिधी निर्माण झाले आणि महिला आर्थिक सक्षम बनवण्यात विकास कामे हाती घेतली. बचतगटामार्फत महिला सबलीकरणाला हातभार लागला व तसेच महिलांना प्रशासकीय नेतृत्वाची संधी मिळाली आणि स्त्रियांना मिळालेले अधिकार हक्क हेच महिला सबलीकरण आहे.

संदर्भ ग्रंथ :

- 1) महिलांचे राजकीय सक्षमीकरण डॉ. दिपक पवार, श्री. साईनाथ प्रकाशन नागपूर.
- 2) स्त्री आणि राजकारण डॉ. प्रशांत अमृतकर चिन्मय प्रकाशन, औरंगाबाद,
- 3) महिला राजनीती और आरक्षण डॉ. निशांत सिंह ओमेगा प्रकाशन दिल्ली.

भारतात ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र शिक्षण

मुग्धा मनिष राजनकर

एम. एस. डब्ल्यू., एम. लिब., सेट (ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र)

सहाय्यक प्राध्यापक

ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र विभाग

कमला नेहरु महाविद्यालय, नागपूर

Mobile No. 9423688848

mugdharajankar@gmail.com

सारांश -

प्रस्तूत संशोधन कार्यात भारतातील ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र शिक्षणाचा ऐतिहासिक आढावा घेतला आहे. या सोबतच वर्तमान काळात ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र या अभ्यासक्रमात विविध विद्यापिठात जो बदल झालेला आहे त्याचा थोडक्यात आढावा घेतला आहे.

मुख्य विषय- भारतातील ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र शिक्षण,

प्रस्तावना :

भारतातील ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र शिक्षणाचा पूर्वीपासूनचा आढावा घेतला असता आपणास बरेच बदल झालेले दिसून येईल. आज फक्त ग्रंथालयात पुस्तकांची रितसर मांडणी करणे एवढेच काम नाही आहे तर आजच्या माहिती युगात माहिती तंत्रज्ञानाला मिळालेले अनन्य साधारण महत्व लक्षात घेता शिक्षणामध्ये सुध्दा माहिती तंत्रज्ञानाचा शिरकाव झालेला आहे. ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र अभ्यासक्रम शिक्षणा-या विद्यार्थ्यांना ग्रंथालय व्यवस्थापनाचे काम अभ्यासक्रमाच्या माध्यमातून समजावून सांगितले जाते त्याचबरोबर ग्रंथालय भेटीच्या माध्यमातून इतरही ग्रंथालयाचे विविध प्रकार, ग्रंथालयाचे कामकाज, तज्ञ व्यक्तीसोबत भेटी, ग्रंथालयात वापरल्या जाणा-या विविध माहिती तंत्रज्ञान युक्त सोयी सवलती, ग्रंथालय व्यवस्थापनात वापरण्यात येणा-या विविध आज्ञावली व त्यांचे उपयोजन अश्या अनेक बाबींचा समावेश असल्यामुळे ग्रंथालय शिक्षण घेणा-या विद्यार्थ्यांना ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्रामधील नवनविन प्रचलीत माहिती मिळविणे शक्य होते ज्याच्या उपयोगाने ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र शिक्षणात मोलाची कामगिरी बजावण्यास सक्षम होवून एक यशस्वी ग्रंथपाल होवू शकतो, त्याचप्रमाणे ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र शिक्षण क्षेत्रात देखिल मोलाची कामगिरी बजावू शकतो.

ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र शिक्षणाचा ऐतिहासिक आढावा

भारतामध्ये सर्वप्रथम डब्ल्यू. ऐ. बोर्डन यांनी १९११ ते १९१२ च्या काळात प्रथम ग्रंथालय बाबत शिक्षण देण्याच्या उद्देशाने एक औपचारिक प्रशिक्षण सुरु केले आणि डिक्सन यांनी पंजाब विद्यापिठात १९१५ मध्ये प्रशिक्षण देण्याचे काम सुरु केले, त्याचप्रमाणे १९७७ मध्ये भारतात ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र अभ्यासक्रमात M.Phil पदवी देणारे भारतातील पंजाब विद्यापिठ प्रथम मानकरी ठरले.

तक्ता क्रं. १ - भारतातील ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र शिक्षणाचा ऐतिहासिक आढावा

अनु. क्र.	ग्रंथालय संघ / विद्यापिठ	वर्ष	प्रशिक्षण
१	मद्रास ग्रंथालय संघ	१९२९	प्रमाणपत्र अभ्यासक्रम
२	बंगाल ग्रंथालय संघ	१९३५	प्रमाणपत्र अभ्यासक्रम
३	आंध्र विद्यापिठ	१९३५	बी.लिब. अभ्यासक्रम
४	मद्रास विद्यापिठ	१९३७	बी.लिब. कोर्स
५	बनारस हिन्दू विद्यापिठ	१९४१	बी.लिब. कोर्स

६	दिल्ली विद्यापिठ	१९४७	बी.लिब. कोर्स
७	दिल्ली विद्यापिठ	१९४७	आचार्य पदवी
८	दिल्ली विद्यापिठ	१९७७	एम. फ़िल कोर्स
९	आध्रं मुक्त विद्यापिठ	१९८५	पदवी कोर्स
१०	इंदिरा गांधी राष्ट्रिय मुक्त विद्यापिठ	१९८७	बी.लिब, एम. लिब.

तक्ता क्रं. २ - ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र शिक्षणाची वर्तमान स्थिती

अनु. क्र	ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र शिक्षणातील विविध अभ्यासक्रम	विद्यापिठांची संख्या
१	बी.लिब.	७४
२	एम. लिब.	६३
३	एम. फ़िल.	१५
४	आचार्य पदवी	४९

भारतात विविध विद्यापिठांच्या अंतर्गत ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र अभ्यासक्रम सुरु झाले आहे. याव्यतिरिक्त अनेक माहिती केंद्राने देखिल ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र अभ्यासक्रमाशी संबंधीत विविध प्रमाणपत्र कोर्स, दोन वर्षांचे पदव्युत्तर अभ्यासक्रम सुरु करुन भरिव कामगिरि पार पाडली आहे. यात Indian National Scientific Documentation Centre (INSDOC), नवी दिल्ली आणि Documentation Research and Training Centre (DRTC), बंगलोर या दोन माहितीकेंद्राचे प्रामुख्याने नाव घेता येईल.

तक्ता क्रं. ३ - भारतातील विविध राज्यात ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र शिक्षणात नियमित चालविण्यात येणारे अभ्यासक्रम

अनु. क्रं.	राज्य	बी. लिब.	एम. लिब.	एम. फ़िल.	आचार्य पदवी	डि.लिट
१	आसाम	१	१	-	१	-
२	आध्रं प्रदेश	६	५	५	६	-
३	उत्तर प्रदेश	११	८	-	६	१
४	ओरिसा	३	३	२	२	-
५	कर्नाटक	४	५	१	४	-
६	केरळ	१	१	-	१	-
७	गुजरात	७	७	४	६	-
८	चंदिगढ	१	१	-	१	-
९	जम्मू काश्मिर	२	२	१	२	-
१०	झरखंड	-	१	-	१	-
११	तामिळनाडू	४	३	१	३	-
१२	दिल्ली	२	१	१	१	-
१३	पंजाब	२	२	-	२	-
१४	पश्चिम बंगाल	९	७	२	७	-
१५	बिहार	३	१	-	-	-
१६	मणिपूर	१	-	-	-	-
१७	मध्यप्रदेश	८	७	१	५	-
१८	महाराष्ट्र	१३	११	२	६	-
१९	मेघालय	१	१	-	-	-
२०	राजस्थान	३	१	-	१	-

तक्त्यात दिलेल्या माहितीवरून असे लक्षात येते कि भारतातील १९ राज्यात बी. लिब. आणि एम. लिब. हे दोन अभ्यासक्रम चालविले जातात. भारतातील १० राज्यात एम. फ़िल हा अभ्यासक्रम चालविला जातो. भारतातील १७ राज्यात आचार्य पदवी देण्याचे काम केले जाते तर डि. लिट ही पदवी भारतात फ़क्त एका राज्यात दिली जाते आणि त्या राज्याचे नाव उत्तर प्रदेश हे आहे.

त्याचप्रमाणे इतरही काही खाजगी संस्थांनी, विद्यापिठांनी देखील ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र अभ्यासक्रमाचे कमी जास्त कालावधीचे कोर्स तयार करण्यात मोलाची कामगिरी बजावली आहे. सद्य स्थितीत भारतात विविध पातळीवर ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र अभ्यासक्रम चालविले जातात त्यात बराच बदल करण्यात आला आहे आणि त्या बदलाचा आढावा घेतला असता अभ्यासक्रम हा एक वर्षाचा असो अथवा दोन वर्षाचा, त्या अभ्यासक्रमाला चार सत्रात विभागून त्यात विविध उप विषयांचा समावेश करून ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र शिक्षण घेवून एक कुशल ग्रंथपाल तयार व्हावा, या उद्देशाने अभ्यासक्रमाचे प्रारूप ठरविण्यात आले आहे.

भारतात २०१६ मध्ये विद्यापिठ अनुदान आयोगाद्वारे ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र अभ्यासक्रमाला आंतरविद्याशाखेत समाविष्ट करण्यात आले. तेव्हापासून विद्यापिठ स्तरावर राबविण्यात येणा-या एक वर्षीय पदवी अभ्यासक्रमाला Bachelor of Library And Information Science (B.LISc) – Choice Base System (CBS) असे नाव देण्यात आले आहे तर दोन वर्षीय अभ्यासक्रमाला Master of Library and Information Science (M.LISc) – Choice Base Credit System (CBCS) असे नाव देण्यात आले आहे. यात झालेल्या बदलानुसार बी. लिब. असो वा एम. लिब. यातील अभ्यासक्रम दोन सत्रामध्ये विभागून परिक्षा देखील एका वर्षी दोन वेळा घेतली जाते. त्यामुळे विद्यार्थ्यांवर अभ्यासाचा ताण न पडता व्यवस्थित समजून घेण्यास मदत होते. हिवाळी परिक्षा आणि उन्हाळी परिक्षा अश्या दोन पध्दतीने परिक्षा घेण्याची प्रणाली सुरु करण्यात आली. त्याचप्रमाणे बी.लिब. आणि एम. लिब. प्रथम वर्षीचा अभ्यासक्रम सारखा ठेवण्यात आलेला आहे, जेणेकरून विद्यार्थ्यांना सोईनुसार एक वर्षीय पदवी अथवा द्विवर्षीय पदव्युत्तर अभ्यासक्रम शिकता येईल. याही पुढे जावून ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र विषयात नेट आणि सेट परिक्षा देण्याची सोय उपलब्ध झालेली आहे. आज पर्यंतचा इतिहास बघता ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र विषयात राज्य स्तरावर सेट परिक्षा आणि राष्ट्रीय पातळीवरील नेट परिक्षा उत्तीर्ण होण्याचे प्रमाण देखील खूप वाढले आहे.

भारतातील ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र शिक्षणात २०१६ पासून विद्यापिठ अनुदान आयोगाने केलेल्या बदलानुसार अभ्यासक्रमात समाविष्ट असलेले विषय

१. बी. लिब / एम लिब प्रथम वर्ष-

अ] प्रथम सत्र - १. ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्राचा पाया, २. ज्ञान वर्गिकरण, ३. माहितीस्रोत आणि सेवा

आ द्वितीय सत्र - १. ग्रंथालय आणि माहितीकेंद्राचे व्यवस्थापन, २. माहिती तंत्रज्ञान, ३. संशोधन पध्दती आणि संखिकिय तंत्र

अश्याप्रकारे ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र अभ्यासक्रमात वरिल लेखी परिक्षेकरिता विषय ठरविण्यात आलेले आहेत. त्याचबरोबर प्रात्यक्षिक अभ्यासक्रमाचाही समावेश करण्यात आलेला आहे. त्यात पुढील प्रात्यक्षिक अभ्यासक्रम आज भारतातील विविध राज्यातील ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र शिकणा-या बी. लिब. आणि एम. लिब. प्रथम सत्राच्या विद्यार्थ्यांना शिकविला जातो. यात मुख्यतः वर्गिकरण, तालिकीकरण, माहिती तंत्रज्ञान आणि संदर्भ माहितीस्रोताचे मुल्यांकन इ. प्रात्यक्षिक विषयांचा समावेश केलेला आहे.

१. वर्गिकरण प्रात्यक्षिक मध्ये ड्युई दशांश वर्गिकरण पध्दत, दशांश वर्गिकरण, वैश्विक दशांश वर्गिकरण पध्दत मुख्यतः या तीन पध्दतींचा विविध राज्यातील अभ्यासक्रमात समावेश केलेला आहे.

२. तालिकीकरण या पध्दतीमध्ये मुख्यतः ए.ए. सी. आर.- २, दशांश वर्गिकरण तालिकीकरण या दोन पध्दती शिकविल्या जातात.

३. माहिती तंत्रज्ञान या प्रात्यक्षिक मध्ये संगणकाची ओळख, विविध संगणकिय आज्ञावली व त्याचा उपयोग इ. बाबींचा अभ्यासक्रमात समावेश केलेला आहे.
४. माहितीस्रोत या प्रात्यक्षिक अभ्यासक्रमाच्या माध्यमातून विविध संदर्भ ग्रंथाचे मुल्यांकन करण्यास शिकविले जातात जेणेकरून विद्यार्थ्यांना वेगवेगळ्या माहितीस्रोताची ओळख होईल व असे स्रोत ग्रंथालयात ठेवणे का गरजेचे आहे यासंदर्भात महत्व पटवून दिले जात आहे.

२. एम. लिब द्वितीय वर्ष -

अ] त्रितिय सत्र - १. माहिती आणि संप्रेषण, २. माहिती संग्रहण, पुनर्प्राप्ती आणि ग्रंथसुचिय नियंत्रण, ३. ग्रंथालय आणि माहितीकेंद्रात माहिती तंत्रज्ञानाचे उपयोजन, ४. ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्रातील किमान कौशल्य, ५. औद्योगिक / शेती / कायदे विषयक माहिती प्रणाली

आ] चौथे सत्र - १. पध्दती विश्लेषण आणि ग्रंथसुचियमिती, २. माहिती विश्लेषण, पुनर्बांधणी आणि एकत्रिकरण, ३. आधुनिक ग्रंथालय, ४. बौद्धिक स्वामित्व अधिकार, ५. जैवतंत्रज्ञान / अभियांत्रिकी / पुरातत्व माहिती प्रणाली

त्रितिय सत्र आणि चौथे सत्र यात प्रात्यक्षिक अभ्यासक्रमात माहिती तंत्रज्ञानाशी संबंधित इंटरनेट वर वेगवेगळी ग्रंथालयासंदर्भात माहिती शोधणे, इतर ग्रंथालय भेट, इंटरनेटशिप, प्रकल्प तयार करणे, ग्रंथालयासंदर्भात एखादा विषय घेवून शोध प्रकल्प तयार करणे, सेमीनार, अश्याप्रकारे आजच्या ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र अभ्यासक्रमात माहिती तंत्रज्ञानाला आणि संशोधन कार्याला महत्व देण्यात आलेले आहे त्यामुळे विद्यार्थ्यांना नुसते ग्रंथालय आणि त्यांची ओळख होण्यापुरते आजचे शिक्षण नसून सर्वांगीण कौशल्य विकसित होण्याच्या दृष्टीने विचारपूर्वक अभ्यासक्रम आखल्याने अभ्यासक्रम पूर्ण केल्यावर एक यशस्वी ग्रंथपाल होण्याकरिता जे पायाभूत ज्ञान आवश्यक असते ते आत्मसात करण्यास विद्यार्थी तयार झालेला असतो.

निष्कर्ष -

पूर्वी ग्रंथालय व त्यासंदर्भातील मोजक्याच बाबीला महत्व देणा-या अभ्यासक्रमाला तडा जावून आज माहिती तंत्रज्ञानाच्या सहाय्याने सहज हवे ते वाचन साहित्य गरजू उपभोक्त्यांपर्यंत योग्य वेळी पोहचविण्याच्या दृष्टीने सुसज्ज असे शिक्षण आज विविध विद्यापिठातून दिले जात आहे व त्यातून एक सक्षम ग्रंथपाल तयार होत आहे हे आपणास ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र अभ्यासक्रमात ज्या उपविषयांचा समावेश केलेला आहे त्यातून लक्षात येते. सद्य स्थितीत ग्रंथालयाला माहिती तंत्रज्ञानाची जोड मिळल्यामुळे ग्रंथालयाचे कामकाज व सोयी सवलती सर्वत्र पोहचविणे शक्य झाल्याने माहिती आणि उपभोक्ता यांच्यात मेळ साधणे सहज शक्य झाले आहे. त्याचप्रमाणे या क्षेत्रात संशोधनाच्या ब-याच वाटा सर्वत्र उपलब्ध झाल्याने नवनविन प्रवाहाचा यात अंतर्भाव होत आहे. या सर्वामुळे आज ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्राला शिक्षण क्षेत्रात अग्रगण्य स्थान प्राप्त झालेले आहे आणि एक कुशल, सक्षम ग्रंथापालाची निर्मिती होणे सहज शक्य झाले आहे.

संदर्भसूची -

1. Handbook on Library and Information Science.(1997). New Delhi: Association of Indian Universities,
2. Krishan Kumar & Sharma, Jaideep. (2009). Library and information science education in India. Har-Anand, New Delhi,
3. RTMNU, Nagpur University , (2020-2021) Syllabus of Master of Library and Information Science.
4. Universities Handbook. (2000). New Delhi: Association of Indian Universities.

लोककथांचा 'लोकतत्वीय' अभ्यास

डॉ. चांदोजी सोपान गायकवाड

कला वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय अंदा

ता. विक्रमगड जि. पालघर

ईमेल : asmitack19210@gmail.Com

भ्रमणध्वनी: 9834377616

प्रस्तावना(Introduction):

लोकसाहित्य हे संबंध मानवी जीवनाला व्यापणारे अत्यंत महत्वाचे असे अभ्यास साधन आहे. लोकसाहित्यातून मानवी जीवनविकासाची परंपरा सिद्ध होते. लोकसाहित्याला इंग्रजीत Folklore असे म्हटले जाते. पाश्चात्य देशात ही संज्ञा प्रथमतः समाजशास्त्र व मानवशास्त्राच्या अभ्यासातून निर्माण झाली. मूळात सांस्कृतिक मानवशास्त्राच्या अंगाने विकसित झालेली ही अभ्यास शाखा आज विश्वात एकूणच समग्र मानवी जीवनसंस्कृती आणि मानवी जीवनास आवश्यक अन्य अभ्यास शाखांशीही निगडीत झालेली आहे. एकंदरीत लोकसाहित्य हे अंतरविद्याशाखीय अभ्यासाचे एक मोठे आणि महत्वपूर्ण क्षेत्र म्हणून विकसित झाले आहे.. अर्थात तेव्हाच्या व्याप्त स्वरूपातील अभ्यास आपल्याकडे अजून सुरू झाले नाहीत. लोकसाहित्यात शब्द आणि शाब्देतर म्हणजे मौखिक आणि अमौखिक अशा दोन्ही साधनाचा समावेश होतो..

Folklore (लोकसाहित्य) ही संज्ञा सर्व प्रथम विल्यम जोन्स टॉमस या पाश्चात्य पुरातत्ववेत्त्याने १८४६ मध्ये वापरली. आणि ती पुढे जगभर मान्यता पावली. मुळात लोकसाहित्य ही समुहवाचक संज्ञा आहे. या संज्ञेत सर्व प्रकारचे लोक येतात. 'लोक' ही संज्ञाही अभ्यासकांनी वेगवेगळ्या पद्धतीने अभ्यासून लोकांचे विविध प्रकार सांगितलेले आहेत. विस्तार भयास्तव ती मांडणी इथे टाळली आहे. लोकसाहित्य ही संज्ञा अतिशय व्यापक अशा स्वरूपाची आहे. लोकसाहित्याच्या व्याप्ती संदर्भात Dictionary of folklore mythology and legends encyclopedia of Britanica आणि Encyclopedia of Columbia यासारख्या विविध कोशातून Folklore मध्ये समाविष्ट होणाऱ्या विविध घटकाची व्याप्ती स्पष्ट केली आहे. लोकसाहित्य हे आदिम मानवी समुहांच्या निर्मितीशीलतेचे प्रतीक आहे. या संदर्भात डॉ. शरद व्यवहारे यांनी म्हटले आहे की, "लोकसाहित्याचा पहिला ध्वनि स्फुरला तो आदिवासींच्या मुखातून"२ डॉ. शरद व्यवहारे यांनी मांडलेली भूमिका या अर्थाने महत्वाची आहे की यातील 'आदिवासी' हा शब्द जातीवाचक नसून तो समूह वाचक असून आदिवासी म्हणजे मानवीजीवन विकासाच्या अवस्थेतील आदिम धारणा जपणारे समूह. आदिवासी म्हणजे मानवी जीवनाची आदिम अवस्था सांस्कृतिक अवशेषांसह जपणारे समूह. आज आपण आदिवासी हा शब्द आदिवासी जातसमूह याच अर्थाने सर्वत्र वापरताना दिसतो. मुळात आदिवासी या शब्दातच आदि आणि वासी असे दोन शब्द आहेत याचा अर्थ असा आहे की जे आदि काळापासून वास्तव्य करून राहणारे आहेत ते आदिवासी. आणि या जीवनातून प्रवाहित होत आलेले मौखिक आणि अ-मौखिक साहित्य म्हणजे लोकसाहित्य. आणि त्यातील लोककथा ह्या लोकवाङ्मय प्रकारचा आपण लोकतत्वीय अंगाने शोध अभ्यास करणार आहोत. लोककथा संकल्पना व स्वरूप :

लोककथा ही समूह जीवनातून निर्माण होत असते. लोककथेचा निर्माता अज्ञात असतो. लोककथा ही पिढी दर पिढी संक्रमित होत पुढे जाते. मौखिक परंपरेतून संक्रमित होत येणारी लोककथा नित्यनूतन रूप घेऊन पुढे येते. लोककथेत बाह्यांगाने विविध बदल होत असतात परंतु तिचे अंतरंग मूळ आशय जशास तसा असतो. लोककथेच्या स्वरूपासंदर्भात मराठी विश्वकोशात म्हटले आहे की, "पारंपरिक सांस्कृतिक आशय असलेली व मौखिक परंपरेने जतन केली जाणारी कथा म्हणजे लोककथा"३ विश्वकोशामध्ये लोककथा म्हणजे काय हे सांगत असताना लोककथा सांस्कृतिक आशयासाठी लोककथा किती महत्वाच्या ठरतात हे ही सांगितले आहे. लोककथा संक्रमित होत असताना लोकतत्वीय भूमिकाही पुढच्या पिढी पर्यन्त संक्रमित होत असतात. पण आजचा काळ

हा प्रसार माध्यमांचा काळ आहे गोष्ट सांगणे आणि ऐकणे ही परंपरा आज नष्टप्राय होत चालेली आहे. अशा काळात संग्रहित लोककथांचा विविध अंगाने अभ्यास होणे अत्यंत आवश्यक आहे.

जागतिक लोकथांच्या दालनात भारतीय लोककथांचे दालनही अत्यंत समृद्ध असे दालन आहे. कुठल्याही कथेचे प्रयोजन मनोरंजन असे सांगितले जात असले तरी भारतीय लोककथांमधून समूहमनाचे उपदेश आणि प्रबोधन विविध अंगाने होताना दिसते किंबहुना लोकमनाला निती आणि अनीति, इष्ट आणि अनिष्ट या मधील भेद समजावून सांगण्याचे कार्य लोककथांनी केले. लोककथांचा अभ्यास करित असताना लोककथांचे विविध प्रकार पौर्वात्य आणि पाश्चात्य अभ्यासकानी मांडले आहेत. विस्तार भयास्तव सर्वप्रकरांची मांडणी न करता काही प्रमुख प्रकार पुढील प्रमाणे.

१. जातक कथा
२. जैन चूर्णी कथा
३. बृहत्कथा
४. पंचतंत्र
५. वेताळ पंचविशी
६. सिंहासन बत्तीशी
७. शुक बहात्तरी

वरील लोककथांचे प्रकार हे प्रामुख्याने आज लिखित स्वरूपात उपलब्ध असलेल्या संग्रहाचे आहेत. अर्थात या सर्व कथा ह्या लोकजीवनातून संक्रमित होत पुढे लिपिबद्ध झाल्या. लोककथा लोकजीवनात विविध अंगाने निर्माण होतात त्यामुळे लोककथांचे वैविध्य हे विपूल आहे. लोकमनात अनेक प्रकारचे Myths दडलेले असतात. दंतकथा ह्या लोकजीवनाच्या अविभाज्य अंग असतात. प्रत्येक गावात काही दंतकथा लोकमनात दडलेल्या असतात त्यातून आपणास तेथील समूहमन आणि प्रादेशिक विविधताही आपल्यासमोर येत असते. लोकसाहित्याच्या अभ्यासाच्या दृष्टीने विचार करता, लोककथा हा शब्द मराठीत वि. का. राजवाडे. यांनी प्रथम रुजविला. या संदर्भात लोककथांचा अभ्यास करित असताना डॉ. प्रभाकर मांडे यांनी म्हटले आहे की, "लोककथा हा पारिभाषिक शब्दही प्रथम राजवाडे यांनीच वापरला. १९२५ साली त्यांनी सूर्यनारायणची कहाणी व सूर्यवंत या लेखात लोककथा हा शब्द वापरून कहाणी लोककथांचे एक उत्कृष्ट उदाहरण आहे असे म्हटले"^४. डॉ. प्रभाकर मांडेच्या वरील मतावरून हे स्पष्ट होते की, आपल्याकडे लोककथांच्या अभ्यासाच्या प्राथमिक प्रयत्नाना सुरुवात आपल्याकडे २० व्या शतकात झाली. पुढे लोकसाहित्याच्या संकलनात्मक अभ्यासाला विविध प्रकारे अनेक अभ्यासकानी सुरुवात केली. अर्थात हे संकलन क्षेत्रीय स्वरूपाचे होते. विशिष्ट भूप्रदेशातील लोककथांचे संकलन करणारे अभ्यासक आपल्याकडे २० शतकात हळुहळु निर्माण झाले जे की पाश्चात्य राष्ट्रात १९ व्या शतकातच लोकसाहित्य अभ्यासाची विविध अंगाने तपासणी होत होती. लोकसाहित्य आणि अन्य विद्याशाखांचे संबंध तिकडे तपासले जात होते. आपण मात्र संकलनात्मक स्वरूपातच अभ्यास करत होतो. लोकसाहित्य संशोधन अभ्यासामध्ये आपल्याकडे संकलन आणि त्यांचे वर्गीकरण यांच्या पलीकडे संशोधन गेलेले दिसत नाही. वर्णनात्मक संशोधन पद्धतीचा आपल्याकडे जास्त उपयोग झालेला दिसून येतो. विक्षेपणात्मक पातळीवर आपण संशोधन अभ्यासाकडे लक्ष दिलेले नाही.

लोकसाहित्यातील कोणताही लोकवाङ्मय प्रकार हा समूह मनाच्या जाणिवेतून निर्माण झालेला असतो त्यामुळे त्यात लोकतत्वीय जाणिवांचा भरणा जास्त असतो. लोकतत्वीय जाणीव लोकमनात खोलवर रुजलेली असते या संदर्भात डॉ. हार्मोन यांचे मत लक्षात घेण्यासारखे आहे. त्यांच्या मते, "लोकसाहित्याचा अविष्कार कोणत्याही समूहात, कोणत्याही स्थळी तसेच कोणत्याही वेळी होऊ शकतो. व्यक्ती ज्या परिस्थितीत जन्माला आली असेल त्यातून काही पारंपरिक ज्ञान, कौशल्य कल्पना संपादन करते. हे संपादन त्या व्यक्तीने जाणीवपूर्वक केलेले नसते ते सहज विकसित झालेले असते. ते व्यक्तीकडून स्वीकारले जाते, उपयोजिले जाते त्यात बदल होतात त्यांचे संक्रमण होते."^५ डॉ. हार्मोन यांनी मांडलेले मत अतिशय व्याप्त असून या मतातून आपणास लोकसाहित्याची निर्मिती प्रक्रिया आणि त्याची व्याप्ती किती मोठी आहे तसेच ते सहज एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे संक्रमित होते आणि हे संक्रमण नित्यनूतन बदल स्वीकारित पुढे जाते या संक्रमाणातच लोकमानस आणि लोकतत्व विकसित होत जाते. लोककथांचा प्रांत यासाठी महत्वाचा ठरतो.

लोककथा या लोकसमूह जीवनात विविध पद्धतीने संक्रमित व प्रभावित होत आलेल्या आहेत. आज २१ व्या शतकाचा विचार करता आजच्या जगात कथा म्हणजे गोष्ट सांगणे आणि गोष्ट ऐकणे ही दुरापास्त गोष्ट झाली आहे. आजचे युग हे विज्ञान तंत्रज्ञानाचे युग आहे. प्रसार माध्यमांच्या प्रचंड विकासामुळे आणि मानवी जीवनावरील त्याच्या अतिप्रचंड प्रभावामुळे संबंध जगातील मानवी जीवन इतके बदलेले आहे की, आज लोकनीती, लोकश्रद्धा, लोकविचार, लोकमानस, लोकश्रद्धा, लोकविश्वास, लोकसमजूत आदि बाबी संकरीत स्वरूपात पुढे येत आहेत. आजच्या जगात लोकभावनाचा ऱ्हास होत चाललेला आहे. प्रसारमाध्यमांच्या विकासामुळे पारंपरिक लोकमाध्यमे खुजी आणि नष्ट होत चालेली आहेत. या लोकमाध्यमांची अवहेलनाही प्रचंड होत आहे. त्यामुळे आज गोष्ट सांगणारा आणि गोष्ट ऐकणारा दोन्हीही अस्तित्वात नाहीयेत. लोकजीवनातील गोष्ट ही प्रामुख्याने लोककथेच्या फॉर्म मधूनच पुढे येत होती. कथा सांगणारा 'एक होता राजा आणि त्याला दोन राण्या होत्या एक आवडती दुसरी नावडती' अशा प्रकारे कथा सांगण्याला प्रारंभ करायचा. कथेचे हे कथन लोकजीवनात विविध प्रसंगी केले जायचे. काळ बदलत गेला आणि लोककथाही बदलत गेल्या. लोकजीवनातील या कथांना पुढे लिपीच्या शोधामुळे संग्रहित स्वरूप मिळाले. जातककथा, जैनचूर्णी, पंचतंत्र इ. सारखे कथासंग्रह हे लोककथांचे उत्तम नमुने आहेत.

जातक या शब्दाचा अर्थ जन्माची हकीकत असा आहे. तथागत सिद्धार्थ गौतम बुद्धाच्या जन्मापूर्वीच्या कथा जातकात आहेत. या कथांची मांडणी लोककथेच्या प्रभावातीलच आहे. लोककथांची प्रकार निहाय मांडणी करताना डॉ. प्रभाकर मांडे यांनी जातक कथांच्या निर्मिती आणि विकासाचा टप्पा लक्षात घेतांना म्हटले आहे की, "जातक वाङ्मय बुद्धाच्या पूर्वी लोककथांच्या स्वरूपात अस्तित्वात होते. बुद्धाच्या हयातीतच भिक्षूंची संगीती भरली होती. त्या काळात जातककथा बौद्ध कर्मसिद्धांताच्या आदर्श बनल्या पुढे दुसऱ्या संगीतीच्या काळापर्यंत त्यांचे रूपांतर धर्मनीतीकथांत झाले आणि तिसऱ्या संगीतीच्या काळात जातककथांचा संग्रह करण्यात आला" डॉ. प्रभाकर मांडेनी वरीलमत मांडीत असताना जातककथांचा विकासक्रम लोककथांमधून कसा झाला हे सांगितले आहे. लिखित स्वरूपातील वेताळपंचविशी असेल, पंचतंत्र असेल बृहत्कथासार असेल, सिंहासनवत्तीशी असेल वा शुकवाहत्तरी असेल या सर्व कथा लोकजीवनातून संक्रमित होत आल्या आणि नंतरच्या काळात त्या संग्रहित झाल्या हेच यावरून स्पष्ट होते. या सर्व कथांचे मूळ दंतकथांमध्ये दडलेले आहे. दंतकथा ह्या समूह लोकजीवनाच्या अवशेषातून निर्माण झालेल्या आहेत. दंतकथा मधून पुढे अनेक प्रकारच्या लोककथा निर्माण झाल्या. लोककथा लोकजीवनाच्या लोकमनात रुतून बसल्या. अशी काही पात्रे जी आजही लोकमानसात सर्वमान्य आहेत ती पात्रे प्रामुख्याने दंतकथांमधून विकसित होत पुढे आली आणि त्यांनी लोकमनावर अधिराज्य गाजविले. लोककथांच्या प्रभावातून महाकाव्येही सुटलेली नाहीत. महाकाव्यांवरही लोककथांचा प्रभाव असलेला आपणास दिसून येतो. पुराणे असतील महाकाव्ये असतील वा अन्याय प्राचीन कथा वाङ्मय असेल या सर्वांमध्ये आपणास लोककथांचे अवशेष सापडतीलच. लोककथांच्या प्राचीन वारशाचे हे महत्वपूर्ण दस्तावेज आहेत.

लोकतत्व आणि लोककथा:

लोकसाहित्यातील लोककथेचा लोकतत्वीय अंगाने अभ्यास करीत असताना आपणास लोककथा हा लोकवाङ्मय प्रकार निर्मितीच्या पातळीवर कसा आहे व लोककथेचे सर्वव्यापीत्व कसे आहे हे समजाऊन घेतल्यानंतर प्रामुख्याने आपणास 'लोकतत्व' ही संकल्पना समजाऊन घेणे क्रमप्राप्त ठरते. पाश्चात्य लोकसाहित्य विशारदांनी Folklore म्हणजे 'लोकसाहित्य' आणि Folk Elements म्हणजे 'लोकतत्व' या दोन्ही संकल्पनाची विस्तृत अशी मांडणी केलेली आहे. या मांडणीत त्यांनी लोकतत्वात सर्व प्रकारची विधी, विधाने, व्रत-वैकल्ये, आचार, रूढी-परंपरा व लोकवाङ्मय या सर्वांचा समावेश यामध्ये केलेला आहे. लोकतत्वाला 'लोकबंध' अशीही संज्ञा लोकसाहित्य अभ्यासकानी वापरलेली आहे.

'लोक' आणि 'तत्व' या दोन विभिन्न शब्दांपासून 'लोकतत्व' ही संज्ञा बनलेली आहे. यातील 'लोक' म्हणजे समूह आणि 'तत्व' म्हणजे आचारप्रणाली. लोकजीवनामध्ये मानवीसमूह विविध अंगाने जीवन जगत असतात. त्यांच्या त्यांच्या जीवन जगण्याच्या पद्धतीतून सर्वसमावेशक अशा तत्वांची निर्मिती होत असते आणि ही तत्वे मानवी जीवनाला प्रवाहित करण्याचे कार्य करीत असतात. ही. तत्वे लोकमानसात विशीष्ट

पद्धतीने रुजलेली असतात. ही तत्वे रुजविण्यासाठी लोकवाङ्मय प्रभावीपणे कार्य करीत असते. लोकवाङ्मयातील विविध प्रकार तत्वप्रणालीला पुढे नेण्याचे काम करतात. लोकतत्वामधून निती, आचार-विचार, प्रेम, श्रद्धा, विश्वास, सत्य, सुंदर, मंगल, आदि. मानवी जीवनाला उपकारक असणाऱ्या गोष्टींचा पुरस्कार केला जातो. तसेच अनीति, अनाचार, वासना, क्रोध, आदींचा तिरस्कार केला जातो. लोकमन शुद्ध ठेवण्याचे काम 'तत्वे' करीत असतात. तत्वे जेव्हां समूहमान्य होतात तेव्हा त्यांना 'लोकतत्वे'असे म्हणतात. हिन्दी साहित्य कोशामध्ये लोकतत्वांची उकल करीत असतांना म्हटले आहे की, " लोक की अभिव्यक्ति में जो तत्व मिलें हैं वे लोकतत्व कहलाते हैं"^७ अर्थात लोकांची अभिव्यक्ति जिथे सामूहिक रीतीने प्रकट होत असते, ज्या अभिव्यक्तीतून समूहमन दृग्गोचर होत असते तिथे प्रामुख्याने 'लोकतत्व' अस्तित्वात येते. लोकतत्वीय भूमिका अस्तित्वात येण्यासाठी अनेक संघर्ष निर्माण होत असतात. लोकसाहित्यातील कथा वाङ्मयांतून या संघर्षाची अनेक रूपे आपणाला पाहायला मिळतात. हे संघर्ष वेगवेगळ्या कालखंडात वेगवेगळ्या प्रकारचे असतात.

लोकतत्वांच्या सामूहिक स्वीकारातून लोकजीवनाला विशेष आकार येत असतो. लोकजीवन समृद्ध करण्यासाठी लोकतत्वे अधिक महत्वाची ठरतात. 'लोकबंध' हा शब्द प्रयोगही लोकतत्वासाठी केला जातो. 'लोकतत्व' आणि 'लोकबंध' या दोहोंतील साम्यत्व स्पष्ट करीत असताना डॉ. अनिल सहस्रबुद्धे यांनी मांडलेली भूमिका अत्यंत महत्वाची ठरते. त्यांच्या मते, "लोकबंध आणि लोकतत्व हे दोन्ही शब्द एकमेकांच्या अर्थाजवळ जाणारे असल्यामुळे लोकबंधातील आणि लोकतत्वातील लोक म्हणजे घटक लोक(व्यक्ती) अंगस्वरूप लोक (समूह) आणि विराट पुरुष लोकबंध म्हणजे सूत्र असा पारंपरिक अर्थ आहे. येथे बंध हा शब्द लाक्षणिक अर्थाने 'सुत्रबद्धता आणि प्रवाहीपणा मूलभूतता आणि चिरंतनात्मकता या सर्वजाणिवेसह लोकधारणा करणारे सुत्र म्हणून वापरला आहे. म्हणून लोक बंध अशी संधी करून लोकबंध हा शब्द सिद्ध झाला. लोकबंधाचे स्पष्टीकरण अनुभूतीतून तयार होत गेले. लोकधारणेसाठी कार्यान्वित झालेल्या परंपरेत लवचिकतेने परंतु मुलभूततेने वाहत राहणारा सनातनातून आलेल्या वर्तमानात जाणवणारा भविष्यकाळात प्रगटण्याची शक्यता असणारा लोकमानसतील जाणिवेचा आनंद किंवा सौंदर्य भावनाप्राप्त कल्पना प्रवाह म्हणजे लोकबंध होय"^८ लोकबंध अथवा लोकतत्व स्थीर होत असतांना त्याचा प्रवास कोणत्या पद्धतीने होतो लोकजीवनातील लोकबंधाची रूपे कशी भूत-वर्तमान आणि भविष्याकडे सतत प्रवाहित होत असतात या संबंधातील विस्तृत आणि चिकित्सक मांडणी डॉ. अनिल सहस्रबुद्धे यांनी केलेली आहे आणि ती अत्यंत महत्वाची आहे. कारण लोककथेतून लोकबंधांचा सतत स्त्राव होत असतो.

लोककथा हे इतर लोकवाङ्मय प्रकारांपेक्षा रचनेच्या आणि आशयाच्या दृष्टीने अत्यंत वेगळे असे लोकवाङ्मय आहे.. लोककथा लौकिक असो की अलौकिक ती प्राणीकथा असो मानवमात्राशी निगडीत असलेली कथा असो तिच्यातील कथेतील काही कल्पनाबंध मानवी जीवनाच्या आवाक्यापलीकडील वाटत असते जसे प्राण्यांचे माणसांसारखे बोलणे, कथामधील चमत्कारीजग, भुते, अजस्र रूपे, मायावी जग हे आपल्या सदसद्विवेकला पटणारे नसले तरी लोककथेतून प्रवाहित होणारा लोकबंधाचा आणि लोकतत्वाचा जो भाग असतो तो शेवटी मानवी जीवनाला स्पर्श करीत असतो. कुठलीही लोककथा मानवी जीवनाला नितीतत्वांचे शिकवण देणारी असते. चांगले आणि वाईट याच अर्थाने लोककथेचा शेवट होतो. म्हणजे लोककथेतून लोककथेतून सशक्तपणे होत असते. लोककथा लोकजीवनात कशा प्रवाहित होतात. या संदर्भात हिंदी साहित्य कोशात म्हटले आहे की, "लोक में प्रचलित और परम्परा से चली आनेवाली मूलतः मौखिक रूपमें प्रचलित कहानियां लोककहानियां कहलाती हैं"^९ लोककथा लोकजीवनात कशा प्रवाहित होतात आणि त्या पिढी दर पिढी एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे संक्रमित होत आलेल्या आहेत. पण आज ही प्रक्रिया कुंठित होतांना दिसते. लोककथा संवहन आणि संक्रमनामुळे लोककथा लोकमानसात रुजल्या जातात तिच्या या रुजण्यातून लोकतत्वांची उभारणी होत असते.

लोककथांमधून लोकतत्वाची मांडणी विविध अंगाने होत असते. लोककथा ह्या लोकजीवनातील लोकसमुहाच्या प्रातिभ आविष्कार असतात. डॉ. किसन पाटील यांनी 'साहित्य आणि लोकतत्व' या शोधनिबंधामध्ये लोकतत्वाची मांडणी करताना म्हटले आहे की, "लोकतत्व (Folk Elements) या शब्दाची संकल्पना व्यापक स्वरूपात लक्षात घ्यावी लागते. लोकांनी,लोकांचे,लोकांसाठी जतन केलेल्या सर्व घटकांमध्ये

जे सत्व अवशिष्ट रूपात शिल्लक रहाते ते लोकतत्व म्हणता येईल."१० डॉ. किसन पाटील यांनी आपल्या भूमिकेतून लोकतत्वाचे 'सत्व' नेमके काय आहे आणि ते मौखिक लोकवाङ्मयातून लिपिबद्ध म्हणजेच अक्षर वाङ्मयापर्यंत कसे पोहचते या संदर्भातील सविस्तर मांडणी केलेली आहे. या मांडणीचा विचार करता संशोधनात्मक पातळीवर हे लक्षात येते की, मौखिक वाङ्मय अर्थात लोकवाङ्मय आणि त्यातील 'सत्व' म्हणजे 'लोकतत्व' प्रवाहित होत असतांना ते आज आपण ज्याला साहित्य किंवा वाङ्मय असे म्हणतो त्यातही आपणाला लोकवाङ्मयातील लोकतत्वाची प्रतिमा सापडते. विश्वातील कोणत्याही साहित्याची पाळेमुळे लोकसाहित्यात दडलेले आहेत. विश्वातील लोककथांचा प्रांत या दृष्टीने अत्यंत समृद्ध आहे. लोककथांमधील ही 'लोकतत्वे' मानवी जीवनात विविध अंगाने प्रवाहित होत आलेली आहेत.

समारोप:

'लोककथा' हा लोकवाङ्मय प्रकार अतिशय प्राचीन असून लोककथांमधून प्रवाहित होणारे जीवन कालानुरूप नित्यनूतन बदल घेऊन पुढे येतांना दिसते. लोककथांमधील आदिमबंधाची जाणीव सर्वत्र सारखीच असते. मानवी जीवन भौतिक अंगाने कितीही बदलत गेले तरी ' आदिम जाणिव' सर्वत्र सारखी असते. मानवी जीवनाचा विकास आदिमबंधातूनच होत असतो. आदिमता हा शब्द मानवी जीवनाची प्राथमिक अवस्था स्पष्ट करतो. या प्राथमिक अवस्थेतूनच मानवी जीवनातील मुल्ये विकसित होत गेली ही मुल्ये प्रामुख्याने समुहजीवन अवस्थेत विकसित होत गेली. यातूनच पुढे विविध लोकतत्वाची निर्मिती झाली. आणि ही लोकतत्वे लोकवाङ्मयातून विशेषतः लोकगीते आणि लोककथेतून ती संक्रमित होत आली. आज जगातील लोकवाङ्मय आधुनिकीकरणाला लुप्त होत चालले आहे. मानवी मुल्यांचाही ऱ्हास होत चालला आहे अशा कळात लोकतत्वीय मुल्ये आणि भूमिका महत्वपूर्ण ठरणार आहेत.

संदर्भ ग्रंथ व संकेत स्थळ :

१. मराठी विश्वकोश संकेत स्थळ vishvakosh.marathi.gov.in
२. व्यवहारे डॉ. शरद लोकसाहित्य उद्गम आणि विकास, विश्वभारती प्रकाशन नागपूर पृ. ६२
३. मराठी विश्वकोश संकेत स्थळ vishvakosh.marathi.gov.in
४. मांडे डॉ. प्रभाकर, लोकसाहित्याचे स्वरूप, गोदावरी प्रकाशन औरंगाबाद पृ. ०१
५. मांडे डॉ. प्रभाकर, लोकसाहित्याचे स्वरूप, गोदावरी प्रकाशन औरंगाबाद पृ. २०
६. मांडे डॉ. प्रभाकर, लोकसाहित्याचे स्वरूप, गोदावरी प्रकाशन औरंगाबाद पृ. ९४
७. हिन्दी साहित्यकोश ज्ञान मंडल पृ. ६८३
८. सहस्रबुद्धे अनिल, लोकबंध, दास्ताने रामचंद्र आणि कं पुणे प्र. आ. ११९५ पृ. १४
९. हिन्दी साहित्यकोश भाग १ ज्ञान मंडल पृ. ७४८
१०. पाटील किसन, साहित्य आणि लोकतत्व यांचा अनुबंध (राष्ट्रीय परिसंवाद शोध निबंध) , के. टि. एच. एम. महाविद्यालय नाशिक ऑगस्ट २००८.

आधारभूत ग्रंथ:

१. मोरजे डॉ. गंगाधर, लोकसाहित्य बदलते संदर्भ बदलते रूपे, पद्मगंधा प्रकाशन प्र. आ. १९९७.
२. शिंदे डॉ. विश्वनाथ, लोकसाहित्य संशोधन आणि समीक्षा, कैलाश पब्लिकेशन औरंगपुरा औरंगाबाद प्र. आ. २०१३.
३. भागवत दुर्गा लोकसाहित्याची रूपरेखा, वरदा प्रकाशन पुणे, चौथी आवृत्ती २०१७
४. शिंदे डॉ. विश्वनाथ लोकसाहित्य मिमांसा भाग १, स्नेहवर्धन पब्लिशिंग, पुणे प्रथमावृत्ती १९९८
५. कुलकर्णी कृ. पा., लोकसाहित्याची शब्द संपदा व साद पडसाद, व्ही. ए. आपटे चिटणीस महाराष्ट्र राज्य लोकसाहित्य समिती पुणे.
६. गोडसे दत्तात्रय गणेश, लोकधाटी, पाप्युलर प्रकाशन मुंबई .
७. (तर्कतीर्थ) जोशी लक्ष्मणशास्त्री वैदिक संस्कृतीचा विकास, प्राज्ञ पाठशाळा मंडळ वाई १९७२

स्थानिक इतिहासलेखन

कु. निता अंकुश टेंगले

संशोधक विद्यार्थिनी (पीएच.डी)

इतिहास विभाग,

सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ, पुणे - ४११००७

मो. नं. ८३०८३५२५२०, ७४९८७३११०१

ईमेल - nitatengle123@gmail.com

इतिहास या संस्कृत शब्दाचा अर्थ 'असे घडले अशाप्रकारे घडले' (इति+ह+आस) असा होतो म्हणजे भूतकाळात जे जे घडले ते सर्व इतिहासाच्या कक्षेत सामावते. इंग्रजी भाषेतील History ह्या शब्दाचे मूळ Istorion या ग्रीक शब्दात सापडते. ह्या शब्दाचा अर्थ जिज्ञासेने केले जाणारे संशोधन व त्याद्वारा नव्या माहितीचा शोध असा आहे.^१ भूतकाळात घडलेल्या घटनांचा-विचारस्रोतांचा अभ्यास त्याची चौकशी, विश्लेषण, अर्थ व अन्वयार्थाचा शोध म्हणजे इतिहास. हा शोध आपण वर्तमानाच्या संदर्भात घेत असतो. त्या संदर्भाशिवाय वर्तमान संदर्भहीन ठरतो, कारण हा वर्तमान गतक्षणातूनच परिणत होत आलेला असतो. आजचे वर्तमान हे भूतकाळाचे अपत्यही आणि जन्मदातेही आहे. अशारितीने त्यांच्यातील संबंध मोठा गुंतागुंतीचा आणि कधीही न संपणारा आहे. त्या दृष्टीने इतिहास म्हणजे भूतकाळ वर्तमान काळ यांच्यातील कधीही न संपणारा संवाद, असे इ.एच. कार यांनी म्हटले आहे.^२

इतिहासाचा अभ्यास करत असताना स्थल, काल व व्यक्ती अत्यंत महत्त्वाचे घटक ठरतात. यातील कोणतेही एका घटकाची कमी ही ऐतिहासिक घटनेला पूर्णत्व मिळवून देण्यामध्ये अडथळा निर्माण करू शकते. इतिहासामध्ये स्थल, काल व व्यक्ती या घटकांचे महत्त्व विशद करताना इतिहासाचार्य विश्वनाथ काशिनाथ राजवाडे यांनी इतिहासाची व्यापक व्याख्या केली आहे. "विशिष्ट काल, विशिष्ट स्थल व विशिष्ट व्यक्तींचे विशिष्ट आचरण या तीन घटकांचा संघात झाला असता प्रसंग ही वस्तू बनली जाते व अनेक प्रसंगांच्या व्यवस्थित संततीपासून इतिहास म्हणून ज्या वस्तूस म्हणता येईल तिची निर्मिती होते.^३

इतिहास म्हणजे काय? या प्रश्नाचे उत्तर नेमकेपणाने सांगणे खूप कठीण काम आहे म्हणून व्यास रचित वेदांत दर्शनमध्ये प्रथम पदातच असा उल्लेख केला आहे की, " अथातो ब्रह्मजिज्ञासा" म्हणजे ब्रह्म कोण आहे? याचे उत्तर असे आहे की, "जन्माघस्य यतः" म्हणजे विश्वाची निर्मिती, स्थिती आणि अंत ज्याच्या करवी होतो तोच ब्रह्म आहे यालाच अनुसरून आपण असे म्हणू शकतो की "अर्थातो इतिहास जिज्ञासा" अर्थात इतिहास म्हणजे काय? याचे उत्तर असे आहे की, इतिहास सत्यन्वेषणास्ति" म्हणजे जो सत्याचा शोध घेतो. त्याला इतिहास असे म्हणतात. यावरून असे स्पष्ट होते की परब्रह्म सत्य आहे आणि जो सत्याचे विवेचन करतो त्यालाच इतिहास असे म्हणतात.^४

'इतिहास म्हणजे सनावळ्या' अशी इतिहासाविषयी अज्ञान असणाऱ्यांची समजूत असते परंतु ही समजूत खरी नाही. ऐतिहासिक संदर्भात सन आणि घटना महत्त्वाच्या असतात; पण केवळ सनावळ्यांनी इतिहास घडत नाही. इतिहास हा त्याहून अधिक काहीतरी असतो. राजे, युद्ध आणि सुधारणा एवढ्यापुरता हा विषय मर्यादित नाही. इतिहास म्हणजे भूतकाळातील राजकारण असे काही अभ्यासक मानत असत; पण ते मतही आता कालबाह्य झाले आहे.^५ इतिहास या ज्ञानशाखेची व्याप्ती दिवसेंदिवस अधिक व्यापक होत असल्याचे दिसते. सुरुवातीच्या विचारवंतांनी इतिहास विषयी केलेल्या संकोचित व्याख्या कालबाह्य होताना दिसतात. इतिहासामध्ये येणाऱ्या नवनव्या प्रवाहांनी इतिहासाच्या व्याख्या देखील बदलताना दिसतात.

इतिहास म्हणजे गतकालीन राजकारण, इतिहास म्हणजे थोरामोठ्यांची चरित्रे, इतिहास म्हणजे वर्गसंघर्ष, इतिहास म्हणजे अन्वयार्थ अशा इतिहासविषयक धारणा, कालक्रमामध्ये इतिहासाची संकल्पना बदललेली आहे. आता इतिहास हा राजाची, राणीची गोष्ट लढाया, स्वातंत्र्य, आंदोलनाचे वृत्तांत एवढाच इतिहास मर्यादित नव्हे तर मानवी समाजाची सर्वांगीण कहानी बनलेला आहे. आता माणूस हा

इतिहासलेखनाच्या केंद्रस्थानी आहे त्यामुळे मानवी जीवनाशी निगडित सर्वच विषयांची चर्चा इतिहासाच्या अभ्यास क्षेत्रात होऊ लागली. स्थानिक ते वैश्विक असा सर्वस्पर्शी इतिहास आता अभ्यासला जात आहे. इतिहास विषयक नव्या प्रवाहांनी इतिहास समृद्ध बनला आहे.

इतिहासाच्या आधुनिक प्रवाहांपैकी राष्ट्रीय इतिहासलेखन, प्रादेशिक इतिहास लेखन व स्थानिक इतिहास लेखन हे इतिहास प्रकार महत्त्वाचे आहेत. प्रस्तुत संशोधन पत्रिकेचा विषय 'स्थानिक इतिहासलेखन' हा आहे.

स्थानिक इतिहास ही तुलनात्मकदृष्ट्या आधुनिक शाखा आहे. परिसरातील प्राचीन मंदिरे, वास्तू घाटमार्ग, किल्ले, लेणी या विषयी आपणास कोणतीही ऐतिहासिक माहिती सांगता येत नाही. वास्तविक या वास्तूंना ऐतिहासिक दृष्ट्या महत्त्व आहे. प्रत्येक गावाचा ऐतिहासिक दृष्टीने अभ्यास करण्यासाठी दर तालुक्यात एक 'वि.का. राजवाडे' पाहिजे असे द.वा. परचुरेशास्त्री यांनी म्हटले आहे. परिसरातील वास्तू त्या युगाचे प्रतिनिधित्व करत असते, हा दृष्टिकोन ठेवल्याने परिसरातील वास्तू-अभ्यास-साधने आणि अभ्यास विषय म्हणूनही महत्त्वपूर्ण आहे. स्थानिक इतिहास हा प्रादेशिक व राष्ट्रीय इतिहासाचा अविभाज्य भाग आहे. या अभ्यासामुळे संशोधनामुळे राष्ट्राच्या इतिहासात मोलाची भर पडू शकते.^६

स्थानिक इतिहास ही इतिहासाची एक महत्त्वाची शाखा आहे. अनेकदा असे असते की संपूर्ण देशाचा, खंडाचा व जगाचा इतिहास आपल्याला माहित असतो, परंतु आपल्या सभोवतालचा किंवा स्थानिक पातळीवरील इतिहास आपल्याला माहित नसतो. म्हणूनच इतिहासाचे सखोल ज्ञान होण्यासाठी स्थानिक पातळीवर अनेक दृष्टिकोनातून संशोधन केले असता उपलब्ध माहितीतून अनेक अंगोपांगावर प्रकाश पडतो.

अलीकडच्या काळात प्रादेशिक तथा स्थानिक परिसराचा, अस्मितेचा शोध म्हणून स्थानिक इतिहासलेखनाला प्राधान्य मिळू लागले आहे. इतिहासाचार्य वि.का. राजवाडे यांनी स्थानिक इतिहासास पर्यायी शब्द 'देशिक इतिहास' असा सुचविला आहे. यातून इतिहासाची प्रादेशिक-स्थानिक व्याप्ती सूचित होते.^७

डॉ. अरुण टिकेकर यांनी संपादित केलेल्या 'शहर पुणे: सांस्कृतिक संचिताचा मागोवा' या पुस्तकाच्या पहिल्या खंडाच्या प्रस्तावनेत स्थानिक इतिहास संकल्पना स्पष्ट करतात. त्यांनी आपल्या लेखनात स्थानिक इतिहासासाठी 'स्थानिक इतिहास' असा शब्दप्रयोग केला आहे. त्यांच्या मते Local History या संकल्पनेच्या 'स्थानिक इतिहास' या मराठीकरणाने Localized History आणि History of Localities या दोन्ही संकल्पना अंतर्भूत आहेत. म्हणून त्यांना 'स्थानिक इतिहास' या शब्दप्रयोगाचा पेक्षा 'स्थानीय इतिहास' हा शब्दप्रयोग अधिक समर्पक वाटतो.^८ परंतु 'स्थानीय इतिहास' व 'स्थानिक इतिहास' या दोन्ही शब्द प्रयोगातून एकच अर्थ अभिप्रेत होतो. इतिहास अभ्यासाच्या दृष्टीने शब्दशः वेगळे वाटणारे हे दोन्ही शब्दप्रयोग वास्तवात एकच संकल्पना आहे.

फ्रेंच राज्यक्रांती नंतर विशेषतः स्थानिक इतिहासलेखन हा प्रकार प्रसिद्धीला आला. रेनियरने म्हटल्याप्रमाणे स्थानिक इतिहास हा अशा पद्धतीने लिहिला पाहिजे की, तो देशाच्या इतिहासामध्ये चपखल बसला पाहिजे. स्थानिक इतिहासामध्ये सांस्कृतिक, सामाजिक व आर्थिक इतिहास इ. बाबींचा समावेश असणे अगत्याचे आहे.^९ स्थानिक इतिहास लेखनाची दृष्टी आता वाढत आहे.

इंग्लंडमध्ये सोळाव्या शतकात स्थानिक इतिहास लेखनाची प्रक्रिया सुरू झाली. त्याच वेळी फ्रान्समध्ये स्थानिक किल्ले, नाणी, चर्च, शस्त्रास्त्र, संग्रहालय घराणी इत्यादींचा इतिहास लिहिला जाऊ लागला. एकोणिसाव्या शतकात हा लेखन प्रवाह अमेरिका खंडांमध्ये पोहोचला. अमेरिकेमध्ये एकोणिसाव्या शतकामध्ये व्यापारी, उद्योगपती, प्रसिद्ध व्यक्ती, चर्चचा कारभार पाहणारे अधिकारी व मिशनरी यांनी १८४० मध्ये आपापल्या क्षेत्रातील उद्योग व व्यवसायाचा इतिहास लिहिण्यास सुरुवात केली. इंग्लंडहून येऊन अमेरिकेमध्ये स्थायिक झालेल्या लोकांनी स्थानिक पातळीवरील उद्योग, अमेरिकन स्वातंत्र्ययुद्धात भाग घेतलेले स्थानिक नेते, स्थानिक भौगोलिक घटकांचा अभ्यास करून त्या विषयाच्या स्थानिक इतिहासाची मांडणी केली.^{११}

महाराष्ट्रमध्ये गोविंद नारायण माडगावकरांचा १८६३ मध्ये प्रसिद्ध झालेला 'मुंबईचे वर्णन' हा ग्रंथ, ना.वि. जोशी यांचा १८६८ मध्ये प्रकाशित झालेला 'पुणे शहराचे वर्णन' हा ग्रंथ यांच्याद्वारे एकोणिसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धातच मराठीमध्ये स्थानिक इतिहासाचा पाया घातला गेला होता. विसाव्या शतकात ही

परंपरा बरीच फोफावली. ना.गो. चापेकर यांचे 'बदलापूर' (आमचा गाव) (१९३३), दे.गो. लांडगे यांचा 'नागपुरचा सांस्कृतिक इतिहास' (१९५४), राजुरकरांचा 'चंद्रपूरचा इतिहास' (१९५६), पु.पां. गोखले यांचा 'जागृत सातारा' (१९३२) या ग्रंथांपासून अरुण टिकेकर (संपादक) व अभय टिळक (सहाय्यक संपादक) यांच्या 'शहर पुणे: एका सांस्कृतिक संचिताचा मागोवा' (२०००) या द्विखंडी मोठ्या प्रकल्पापर्यंत स्थानिक इतिहासाची ही मोठी परंपरा मराठीत आढळते. श्री राजा दीक्षित यांनी लिहिलेले 'खेड (राजगुरुनगर)' (२००३) व 'पुणे विद्यापीठाचा इतिहास' (१९९९) ही स्थानिक इतिहासलेखनाची उदाहरणे आहेत.^{१२} ही सर्व ग्रंथसंपदा स्थानिक इतिहासलेखन करणाऱ्या अभ्यासकांसाठी मार्गदर्शन करण्यास उपयुक्त आहे.

महाराष्ट्रातील विद्यापीठांनी, विशेषतः पुणे विद्यापीठाने राष्ट्रीय सेवा योजनेच्या माध्यमातून स्थानिक इतिहास लेखनाद्वारे स्थानिक इतिहासलेखनास प्रोत्साहन देण्याचे महत्त्वपूर्ण कार्य हाती घेतले आहे. विशेष संशोधन प्रकल्पाच्या माध्यमातून 'दत्तक गावाचा इतिहास' लिहिण्यास सुरुवात करून अनेक गावांचा इतिहास पुढे आणण्यास मदत झाली. या दत्तक गावांचा स्थानिक इतिहास 'दत्तक गावांचा इतिहास' या शीर्षकाखाली चार खंडात विभागून प्रसिद्ध करण्यात आला आहे.^{१३}

प्रत्येक गाव ऐतिहासिकदृष्ट्या महत्त्वाचा आहे. त्या गावाच्या 'स्थाना'शी संबंधित असलेल्या व्यक्तीच्या मते ते गाव त्यावेळी सुस्थापित झाले त्या वेळेपासून गावाविषयी आणि गावकर यांविषयी जिवाळा वाटणे ही स्वभावी भावना असल्यामुळे तो प्रत्येकाचा स्वभावधर्म असतो. 'स्थानिक इतिहास' लिहिताना इतिहासकार त्या भावना ऐतिहासिक घटना आणि या घटनांशी संबंधित असलेल्या व्यक्ती यांच्या आधारे शब्दबद्ध करतो. कधी स्वतःच्या स्मरणातून तर कधी इतरांना बोलके करून त्यांच्याकडून वदवून घेतलेल्या मौखिक इतिहासाच्या रूपात मांडतो.^{१४} स्थानिक इतिहास लेखनामध्ये मौखिक इतिहासाला अत्यंत महत्त्वाचे स्थान आहे. No Documents No History असे म्हणणारे इतिहास अभ्यासक देखील आज मौखिक इतिहासाचे महत्त्व स्वीकारताना दिसतात. मौखिक इतिहासामुळे आज पर्यंत वंचित असलेल्या घटकांचा इतिहास अभ्यास विषयांमध्ये अभ्यास होऊ लागला आहे. यामुळे साधनांच्या अभावे आजवर दबल्या गेलेल्या घटकांचा इतिहासामध्ये समावेश होऊ लागला आहे.

स्थानिक इतिहासलेखन हा आधुनिक इतिहासलेखनप्रवाह आज विकसित होत असताना पाहायला मिळत आहे. स्थानिक इतिहासलेखन यामुळे एखाद्या राज्याचा तसेच जिल्ह्याचा किंवा तालुक्याचा इतिहास लिहिण्यास सुरुवात झाली. अशा इतिहास लेखनामुळे आपणास सूक्ष्म स्वरूपाची ऐतिहासिक माहिती एखाद्या प्रदेशाच्या संदर्भात मिळते. तसेच स्थानिक इतिहासलेखनाचा अभ्यासविषय असणाऱ्या ठिकाणाच्या भूभागाची रचना, त्यांचे क्षेत्र, तेथील प्रसिद्ध व्यक्ती, त्या भागात असणारी प्राचीन मंदिरे, त्या भागातील लोकांच्या धार्मिक चालीरीती, सण, उत्सव व राजकीय चळवळी आणि सामाजिक चालीरीती तसेच तेथील लोकांची आर्थिक परिस्थिती त्यांचे उद्योग व व्यापार इत्यादी संदर्भात माहिती मिळते. त्यामुळे स्थानिक इतिहास हा इतिहासाचा अत्यंत महत्त्वाचा इतिहासलेखन प्रवाह आहे. मागील पन्नास वर्षांच्या इतिहासात स्थानिक इतिहास लेखन ही संकल्पना बऱ्यापैकी नव्हे तर चांगली विकसित होऊ लागली आहे. इतिहास लेखनाला व्यापकता येण्यासाठी स्थानिक इतिहास लेखन महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावते. स्थानिक इतिहास लेखनाच्या माध्यमातून गावपातळीवरील अनेक खाजगी संग्रहालयातील ऐतिहासिक कागदपत्रे समोर येऊ लागली आहे. स्थानिक इतिहास लेखनाने वंचित घटकांचा अभ्यास होऊ लागला आहे. स्थानिक इतिहास लेखनाला उपयुक्त असणारे अनेक कागदपत्र पुराभिलेखागारात उपलब्ध आहे. त्यांच्या साहाय्याने समग्र इतिहास पुढे येणे गरजेचे आहे. स्थानिक इतिहास लेखन हे एखाद्या गावाच्या व तालुक्याच्या विकासात मार्गदर्शकाची भूमिका निभावू शकते.

एकंदरीत इतिहासलेखनप्रवाहामध्ये इतिहासाच्या आधुनिक इतिहास लेखन प्रवाहात स्थानिक इतिहास लेखनाचे स्वतःचे असे वेगळे महत्त्व निर्माण झाले आहे. स्थानिक इतिहासलेखन सूक्ष्म इतिहासाची भूमिका पार पाडत असले तरी स्थूल इतिहासलेखनाचा तो अविभाज्य घटक आहे. हे प्रामुख्याने लक्षात घ्यायला हवे.

संदर्भ ग्रंथ सूची -

१. शांता कोठेकर, इतिहास तंत्र आणि तत्वज्ञान, श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर, आवृत्ती २०१६, पृ. १.

२. प्रभाकर देव, इतिहास: एक शास्त्र, कल्पना प्रकाशन, नांदेड, २००२, पृ. २.
३. मु.ब. शहा (संपा.), इतिहासाचार्य वि.का. राजवाडे समग्र साहित्य, खंड १०, धुळे, १९९८, प्रस्तावना, पृ. १९.
४. प्रा. गफूर शेख, इतिहासलेखनशास्त्र, प्रितम पब्लिकेशन, प्रथमावृत्ती २००७, पृ. २.
५. राजा दीक्षित, प्राचीन आणि मध्ययुगीन भारताचा इतिहास, पुणे १९९९ पृ.१.
६. गायकवाड ल. कचरू, नारायणगाव स्थानिक इतिहास आणि संहिता- एक शोध, संशोधक इ. वि. का. राजवाडे संशोधन मंडळ धुळे २००४ पृ. २८.
७. मधुकर मोकाशी, लोकसंस्कृतीचा सांस्कृतिक अनुबंध, लीलावती प्रकाशन, प्रथमावृत्ती २०१३. पृ. १५.
८. अरुण टिकेकर (संपा) आणि अभय टिळक (सहाय्यक संपा) शहर पुणे: एका सांस्कृतिक संचिताचा मागोवा, खंड १, पुणे, २०००, पृ. १५.
९. आर.डी. गायकवाड, बी.एन. सरदेसाई, व्ही.एन. हनमाने, इतिहास लेखन पद्धती व ऐतिहासिक स्मारके यांचा अभ्यास, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर, द्वितीय आवृत्ती, २००० पृ. १८.
१०. लहू गायकवाड, 'जुन्नरचा इतिहास' (प्राचीन ते अर्वाचीन) पीएच.डी. (इतिहास) प्रबंध, पुणे विद्यापीठ, पुणे, २०११, पृ. १५-१६.
११. कित्ता पृ. १६.
१२. नरेंद्र जाधव (संपा.), गणेश राऊत (संपा.), अरुण अडसूळ (संपा.), दिपक वेडे पाटील (संपा.), रघुनाथ शेवगावकर (संपा.), गणेश भामे (संपा.), संजय चाकणे (संपा.), कार्यकारी पुणे विद्यापीठ, समर्थ भारत अभियान, दत्तक गावांचा इतिहास, खंड १, पुणे, २००८, खंड २, २००९, खंड ३, २०१०, खंड ४, २०११.
१३. लहू गायकवाड आणि श्रीकांत मारुती फुलसुंदर, पूर्वोक्त, पृ. १०.

Category

INDEXED JOURNAL

SUGGEST JOURNAL

JOURNAL IF

REQUEST FOR IF

DOWNLOAD LOGO

CONTACT US

SAMPLE CERTIFICATE

SAMPLE EVALUATION SHEET

Journal Detail

Journal Name	RESEARCH JOURNEY
ISSN/EISSN	2348-7143
Country	IN
Frequency	Quarterly
Journal Discipline	General Science
Year of First Publication	2014
Web Site	www.researchjourney.net
Editor	Prof. Dhanraj Dhangar & Prof. Gajanan Wankhede
Indexed	Yes
Email	researchjourney2014@gmail.com
Phone No.	+91 7709752380
Cosmos Impact Factor	<u>2015 : 3.452</u>

Research Journey

Insti

SJIF 2019:	Previous evaluation SJIF
<u>6.625</u>	2018: 6.428
	2017: 6.261
	2016: 6.087
	2015: 3.986

Area : Multidisciplinary

Evaluated version: online

The journal is indexed in:

SJIFactor.com

Basic information

Main title	Research Journey
Other title [English]	Research Journey
Abbreviated title	
ISSN	2348-7143 (E)
URL	http://WWW.RESEARCHJOURNEY.NET
Country	India
Journal's character	Scientific
Frequency	Quarterly
License	Free for educational use
Texts availability	Free

Contact Details

Editor-in-chief	Prof. Dhanraj Dhangar M.G.V.'S ARTS & COMMERCE COLLEGE, YEOLA, DIST NASHIK
	India
Publisher	MRS. SWATI SONAWANE

News Updates Due to large number of application please allow us time to update your journal

Get Involved

- Home
- Evaluation Method
- Journal List
- Apply for Evaluation/Free Service
- Journal Search

Recently Added Journals

Research Journey	
ISSN	2348-7143
Country	India
Frequency	Quarterly
Year publication	2014-2015
Website	researchjourney.net
Global Impact and Quality Factor	
2014	0.565
2015	0.676